ॐ

સંસ્કૃત-સ્વયં-શિક્ષક

—:*:—

ભાગ પાંચમો

—:०:—

પાઠ ૧

આ પાઠમાં નીચે લખેલા શ્લોકોનો અભ્યાસ કરો–

विवस्वानुवाच ।

यत्तेऽभिलषितं किञ्चित्तत्त्वं सर्वमवाप्स्यसि ।
अहमन्नं प्रदास्यामि सप्त पञ्च च ते समाः ॥

(म. भा० वन. ३:७१)

अन्वयः–यत् किंचित् ते अभिलषितं तत् सर्वं त्वं अवाप्स्यसि सप्त पञ्च च समाः अहं ते अन्नं प्रदास्यामि ।

संस्कृत टीका–यत् किंचित् ते तव अभिलषितं अभीष्टं अस्ति तत् सर्वं त्वं अवाप्स्यसि प्राप्स्यसि । सप्त पञ्च च द्वादश समाः वर्षाणि पर्यन्तं अहं ते तुभ्यं अन्नं प्रदास्यामि दास्यामि ।

અર્થ–જે કંઈ તું ચાહતો હશે તે બધું તને મળશે. બાર વર્ષ સુધી હું તને અન્ન આપીશ.

गृह्णीष्व पिठरं ताम्रं मया दत्तं नराधिप ।
यावद्वर्त्स्यति पाञ्चाली पात्रेणानेन, सुव्रत ॥
फलमूलामिषं शाकं संस्कृतं यन्महानसे
चतुर्विधं तदन्नाद्यमक्षय्यं ते भविष्यति ॥
(महा० भा० वन० ३।७२-७३)

अन्वयः- हे नराधिप ! मया दत्तं ताम्रं पिठरं गृह्णीष्व। हे सुव्रत ! अनेन पात्रेण यावत् पाञ्चाली वर्त्स्यति तावत् यत् महानसे संस्कृतं फलमूलामिषं शाकं चतुर्विधं तत् ते अन्नाद्यं अक्षय्यं भविष्यति ।

संस्कृत-टीका- हे नराधिप ! नराणां मनुष्याणां अधिप राजन् ! मया दत्तं ताम्रं ताम्रनिर्मितं पिठरं पात्रं गृह्णीष्व गृहाण सुव्रत ! हे उत्तमव्रतचारिन् ! अनेन पात्रेण पिठरेण यावत् पाञ्चाली द्रौपदी वर्त्स्यति वृत्तिं जनजीविकारूपां करिष्यति तावत्कालपर्यन्तं यत् तव महानसे पाकगृहे संस्कृतं कृतं फल-मूलामिषं फलं च मूलं च आमिषं च शाकं च चतुर्विधं अन्नं तत ते तव अन्नाद्यं अन्नादिकं अक्षय्यं क्षयरहितं भविष्यति ।

અર્થ – હે રાજા ! મારૂં આપેલું તાંબાનું પાત્ર લો. હે ઉત્તમ નિયમોનું પાલન કરનાર ! આ પાત્રથી જ્યાં સુધી દ્રૌપદી પીરશસે ત્યાંસુધી તારા રસોડામાં અનેકું ફળ, મૂળ, માંસ વિગેરે સર્વ અન્ન પૂર્ણ થશે નહિ.

—:o:—

પાઠ ૨

लब्ध्वा वरं तु कौन्तेयो जलादुत्तीर्य धर्मवित् ।
जग्राह पादौ धौम्यस्य भ्रातॄंश्च परिपस्वजे ॥
(म० भा० वन० ३।८१)

अन्वयः- धर्मवित् कौन्तेयः तु वरं लब्ध्वा, जलात् उत्तीर्य, धौम्यस्य पादौ जग्राह, भ्रातॄन् च परिपस्वजे ।

संस्कृत-टीका- धर्मवित् धर्मं वेत्ति जानाति इति धर्मवित् धर्मज्ञानी कौन्तेयः कुन्तीपुत्रः धर्मराजः तु वरं लब्ध्वा प्राप्य जलात् सलिलात् उत्तीर्य निष्क्रम्य धौम्यस्य धौम्यनामकस्य आचार्यस्य पादौ चरणौ जग्राह गृहीतवान् । भ्रातॄन् बंधून् च परिपस्वजे आलिलिंग ।

અર્થ— ધર્મ જાણનાર કુંતીપુત્ર ધર્મરાજાએ વરદાન મેળવીને પાણીથી બહાર નીકળીને ધૌમ્યનાં પગ પકડયા અને ભાઈઓને આલિંગન આપ્યું.

द्रौपद्या सह संगम्य वन्द्यमानस्तया प्रभुः ।
महानसे तदानीं तु साधयामास पाण्डवः ॥
(म० भा० वन० ३।८२)

अन्वयः- द्रौपद्या सह संगम्य, तया वन्द्यमानः, प्रभुः पाण्डवः तदानीं महानसे साधयामास ।

संस्कृत-टीका- द्रौपद्या पाञ्चाल्या सह संगम्य मिलित्वा,

तया द्रौपद्या वन्द्यमानः नमस्क्रियमाणः प्रभुः राजा पांडवः धर्मराजः तदानीं तदा एव महानसे पाकगृहे साधयामास पाकक्रियां आरब्धवान् ।

અર્થ – દ્રૌપદીને નમીને, તેનાથી નમન કરાયેલા રાજા ધર્મરાજ ત્યારે પાકગૃહમાં (રસોડામાં) રાંધવાની શરૂઆત કરવા મંડયા.

सांधि ।

यत्तेऽभिलषितं– यत् ते अभिलषितं ।
यावद्वर्त्स्यति– यावत् वर्त्स्यति ।
यन्महानसे– यत् महानसे ।
तदन्नाद्यं– तत् अन्नाद्यं ।
कौन्तेयो जलात्– कौन्तेयः जलात् ।
जलादुत्तीर्य– जलात् उत्तीर्य ।
भ्रातृंश्च– भ्रातृन् च ।

વાંચકે આ પાઠનાં શ્લોકોનો સારી પેઠે અભ્યાસ કરવો.

સંધિ કરેલાં વાકયો.

यत्किंचित्तेऽभिलषितं तत्सर्वं त्वमवाप्स्यसि । हे नराधिप ! मया दत्तं ताम्रं पिठरं गृहाण । हे सुव्रत ! अनेन पात्रेण यावत्पाञ्चाली वर्त्स्यति तावद्यन्महानसे संस्कृतं फलमूलामिषं शाकं चातुर्विधं यत्तेऽन्नाद्यमक्षय्यं भविष्यति ।

—o:—:o—

/ પાઠ ૩

આ પાઠમાં નીચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપ જુઓ —

चकारान्तः पुल्लिंगः 'सुवाच्' शब्दः ।

(सुवाच् = ઉત્તમ ભાષણ કરનારો)

१ सुवाक्, सुवाग्	सुवाचौ	सुवाचः
सं. सुवाक्, सुवाग्	सुवाचौ	सुवाच.
२ सुवाचम्	सुवाचौ	सुवाचः
३ सुवाचा	सुवाग्भ्याम्	सुवाग्भि
४ सुवाचे	सुवाग्भ्याम्	सुवाग्भ्यः
५ सुवाचः	सुवाग्भ्याम्	सुवाग्भ्यः
६ सुवाचः	सुवाचोः	सुवाचाम्
७ सुवाचि	सुवाचोः	सुवाक्षु

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપ બને છે.

शब्द ।

पयोमुच् = જળ આપનાર, વાદળાં
पर्णमुच् = પાંદડાં પાડનાર,
विवाच् = વિવિધ ભાષા બોલનાર
कुवाच् = અપશબ્દ બોલનાર
दुर्वाच् = અપશબ્દ બોલનાર
प्रवाच् = વકતા, છટાદાર ભાષણ કરનાર

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ पयोमुचा जलं वर्षितम् । २ स दुर्वाचं पुरुषं निंदति ।
३ सुवाचे मनुष्याय पारितोषिकं देहि ।

ગુજરાતી વાક્યો

૧. મેઘે પાણીની વૃષ્ટિ કરી. ૨. તે અપશબ્દ બોલનાર માણસની નિન્દા કરે છે. ૩. ઉત્તમ શબ્દ બોલનારા માણસોને ઇનામ આપો.

जकारान्तः पुंल्लिंगो 'राज्' शब्दः ।

राज् = રાજા

१ राट्, राड्	राजौ	राजः
सं० राट्, राड्	राजौ	राजः
२ राजं	राजौ	राजः
३ राजा	राड्भ्यां	राड्भिः
४ राजे	राड्भ्यां	राड्भ्यः
५ राजः	राड्भ्यां	राड्भ्यः
६ राजः	राजोः	राजाम्
७ राजि	राजोः	राट्सु

આ પ્રમાણે નીચે લખેલાં નામોનાં રૂપ થાય છે.

शब्द ।

परेतराज् – યમ
यमराज् – યમ
यक्षराज् – યક્ષોનો રાજા
परिव्राज् – સંન્યાસી
विराज् – ઉત્તમ ક્ષત્રિય
सम्राज् – સાર્વભૌમ રાજા
विभ्राज् – તેજસ્વી
विश्वसृज् – વિશ્વ સર્જક
जनराज् – લોકોનો રાજા
पक्षिराज् – ગરુડ, પક્ષિઓના રાજા
स्वराज् – સ્વરાજનો શાસક

—o–:o:—

પાઠ ૪

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ अस्य देशस्य सम्राजं नमस्कुरु । २ ज्योतिषा विभ्राजं सूर्यं पश्य । ३ इदानीं जनराड् अत्र न आगमिष्यति । ४ यक्षराड्भिः किं कृतम् ? ५ परिव्राजः कदा तत्र गमिष्यन्ति ? ६ विश्वसृजं देवाधिदेवं ईश्वरं भज । ७ यथा पक्षिराड् आकाशे भ्रमति, तथा न कः अपि अन्यः भ्रमितुं शक्नोति ।

ગુજરાતી વાક્યો.

૧. આ દેશના સમ્રાટને વંદન કર. ૨. જ્યોતિથી તેજસ્વી સૂર્યને જો. ૩. હવે મનુષ્યનાં રાજા અહીં આવશે નહિ. ૪. યક્ષનાં રાજાઓએ શું કર્યું ? ૫. સન્યાસીઓ ત્યાં ક્યારે જશે ? ૬. વિશ્વ-સર્જક દેવાધિદેવ ઇશ્વરનું ભજન કર. ૭. જે પ્રમાણે પક્ષિઓનાં રાજા ગરૂડ આકાશમાં ફરે છે, તે પ્રમાણે કોઇ પણ બીજું ભ્રમણ કરવાને સમર્થ નથી.

जकारान्तः पुल्लिङ्गो 'हुतभुज्' शब्दः ।

१ हुतभुज्, हुतभुग्	हुतभुजौ	हुतभुजः
सं० हुतभुज्, हुतभुग्	हुतभुजौ	हुतभुजः
२ हुतभुजं	हुतभुजौ	हुतभुजः
३ हुतभुजा	हुतभुग्भ्याम्	हुतभुग्भिः
४ हुतभुजे	हुतभुग्भ्याम्	हुतभुग्भ्यः

५ हुतभुजः	हुतभुग्भ्याम्	हुतभुग्भ्यः
६ हुतभुजः	हुतभुजोः	हुतभुजाम्
७ हुतभुजि	हुतभुजोः	हुतभुक्षु

આ રીતે નીચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપ થાય છે—

शब्द ।

फलभुज् – ફળાહારી	अन्नभुज् – અન્ન ખાનાર
महीभुज् – રાજા	ऋत्विज् – યજ્ઞ કરનાર, યાજક
भूभुज् – રાજા	भिषज् – વૈદ્ય
हुतभुज् – અગ્નિ	वणिज् – વેપારી, વાણિયો

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ महीभुजा किं न कृतम् ? ऋत्विग्भिः यज्ञः कृतः । ३ यज्ञसमये हुतभुजे हव्यं देहि । ४ वणिग्भिः अस्मिन् वर्षे बहु धनं संपादितम् । ५ अन्नभुजः मनुष्याः विविधं अन्नं प्रातः सायं भक्षयन्ति ।

ગુજરાતી વાક્યો

૧. રાજાએ શું ન કર્યું ? ૨. યાજકોએ યજ્ઞ કર્યો ૩. યજ્ઞ સમયે અગ્નિમાટે (અગ્નિમાં નાખવા) હવનીય પદાર્થ આપો. ૪. વાણિઆએ આ વર્ષે પુષ્કળ ધન પ્રાપ્ત કર્યું. ૫. અન્ન ખાનાર મનુષ્યો અનેક પ્રકારનાં અન્ન સવારે અને સાંજે ખાય છે.

संस्कृत-वाक्यानि।

१ यत्र तौ वणिजौ संस्थितौ तत्रैव अहं हुतभुजं नयामि।
२ ऋत्विजां यागविषयकं ज्ञानं अतीव शोभनं अस्ति।

ગુજરાતી વાક્યો

૧. જ્યાં તે બે વણિક છે, ત્યાંજ હું અગ્નિ લઇ જાઉં છું.

૨. યાજકોનું યજ્ઞ વિષેનું જ્ઞાન ઘણું ઉત્તમ છે.

વાંચકે આ પ્રમાણે આવા શબ્દોનાં રૂપ બનાવીને વાક્યો બનાવવાં અને પોતાનો અભ્યાસ વધારવો.

સંધિ કરેલાં વાક્યો

वणिग्भिरस्मिन्वर्षे बहु धनं संपादितम्। बहु धनं संपादितं वणिग्भिरस्मिन्वर्षे। वर्षेऽस्मिन्संपादितं वणिग्भिर्बहु धनम्। अन्नभुजो मनुष्या विविधमन्नं प्रातः सायं भक्षयन्ति। विविधमन्नं सायं प्रातर्भक्षयन्त्यन्नभुजो मनुष्याः। मनुष्या अन्नभुजो भक्षयन्त्यन्नं विविधं सायं प्रातः। अन्नं विविधं भक्षयन्त्यन्नभुजो मनुष्याः सायं प्रातः। ऋत्विजां यागविषयकं ज्ञानमतीव शोभनमस्ति। यागविषयकमृत्विजां ज्ञानमतीवास्ति शोभनम्। शोभनमतीवास्ति ज्ञानमृत्विजां यागविषयकम्।

-:*:-

પાઠ ૬

संस्कृत-वाचन-पाठः ।

१ विलपन्तीं जननीं कौसल्यां धर्मसहितं वचः धर्मात्मा रामः उवाच । नास्ति मे शक्तिः पितुः वाक्यं समतिक्रमितुम् । प्रसादये त्वां शिरसा । २ अस्माकं एव कुले पितुः सगरस्य आज्ञया भूमिं खनद्भिः सगरपुत्रैः सुमहान् वधः प्राप्तः । जामदग्न्येन रामेण स्वयं जननी अपि पितुर्वचनकारणात् कृत्ता । ३ धर्मो हि लोके परमः । धर्मे सत्यं प्रतिष्ठितम् । सनातनः अयं धर्मः, पितुः नियोगे स्थातव्यं इति । तत् अनुमन्यस्व वनं गमिष्यन्तं माम् । ४ पितुः निदेशपालने एवं व्यवसितं तं रामं समीक्ष्य बाष्पसंरुद्धनयना कौसल्या अब्रवीत् । पुत्र ! गच्छ त्वं एकाग्रेण

ગુજરાતી વાક્યો

૧. કલ્પાંત કરતી માતા કૌસલ્યાને ધર્માત્મા રામે ધર્મયુક્ત ભાષણ કહ્યું. મારી શક્તિ પિતાના વાક્યનું (વચન) ઉલંઘન કરવાની નથી. હું તને મસ્તક નમાવી પ્રસન્ન કરૂં છું ૨. અમારાજ વંશમાં પિતા સગરની આજ્ઞાથી જમીન ખોદનારા સગરનાં પુત્રોએ મોટો વધ (પોતાનોજ નાશ) કર્યો. જમદગ્નિપુત્ર પરશુરામે જાતે પોતાની માતાને પણ પિતાનાં વચનથી કાપી નાખી. ૩. ધર્મજ સત્ય મનાયો છે. પિતાની આજ્ઞામાં રહેવું એજ સનાતન ધર્મ છે. માટે વનમાં જનાર મને અનુમતિ આપો. ૪ પિતાની આજ્ઞાનું આ પ્રમાણે પાલન કરવામાં તૈયાર તે રામને જોઇને અશ્રુઓથી પૂર્ણ આંખવાળી કૌશલ્યા બોલી. હે પુત્ર ! તું એકાગ્ર મનથી

संस्कृत-वाक्यानि ।

मनसा। भद्रं ते अस्तु। अभिरक्षतु त्वां स एव धर्मो यं त्वं पालयासि। सत्येन धर्मेण अभिरक्षितः चिरं जीव इति।५ रामः पुनः मातुः चरणौ अभिवाद्य सीतानिलयं जगाम। ६ तत् सर्वं अजानती तपस्विनी वैदेही यौवराज्याभिषेचनं एव प्रतीक्षती तस्थौ। अवाङ्मुखे पत्यौ प्रविष्टे शोकसंतप्ते च वेपमाना उदपतत् सीता।

ગુજરાતી વાક્યો

ના. તારૂં કલ્યાણ થાઓ. જે ધર્મનું તું પાલન કરે છે, તેજ તારૂં રક્ષણ કરશે. સત્ય ધર્મથી રક્ષાયેલો તું લાંબો વખત જીવ. ૫. રામ પુનઃ માતાનાં ચરણોને અભિવંદન કરીને સીતાનાં નિવાસસ્થાને ગયો. ૬. આ બધું ન જાણનાર તપસ્વિની સીતા યુવરાજનાં રાજ્યભિષેકનીજ રાહ જોતી ઉભી હતી. નીચે મોં કરતા પતિ દાખલ થયા અને શોકથી દુઃખી (છે એમ જોઇને) કાંપતી સીતા ઉભી થઇ.

સંધિ કરેલાં વાક્યો

पितुर्निदेशपालने व्यवसितं तं राममेवं समीक्ष्य बाष्पसंरुद्धनयना कौसल्याऽब्रवीत्। पुत्र ! गच्छ त्वमेकाग्रेण मनसा। भद्रं तेऽस्तु। त्वामभिरक्षतु स एव धर्मो यं त्वं पालयसि।

०:०—०:०

પાઠ ૭

संस्कृत-वाक्यानि।

१ दृष्ट्वा तां सीतां धर्मात्मा रामः मनोगतं शोकं सोढुं न शशाक। २ विवृततां च गतः स शोकः। दृष्ट्वा च तत् सा अपि दु खाभिसंतप्ता अपृच्छत्। किमिदं प्रभो ! केन असि दुर्मनाः ! न विराजते छत्रं तव उपरि। नापि व्यजने। अहो अपूर्वश्च मुखवर्णः। ३ इति विलपन्तीं तां सीतां प्रोवाच राघवः। प्रव्राजयति मां तत्रभवान् तातः। चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यं मया दण्डके। सोऽहं विजनं वनं प्रस्थितो त्वां द्रष्टुं इदानीं आगतोऽस्मि।

ગુજરાતી વાક્યો

૧. તે સીતાને જોઇને ધર્માત્મા રામ મનનાં શોકને સહન કરવાને (રોકવાને) અસમર્થ બન્યા. ૨. તે શોક પ્રગટ થયો જોઇને તેણી પણ દુઃખી બનીને પૂછવા લાગી. શું છે આ હે પ્રભુ! શા કારણે આપ દુઃખી- મનવાળા બન્યા છો ? તમારા ઉપર છત્ર શોભતું નથી. પંખા પણ નથી અરે, કદી પણ ન બન્યું હોય એવું મુખનું વર્ણ છે ! ૩. આ પ્રમાણે વિલાપ કરતી તે સીતાને રામ બોલ્યા. પૂજ્ય પિતા મને વનમાં મોકલે છે. ચૌદ વર્ષ મારે દંડકારણ્યમાં રહેવું પડશે. હું તે નિર્જન વનમાં જાઉં છું. તને જોવાને (મળવાને) માટે હમણાં હું અહીં આવ્યો છું.

समास।

१ सगरपुत्रः = सगरस्य पुत्रः (સગર-પુત્ર)
२ निदेशपालनं = निदेशस्य पालनं (આજ્ઞાનું પાલન)
३ वाप्पसंरुद्धनयना = वाप्पैः संरुद्धः वाप्पसंरुद्धः। वाप्पसंरुद्धे नयने यस्याः सा वाप्पसंरुद्धनयना। (અશ્રુઓથી પૂર્ણ આંખવાળી)
४ सीतानिलयं = सीतायाः निलयं (સીતાનું ઘર)
५ अजानती = न जानती (ન જાણનારી)
६ यौवराज्याभिषेचनं = यौवराज्यस्य अभिषेचनं (યુવરાજ પદનો રાજ્યતિલક)
७ शोकसंतप्तः = शोकेन संतप्तः (શોકથી જ દુઃખી)
८ दुःखाभिसंतप्ता = दुःखेन अभिसंतप्ता (દુઃખથી દુઃખી)
९ मुखवर्णः = मुखस्य वर्णः (મુખનો રંગ)
१० विजनं = विततः जनाः यस्मात् (જેમાંથી લોકો બહાર ગયા છે, માણસો વિનાનું)

સંધિ કરેલાં વાક્યો

धर्मो हि लोके परमोऽस्ति। सनातनोऽयं धर्मः यः परमोऽस्ति। पितुर्नियोगे स्यातव्यमिति। तदनुमन्यस्व वनं गमिष्यन्तं माम्। पितुर्निदेशपालन एवं व्यवस्थितं तं रामं समीक्ष्य वाप्पसंरुद्धनयना कौसल्याऽब्रवीत्।

—०—

પાઠ ૮

આ પાઠમાં તકારાન્ત શબ્દોનાં રૂપ બતાવ્યાં છે.

तकारान्तः पुल्लिंगो 'भूभृत्' शब्दः ।

(भूभृत्=રાજા)

१ भूभृत	भूभृतौ	भूभृतः
सं० भूभृत	भूभृतौ	भूभृतः
२ भूभृतम्	भूभृतौ	भूभृतः
३ भूभृता	भूभृद्भ्याम्	भूभृद्भिः
४ भूभृते	भूभृद्भ्याम्	भूभृद्भ्यः
५ भूभृतः	भूभृद्भ्याम्	भूभृद्भ्यः
६ भूभृतः	भूभृतोः	भूभृताम्
७ भूभृति	भूभृतोः	भूभृत्सु

આ પ્રમાણે નીચે લખેલાં નામનાં રૂપ બને છે—

शब्द ।

मरुत् — મરૂત્, દેવતા, વાયુ	महीक्षित् = રાજા
विपश्चित् — જ્ઞાની, વિદ્વાન	कपालभृत् = શિવ
अग्निचित् — અગ્નિને સળગાવનાર	क्ष्माभृत् = રાજા

संस्कृत-वाक्यानि ।

हे अग्ने ! त्वं मरुद्भिः सह आगच्छ । भूभृतां संगमेन फलं भवति ?

३ यत्र सर्वे विपश्चितः भवन्ति तत्र धर्मस्य निर्णयः भवति। ४ मरुद्भ्यः हव्यं देहि। ५ क्ष्माभृतौ यत्र गच्छतः तत्र विपश्चितौ न भवतः। ६ एतत् भवनं पूर्वेण महीक्षिता निर्मितं अस्ति। ७ विपश्चिद्भूभृतोः कः श्रेष्ठतरः? ८ स्वदेशे राजा पूज्यते, परन्तु विपश्चित् सर्वत्र पूज्यते।

ગુજરાતી વાક્યો

૧. હે અગ્નિ! તું પવનની સાથે આવ. ૨. રાજાઓની સંગતિથી શો લાભ વળે છે? ૩. જ્યાં સર્વ જ્ઞાની હોય છે ત્યાં ધર્મનો નિર્ણય થાય છે. ૪. પવન માટે હવ્ય પદાર્થ આપો. ૫. બે રાજા જ્યાં જાય છે ત્યાં બે જ્ઞાની હોતા નથી. ૬. આ ઘર અગાઉ રાજાએ બનાવ્યું છે. ૭. વિદ્વાન અને રાજા એ બનેમાં શ્રેષ્ઠ કોણ છે? ૮. પોતાના દેશમાં રાજાનો સત્કાર થાય છે, પરંતુ જ્ઞાનીનો સત્કાર સર્વત્ર થાય છે.

तान्तः पुल्लिंगो 'महत्' शब्दः।

(महत् = મોટો)

१ महान्	महान्तौ	महान्तः
सं० हे महन्	हे महान्तौ	हे महान्तः
२ महान्तम्	महान्तौ	महतः
३ महता	महद्भ्याम्	महद्भिः
४ महते	महद्भ्याम्	महद्भ्यः

२. (સં. સ્વ. શિ. ભા. ૫)

५ महतः	महद्भ्याम्	महद्भ्यः
६ महतः	महतोः	महताम्
७ महति	महतोः	महत्सु

महत् શબ્દ સામાન્ય વિશેષણ છે અને આથી તેની કોઇ પણ જાતિ નથી. છતાં પણ જે વખતે એ કોઇ નરજાતિનાં વિશેષ્યનો ગુણ બતાવવાને માટે તેના વિશેષણની જગ્યાએ આવે છે, તો તે વેળા તેનાં રૂપ પુલ્લિંગની માફક થાય છે. તે રૂપો અહીં આપ્યાં છે.

વાક્ય

१ महद्भ्यः रुद्रेभ्यः नमो नमः– મોટા રુદ્રોને માટે નમસ્કાર.

२ यथा पशुषु सिंहः महान्तं शब्दं करोति, न तथा अन्यः कः अपि पशुः महान्तं शब्दं कर्तुं शक्तः– જેમ પશુઓમા સિંહ ભારે ગર્જના કરે છે તેમ કોઇ પણ અન્ય પશુ કરવાને સમર્થ નથી.

तकारान्तः पुल्लिंगो ' भगवत् ' शब्दः ।

(भगवत् = ભગવાન્)

१ भगवान्	भगवन्तौ	भगवन्तः
सं० हे भगवन्	हे भगवन्तौ	हे भगवन्तः
२ भगवन्तम्	भगवन्तौ	भगवतः
३ भगवता	भगवद्भ्याम्	भगवद्भिः
४ भगवते	भगवद्भ्याम्	भगवद्भ्यः
५ भगवतः	भगवद्भ्याम्	भगवद्भ्यः

६ भगवतः	भगवतोः	भगवताम्
७ भगवति	भगवतोः	भगवत्सु

આ રીત પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપ થાય છે.

शब्द ।

नभस्वत् = વાયુ	राजन्वत् = ઉત્તમ શાસક વડે ચલાવાયેલું રાજ્ય
धीमत् = બુદ્ધિમાન	बुद्धिमत् = બુદ્ધિશાળી
ज्ञानवत् = જ્ઞાની	उदन्वत् = સમુદ્ર
क्रियावत् = પુરુષાર્થી	आत्मवत् = આત્મિક બળથી યુક્ત-જ્ઞાની
विवस्वत् = સૂર્ય	
गरुत्मत् = ગરૂડ	

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ भगवान् अत्र आगच्छतु । २ धीमता पुरुषेण एव ग्रन्थस्य रचना कर्तुं योग्या । ३ क्रियावतां मनुष्याणां मध्ये आत्मवान् एव श्रेष्ठतरः । ४ विवस्वान् आकाशे तपति । ५ बुद्धिमता वीरेण एव स्वदेशस्य हिताय युद्धं कर्तव्यम् । ६ गरुत्मतः अन्यत् नाम गरुडः इति अस्ति ।

ગુજરાતી વાક્યો

૧. ભગવાન્ અહીં આવે. ૨. બુદ્ધિમાન મનુષ્યેજ ગ્રન્થની રચના કરવી યોગ્ય છે. ૩. પુરુષાર્થી મનુષ્યોની વચ્ચે આત્મિક

બળવાળો પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે ૪ સૂર્ય આકાશમા પ્રકાશે છે. ૫ બુદ્ધિશાળી વીર પુરુષોએજ પોતાના દેશના હિતને માટે યુદ્ધ કરવુ જોઇએ ૬ ગરુત્મતનુ બીજુ નામ ગરુડ એવુ છે

વાચકે આ રીત મુજબ બીજા અનેક તકારાન્ત શબ્દોના રૂપ બનાવીને તેનો ઉપયોગ વિવિધ વાક્યોમા કરવો અને પ્રત્યેક રૂપનો ઉપયોગ કરીને વાક્ય અવશ્ય બનાવવુ અભ્યાસ એમ કરવાથી સારી પેઠે વધી શકશે

સંધિ કરેલાં વાક્યો.

१ भगवानत्रागच्छतु। आगच्छत्वत्र भगवान् । अत्रागच्छतु भगवान्। भगवानागच्छत्वत्र।

२ धीमता पुरुषेणैव ग्रन्थस्य रचना कर्तुं योग्या। ग्रन्थस्य रचना धीमता पुरुषेणैव कर्तुं योग्या । पुरुषेण धीमता रचना ग्रन्थस्य योग्या कर्तुम्। योग्या रचना कर्तुं ग्रन्थस्य धीमतैव पुरुषेण।

३ यथा पशुषु सिंहो महान्तं शब्दं करोति न तथाऽन्य कोऽपि पशुर्महान्तं शब्दं कर्तुं शक्त । यथा महान्तं शब्दं पशुषु सिंह करोति, तथा न कोऽप्यन्य पशुर्महान्तं शब्दं कर्तुं शक्त ।

४ मरुद्भ्यो रुद्रेभ्यो नमो नम । नमो नमो मरुद्भ्यो रुद्रेभ्य । रुद्रेभ्यो मरुद्भ्यो नमो नम।

—o—

પાઠ ૯

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ एवं उक्ता तु वैदेही प्रणयात् एव संक्रुद्धा भर्तारं इदं अब्रवीत्। 'शस्त्रास्त्रविदुषां वीराणां राजपुत्राणां अनर्हं त्वया उदितम्। न श्रोतव्यं तत्। २ आर्यपुत्र ! पिता माता तथा च पुत्रः पुण्यानि भुञ्जानाः स्वं स्वं भाग्यं उपासते। नारी तु एका भर्तुः भाग्यं प्राप्नोति। अतः अहं अपि आदिष्टा एव अस्मिन्वने वस्तव्यं इति। इह प्रेत्य च नारीणां सदा एकः पतिः एव गतिः। हे राघव ! यदि त्वं दुर्गमं वनं प्रस्थितः तर्हि अहमपि कुशकण्टकान् मृद्नन्ती ते अग्रतः गमिष्यामि।

ગુજરાતી વાક્યો

૧. આ પ્રમાણે કહેવાયેલી સીતા પ્રીતિથીજ ક્રોધિત બનીને પતિને આમ બોલી. શસ્ત્ર અને અસ્ત્ર જાણનારા વીર રાજપુત્રોને અયોગ્ય તેં કહ્યું. તે સાંભળવાને યોગ્ય નથી. ૨. હે આર્ય પુત્ર ! પિતા, માતા તથા પુત્ર પોતાના પુણ્યનો ભોગ ભોગવતાં પોતપોતાનાં ભાગ્યનેજ મેળવે છે. પત્નીજ માત્ર એકલી પતિનાં ભાગ્યને પ્રાપ્ત કરે છે. માટે મને પણ આજ્ઞા થઈ છે, વનમાં વસવા માટે. અહીં તથા પરલોકમાં પત્નિઓને માટે પતીજ ગતિ છે. હે રામ ! જો તું દુર્ગમ વનમાં જાય છે; તો હું દર્ભ અને કાંટાને હટાવતી હટાવતી તારી આગળ ચાલીશ.

संस्कृत-वाक्यानि ।

३ भुक्तवति त्वयि अहं भोक्ष्ये । वनेऽपि त्वं मम परिपालनं कर्तुं शक्तः । त्वया वियुक्ता अहं मरणे निश्चिता अस्मि । ४ सान्त्वयित्वा तु तां सीतां धर्मात्मा रामः उवाच । सीते ! त्वं कुलीना धर्मनिरता च सदा असि । अतः त्वं इहैव स्वधर्मं समाचर । येन मम मनसः सुखं भवेत् । ५ बहुदोषं हि वनं । तत्र सिंहानां व्याघ्राणां च दुःखदाः निनादाः, सरितः सग्राहाः, मत्ताः गजाः, कण्टकिताः लताश्च । मार्गा अपि निरपाः सुदुःखाश्च । अतः सीते दुःखं वनम् ।

ગુજરાતી વાક્યો.

૩. તારા ભોજન કર્યા પછી હું ભોજન કરીશ. વનમાં પણ તું મારૂં પાલન કરવાને શકિતમાન છે. તારો વિયોગ પામેલી હું મરવાને નિશ્ચિત છું. ૪. તે સીતાને શાંત કરીને ધર્માત્મા રામ બોલ્યા. હે સીતા ! તું ખાનદાન અને ધર્મપરાયણ હંમેશાં છે. માટે તું અહીંજ સ્વધર્મનું આચરણ કર જેથી મારા મનને સુખ મળશે. ૫. વનમાં ઘણી મુશ્કેલી (દુ:ખ) છે. ત્યાં સિંહ અને વાઘોનો દુ:ખદાયી અવાજ, મગરમચ્છોથી યુક્ત નદીઓ, મદમસ્ત હાથી, કાંટાથી ભરેલી વેલીઓ હોય છે. માર્ગ પણ (નિઃ-અપાઃ) પાણી વિનાનાં અને ભારે દુઃખદાયક છે. માટે હે સીતા ! દુઃખકારી વન છે.

—:*....*:—

પાઠ ૧૦

संस्कृत–वाक्यानि ।

१ तत्र च अतीव तिमिरं, महान् वातः, नित्या बुभुक्षा, महान्ति च भयानि सन्ति । २ एतत् श्रुत्वा दुःखिता सीता रामं उवाच । ये त्वया वने वस्तव्यतां प्रति दोषत्वेन परिकीर्तिताः तान् तव स्नेहेन पुरस्कृतान् गुणान् एव विद्धि । अदृष्टपूर्व तव रूपं दृष्ट्वा सर्वे वनचारिणः दूरं अपसर्पेयुः । गुरुजनाज्ञया मया त्वया सह वनं अवश्यं गन्तव्यं एव । हे राम ! त्वद्वियोगेन तु मया जीवित मेव त्यक्तव्यम् ।

ગુજરાતી વાક્યો

૧ ત્યાં ઘોર અંધકાર, પ્રચંડ વાયુ, હંમેશાં ભૂખ અને મોટો ભય છે. ૨ એ સાભળીને દુઃખી સીતા રામને કહેવા લાગી. જેને તેં વનવાસ બાબતમાં દુઃખો ગણાવ્યાં, તે તારા સ્નેહથી યુકત બનીને સુખજ છે એમ માન. પહેલાં ન જોયેલું તારૂં રૂપ જોઇને સર્વે વનચરો દૂર ભાગશે. ગુરૂજનોની આજ્ઞા મેળવીને તારી સાથે મારે પણ નક્કી વનમાં જવાનુંજ છે. હે રામ ! તારા વિયોગથી તો મારે જીવનનો પણ ત્યાગ કરવો પડશે.

समास ।

१ शस्त्रास्त्रविद्वान् - शस्त्राणि च अस्त्राणि च शस्त्रास्त्राणि । शस्त्रास्त्राणि वेत्तीति शस्त्रास्त्रविद्वान् । (શસ્ત્રાસ્ત્ર જાણનારા)

२ राजपुत्रः- राज्ञः पुत्र (રાજાનો પુત્ર)
३ अनर्ह- न अर्ह (યોગ્ય નહિ)
४ कुशकण्टका - कुशाः च कण्टकाः च (દર્ભ અને કાંટા)
५ धर्मनिरतः- धर्मे निरतः (ધર્મમાં મગ્ન)
६ स्वधर्मः- स्वस्य धर्म. (પોતાનો ધર્મ)
७ बहुदोषं- बहव दोषाः यस्मिन् तत् (ઘણા છે દોષ જેમાં તે)
८ दुःखद - दु खं ददाति इति (દુઃખ આપે છે તે)
९ सग्राहा- ग्राहैः सहिता (મગરોથી યુક્ત)
१० निरपाः- अद्भिः रहिता (જળથી રહિત)
११ दोषत्वं- दोषस्य भावः (દોષનો ભાવ)
१२ वनचारिन्- वने चरतीति वनचारी (વનમાં ફરનારાં)

સંધિ કરેલા વાક્યો

एवमुक्ता तु वैदेही प्रणयादेव संक्रुद्धा भर्तारमिदमब्रवीत् । शास्त्रास्त्रविदुषां वीराणां राजपुत्राणामनर्हं त्वयोदितं, न श्रोतव्यं तत् । आर्यपुत्र ! पिता माता तथा च पुत्रः पुण्यानि भुञ्जानाः स्वं स्वं भाग्यमुपासते । नारी त्वेका भर्तुर्भाग्यं प्राप्नोति ।

अहं त्वयि भुक्तवति भोक्ष्ये । मम परिपालनं वनेऽपि त्वं शक्तः कर्तुम् । अहं वियुक्ता त्वया मरणे निश्चिता अस्मि ।

--०=०--

પાઠ ११

હુવે અહીં दकारान्त શબ્દોનાં રૂપં આપ્યાં છે—

' दकारान्तः पुल्लिंगः ' क्रव्यात् ' शब्दः ।

(क्रव्यात् = માંસ ખાવાવાળો)

१ क्रव्यात्, क्रव्याद्	क्रव्यादौ	क्रव्यादः
स० क्रव्यात् क्रव्याद्	क्रव्यादौ	क्रव्यादः
२ क्रव्यादम्	क्रव्यादौ	क्रव्यादः
३ क्रव्यादा	क्रव्याद्भ्याम्	क्रव्याद्भिः
४ क्रव्यादे	क्रव्याद्भ्याम्	क्रव्याद्भ्यः
५ क्रव्यादः	क्रव्याद्भ्याम्	क्रव्याद्भ्यः
६ क्रव्यादः	क्रव्यादोः	क्रव्यादाम्
७ क्रव्यादि	क्रव्यादोः	क्रव्यात्सु

આ પ્રમાણે લખેલા શબ્દોનાં રૂપ બને છે--

शब्द ।

सुहृद्-मित्र = ઉત્તમ દિલવાળો	तमोनुद् = અંધકારનો નાશ કરનાર
दुर्हृद् = શત્રુ, દુષ્ટ દિલવાળો	अन्नाद् = અન્ન ખાનાર

વાક્ય

१ प्राज्ञेन सुहृदा एव मित्रता कर्तव्याः - જ્ઞાની ઉત્તમ દીલવાળા મનુષ્યથીજ મિત્રતા કરવી યોગ્ય છે.

२ दुर्हृदां शत्रूणां सर्वैः अवश्यं निवारणं कर्तव्यं–દુષ્ટ હૃદયવાળા શત્રુઓનો સર્વએ અવશ્ય નિવારણ (બચાવ) કરવું જરૂરી છે.

दकारान्तः पुल्लिंगः ' सुपाद् ' शब्दः ।

(सुपाद् = ઉત્તમ પગવાળો)

१ सुपात्, सुपाद्	सुपादौ	सुपादः
सं० हे सुपात्, सुपाद्	हे सुपादौ	हे सुपादः
२ सुपादम्	सुपादौ	सुपादः
३ सुपदा	सुपद्भ्याम्	सुपाद्भिः
४ सुपदे	सुपद्भ्याम्	सुपद्भ्यः
५ सुपदः	सुपद्भ्याम्	सुपद्भ्यः
६ सुपदः	सुपदोः	सुपदाम्
७ सुपदि	सुपदोः	सुपात्सु

મૂળ ' पाद् ' શબ્દ હોવા છતાં પણ બીજી વિભક્તિનાં બહુવચનની પછીનાં રૂપોમાં ' पाद् ' નાં સ્થાનપર ' पद् ' થયું છે. એ વાંચકે અહીં જોવું. માત્ર સપ્તમીનાં બહુવચનમાંજ ' सुपात्सु ' રહ્યુ છે. બાકીનાં રૂપોમાં ' पद् ' જ છે. આ વિશેષતા પાઠકે જોવી-

१ सुपात् पुरुषः महता वेगेन चलति– ઉત્તમ પગવાળા મનુષ્ય ઘણી ઝડપથી ચાલે છે.

२ सुपदां मानवानां यथा गति: अस्ति तथा तव गमनं भवतु—ઉત્તમ પગવાળા માણસોની જેવી ગતિ છે તેવું તારૂ ગમન થાવ.

+०-+-०+

પાઠ ૧૨

धकारान्तः पुल्लिंगो ' बुध् ' शब्दः ।

१ भुत्, भुद्	बुधौ	बुधः
सं० हे भुत्, भुद्	हे बुधौ	हे बुधः
२ बुधम्	बुधौ	बुधः
३ बुधा	भुद्भ्याम्	भुद्भिः
४ बुधे	भुद्भ्याम्	भुद्भ्यः
५ बुधः	भुद्भ्याम्	भुद्भ्यः
६ बुधः	बुधोः	बुधाम्
७ बुधि	बुधोः	भुत्सु

એક અકારાન્ત પુલ્લિંગ ''बुध' શબ્દ છે તે જુદો જ છે. તેનાં રૂપ ' देव ' શબ્દની જેમ થાય છે. તે શબ્દની સાથે વાંચકોનો પરિચય છેજ. આ જગ્યાએ (છેવટે અકાર રહિત) ધકારાન્ત ' बुध् ' શબ્દનાં રૂપ આપ્યાં છે. એ રૂપોમા ' बु ' ની જગ્યાએ કેટલાયે રૂપોમાં ' भु ' થયું છે, એજ વિશેષતા એમાં છે.

વાક્ય

१ बुधा तुभ्यं किं पाठितम् ?– જ્ઞાની મનુષ્યે તને શું ભણાવ્યું ?
२ बुधे एव दक्षिणां देहि– જ્ઞાનીનેજ દક્ષિણા આપો.
३ भुत्सु विशेषं ज्ञानं भवति- જ્ઞાનીઓમાં વિશેષ જ્ઞાન હોય છે.
४ बुधां समूहे एव सर्वं धर्मतत्वं निश्चितं भवति– જ્ઞાનીઓનાં સમાજમાંજ સર્વ ધર્મનું તત્વ નક્કી થાય છે.

नकारान्तः पुंल्लिङ्गः 'राजन्' शब्दः ।

१	राजा	राजानौ	राजानः
सं०	हे राजन्	हे राजानौ	हे राजानः
२	राजानम्	राजानौ	राज्ञः
३	राज्ञा	राजभ्याम्	राजभिः
४	राज्ञे	राजभ्याम्	राजभ्यः
५	राज्ञः	राजभ्याम्	राजभ्यः
६	राज्ञः	राज्ञोः	राज्ञाम्
७	राज्ञि, राजनि	राज्ञोः	राजसु

शब्द ।

मूर्धन् = મસ્તક
ग्रावन् = પત્થર
तक्षन् = સુથાર
पूषन् = સૂર્ય
उक्षन् = બળદ
प्लीहन् = પ્લીહા
मज्जन् = મજ્જા
अर्यमन् = સૂર્ય
परिज्मन् = ચંદ્ર
सुत्रामन् = રક્ષક, ઇન્દ્ર

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ अराजकः राजानं न नमति । २ मार्गे ग्रावाणः पथिकस्य जनस्य दुःखाय एव भवन्ति । ३ उक्षाणः कृषिं कुर्वन्ति, अन्नं च उत्पादयन्ति । ४ तक्षा काष्ठस्य गृहं निर्माति । ५ अस्माकं गृहं तक्षभिः निर्मितम् । ६ राज्ञः पदं सर्वेषां मूर्ध्नि भवति किम् ?

७ राज्ञां अपि राजा ईश्वरः । ८ राज्ञां पूजा राष्ट्रे भवति। ९ सुत्रामा इन्द्रः सर्वस्य रक्षक ।

ગુજરાતી વાક્યો.

અરાજક રાજાને નમસ્કાર કરતો નથી. ૨ માર્ગમાં પત્થર પથિક મનુષ્યના (મુસાફરોનાં) દુઃખને માટેજ હોય છે. ૩ બળદ ખેતી કરે અને અન્ન ઉત્પન્ન કરે છે. ૪ સુથાર લાકડાનું ઘર બનાવે છે. ૫ અમારૂં ઘર સુથારોએ બનાવ્યું છે. ૬ રાજાના પગ સર્વના માથા પર હોય છે શું ?-૭ રાજાઓના રાજા ઇશ્વર છે. ૮ રાજાઓની પૂજા રાષ્ટ્રમાં થાય છે. ૯ રક્ષક ઇન્દ્ર સર્વનો પાલક છે.

સંધિ કરેલાં વાક્યો.

अस्माकं गृहं तक्षभिर्निर्मितम् ।तक्षभिरस्माकं गृहं निर्मितम् । निर्मितमस्माकं तक्षभिर्गृहम् । राज्ञामपि राजेश्वरः । राज्ञामपीश्वरो राजा । ईश्वरो राज्ञामपि राजा । वुधां समूहे एव सर्व धर्मतत्त्वं निश्चितं भवति । मार्गे ग्रावाणः पथिकस्य जनस्य दुःखायैव भवन्ति ।

एवमुक्ता तु वैदेही प्रणयादेवं संक्रुद्धा भर्तारमिदमब्रवीत् । वीराणां शस्त्रास्त्रविदुषां राजपुत्राणामनर्हं त्वयोदितम्। तन्न श्रोतव्यम् । हे आर्यपुत्र ! माता पिता तथा च पुत्रः पुण्यानि भुञ्जानाः स्वं स्वं भाग्यमुपासते । नारी त्वेका भर्तुर्भाग्यं प्राप्नोति । प्रेत्य चेह नारीणां सदा एकः पतिरेव गतिः। हे राघव ! यदि त्वं प्रस्थितो दुर्गमं वनं तर्ह्यहम् गमिष्याम्यग्रतः ।

–:o:–:o–

પાઠ ૧૩

હુવે આ પાઠમાં આવેલાંજ વાક્યોનું સંધિવાળું સંસ્કૃત આપીએ છીએ—

संस्कृत-वाचन -पाठः ।

(१)

यत्किञ्चित्तेऽभिलषितं तत्सर्वं त्वमवाप्स्यसि । सप्त पञ्च च समा अहं तेऽन्नं प्रदास्यामि। हे नराधिप ! मया दत्तं ताम्रं पिठरं गृह्णीष्व । हे सुव्रत ! अनेन पात्रेण यावत्पाञ्चाली वर्त्स्यति तावद्यन्महानसे संस्कृतं फलमूलामिषं शाकं चतुर्विधं तत्तेऽन्नाद्य-मक्षय्यं भविष्यति । धर्मवित् कौन्तेयस्तु वरं लब्ध्वा जलादुत्तीर्य धौम्यस्य पादौ जग्राह। भ्रातृंश्च परिषस्वजे। द्रौपद्या सह संगम्य तया वन्द्यमानः प्रभुः पाण्डवस्तदानीं महानसे साधयामास पाकक्रियां च आरब्धवान् ।

એ સમજવામાં કંઇ મુશ્કેલી આવે તો આજ પુસ્તકનો પહેલો અને બીજો પાઠ જૂઓ, ત્યા એજ વાક્યો અર્થની સાથે આપ્યાં છે. હુવે થોડી રામાયણુની કથા આપવામાં આવે છે—

(२)

विलपन्तीं जननीं कौसल्यां धर्मसहितं वचो धर्मात्मा राम उवाच । नास्ति मे शक्तिः पितुर्वाक्यं समतिक्रमितुम् । प्रसादये त्वां शिरसा । अस्माकमेव कुले पितुः सगरस्याज्ञया भूमिं खनद्भिः सगरपुत्रैः सुमहान्वधः प्राप्तः । जामदग्न्येन रामेण स्वयं जनन्यपि

पितुर्वचनकारणात्कृत्ता। धर्मो हि लोके परमः। धर्मे सत्यं प्रतिष्ठितम्। सनातनोऽयं धर्मः पितुर्नियोगे स्थातव्यमिति। तदनुमन्यस्व वनं गमिष्यन्तं माम्।

पितुर्निदेशपालने एवं व्यवसितं तं रामं समीक्ष्य बाष्पसंरुद्धनयना कौसल्याऽब्रवीत्। पुत्र! गच्छ त्वमेकाग्रेण मनसा। भद्रं तेऽस्तु। अभिरक्षतु त्वां स एव धर्मो यं त्वं पालयसि। सत्येन धर्मेणाभिरक्षितश्चिरं जीवेति।

रामः पुनर्मातुश्चरणावभिवाद्य सीतानिलयं जगाम। तत्सर्वमजानती तपस्विनी वैदेही यौवराज्याभिषेचनमेव प्रतीक्षती तस्थौ। अवाङ्मुखे पत्यौ प्रविष्टे शोकसंतप्ते च वेपमानोदपतत्सीता। दृष्ट्वा तां सीतां धर्मात्मा रामो मनोगतं सोढुं न शशाक। विवृततां च गतः स शोकः। दृष्ट्वा च तत्साऽपि दुःखाभिसन्तप्ताऽपृच्छत। किमिदं प्रभो! केनासि दुर्मनाः? न विराजते छत्रं तवोपरि। नापि व्यजने। अहो! अपूर्वश्च मुखवर्णः।

इति विलपन्तीं तां सीतां प्रोवाच राघवः। प्रव्राजयति मां तत्रभवान्तातः। चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यं मया दण्डके। सोऽहं विजनं वनं प्रस्थितः। त्वां द्रष्टुमिदानीमागतोऽस्मि।

આ સમજવાને કંઈક મુશ્કેલી નડે તો વાંચકે, પાઠ ૬ અને ૭ જૂઓ, ત્યાં એજ વાક્યો પદચ્છેદપૂર્વક અર્થ સાથે આપ્યાં છે. હવે એનો ઉત્તરાર્ધ જૂઓ—

(३)

एवमुक्ता तु वैदेही प्रणयादेव संक्रुद्धा भर्तारमिदमब्रवीत्। शस्त्रास्त्रविदुषां वीराणामनर्हं त्वयोदितम्। न श्रोतव्यं तत्। आर्यपुत्र! पिता माता तथा च पुत्रः पुण्यानि भुञ्जानाः स्वं स्वं भागमुपासते। नारी त्वेका भर्तुर्भाग्यं प्राप्नोति। ततोऽहमप्यादिष्टवाऽस्मि वने वास्तव्यामिति। इह प्रेत्य च नारीणां सदैकः पतिरेव गतिः। हे राघव! यदि त्वं दुर्गमं वनं प्रस्थितस्तर्ह्यहमपि कुशकण्टकान्मृद्नन्ती तेऽग्रतो गमिष्यामि। भुक्तवति त्वय्यहं भोक्ष्ये। वनेऽपि त्वं मम परिपालनं कर्तुं शक्तः। त्वया वियुक्ताऽहं मरणे निश्चिताऽस्मि।

सान्त्वयित्वा तु तां सीतां धर्मात्मा राम उवाच। सीते! त्वं कुलीना धर्मनिरता च सदाऽसि। अतस्त्वमिहैव स्वधर्मं समाचर। येन मम मनसः सुखं भवेत्। बहुदोषं हि वनम्। तत्र सिंहानां व्याघ्राणां च दुःसहा निनादाः, सरितः सग्राहाः, मत्ता गजाः, कण्टकिता लता, मार्गा अपि निरपा दुस्तराश्च। अतः सीते! दुःखं वनम्। तत्र चातीव तिमिरं, महान्वातः, नित्या बुभुक्षा, महान्ति च भयानि सन्ति।

एतच्छ्रुत्वा दुःखिता सीता राममुवाच। ये त्वया वने वस्तव्यतां प्रति दोषत्वेन परिकीर्तितास्तांस्तव स्नेहेन पुरस्कृतान् गुणानेव विद्धि। अदृष्टपूर्वं तव रूपं दृष्ट्वा सर्वे वनचारिणो दूरमपसर्पेयुः। गुरुजनाज्ञया मया त्वया सह वनमवश्यं

गन्तव्यमेव । हे राम ! त्वद्वियोगेन तु मया जीवितमेव त्यक्तव्यम् ।

એ સમજવામાં કંઇ મુશ્કેલી નડે તો પાઠ ૯–૧૦ જુઓ. ત્યાં એજ વાક્યો અર્થની સાથે આપ્યાં છે.

समास ।

१ धर्मसहितं- धर्मेण सहितं (ધર્મ યુક્ત)
२ सगरपुत्रः-सगरस्य पुत्रः (સગરનો પુત્ર)
३ वाष्पसंरुद्धः-वाष्पैः संरुद्धः (અશ્રુઓ વડે પૂર્ણ)
४ सीतानिलयं-सीतायाः निलयं (સીતાનું ઘર)
५ अजानती-न जानती (ન જાણનારી)
६ यौवराज्याभिषेचनं-यौवराज्यस्य अभिषेचनं (યૌવરાજ્યનો અભિષેક)
७ शोकसंतप्ता- शोकेन संतप्ता (શોકથી દુઃખી)
८ मनोगतं- मनसि गतं (મનમાં આવેલું)
९ दुःखाभिसंतप्ता-दुःखेन अभिसंतप्ता (દુઃખથી ત્રાસેલો)

—o=o—

પાઠ ૧૪

આ પાઠમાં કેટલાક વધુ નકારાન્ત શબ્દોના રૂપ જુઓ—

नकारान्तः पुल्लिंगो 'ब्रह्मन्' शब्दः ।

१ ब्रह्मा	ब्रह्माणौ	ब्रह्माणः
सं० हे ब्रह्मन्	हे ब्रह्माणौ	हे ब्रह्माणः
२ ब्रह्माणम्	,,	ब्रह्मणः
३ ब्रह्मणा	ब्रह्मभ्याम्	ब्रह्मभिः
४ ब्रह्मणे	,,	ब्रह्मभ्यः
५ ब्रह्मणः	,,	,,
६ ,,	ब्रह्मणोः	ब्रह्मणाम्
७ ब्रह्मणि	,,	ब्रह्मसु

આ શબ્દના રૂપોની માફક નીચે જણાવેલા શબ્દોના પણ રૂપ થાય છે

शब्द ।

आत्मन् = આત્મા	अग्रजन्मन् = બ્રાહ્મણ, મોટો ભાઈ
अध्वन् = માર્ગ	पाप्मन् = પાપી, પાપ
अश्मन् = પત્થર	जित्वन् = વિજયી
मातरिश्वन् = વાયુ	सुन्वन् = સોમયજ્ઞ કરનાર, રસ કાઢનાર
यज्वन् = યાજક	धन्वन् = રેતાળ પ્રદેશ, રણ
अर्वन् = ઘોડો	
सुपर्वन् = દેવ	

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ यज्ञे ब्रह्मा सर्वेषु ऋत्विक्षु मुख्यः अथर्ववेदं पठति । २ एते सर्वे अपि अध्वानः एकं एव स्थानं प्रति गच्छन्ति । ३ आकाशे मातरिश्वा सर्वत्र संचरति । ४ अर्वा अर्वदेशात् अस्मिन् देशे आनीयते । ५ यज्वभिः यज्ञे यजनं क्रियते । ६ धन्वनि वृक्षाः न भवन्ति । ७ अध्वनि शीतस्य निवारणार्थं वस्त्रं गृहाण । ८ सैनिकाः युद्धे श्रान्ताः अध्वनि एव निद्रिताः ।

ગુજરાતી વાકયો

૧. યજ્ઞમાં સર્વ યાજ્ઞિકોમાં મુખ્ય બ્રહ્મા અથર્વવેદ ભણે છે. ૨. એ બધા જ માર્ગો એકજ જગાએ જાય છે. ૩. આકાશમાં પવન સર્વત્ર ફરે છે. ૪. ઘોડા અરબસ્તાનથી અહીં લાવવામાં આવે છે. ૫. યાજ્ઞિકોથી યજ્ઞમાં યજન (યજ્ઞક્રિયા) કરાવવામાં આવે છે. ૬. રેતાળ પ્રદેશમાં વૃક્ષ હોતા નથી. ૭. માર્ગમાં ઠંડી દૂર કરવા માટે વસ્ત્ર લો. ૮. સૈનિકો યુદ્ધમાં થાકીને રસ્તામાં જ સૂતા છે.

नकारान्तः पुल्लिंगो 'वृत्रहन्' शब्दः ।

१ वृत्रहा	वृत्रहणौ	वृत्रहणः
सं० हे वृत्रहन्	हे ,,	हे ,,
२ वृत्रहणम्	,,	वृत्रघ्नः
३ वृत्रघ्ना	वृत्रहभ्याम्	वृत्रहभिः
४ वृत्रघ्ने	वृत्रहभ्याम्	वृत्रहभ्यः

*

५ वृत्रघ्नः	वृत्रहभ्याम्	वृत्रहभ्यः
६ ,,	वृत्रघ्नोः	वृत्रघ्नाम्
७ वृत्रघ्नि, वृत्रहणि	,,	वृत्रहसु

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોના રૂપ બને છે—

मातृहन् = માતાનો વધ કરનાર.
गुरुहन् = ગુરૂનો વધ કરનાર.
पितृहन् = પિતાનો વધ કરનાર.
ब्रह्महन् = બ્રાહ્મણનો વધ કરનાર.

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ पितृहभिः अस्मिन् यज्ञे न आगन्तव्यम् – પિતૃવધ કરનારને આ યજ્ઞમાં આવવું ન જોઇએ.

२ गुरुघ्ने उचितं दण्डं देहि – ગુરુનો વધ કરનારાઓને યોગ્ય દંડ કરો.

नकारान्तः पुल्लिङ्गः ' श्वन् ' शब्दः ।

१ श्वा	श्वानौ	श्वानः
सं० हे श्वन्	हे ,,	हे ,,
२ श्वानम्	,,	शुनः
३ शुना	श्वभ्याम्	श्वभिः
४ शुने	,,	श्वभ्यः
५ शुनः	,,	,,
६ ,,	शुनोः	शुनाम्
७ शुनि	,,	श्वसु

'श्वन्' શબ્દનો 'श्व' ની જગ્યાએ કેટલાક રૂપોમાં 'शु' થાય છે અને કેટલાકમાં 'श्व' રહે છે. વાચકે આ વિશેષતાને ધ્યાનમાં રાખવી.

संस्कृत–वाक्यानि ।

१ त्वया स्वकीयः श्वा कुत्र स्थापितः ? – તેં તારો કૂતરો ક્યાં રાખ્યો છે ?

२ अहं मदीयं श्वानं पुनः अत्र न आनेष्यामि – હું આપણા કૂતરાને પાછો અહીં નહીં લાવીશ.

३ श्वभिः एव एष कोलाहलः कृतः – કૂતરાઓએ જ આ કોલાહલ મચાવ્યો છે.

४ श्वभ्यः पक्षिभ्यः च अन्नं देहि – કૂતરા અને પક્ષિઓને માટે અન્ન આપો.

नकारान्तः पुल्लिंगो 'युवन्' शब्दः ।

१ युवा	युवानौ	युवानः
सं० हे युवन्	हे „	हे „
२ युवानम्	„	यूनः
३ यूना	युवभ्याम्	युवभिः
४ यूने	„	युवभ्यः
५ यूनः	„	„
६ यूनः	यूनोः	यूनाम्
७ यूनि	„	युवसु

' અહીં પણ કેટલાક રૂપોમાં 'युव' રહ્યું છે, અને કેટલાકમાં 'युव'ની જગ્યાએ 'यू' થયું છે. આ વિશેષતા ધ્યાનમાં રાખવી.

१ युवा पुरुषः ब्रह्मचारी भवितुं अर्हति– યુવાન બ્રહ્મચારી બનવાને લાયક છે.

२ युवभिः मनुष्यैः एव स्वदेशार्थं युद्धं कर्तव्यम् – યુવાનોએજ પોતાના દેશને માટે લડવું જોઇએ.

३ युवसु अविचारः मदः च भवति– યુવાનોમાં કુવિચાર અને ઘમંડ હોય છે.

४ युवभ्यः नरेभ्यः वसु देहि– યુવાનો માટે ધન આપ.

સંધિ કરેલા વાક્યો

(१) युवा पुरुषो ब्रह्मचारी भवितुमर्हति। ब्रह्मचारी भवितुमर्हति युवा पुरुषः। (२) युवभिर्मनुष्यैरेव स्वदेशार्थं युद्धं कर्तव्यम्। युद्धं स्वदेशार्थं युवभिर्मनुष्यैरेव कर्तव्यम्। (३) युवस्वविचारो मदश्च भवति । भवति मदश्चाविचारश्च युवसु। अविचारो मदश्च युवसु भवति। (४) कुत्र स्थापितस्त्वया स्वकीयः श्वा ? स्थापितः कुत्र त्वया स्वकीयः श्वा। श्वा कुत्र स्थापितस्स्वकीयस्त्वया ? (५) श्वभिरेव कोलाहलः कृतः। कृत एष कोलाहलः श्वभिरेव। एष कोलाहलः श्वभिरेव कृतः (६) श्वभ्यः पक्षिभ्यश्चान्नं देहि। देह्यन्नं श्वभ्य पक्षिभ्यश्च। पक्षिभ्यः श्वभ्यश्च देह्यन्नम्।

:o—o—o:

પાઠ ૧૫

આ પાઠમાં નીચે લખેલો શ્લોકોનો અભ્યાસ કરો—

न श्रेयः सततं तेजो न नित्यं श्रेयसी क्षमा ।
इति तात विजानीहि द्वयमेतदसंशयम् ॥ ५ ॥
(म० भारत वन० अ० ५८)

अन्वय–तेजः सततं श्रेयः न, नित्यं क्षमा श्रेयसी न । हे तात ! इति एतत् द्वयं असंशयं विजानीहि ।

संस्कृतटीका—तेजः तेजस्विता सततं नित्यं सदा श्रेयः न, कल्याणकारिणी न भवति । तथा च नित्यं सततं क्षमा अपि श्रेयसी श्रेयस्करी न भवति । हे तात ! हे प्रिय ! इति एवं प्रकारेण एतत् द्वयं असंशयं संशयरहितं विजानीहि जानीहि ।

અર્થ–તેજી સ્વભાવ પણ હંમેશા કલ્યાણકારી હોતો નથી, અને ક્ષમાશીલ સ્વભાવ પણ હંમેશા લાભકારી હોતો નથી. હે પ્રિય ! આ બંને વાત તું શંકા છોડી દઈ જાણી લે.

यो नित्यं क्षमते तात बहून्दोपान्स विन्दति ।
भृत्याः परिभवन्त्येनमुदासीनास्तथाऽरयः ॥ ३ ॥
(म० भारत वन० अ० २८)

अन्वयः–हे तात ! यः नित्यं क्षमते सः बहून् दोपान् विन्दति । एनं भृत्याः परिभवन्ति तथा अरयः उदासीना ।

संस्कृतटीका–हे तात ! हे प्रिय ! य. पुरुपः नित्यं सदा एव

क्षमते क्षमां करोति सः पुरुषः बहून् अनेकान् दोषान् अगुणान् विन्दति प्राप्नोति । के ते दोषाः ? एनं क्षमावन्तं पुरुषं तस्य एव भृत्याः दासाः परिचारका परिभवन्ति अपमानयन्ति । तथा च तस्य अरय शत्रवः उदासीनाः भवन्ति । शत्रव अपि तं न गणयन्ति इत्यर्थः ।

અર્થ– હે પ્રિય ! જે હંમેશ ક્ષમા કરે છે, તેને ઘણા દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. નોકર પણ તેનું અપમાન કરે છે, અને તેના શત્રુ પણ ઉદાસીન થાય છે. મતલબ કે તેનું કોઈ સન્માન કરતું નથી.

सर्वभूतानि चाप्यस्य न नमन्ते कदाचन ।
तस्मान्नित्यं क्षमा तात पण्डितैरपवादिता ॥ ८ ॥

अन्वय– च अपि अस्य सर्वभूतानि कदाचन न नमन्ते । तस्मात् हे तात ! नित्यं क्षमा पण्डितैः अपवादिता ।

संस्कृतटीका– च अपि अस्य क्षमायुक्तस्य पुरुषस्य सर्वभूतानि सर्वाणि प्राणिजातानि, सर्वे मनुष्याः कदाचन कदापि न नमन्ते न नम्रीभवन्ति । हे तात ! हे प्रिय ! तस्मात् कारणात् नित्यं क्षमा पण्डितैः विबुधै जनै अपवादिता अपवादेन दोषेण युक्ता अस्ति इति ज्ञाता ।

અર્થ– અને એના આગળ બધા લોક કદાપિ નમ્ર થતા નથી, માટે હે પ્રિય ! હંમેશા ક્ષમા કરવી દોષયુક્ત છે, એવો વિદ્વાનોનો મત છે.

अवज्ञाय हि तं भृत्याः भजन्ते बहुदोषताम् ।
आदातुं चास्य वित्तानि प्रार्थयन्तेऽल्पचेतसः ॥९॥
(म० भारत वन० अ० २८)

अन्वयः-हि तं भृत्याः अवज्ञाय बहुदोषतां भजन्ते । च अस्य वित्तानि आदातुं अल्पचेतसः प्रार्थयन्ते ।

संस्कृत टीका- हि तं क्षमाशीलं पुरुषं भृत्याः तस्य एव परिचारकाः अवज्ञाय तस्य अपमानं कृत्वा बहुदोषतां बहून् दोषान् भजन्ते सेवन्ते । च अस्य क्षमाशीलस्य पुरुषस्य वित्तानि धनानि आदातुं स्वीकर्तुं अल्पचेतसः अल्पमतयः जनाः प्रार्थयन्ते इच्छन्ति ।

અર્થ--કારણ કે નોકર એનું અપમાન કરીને વધારે દોષવાળો બને છે, અને તેના ધનને મૂર્ખ લોકો પડાવી લેવા ચાહે છે.

यानं वस्त्राण्यलंकाराञ्छयनान्यासनानि च ।
भोजनान्यथ पानानि सर्वोपकरणानि च ॥ १० ॥
आददीरन्नधिकृता यथाकाममचेतसः ।
प्रदिष्टानि च देयानि न दद्युर्भर्तृशासनात् ॥११॥

अन्वयः- यानं, वस्त्राणि, अलंकारान्, शयनानि, आसनानि च भोजनानि अथ पानानि सर्वोपकरणानि च अचेतसः अधिकृताः यथाकामं आददीरन् । भर्तृशासनात् प्रदिष्टानि देयानि च न दद्युः ॥

क्षमते क्षमां करोति सः पुरुष• बहून् अनेकान् दोषान् अगुणान् विन्दति प्राप्नोति । के ते दोषाः ? एवं क्षमावन्तं पुरुषं तस्य एव भृत्याः दासाः परिचारकाः परिभवन्ति अपमानयन्ति । तथा च तस्य अरय शत्रवः उदासीनाः भवन्ति । शत्रव अपि तं न गणयन्ति इत्यर्थः ।

અર્થ– હે પ્રિય ! જે હંમેશ ક્ષમા કરે છે, તેને ઘણા દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. નોકર પણ તેનું અપમાન કરે છે, અને તેના શત્રુ પણ ઉદાસીન થાય છે. મતલબ કે તેનું કોઈ સન્માન કરતું નથી.

सर्वभूतानि चाप्यस्य न नमन्ते कदाचन ।
तस्मान्नित्यं क्षमा तात पण्डितैरपवादिता ॥ ८ ॥

अन्वय– च अपि अस्य सर्वभूतानि कदाचन न नमन्ते । तस्मात् हे तात ! नित्यं क्षमा पण्डितैः अपवादिता ।

संस्कृतटीका– च अपि अस्य क्षमायुक्तस्य पुरुषस्य सर्वभूतानि सर्वाणि प्राणिजातानि, सर्वे मनुष्याः कदाचन कदापि न नमन्ते न नम्रीभवन्ति । हे तात ! हे प्रिय ! तस्मात् कारणात् नित्यं क्षमा पण्डितैः विबुधै जनै• अपवादिता अपवादेन दोषेण युक्ता अस्ति इति ज्ञाता ।

અર્થ– અને એના આગળ બધા લોક કદાપિ નમ્ર થતા નથી, માટે હે પ્રિય ! હંમેશા ક્ષમા કરવી દોષયુક્ત છે, એવો વિદ્વાનોનો મત છે.

अवज्ञाय हि तं भृत्याः भजन्ते बहुदोषताम् ।
आदातुं चास्य वित्तानि प्रार्थयन्तेऽल्पचेतसः ॥९॥
(म० भारत वन० अ० २८)

अन्वयः-हि तं भृत्याः अवज्ञाय बहुदोषतां भजन्ते । च अस्य वित्तानि आदातुं अल्पचेतसः प्रार्थयन्ते ।

संस्कृत टीका- हि तं क्षमाशीलं पुरुषं भृत्याः तस्य एव परिचारकाः अवज्ञाय तस्य अपमानं कृत्वा बहुदोषतां बहून् दोषान् भजन्ते सेवन्ते। च अस्य क्षमाशीलस्य पुरुषस्य वित्तानि धनानि आदातुं स्वीकर्तुं अल्पचेतसः अल्पमतयः जनाः प्रार्थयन्ते इच्छन्ति ।

અર્થ—કારણ કે નોકર એનું અપમાન કરીને વધારે દોષવાળો બને છે, અને તેના ધનને મૂર્ખ લોકો પડાવી લેવા ચાહે છે.

यानं वस्त्राण्यलंकाराञ्छयनान्यासनानि च ।
भोजनान्यथ पानानि सर्वोपकरणानि च ॥ १० ॥
आददीरन्नधिकृता यथाकाममचेतसः ।
प्रदिष्टानि च देयानि न दद्युर्भर्तृशासनात् ॥११॥

अन्वयः- यानं, वस्त्राणि, अलंकारान्, शयनानि, आसनानि च भोजनानि अथ पानानि सर्वोपकरणानि च अचेतसः अधिकृता यथाकामं आददीरन् । भर्तृशासनात् प्रदिष्टानि देयानि च न दद्युः ॥

અર્થ— ગાડી, વસ્ત્ર, અલંકાર, બિછાનું, આસન, ભોજન અને પીવાનો રસ તથા સર્વ સાધન અલ્પ બુદ્ધિવાળો અધિકારી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે લઇ લે છે. સ્વામીની આજ્ઞાથી જેની આજ્ઞા થઇ છે તે આપવા યોગ્ય પદાર્થ પણ આપતા નથી (મતલબ કે હંમેશા ક્ષમા કરવાવાળાની વ્યવહાર (સંસાર) માં આવી દશા થાય છે.

વાચકે આ પાઠને સારી પેઠે તૈયાર કરવો, અને બની શકે તો આ શ્લોકોને મોઢે કરે અને જાતેજ સંસ્કૃત અર્થ લખવાનો પ્રયત્ન કરે.

समास ।

१ असंशयं— संशय न भवति तथा (સંશય વિનાનો)
२ सर्वभूतानि— सर्वाणि च तानि भूतानि (સર્વ પ્રાણી)
३ अल्पचेतस — अल्पं चेत यस्य (જેનું મન સંકુચિત છે.)
४ सर्वोपकरणानि— सर्वाणि च तानि उपकरणानि । (સર્વ સાધન)
५ यथाकामं— काम अनतिक्रम्य यथा भवति तथा (ઇચ્છાનો વિરોધ કર્યા વિના, ઇચ્છા મુજબ, મનગમતું)
६ भर्तृशासनं— भर्तु शासनं (સ્વામીની આજ્ઞા)

—:o o:—

પાઠ ૧૬

હવે નકારાન્ત શબ્દોનાં રૂપ જુઓ—

नकारान्तः पुल्लिंगो ' ज्ञानिन् ' शब्दः ।

१	ज्ञानी	ज्ञानिनौ	ज्ञानिन
सं०	हे ज्ञानिन्	हे ,,	हे ,,
२	ज्ञानिनम्	,,	,,
३	ज्ञानिना	ज्ञानिभ्याम्	ज्ञानिभि
४	ज्ञानिने	,,	ज्ञानिभ्यः
५	ज्ञानिनः	,,	,,
६	,,	ज्ञानिनो	ज्ञानिनाम्
७	ज्ञानिनि	,,	ज्ञानिषु

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોના રૂપ બને છે—

शब्द ।

ब्रह्मचारिन् = બ્રહ્મચારી	अतिचारिन् = અત્યાચારી, જુલ્મી
दन्तिन् = હાથી	शिखरिन् = શિખરવાળો
शशिन् = ચંદ્રમા	दूरदर्शिन् = દીર્ઘ દષ્ટિ વાળો, દુરદર્શી
योगिन् = યોગી	गृहिन् = ગૃહસ્થ, સજ્જન
त्यागिन् = ત્યાગી	
वाग्मिन् = વક્તા	

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ ज्ञानिनं पुरुषं राज्ञः समीपं नय । २ ब्रह्मचारी विद्यां

समाप्य गृही भवति । ३ दंतिना विष्णुदत्तस्य पुत्रः हृतः । ४ पूर्णिमायां शशिनः प्रकाशः वर्णनीयः भवति । ५ योगिनां अचिन्त्या शक्तिः भवति । अस्मिन् संभाषणे तेन वाग्मिना किं प्रतिपादितम् ? ७ दूरदर्शिना पुरुषेण प्रथमे वयसि ब्रह्मचर्यं अवश्यं पालनीयम् । ८ गृहिभिः पञ्चमहायज्ञाः अवश्यं करणीया. ।

ગુજરાતી વાક્યો

૧. જ્ઞાની પુરુષને રાજા પાસે લઇ જા. ૨ બ્રહ્મચારી વિદ્યા સમાપ્ત કરીને ગૃહસ્થી બને છે. ૩ હાથીએ વિષ્ણુદત્તનો પુત્ર માર્યો. ૪ પૂર્ણિમાએ ચંદ્રનો પ્રકાશ વર્ણન કરવા જેવો હોય છે. ૫ યોગીઓની અચિન્ત્ય શક્તિ હોય છે. ૬ આ ભાષણમાં તે વક્તાએ શું પ્રતિપાદન (સમર્થન) કર્યું ? ૭ દૂરદર્શી પુરુષે શરૂઆતની જીંદગીમાં બ્રહ્મચર્યનું પાલન અવશ્ય કરવું જોઇએ. ૮ ગૃહસ્થોએ પંચમહાયજ્ઞ અવશ્ય કરવા જેવો છે.

ઉપર જણાવેલી રીત સિવાય બીજી રીતે નીચે લખેલા નકારાન્ત શબ્દનાં રૂપ થાય છે.

नकारान्तः पुल्लिंगः 'पथिन्' शब्दः ।

१ पन्थाः	पन्थानौ	पन्थानः
सं० हे ,,	हे ,,	हे ,,
२ पन्थानम्	पन्थानौ	पथः
३ पथा	पथिभ्यां	पथिभिः
४ पथे	पथिभ्यां	पथिभ्यः

५ पथः ,	पथिभ्यां	पथिभ्य
६ ,,	पथोः	पथाम्
७ पथि	,,	पथिषुः

અગાઉ જણાવેલાં નકારાન્ત શબ્દના રૂપોથી જે જુદાપણું આ શબ્દોના રૂપોમાં છે, તે વાંચકે જોવું.

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોના રૂપ થાય છે—

શબ્દ ।

मथिन् = મંથન કરવાનો દંડ । ऋभुक्षिन् = ઇન્દ્ર, મરુત

વાક્ય

१ मम ग्रामस्य कः पंथा. ?– મારા ગામનો કયો રસ્તો છે ?

२ तं मथानं अत्र आनय– તે મંથન–દંડને અહીં લાવ

३ ऋभुक्षा ऋभूणां राजा भवति– ઋભુક્ષા ઋભુઓના રાજા હોય છે.

४ अनेन एव पथा तं नगरं गच्छ– આજ રસ્તાથી તે શહેરમાં જા.

५ दिव्यैः पथिभिः देवाः उर्ध्वं गच्छन्ति– દિવ્ય માર્ગથી દેવ ઉપર જાય છે.

१ कः पन्था मम ग्रामस्य ? २ अत्रानय तं मन्थानम्। ३ ऋभुक्षा राजा भवति ऋभूणाम्। ४ तं नगरं गच्छ, अनेनैव पथा। ५ देवा दिव्यैः पथिभिरूर्ध्वं गच्छन्ति।

—:o:—

પાઠ ૧૭

હુવે शकारान्त શબ્દોના રૂપોની વિધિ બતાવવામાં આવી છે.

शकारान्तः पुल्लिंगो ' विश् ' शब्दः ।

१ विट्, विड्	विशौ	विशः
सं० हे ,, ,,	,,	,,
२ विशं	,,	,,
३ विशा	विड्भ्यां	विड्भिः
४ विशे	,,	विड्भ्यः
५ विशः	,,	,,
६ ,,	विशोः	विशाम्
७ विशि	,,	विट्सु, विट्सु

આ પ્રમાણે शकारान्त पुल्लिंग શબ્દોના રૂપ થાય છે. હુવે એનો વાક્યોમાં ઉપયોગ જુઓ—

વાક્ય

१ विड्भिः राजा नमस्कृतः सत्कारितः च = પ્રજાએ રાજાને નમસ્કાર કર્યો અને તેનો સત્કાર કર્યો.
२ विशि राजा प्रतिष्ठितः = પ્રજાઓમાં રાજા પ્રતિષ્ઠિત છે.
३ विशां राजानं पश्य = પ્રજાઓના રાજાને જો.
४ विड्भ्यः धनं राजा गृह्णाति = પ્રજા પાસેથી રાજા ધન લે છે.

હવે सकारान्त શબ્દોનાં રૂપ બતાવવાની રીત બતાવવામાં આવે છે.

सकारान्तः पुल्लिंगो 'विद्वस्' शब्दः ।

१ विद्वान्	विद्वांसौ	विद्वांसः
सं० हे विद्वान्	हे विद्वांसौ	हे विद्वांसः
२ विद्वांसं	"	विदुषः
३ विदुषा	विद्वद्भ्यां	विद्वद्भिः
४ विदुषे	विद्वद्भ्यां	विद्वद्भ्यः
५ विदुषः	"	"
६ "	विदुषोः	विदुषाम्
७ विदुषि	"	विद्वत्सु

આ પ્રમાણે 'वस्' પ્રત્યયના અંતવાળા स કારાન્ત શબ્દોના રૂપ થાય છે.

વાક્ય

१ तौ विद्वांसौ पुरुषौ कस्मात् देशात् आगतौ ? = તે બે વિદ્વાન પુરુષ કયા દેશથી આવ્યા ?

२ विदुषां सकाशात् एव विद्या प्राप्यते = વિદ્વાનોની પાસેથી જ વિદ્યા મેળવી શકાય છે.

३ विद्वद्भिः एव सर्वं जगत् याथातथ्येन ज्ञायते = વિદ્વાનોથી જ આખું જગત્ યથાયોગ્ય રીતે જાણી શકાય છે.

४ एतत्पुस्तकं तेन एव विदुषा रचितं = આ પુસ્તક તેજ જ્ઞાનીએ રચ્યું છે.

—o:o—

પાઠ ૧૮

नावमन्ये न गर्हे च धर्मं पार्थ कथंचन ।
ईश्वरं कुत एवाहमवमंस्ये प्रजापतिम् ॥ १ ॥
(म० भारत वन० अ० ३२)

अन्वयः-हे पार्थ ! अहं धर्मं न अवमन्ये कथंचन गर्हे । कुतः प्रजापतिं ईश्वरं एव अहं अवमंस्ये ?

संस्कृत टीका-हे पार्थ ! हे पृथानंदन ! अहं धर्मं न अवमन्ये धर्मस्य अपमानं न करोमि । न च कथंचन धर्मं गर्हे निंदयामि। कुतः कथं प्रजापतिं प्रजापालकं ईश्वरं च अहं अवमंस्ये ! अहं कथमपि तस्य अपमानं न करोमि ।

અર્થ- હે પૃથાપુત્ર ! હું ધર્મનું અપમાન કરતી નથી, અને તેની નિન્દા પણ કરતી નથી. તો કેવી રીતે પ્રજાપાલક ઇશ્વરની નિન્દા કરીશ ?

आर्ताऽहं प्रलपामीदमिति मां विद्धि भारत ।
भूयश्च विलपिष्यामि सुमनास्त्वं निबोध मे ॥ २ ॥
(म० भारत वन० अ० ३२ ॥

अन्वय-हे भारत ! अहं आर्ता प्रलपामि इति मां विद्धि भूयः च विलपिष्यामि । त्वं सुमनाः मे निबोध । \

संस्कृत टीका- हे भारत ! हे भारतकुलोत्पन्न ! अहं आर्ता

दुःखिता अस्मि इति अतः एवं प्रलपामि वदामि इति मां त्वं विद्धि जानीहि । इतः अस्मादपि भूयः अधिकं विलपिष्यामि वदिष्यामि । त्वं सुमनाः शोभनमनोयुक्तः भूत्वा मे मम भाषणं निबोध जानीहि ।

અર્થ— હે ભરતકુળમાં ઉત્પન્ન ! હું દુઃખી છું, માટે જ એમ કહું છું, એમ તું જાણ. હજી પણ અધિક બોલીશ. તું ચિત્ત દઈને સાંભળ.

कर्म खल्विह कर्तव्यं जानताऽमित्रकर्शन ।
अकर्माणो हि जीवन्ति स्थावरा नेतरे जनाः ॥३॥
(म० भारत वन० अ० ३२)

अन्वयः— हे अमित्रकर्शन ! जानता इह खलु कर्म कर्तव्यम् । अकर्माणः स्थावराः हि जीवन्ति इतरे जनाः न ।

संस्कृत टीका— हे अमित्रकर्शन ! न मित्र. अमित्रः शत्रुः, तस्य अमित्रस्य शत्रोः कर्शनः नाशकः अमित्रकर्शनः, तस्य संबुद्धौ अमित्रकर्शन शत्रुनाशक वीर ! जानता प्राज्ञेन विदुषा बुद्धिमता पुरुषेण इह अस्मिन् जगति खलु निश्चयेन कर्म पुरुषार्थः कर्तव्य अवश्यं करणीयः एव । अकर्माणः कर्महीनाः पुरुषार्थ-हीनाः स्थावराः वृक्षादयः एव जीवन्ति इतरे जनाः वृक्षपाषाणा-दिभ्यः अन्ये जनाः पशवः पक्षिणः च न जीवन्ति । एते प्राणिनः कर्म कृत्वा एव जीवितुं समर्थाः भवन्ति ।

जङ्गमेषु विशेषेण मनुष्या भरतर्षभ ।
इच्छन्ति कर्मणा वृत्तिमवाप्तुं प्रेत्य चेह च ॥ २ ॥
(म० भा० वन० अ० ३२)

अन्वयः— हे भरतर्षभ ! जङ्गमेषु विशेषेण मनुष्याः इह च प्रेत्य च कर्मणा वृत्तिं अवाप्तुं इच्छन्ति ।

संस्कृत टीका— हे भरतर्षभ ! हे भरतश्रेष्ठ ! जंगमेषु गतिमत्सु भूतेषु विशेषेण विशेषतः मनुष्याः मानवा इह अस्मिन् जगति प्रेत्य परलोके च कर्मणा पुरुषार्थेन एव वृत्तिं आजीविकां अवाप्तुं प्राप्तुं इच्छन्ति ।

અર્થ— હે ભરત શ્રેષ્ઠ ! જંગમ અર્થાત્ હાલતાં ચાલતાં પ્રાણીઓ મતલબ કે મનુષ્યો અહીં અને મરણ પછી કર્મથીજ આજીવિકાની પ્રાપ્તિ કરવાની ઈચ્છા રાખે છે.

उत्थानमभिजानन्ति सर्वभूतानि भारत ।
प्रत्यक्षं फलमश्नन्ति कर्मणां लोकसाक्षिकम् ॥
(म० भा० वन० अ० ३२)

अन्वयः—हे भारत ! सर्वभूतानि उत्थानं अभिजानन्ति । कर्मणां लोकसाक्षिकं प्रत्यक्षं फलं अश्नन्ति ।

संस्कृत-टीका – हे भारत ! हे भरतकुलोत्पन्न ! सर्वभूतानि सर्वाणि भूतानि सर्वे प्राणिनः उत्थानं अभ्युत्थानं जानन्ति । तथा च कर्मणां स्वकीयानां पुरुषार्थानां लोकसाक्षिकं जनसाक्षिकं प्रत्यक्षं साक्षात् फलं अश्नन्ति भक्षयन्ति ।

અર્થ— હે ભારત ! સર્વ પ્રાણી ઉઠવું જાણે છે (અર્થાત્ પોતાના ઉદ્ધારને માટે જાગીને કાર્ય કરવું જાણે છે.) કારણકે કર્મોનું લોકોની આગળ પ્રત્યક્ષ ફળ તેઓ (મેળવે છે, અથવા તો) ખાય છે.

વાંચકે આ શ્લોકોનો સારી પેઠે અભ્યાસ કરવો. પદ, અન્વય અને અર્થ જાતેજ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો; અને બની શકે તો એક વાર અભ્યાસ કર્યા બાદ સંસ્કૃત-ટીકા પોતે મનથીજ લખવાનો પ્રયત્ન કરવો.

સંધિ કરેલા વાક્યો

हे पार्थ ! नाहं धर्ममवमन्ये न च कथंचन धर्मं गर्हे । कुतः प्रजापतिमीश्वरमेवाहमवमंस्ये ? हे भारत ! अहमार्तो प्रलपामीति मां विद्धि। भूयश्च विलपिष्यामि । त्वं सुमना मे निबोध। हे अमित्रकर्शन ! जानतेह खलु कर्म कर्तव्यम् । अकर्माणः स्थावराः हि जीवन्ति, नेतरे जनाः । हे भरतर्षभ ! अङ्गमेषु विशेषेण मनुष्या इह च प्रेत्य च कर्मणा वृत्तिमवाप्तुमिच्छन्ति ।

धर्मं नावमन्येऽहम् । कथंचन नाहं धर्मं गर्हे । कुत ईश्वरं प्रजापतिमेवाहमवमंस्ये । हे भारत ! आर्तो भूत्वाहं प्रलपामीति विद्धि माम् । च भूयो विलपिष्यामि। सुमना भूत्वा त्वं मे निबोध। हे शत्रुनाशन ! ज्ञानिना पुरुषेण कर्म कर्तव्यमिह । स्थावरा वृक्षादयो जीवन्ति, जनाः न । हे भरतश्रेष्ठ ! जंगमेषु भूतेषु मनुष्या एवेह कर्मणैव वृत्तिमवाप्तुमिच्छन्ति ।

—:o:—

પાઠ ૧૯

હવે સામાન્ય स કારાન્ત શબ્દોનાં રૂપ બનાવવાની રીત આપી છે.

सकारान्तः पुल्लिंगः 'चन्द्रमस्' शब्दः ।

१	चन्द्रमा	चन्द्रमसौ	चन्द्रमसः
सं०	हे चन्द्रमः	हे ,,	हे ,,
२	चन्द्रमसम्	,,	,,
३	चन्द्रमसा	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमोभिः
४	चन्द्रमसे	,,	चन्द्रमोभ्यः
५	चन्द्रमसः	,,	,,
६	,,	चन्द्रमसोः	चन्द्रमसाम्
७	चन्द्रमसि	,,	चन्द्रमस्सु

સામાન્ય રીતે આ શબ્દની જેમ સકારાન્ત શબ્દોનાં રૂપ થાય છે. આ પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપ બને છે.

शब्द ।

वेधस्	= વિશ્વ બનાવનાર	उशनस्	= શુક્ર
सुमनस्	= ઉત્તમ મનવાળો	सुतपस्	= ઉત્તમ તપવાળો
जातवेदस्	= અગ્નિ	वयोधस्	= જુવાન મનુષ્ય
प्रचेतस्	= જ્ઞાની, વરુણ	पुरोधस्	= પુરોહિત
कृत्तिवासस्	= મહાદેવ	पुरूरवस्	= એક રાજા
अंगिरस्	= અંગિરા ઋષિ	नृचक्षस्	= મનુષ્યોનાં નેતા
विश्ववेदस्	= સર્વ ધનથી યુક્ત, સર્વ જ્ઞાનથી યુક્ત	अनेहस्	= પાપરહિત

વાક્ય

१ आकाशे प्रकाशमानं चन्द्रमसं बालकः पश्यति = આકાશમાં પ્રકાશિત ચંદ્રને બાળક જૂએ છે.

२ रात्रौ सर्वं जगत् चन्द्रमसा एव प्रकाशितम् = રાત્રિના વખતે આખું જગત્ ચંદ્રથીજ પ્રકાશિત થાય છે.

३ जातवेदसा काष्ठानि दग्धानि = અગ્નિએ લાકડાં સળગાવી દીધાં.

४ अंगिरसा ऋषिणा एतत्स्तोत्रं निर्मितम् = અંગિરા ઋષિએ આ સ્તોત્ર બનાવ્યું.

५ उशनाः राक्षसानां पुरोहितः = શુક્ર રાક્ષસોનો પુરોહિત.

६ पुरूरवाः स्वर्गं गतः = પુરુરવા સ્વર્ગમાં ગયો.

ઉપર જણાવેલા શબ્દોની સમાન નીચે લખેલા શબ્દનાં રૂપમાં સહેજ ફરક છે. જુઓ—

सकारान्तः पुल्लिंगः ' पुंस् ' शब्दः ।

१ पुमान्	पुमांसौ	पुमांसः
सं० हे पुमन्	हे ,,	हे ,,
२ पुमांसम्	,,	पुंसः
३ पुंसा	पुंभ्याम्	पुंभिः
४ पुंसे	,,	पुंभ्यः
५ पुंसः	,,	,,
६ ,,	पुंसोः	पुंसाम्
७ पुंसि	,,	पुंसु

१ यत्र पुमान् भवति तत्र स्त्री अपि भवति = જ્યાં પુરુષ હોય છે, ત્યાં સ્ત્રી પણ હોય છે.
२ पुंसा यत् कर्तुं शक्यते तत् त्वं कुरु = પુરુષ જે કરી શકે છે, તે તું કર.
३ पुंसु पौरुषं भवतु = પુરુષોમાં પુરુષાર્થ હો.
४ नगरेषु पुंसां निवासः भवति = શહેરોમાં પુરુષોનો નિવાસ હોય છે.

હવે ह કારાન્ત શબ્દોનાં રૂપ આપ્યાં છે.

हकारान्तः पुल्लिंगः ' अनडुह् ' शब्दः ।

१	अनड्वान्	अनड्वाहौ	अनड्वाहः
सं०	हे अनड्वन्	हे ,,	हे ,,
२	अनड्वाहम्	,,	अनडुहः
३	अनडुहा	अनडुद्भ्याम्	अनडुद्भिः
४	अनडुहे	,,	अनडुद्भ्यः
५	अनडुहः	,,	,,
६	,,	अनडुहोः	अनडुहाम्
७	अनडुहि	,,	अनडुत्सु

વાક્ય

१ अनड्वान् यवसं भक्षयति = બળદ જવ ખાય છે.
२ अनडुहा जलं किं न पीतं ? = બળદે પાણી કેમ ન પીધું ?
३ अनडुद्भ्यः जलं देहि – બળદ માટે પાણી આપ.
४ अनडुद्भिः जलं पीयते – બળદોદ્વારા પાણી પીવાય છે.

–:०:–:०–

પાઠ ૨૦

અગાઉનાં પાઠોમાં આપેલા શ્લોકોનું સરળ સંસ્કૃત સંધિ સાથે આ પાઠમાં આપ્યું છે. હવે એનું અધ્યયન કરવું—

१ तत्र अनडुद्भिः क्षेत्रस्य विनाशः कृतः– ત્યાં બળદોએ ખેતરનો નાશ કર્યો.

२ अनडुहां चर्मणा चर्मकारैः पादत्राणं क्रियते– બળદનાં ચામડામાંથી ચમારો જોડા બનાવે છે.

संस्कृत–वाचन –पाठः ।

सतत तेजो न श्रेयः, नित्यं क्षमाऽपि न श्रेयसी, हे तात ! इत्येतद् द्वयमसंशयं विजानीहि ।

हे तात ! यो नित्यं क्षमते स बहून्दोषान् विन्दति ! एनं भृत्याः परिभवन्ति तथाऽस्य उदासीना भवन्ति ।

अपि चास्य सर्वभूतानि कदाचन न नमन्ते । तस्माद्धे तात ! नित्यं क्षमा पण्डितैरपवादिता ।

ते हि भृत्या अवज्ञाय बहुदोषतां भजन्ते । अस्य च वित्तान्यादातुमल्पचेतसः प्रार्थयन्ते ।

यानं वस्त्राण्यलंकाराञ्छयनान्यासनानि च भोजनान्यथ पानानि सर्वोपकरणानि चाचेतसोऽधिकृता यथाकाममाददीरन्। भर्तृशासनात् प्रदिष्टानि देयानि च न दद्यु ।

हे पार्थ ! धर्मं नावमन्ये, न च कथंचन गर्हे ! कुतः प्रजापतिमीश्वरमेवाहमवमंस्ये ?

हे भारत ! अहमार्तो प्रलपामीति मां विद्धि । भूयश्च विलपिष्यामि । त्वं सुमना मे निबोध ।

हे अमित्रकर्शन जानतेह खलु कर्म कर्तव्यम् । अकर्माणः स्थावरा हि जीवन्ति, नेतरे जनाः ।

हे भरतर्षभ ! अङ्गमेषु विशेषेण मनुष्या इह च प्रेत्य च कर्मणा वृत्तिमवाप्तुमिच्छन्ति ।

हे भारत ! सर्वभूतान्युत्थानमभिजानन्ति । कर्मणां लोकसाक्षिकं प्रत्यक्षं फलमश्नन्ति ।

વાંચકે આ વાકયોને ફરી ફરીને વાંચવા અને તેનો અર્થ જાણવાનો પ્રયત્ન કરવો. જો પ્રયત્ન છતાં પણ કોઈ વાકયનો અર્થ ન સમજાય તો પાછલા પાઠોમાં તે વાકયોના અર્થ જોવા અને સમજવા. ત્યાં એ વાકયોનાં પૂર્ણ અર્થ આપ્યા છે. હવે આ પાઠમાં એ વાક્યોનાં સમાસ આપ્યા છે, તેનો સારી પેઠે અભ્યાસ કરવો.

समास ।

१ असंशयं– न विद्यते संशयः यत्र तद् असंशयं (સંશય-રહિત)

२ सर्वभूतानि– सर्वाणि च तानि भूतानि । (સર્વ પ્રાણી)

३ बहुदोषता– बहव दोषाः बहुदोषाः । बहुदोषाणां भावः बहुदोषता । (ઘણા વાંક હોવા)

४ अल्पचेताः– अल्पं चेतः यस्य सः अल्पचेताः । (નાના-મનવાળો)

५ सर्वोपकरणानि– सर्वाणि च तानि उपकरणानि सर्वोपकरणानि । (સર્વ સાધન)

६ अचेतसः– न अस्ति चेतः अस्य सः अचेताः (બુદ્ધિહીન);
७ यथाकामं– कामं अनतिक्रम्य इति यथाकामं। (ઇચ્છાનુકૂળ);
८ भर्तृशासनं– भर्तुः शासनं भर्तृशासनं । (સ્વામીની આજ્ઞા);
९ प्रजापतिः- प्रजायाः पतिः । (પ્રજાના પાલક);
१० ईश्वरः– ईशेषु वरः (દેવોમાં શ્રેષ્ઠ);
११ सुमनाः-सुष्टु मनः यस्य सः। (ઉત્તમ છે મન જેનું);
१२ अमित्रकर्शनः– न मित्रः अमित्रः अमित्राणां कर्शनः ।
(શત્રુઓનો નાશ કરનાર);
१३ भरतर्षभः- भरतेषु ऋषभः । (ભરતોમાં શ્રેષ્ઠ)

વાંચકે આ સમાસોનો સારી પેઠે અભ્યાસ કરવો. આ અભ્યાસ ખાસ જરૂરી છે. કયા સમાસ પદનું કયી રીતે વિવરણ કરવામાં આવે છે, એ ધ્યાન પૂર્વક જોઇ તે સારી પેઠે ધ્યાનમાં રાખવું.

સંસ્કૃતમાં ઠેક ઠેકાણે સામાસિક પદ આવે છે, આ માટે આ અભ્યાસની ખાસ આવશ્યકતા છે. આ અભ્યાસથી વાંચક એ જાણી શકશે કે સમાસોનો અર્થ કેવી રીતે થાય છે, અને એને કેવી રીતે છૂટા પાડી શકાય.

समासाः ।

१ जनानां ईशः – जनेशः ।
२ राष्ट्रस्य अधिपतिः – राष्ट्राधिपतिः ।
३ देवानां इन्द्रः – देवेन्द्रः ।

+०-।-०+

પાઠ ૨૧

तस्मात् न त्वं एवं शोचितुं अर्हसि। वयस्यभावेन ते हितं ब्रवीमि, न उपदिशामि। स राघवः एवं मधुरं सान्त्वितः सुग्रीवेण, अश्रुपरिक्लिन्नं मुखं वस्त्रान्तेन प्रमार्जयत्। तदा सुग्रीववचनात् प्रकृतिस्थः काकुत्स्थः सुग्रीवं संपरिष्वज्य इदं अब्रवीत्। हे सुग्रीव! स्निग्धेन हितेन वयस्येन यत् कर्तव्यं तत् अनुरूपं युक्तं च त्वया कृतम्। एष अहं च त्वया प्रकृतिस्थः नीतः। किन्तु मैथिल्याः परिमार्गणे त्वया यत्नः कार्यः।

मया च त्वत्प्रियार्थं यत् कर्तव्यं तत् विस्रब्धेन उच्यताम्। ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः शुभया गिरया उवाच। अहं भ्रात्रा विनिकृतः हृतभार्यः ऋष्यमूकं चरामि। ततः अनाथस्य मम अपि त्वं

માટે તારે આ પ્રમાણે શોક કરવો ન જોઇએ. મિત્રભાવે તારાં ભલાની વાત કહું છું, ઉપદેશ કરતો નથી. આ પ્રમાણે સુગ્રીવ સાથે માધૂર્યપૂર્વક શાન્તવન આપતાં તે રાઘવે અશ્રુઓથી ભીંજાયેલા મોંઢાને વસ્ત્રની કોરથી લૂછ્યું. ત્યારે સુગ્રીવના કહેવાથી રામ પોતાની સ્વાભાવિક અવસ્થામાં આવી સુગ્રીવને આલિંગન દઇને એવું બોલ્યા. હે સુગ્રીવ! પ્રિય શુભેચ્છક મિત્રે જે કરવું જોઇએ તે પ્રમાણે તેં કર્યું. એ હું તારા વડે સ્વાભાવિક અવસ્થામાં આવી ગયો છું. પરન્તુ સીતાની શોધમાં તારે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

અને મારે તારૂં જે ભલું કરવું જોઇએ, તે તું વિના સંકોચે કહે. ત્યારે પ્રસન્ન થતાં સુગ્રીવ શુભ વચનોથી બોલ્યો—' હું ભાઇ વડે કાઢી મૂકાએલો, જેની સ્ત્રી હરણ કરાઇ ગઇ છે એવો ઋષ્યમૂક

प्रसादं कर्तुं अर्हसि । ततः काकुत्स्थः प्रहसमानः 'अद्य एव तव भार्यापहारिणं आत्मशरैः वधिष्यामि' इति सुग्रीवं सान्त्वयन् प्राह ।

પર લટકી રહ્યો છું. માટે અનાથ મારા પર તું કૃપા કરવાને યોગ્ય છે'. ત્યારે રામ હસતા હસતા 'આજેજ તારી સ્ત્રી હરી લેનારને બાણોથી મારીશ' આ પ્રમાણે સુગ્રીવને દિલાસો આપતાં બોલ્યાં.

સંધિ કરેલા વાક્યો

१ गृहिभिः पञ्चमहायज्ञा अवश्यं करणीयाः । गृहिभिरवश्यं करणीयाः पञ्चमहायज्ञाः । पञ्चमहायज्ञा गृहिभिरवश्यं करणीया ।

२ पूर्णिमायां शशिनः प्रकाशो वर्णनीयो भवति । शशिनः प्रकाशो वर्णनीयो भवति पूर्णिमायाम् । भवति पूर्णिमायां वर्णनीय. प्रकाशः शशिनः ।

३ तस्मान्न त्वमेवं शोचितुमर्हसि । न त्वं तस्मादेवमर्हसि शोचितुम् । शोचितुं नार्हसि त्वं तस्मादेवम् । नार्हसि त्वं तस्माच्छोचितुमेवम् ।

४ वयस्यभावेन ते हितं ब्रवीमि । ब्रवीमि ते हितं वयस्यभावेन । ते हितं ब्रवीमि वयस्यभावेन । हितं ते ब्रवीमि वयस्यभावेन ।

५ ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः शुभया गिरयोवाच । शुभया गिरयोवाच ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः । उवाच शुभया गिरया प्रहृष्टः सुग्रीव ।

६ अहं भ्रात्रा विनिकृतः हृतभार्यः ऋष्यमूकं चरामि । चराम्यहमृष्यमूकं भ्रात्रा हृतभार्यो विनिकृतः । ऋष्यमूकमहं भ्रात्रा हृतभार्यो विनिकृतश्चरामि ।

પાઠ ૨૨

शूर्पणखायाः पञ्चवट्यां आगमनम् ।

ततः पञ्चवटीं गत्वा रामः दीप्ततेजसं भ्रातरं उवाच । अयं देशः समः पुष्पितैः तरुभिः वृतः । इह रम्यं आश्रमपदं कर्तुं अर्हसि । इयं गोदावरी पुष्पितैः तरुभिः वृता रम्या हंसकारण्डवाकीर्णा चक्रवाकोपशोभिता नातिदूरे दृश्यते । मयूरनादिताः रम्याः प्रांशवः बहुकन्दराः सौम्याः फुल्लैः तरुभिः आवृताः गिरयः अदूरे दृश्यन्ते ।

एवं रामेण उक्तः सुमहाबलः लक्ष्मणः अचिरेण भ्रातुः आश्रमं चकार । तस्मिन् बहुफले देशे स धर्मात्मा सुखी सीतया लक्ष्म-

---

શુર્પણખાનું પંચવટીમાં આગમન

ત્યારે પંચવટીમાં જઈને રામ તેજસ્વી ભાઈને કહેવા લાગ્યા. આ સપાટ ભૂમિ ખીલેલા ફૂલોવાળાં ઝાડોવાળી છે. અહીં સુંદર આશ્રમસ્થાન બનાવવું જોઈએ. આ ગોદાવરી, ખીલેલાં ફૂલોવાળી, સુંદર હંસકારણ્ડવ પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત, ચક્રવાક પક્ષીથી શોભાયમાન નજીકમાંજ નજરે પડે છે. મોર જેમાં બોલી રહ્યા છે, જેમાં રમ્ય ઊંચો પ્રદેશ તથા ઘણી ગુફાઓ છે; તથા જે સુંદર છે, જે ખીલેલા ફૂલવાળા ઝાડોથી ઢંકાએલા છે, એવા પહાડો નજીકમાંજ નજરે પડે છે.

આ પ્રમાણે રામથી કહેવાયેલા અતિ બળવાન લક્ષ્મણે તુરત જ ભાઈને આશ્રમ બનાવી આપ્યો. તે ઘણા ફળવાળા દેશમાં ધર્માત્મા

णेन च सह किंचित् कालं न्यवसत् । अथ एकदा दशग्रीवस्य रक्षसः भगिनी शूर्पणखा नाम तं देशं आसाद्य, महाबाहुं, पद्मपत्रायतेक्षणं, गजविक्रान्तगमनं, जटामण्डलधारिणं, सुकुमारं, महासत्त्वं, इन्दीवरश्यामं, इन्द्रोपमं रामं दृष्ट्वा काममोहिता बभूव। तां तु शूर्पणखां रामः अवगतान्तर्भावः स्मितपूर्वं श्लक्ष्णया वाचा इदं अब्रवीत्—

સુખી, સીતા અને લક્ષ્મણની સાથે કેટલાક વખત સુધી રહ્યા. ત્યાર પછી એક દિવસ રાક્ષસ દશગ્રીવની શૂર્પણખા નામની બ્હેન તે દેશમાં આવીને, લાંબી લાંબી ભુજાવાળા કમળપત્ર જેવી મોટીમોટી આંખોવાળા, હાથીના ચાલના જેવી ગતિવાળા, જટા-સમૂહને ધારણ કરેલા, સુકુમાર, ઘણાં પરાક્રમી, નીલકમળ જેવાં શ્યામ, ઇંદ્રની સરખામણીને યોગ્ય રામને જોઇને કામ-મોહિત બની. જેણે મનનો ભાવ જાણી લીધો છે, એવા રામે તે શૂર્પણખાને હસીને મધુર વાણીથી કહ્યુ.

સંધિ કરેલા વાક્યો

१ ततो गत्वा पञ्चवटीं रामो दीप्ततेजसं भ्रातरं लक्ष्मणमुवाच। उवाच दीप्ततेजसं भ्रातरं लक्ष्मणं रामो गत्वा पञ्चवटीम्। पञ्चवटीं ततो गत्वोवाच भ्रातरं रामः।

२ अथैकदा दशग्रीवस्य रक्षसो भगिनी शूर्पणखा नाम तं देशमासाद्य रामं दृष्ट्वा काममोहिता बभूव। काममोहिता बभूव भगिनी दशग्रीवस्य शूर्पणखा नाम रामं दृष्ट्वा।

३ तां शूर्पणखां राम स्मितपूर्वमिदमब्रवीत्। इदमब्रवीद्रामः स्मितपूर्वं तां शूर्पणखाम्। स्मितपूर्वमिदमब्रवीत्तां शूर्पणखां रामः।

—:०:—

પાઠ ૨૩

' कृतदारः अस्मि । इयं दयिता मम भार्या भवति । अतः हे विशालाक्षि ! एनं भ्रातरं भर्तारं भज ।' इति रामेण सा काममोहिता राक्षसी प्रोक्ता, रामं विसृज्य सहसा लक्ष्मणं अब्रवीत् ।' ते अस्य रूपस्य अहं वरवर्णिनी भार्या युक्ता । मया सह सुखं सर्वान् दण्डकान् विचरिष्यसि ।' वाक्यकोविदः सौमित्रिः तत् शूर्पणखां स्मित्वा युक्तं उवाच ' कथं मे दासस्य त्वं दासी भार्या भवितुं इच्छसि ? ' इति । सा लक्ष्मणेन उक्ता परिहासाविचक्षणा तद्वचः सत्यं मेने ।

पर्णशालायां उपविष्टं रामं च गत्वा उवाच— ' इमां विरूपां

' હું વિવાહિત છું. આ મારી પ્રિય સ્ત્રી છે. માટે હે વિશાળ નેત્રોવાળી ! આ ભાઇને પતિ માન. આ પ્રમાણે તે કામ- મોહિત રાક્ષસી રામથી કહેવાયલી તેને છોડીને એકદમ લક્ષ્મણને કહેવા લાગી— ' તારા આ રૂપને યોગ્ય હું સુંદર રંગવાળી પત્ની બનવાને યોગ્ય છું. મારી સાથે તુ સુખપૂર્વક આખા દંડકારણ્યમાં વિહાર કરી શકશે.' વચન વદવામાં પંડિત સુમિત્રાનો પુત્ર ત્યારે હસીને શૂર્પણખાને યોગ્ય બોલ્યો— ' કેમ મારી સાથે દાસની સ્ત્રી બનીને દાસી બનવા ચાહે છે ? આ પ્રમાણે તે મશ્કરીને ન સમજનારી લક્ષ્મણથી કહેવાએલી તેના વચનને સત્ય માનવા લાગી.

અને પર્ણકુટીમાં બેઠેલા રામની પાસે જઇને બોલી— ' કુરૂપ,

असतीं करालां भार्यां वहन् न मां त्वं बहुमन्यसे, तस्मात् अद्य इमां मानुषीं तव पश्यतः एव भक्षयिष्यामि। ततः निःसपत्ना त्वया सह यथासुखं विचरिष्यामि।' इत्युक्त्वा सुसंक्रुद्धा सा अभ्यधावत्। तां मृत्युपाशप्रतिमां आपतन्तीं महाबलः रामः निगृह्य कुपितः लक्ष्मणं अब्रवीत्। सौमित्रे! क्रूरैः अनार्यैः कथंचन अपि परिहासः न कार्यः। पुरुषव्याघ्र! इमां राक्षसीं विरूपयितुं अर्हसि।'

इत्युक्तः लक्ष्मणः क्रुद्धस्य रामस्य पश्यतः खड्गं उद्धृत्य तस्याः कर्णनासे चिच्छेद। निकृत्तकर्णनासा घोरा सा विस्वरं विनद्य यथागतं प्रदुद्राव।

જે સતી નથી; ભયંકર છે; એવી આ પત્નીના હોવા છતાં તું મને માન નથી આપતો. માટે આ માનવીને આજ તારી નજર આગળજ ખાઈ જઇશ. ત્યારે પતિ વિનાના એકલા તારી સાથે સુખપૂર્વક વિહાર કરીશ. એવું કહીને ઘણાજ ક્રોધમાં આવીને તે દોડી. મૃત્યુજાળ જેવી આવી પડતી તેણીને અતિ બળવાન રામે પકડીને ક્રોધમાં આવીને લક્ષ્મણને કહ્યું—' હે સૌમિત્રે ! ક્રૂર અનાર્યો જોડે કોઇ પણ પ્રકારની મશ્કરી કરવી ન જોઇએ. હે નરવ્યાઘ્ર ! આ રાક્ષસીને કુરૂપ કરી દે '.

આ પ્રમાણે કહેવાયેલા લક્ષ્મણે ક્રોધિત રામની સામે તલવાર ઉપાડી તેણીના નાક કાન કાપી નાખ્યા. જેના નાક કાન કપાઇ ગયા છે એવી ભયાનક તે રાડો પાડતી જ્યાંથી આવી હતી ત્યાં નાસી ગઇ.

समासाः।

१ दीप्ततेजाः - दीप्तं तेज यस्य स -(અતિ તેજસ્વી)
२ हंसकारण्डवाकीर्णा - हंसाश्च कारंडवाश्च हंसकारंडवा। हंसकारंडवै अवकीर्णा - (હંસ-કારંડથી વ્યાપ્ત)
३ चक्रवाकोपशोभिता - चक्रवाकै उपशोभिता (ચક્રવાક પક્ષીઓથી સુશોભિત)
४ मयूरनादिता - मयूरै नादिता (મોરના શબ્દોથી યુક્ત)
५ बहुफले- बहूनि फलानि यस्मिन् (ઘણા ફળ વાળા)
६ दशग्रीव - दश ग्रीवा यस्य स (દશ મુખવાળો)
७ महाबाहु - महान्तौ बाहू यस्य (લાંબી ભુજાઓ વાળા)
८ पद्मपत्रायतेक्षणं - पद्मपत्रमिव आयते अक्षिणी यस्य (કમળ પત્રની જેમ મોટી આંખ વાળા)
९ काममोहिता- कामेन मोहिता (કામથી મોહિત)
१० वाक्यकोविद - वाक्ये कोविद (બોલવામા પંડિત)
११ तद्वच - तस्य वच (તેનુ ભાષણ)
१२ पर्णशाला - पर्णाना शाला (પાંદડાઓથી બનાવેલી શાળા)
१३ विरूपा - विगत रूपं यस्या (કુરૂપ)
१४ असती - न सती असती। (સતી નહીં તે)
१५ निःसपत्ना - निर्गता सपत्नी यस्या सा।(જેના પતિની બીજી સ્ત્રી નથી)
१६ सुसंक्रुद्धा - सुष्टु सम्यक् क्रुद्धा (અત્યંત ક્રોધિત)
१७ मृत्युपाशप्रतिमा- मृत्यो पाश मृत्युपाश । मृत्युपाशस्य प्रतिमा मृत्युपाशप्रतिमा (મૃત્યુના પાશની ઉપમા વાળા)

—०—

પાઠ ૨૪

હુવે અહીં નારી જાતિનાં નામોનાં રૂપો આપવામાં આવ્યાં છે—

आकारान्तः स्त्रीलिंगो 'रमा' शब्दः ।

१ रमा	रमे	रमाः
सं० हे रमे	,,	,,
२ रमाम्	,,	,,
३ रमया	रमाभ्याम्	रमाभिः
४ रमायै	,,	रमाभ्यः
५ रमायाः	,,	,,
६ ,,	रमयोः	रमाणाम्
७ रमायाम्	,,	रमासु

આ પ્રમાણે નિચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપ બને છે—

शब्द ।

विद्या	– વિદ્યા	लता	– વેલી
देवता	– દેવી	अबला	– સ્ત્રી-નિર્બળ
वनिता	– સ્ત્રી	चपला	– ચંચળ-વિજળી,
कान्ता	– પત્ની	महिला	– સ્ત્રી
तारा	– તારા	प्रपा	– પરબ
ज्योत्स्ना	– ચાંદની	याच्ञा	– યાચના
पाठशाला	– પાઠશાળા	शाला	– ઘર

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ विद्यया मनुष्याः शोभन्ते । २ लताभिः वृक्षः आच्छादितः । ३ महिलाभिः विद्याध्ययनं अवश्यं कर्तव्यम् । ४ तां प्रपां गत्वा यथेच्छं जलं पिब । ५ महिला विद्यया शोभते । ६ याञ्चया मनुष्यः पतति । ७ कथं आकाशे तारा सन्ति । ८ तासु लतासु व्याघ्रः वसति ।

ગુજરાતી વાકયો.

૧ વિદ્યા વડે મનુષ્ય શોભે છે. ૨ વેલીઓથી વૃક્ષ આચ્છાદિત થયું છે. ૩ સ્ત્રીઓએ વિદ્યાભ્યાસ અવશ્ય કરવો જોઇએ. ૪ તે પરબમાં જઇને ઇચ્છાનુસાર પાણી પીઓ. ૫ નારી વિદ્યાથી શોભે છે. ૬ યાચનાથી માનવી અધઃપતન પામે છે. ૭ આકાશમાં તારાલિયો કેવી દેખાય છે ! ૮ તે વેલીમાં વાઘ રહે છે.

સંધિ કરેલા વાકયો

१ शोभन्ते मनुष्या विद्यया । मनुष्याः शोभन्ते विद्यया । विद्यया शोभन्ते मनुष्याः ।

२ लताभिराच्छादितो वृक्षः । वृक्ष आच्छादितो लताभिः । आच्छादितो वृक्षो लताभिः । आच्छादितो लताभिर्वृक्षः ।

३ महिलाभिरवश्यं कर्तव्यं विद्याध्ययनम् । विद्याध्ययनमवश्यं कर्तव्यं महिलाभिः । अवश्यं महिलाभिः कर्तव्यं विद्याध्ययनम् । कर्तव्यमवश्यं महिलाभिर्विद्याध्ययनम् ।

પાઠ ૨૫

आकारान्तः स्त्रीलिंगो 'नासिका' शब्दः।

१ नासिका	नासिके	नासिकाः
सं० हे नासिके	"	"
२ नासिकाम्	"	नासिकाः, नसः
३ नासिकया,	नासिकाभ्यां,	नासिकाभिः
नसा	नोभ्यां	नोभिः
४ नासिकायै,	नासिकाभ्यां,	नासिकाभ्य.
नसे	नोभ्यां	नोभ्य.
५ नासिकायाः	नासिकाभ्यां,	"
नसः	नोभ्यां	"
६ नासिकाया,	नासिकयोः,	नासिकानाम्
नसः	नसोः	नसाम्
७ नासिकायां,	नासिकयोः,	नासिकासु
नसि	नसोः	नस्सु

સામાન્ય રીતે " रमा " શબ્દની જેમજ આ નાસિકા શબ્દ આકારાન્ત છે. પરંતુ એનાં રૂપ દ્વિતીયાના બહુવચન પછી જેમ થાય છે તે ઉપર આપ્યાં છે. આ રૂપોમાં એક " रमा " શબ્દની માફક છે, અને બીજા ભિન્ન છે. વાંચકે એનું ખાસ ધ્યાન રાખવું.

वाक्यानि ।

१ नासिकया प्राणः संचरति–નાકથી પ્રાણનું સંચારણ થાય છે.

२ चोरेण तस्य नासिका कृत्ता– ચોરે તેનું નાક કાપ્યું.

३ तस्य नसि व्रणः संजातः– તેનાં નાકમાં ફોલ્લો થયો છે.

४ वनिताभिः नासिकासु आभूषणानि धार्यन्ते– સ્ત્રીઓએ નાકમાં ઘરેણાં પહેર્યાં છે.

५ रात्रौ ज्योत्स्ना भवति, तथा दिने सूर्यप्रकाशः भवति– રાત્રે ચાંદની હોય છે, તેમ દિવસે સૂર્યપ્રકાશ હોય છે.

६ यौवने कान्ता प्रिया भवति– યૌવનમાં સ્ત્રી પ્રિય હોય છે.

आकारान्तः स्त्रीलिंगो 'निशा' शब्दः ।

१ निशा	निशे	निशाः
सं० हे निशे	"	"
२ निशाम्	"	निशाः, निशः
३ निशया, निशा	निशाभ्यां, निड्भ्यां	निशाभिः, निड्भिः
४ निशायै, निशे	" "	निशाभ्यः, निड्भ्यः
५ निशायाः, निशः	निशाभ्यां, निड्भ्यां	निशाभ्यः, निड्भ्यः
६ " "	निशयोः, निशोः	निशानाम्, निशाम्
७ निशायाम्, निशि	" "	निशासु, निट्सु

"निशा" શબ્દ પણ "रमा" શબ્દનાં જેવોજ છે. પરંતુ અગાઉનાં જેમ દ્વિતીયાના બહુવચન પછી તેનાં દરેકમાં બે, બે રૂપ

થાય છે. એક " रमा " શબ્દના જેવાં રૂપ છે, અને બીજા ભિન્ન છે. પાઠકે એનાં વધુ રૂપો પર ખાસ ધ્યાન આપવું—

वाक्यानि ।

१ निशि चंद्रमाः प्रकाशते– રાત્રે ચંદ્રમા પ્રકાશે છે.

२ कृष्णपक्षस्य निशासु चोराणां भयं भवति– કૃષ્ણપક્ષની રાત્રીઓમાં ચોરોનો ભય હોય છે.

३ द्वाभ्यां निशाभ्यां त्वं तत्र गमिष्यसि– બે રાત્રિએ તું ત્યાં જશે.

४ चंद्रमाः निशायाः पतिः– ચંદ્ર રાત્રિનો પતિ છે.

आकारान्तः स्त्रीलिंगो ' जरा ' शब्दः ।

१ जरा	जरसौ, जरे	जरसः, जराः
सं० हे जरे	" "	" "
२ जरसम्, जराम्	" "	" "
३ जरसा, जरया	जराभ्याम्	जराभिः
४ जरसे, जरायै	"	जराभ्यः
५ जरसः, जरायाः	"	"
६ " "	जरसोः, जरयोः	जरसाम्, जराणाम्
७ जरसि, जरायाम्	" "	जरासु

" जरा " શબ્દ " रमा " ના જેવોજ આકારાન્ત છે, છતાં પણ તેનાં કેટલાંયે રૂપ " रमा " શબ્દનાં રૂપોનાં જેવાંજ થાય

છે, અને કેટલાંક ભિન્ન હોય છે. પાઠકે આ રૂપોને આ પાઠમાં જોવાં અને તેની વિશેષતાનું ધ્યાન રાખવું—

वाक्यानि ।

१ जरसः पुरा मा मृथाः- વૃદ્ધાવસ્થા પહેલાં ન મર. (મરવું ન જોઇએ.)

२ हे मनुष्य! त्वं जरसे यत- હે મનુષ્ય! તું વૃદ્ધાવસ્થા માટે યત્ન કર.

३ देवाः जरया रहिताः भवन्ति- દેવો વૃદ્ધત્વ (ઘડપણ) થી રહિત હોય છે.

વાંચકોએ યાદ રાખવું જોઇએ કે, આ શબ્દોને મોઢે કરવાની પણ જરૂર નથી. પરંતુ એ રૂપોની વિશેષતા ધ્યાનમાં રાખવી. કોઈ જગ્યાએ એ રૂપો આવે તો તેને સારી પેઠે ઓળખવાં જોઇએ'

સંધિ કરેલા વાક્યો

१ संचरति प्राणो नासिकया। प्राणः संचरति नासिकया। प्राणो नासिकया संचरति।

२ वनिताभिराभूषणानि नासिकासु धार्यन्ते। धार्यन्ते आभूषणानि नासिकासु वनिताभिः। नासिकास्वाभूषणानि वनिताभिर्धार्यन्ते।

३ दिने भवति सूर्यप्रकाशस्तथा रात्रौ ज्योत्स्ना भवति। ज्योत्स्ना भवति रात्रौ, तथा सूर्यप्रकाशो भवति दिने। भवति सूर्यप्रकाशो दिने, तथा भवति रात्रौ ज्योत्स्ना।

--०--

પાઠ ૨૬

આ પાઠમાં નીચે જણાવેલા શ્લોકોનો અભ્યાસ કરો—

वैशम्पायन उवाच ।
ततः संप्रस्थितो राजा कौन्तेयो भूरिदक्षिणः ।
अगस्त्याश्रममासाद्य दुर्जयायामुवास ह ॥ १ ॥

अन्वयः—वैशम्पायन उवाच - ततः भूरिदक्षिणः कौन्तेयः राजा संप्रस्थितः अगस्त्याश्रमं आसाद्य दुर्जयायां उवास ह ।

संस्कृत-टीका— ततः तस्मात् स्थानात् भूरिदक्षिणः बहुदक्षिणः कौन्तेयः कुन्तीपुत्रः राजा युधिष्ठिरः संप्रस्थितः सम्यक् प्रस्थितः चलितः । स राजा अगस्त्याश्रमं आसाद्य प्राप्य दुर्जयायां उवास दुर्जयानामके स्थाने स्थितः ।

અર્થ— પછી તે સ્થાનેથી ભારે દક્ષિણા આપનારા કુન્તીપુત્ર રાજા યુદ્ધિષ્ઠિર ચાલ્યા. તે રાજા અગસ્ત્યનાં આશ્રમે પહોંચીને દુર્જયા નામનાં સ્થાનમાં રહ્યા.

तत्रैव लोमशं राजा पप्रच्छ वदतां वरः ।
अगस्त्येनेह वातापिः किमर्थमुपशामितः ॥ २ ॥

अन्वयः—तत्र एव वदतां वरः राजा लोमशं पप्रच्छ इह वातापिः अगस्त्येन किमर्थं उपशामितः ?

संस्कृत-टीका—तत्र एव तस्मिन् दुर्जयानामके स्थाने एव वदतां वरः वक्तॄणां श्रेष्ठः राजा युधिष्ठिरः लोमशं मुनिं पप्रच्छ

पृष्टवान् । इह अस्मिन् स्थाने वातापि नामकः राक्षसः अगस्त्येन मुनिना किमर्थं किं उद्देशेन उपशामितः मारितः ?

અર્થ— ત્યાંજ વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ રાજા યુધિષ્ઠિર લોમશ મુનિને પૂછવા લાગ્યા કે અહીં વાતાપિને અગસ્ત્ય મુનિએ શા માટે માર્યો હતો ?

आसीद्वा किं प्रभावश्च स दैत्यो मानवान्तकः ।
किमर्थं चोदितो मन्युरगस्त्यस्य महात्मनः ॥ ३ ॥

अन्वयः—मानवान्तकः दैत्यः च किं प्रभावः आसीत् ? महात्मनः अगस्त्यस्य मन्युः किमर्थं च उदितः ?

संस्कृत-टीका-सः मानवान्तकः मानवानां मनुष्याणां अन्तकः दैत्यः असुरः किं प्रभावः कीदृशप्रभाववान् आसीत् ? महात्मनः अगस्त्यस्य मुनेः मन्युः क्रोधः किमर्थं कि कारणेन च उदितः उत्पन्नः ।

અર્થ— તે માનવીઓનો નાશ કરવાવાળો રાક્ષસ કયા પ્રભાવથી યુક્ત હતો અને મહાત્મા અગસ્ત્યને ક્રોધ શા કારણે પેદા થયો ?

लोमश उवाच ।

इल्वलो नाम दैतेय आसीत्कौरवनंदन ।
मणिमत्यां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चानुजः ॥ ४ ॥

अन्वयः— लोमश उवाच— हे कौरवनन्दन ! इल्वलः नाम दैतेयः पुरा मणिमत्यां पुरि आसीत् । तस्य च अनुजः वातापिः ।

संस्कृत टीका-लोमशः उवाच- हे कौरवनन्दन ! हे धर्मराज ! इल्वलः नाम दैत्यः पुरा पूर्वकाले मणिमत्यां मणिमतीनामकायां पुरि नगर्यां आसीत्। तस्य च अनुजः भ्राता वातापिः वातापिनामकः आसीत्।

અર્થ— લોમશ-મુનિ બોલ્યા-હે ધર્મરાજ ! ઇલ્વલ નામને‌ા રાક્ષસ પહેલાંના સમયમાં મણીમતી નામની નગરીમાં હતો અને વાતાપિ નામનો તેનો ભાઈ હતો.

समास।

१ भूरिदक्षिणः- भूरिदक्षिणा यस्य सः – (ઘણી દક્ષિણા આપનારો)
२ अगस्त्याश्रमः— अगस्त्यस्य आश्रमः — (અગસ્ત્યનો આશ્રમ)
३ मानवान्तकः- मानवानां अंतकः (માનવીઓનો નાશક)
४ अन्तकः- अन्तं करोति इति- (નાશ કરનાર) (યમ)
५ कौरवनंदनः- कौरवस्य नंदनः- (કૌરવનો પુત્ર)

संधि।

१ प्रस्थितो राजा = प्रस्थितः राजा
२ तत्रैव = तत्र एव
३ अगस्त्येनेह = अगस्त्येन इह
४ आसीद्वा = आसीत् वा
५ मन्युरगस्त्यस्य = मन्युः अगस्त्यस्य
६ वातापिस्तस्य = वातापिः तस्य

વાંચકે આ સમાસો અને સંધિઓનો સારી પેઠે અભ્યાસ કરવો, કારણકે સંસ્કૃતમાં સર્વત્ર એનો ઉપયોગ થાય છે. અને ધ્યાન પૂર્વક એનો અભ્યાસ કરીને સારૂં જ્ઞાન સંપાદન કરવાથીજ સંસ્કૃતમાં સારી પ્રગતિ થઇ શકે છે.

સંધિ કરેલાં વાક્યો.

१ इल्वलो नाम दैत्य· पूर्वकाले मणिमतीनगर्यामासीत् । तस्य चानुजो वातापिनामको राक्षस आसीत् ।

२ तत्रैव वदतां वरो राजा लोमशं पप्रच्छ । इह वातापिरग स्त्येन किमर्थमुपशामित ?

३ मानघान्तको दैत्यश्च किंप्रभाव आसीत् ? महात्मनोऽग-स्त्यस्य मन्यु किमर्थं चोदित· ?

४ महिलाभिर्विद्याध्ययनमवश्यं कर्तव्यम् । अवश्यं कर्तव्यम-ध्ययनं महिलाभिः । महिलाभिरध्ययनमवश्यं कर्तव्यम् ।

५ पूर्वस्मिन् काले मणिमतीनगर्यां इल्वलो नाम दैत्य आसीत् । मणिमतीनगर्यां दैत्य इल्वलो नाम पूर्वस्मिन् काल आसीत् । आसीदिल्वलो नाम दैत्यः पूर्वस्मिन्काले मणिमती नगर्याम् ।

६ आसीद्वातापिनामको राक्षसस्तस्येल्वलस्यानुज । अनुजो राक्षसस्तस्येल्वलस्यासीद्वातापिनामक । तस्येल्वलस्यानुजो वातापिनामक आसीत् राक्षसः ।

७ किंप्रभाव आसीन्मानवान्तको दैत्यः ? आसीत्किंप्रभावो मानवान्तको दैत्य· ? मानवान्तको दैत्यः किंप्रभाव आसीत् ।

८ अगस्त्येन किमर्थमुपशामितो वातापि· ? उपशामितः किमर्थं वातापिरगस्त्येन ?

પાઠ ૨૭

આ પાઠમાં ઇકારાન્ત સ્ત્રીલિંગી શબ્દોનાં રૂપ જુઓ—

इकारान्तः स्त्रीलिंगो 'मति' शब्दः ।

१ मतिः	मती	मतयः
सं० हे मते	"	"
२ मतिम्	"	"
३ मत्या	मतिभ्याम्	मतिभिः
४ मत्यै, मतये	"	मतिभ्यः
५ मत्याः, मतेः	"	"
६ " "	मत्योः	मतीनाम्
७ मत्याम्, मतौ	"	मतिषु

આ શબ્દોના જેવાંજ નીચે જણાવેલા શબ્દોનાં રૂપ થાય છે—

शब्द ।

नियतिः	= દૈવ, નસીબ	धूलिः	– ધૂળ, માટી
प्रकृतिः	= સ્વભાવ	केलिः	– રમત
बुद्धिः	= બુદ્ધિ	रात्रिः	– રાત્રી
ज्ञातिः	= ન્યાત, જાતિ	स्मृतिः	– સ્મરણ
व्यक्तिः	= વ્યક્તિ	कान्तिः	– તેજ
उक्तिः	= કથન	द्युतिः	– પ્રકાશ
श्रुतिः	= શ્રવણ, વેદ	प्रीतिः	– પ્રેમ

वेदिः	– વેદી	भूतिः	– ઐશ્વર્ય
ओषधिः	– ઔષધિ	भूमिः	– જમીન
तिथिः	– તારીખ	अवनिः	– ભૂમી

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ प्रकृत्या यत् वक्रं तत्समं न भवति । २ विशुद्धया बुद्ध्या युक्तः मनुष्यः बन्धनात् मुक्तः भवति । ३ ज्ञातिभिः बान्धवैः च सह धर्मं समाचर । ४ सतां उक्तिः सदा एव हितकारिणी भवति । ५ भूतिं इच्छद्भिः मनुष्यैः श्रुत्या विहितं कर्म कर्तव्यम् । ६ तारकाणां द्युतौ यत् तेजः भवति तत् न कुत्र अपि अन्यत्र दृश्यते । ७ यदा आकाशं धूल्या व्याप्यते, तदा विद्यार्थिभिः अध्ययनकर्म न कर्तव्यम् ।

ગુજરાતી વાક્યો.

૧ સ્વભાવથી જે વાંકો છે તે સીધો થતો નથી. ૨ શુદ્ધ બુદ્ધિથી માનવી બંધનમુક્ત થાય છે. ૩ જ્ઞાતિઓ અને ભાઇઓ સાથે ધર્મનું આચરણ કરો. ૪ સાધુઓની વાણી હંમેશાં હિતકારી હોય છે. ૫ ઉન્નતિ ચાહક મનુષ્યોએ વેદાનુસાર કર્મ કરવું જોઇએ. ૬ તારાઓનાં તેજમાં જે તેજ હોય છે, તે ક્યાંય પણ અન્યત્ર જોવામાં આવતું નથી. ૭ જ્યારે આકાશ ધૂળથી છવાય છે, ત્યારે વિદ્યાર્થિઓએ અભ્યાસનું કામ કરવું ન જોઇએ.

સંધિ કરેલા વાક્યો

यत्प्रकृत्या वक्रं न भवति तत्समम् । न भवति तत्समं यत्प्रकृत्या वक्रम् । ज्ञातिभिर्बान्धवैश्च सह धर्मं समाचर । समाचर धर्मं बांधवैर्ज्ञातिभिश्च सह ॥

:०—०—०:

પાઠ ૨૮

હવે દીર્ઘ ઇકારાન્ત શબ્દોનાં રૂપ જુઓ—

ईकारान्तः स्त्रीलिंगो 'गौरी' शब्दः।

१ गौरी	गौर्यौ	गौर्यः
सं० हे गौरि	"	"
२ गौरीम्	"	गौरीः
३ गौर्या	गौरीभ्याम्	गौरीभिः
४ गौर्यै	"	गौरीभ्यः
५ गौर्याः	"	"
६ "	गौर्योः	गौरीणाम्
७ गौर्याम्	"	गौरीषु

આ પ્રમાણે નીચે જણાવેલા શબ્દોનાં રૂપ બને છે—

खर्जूरी	= ખજુરનું ઝાડ	पुरी	= નગર
केतकी	= કેવડો	नारी	= સ્ત્રી
कदली	= કેળ	जननी	= માતા
भारती	= સરસ્વતી (ભાષા)	धरणी	= પૃથ્વી
वाणी	= ભાષા	धरित्री	= "
सरस्वती	= નદી	मेदिनी	= "
नगरी	= શહેર	सौदामिनी	= વિજળી

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ तव खर्जूरीणां वनं दर्शनीयं वर्तते । २ केतक्याः पुष्पं

त्वया अत्र न स्थापितम् । ३ तस्य राज्ञः नगरीषु मर्कस्य बहवः सन्ति । ४ जननीभिः पुत्राणां पालनं क्रियते । ५ प्रेममय्या वाण्या मित्राणि वशे कुरु । ६ मेदिन्यां शूरा एव विजयन्ते । ७ मेघमण्डलात् सौदामिनी पतिता । ८ जननी जन्मभूमि च स्वर्गात् अपि गरीयसी ।

ગુજરાતી વાક્યો

૧ તારૂં ખજૂરીઓનું વન જોવા લાયક છે ૨ કેળડાનું ફૂલ તેં અહીં મૂક્યું નથી ૩ તે રાજાની નગરીમાં ઘણા વાદરા છે ૪ માતા વડે બાળકોનું પોષણ કરાય છે ૫ પ્રેમયુકત વચનોથી મિત્રોને વશ કર ૬ પૃથ્વીપર વીર પુરુષોજ વિજય મેળવે છે ૭ વાદળા માથી વિજળી પડી (ઝબુકી) ૮ માતા અને જન્મભૂમિ સ્વર્ગથી પણ શ્રેષ્ઠ છે

ईकारान्तः स्त्रीलिंगो 'स्त्री' शब्दः ।

१ स्त्री	स्त्रियो	स्त्रिय
सं० हे स्त्रि	"	"
२ स्त्रियम्, स्त्रीम्	"	स्त्रियः, स्त्रीः
३ स्त्रिया	स्त्रीभ्याम्	स्त्रिभिः
४ स्त्रियै	"	स्त्रीभ्य
५ स्त्रियाः, स्त्रियः	"	"
६ " "	स्त्रियो	स्त्रीणाम्
७ स्त्रियाम्	"	स्त्रीषु

ઉપર જણાવેલા શબ્દોનાં રૂપોમાં અને આ શબ્દોનાં રૂપોમાં જે ભેદ છે, તે વાંચકે ધ્યાનમાં રાખવાં; બીજીના રૂપોમાં વિશેષ ભેદ છે.

વાક્ય

१ स्त्रीणां स्वभावः प्रेममयः भवति = સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ પ્રેમાળ હોય છે.

२ स्त्रीषु जीवत्सु पुत्राणां कल्याणं भवति = સ્ત્રીઓના જીવતા રહેવામાં પુત્રોનું કલ્યાણ હોય છે.

३ श्रूयन्ते पुराणेषु स्त्रीणां अपि शौर्यस्य कथाः = પુરાણોમાં સ્ત્રીઓની વીરતાની વાર્તાઓ પણ સાંભળવામાં આવે છે.

४ एकान्ते परकीयाभिः स्त्रीभिः सह भाषणं न कर्तव्यम् = એકાન્તમાં પારકી સ્ત્રીઓની સાથે વાત કરવી ન જોઇએ.

इकारान्तः स्त्रीलिंगः ' श्री ' शब्दः ।

१ श्रीः	श्रियौ	श्रियः
सं० हे ,,	,,	,,
२ श्रियम्	,,	,,
३ श्रिया	श्रीभ्याम्	श्रीभिः
४ श्रियै, श्रिये	,,	श्रीभ्यः
५ श्रियाः, श्रियः	,,	,,
६ ,, ,,	श्रियोः	श्रीणां, श्रियाम्
७ श्रियाम्, श्रियि	,,	श्रीषु

આ પ્રમાણે નીચે લખેલાં શબ્દોનાં રૂપ થાય છે.

शब्द ।

धीः = બુદ્ધિ	तंत्रीः = વીણા
ह्रीः = લજ્જા	लक्ष्मीः = સંપત્તિ
तरीः = નૌકા	श्रीः = શોભા

વાક્ય

१ मनुष्यः धिया ज्ञानं गृह्णाति = મનુષ્ય બુદ્ધિથી જ્ઞાન મેળવે છે.

२ तन्त्रीणां मधुरः शब्दः श्रूयते = વીણાઓનો મધુર શબ્દ સંભળાય છે.

३ विद्या लक्ष्म्या सह प्रकाशते = વિદ્યા લક્ષ્મીની સાથે શોભે છે.

સંધિ કરેલાં વાક્યો

मनुष्यो धिया ज्ञानं गृह्णाति । श्रूयते शब्दो मधुरस्तंत्रीणाम् । विद्या लक्ष्म्या सह प्रकाशते ।

मनुष्यो गृह्णाति ज्ञानं धिया । गृह्णाति मनुष्यो ज्ञानं धिया । धिया गृह्णातिज्ञानं मनुष्यः ।

तन्त्रीणां श्रूयते मधुरः शब्दः । मधुरः शब्दस्तंत्रीणां श्रूयते । शब्दः श्रूयते मधुरस्तंत्रीणाम् ।

प्रकाशते विद्या लक्ष्म्या सह । लक्ष्म्या सह प्रकाशते विद्या ।

स्त्रीणां प्रेममयः स्वभावो भवति । भवति स्वभावः प्रेममयः स्त्रीणाम् । प्रेममयः स्वभावो भवति स्त्रीणाम् । शौर्यस्य कथाः स्त्रीणामपि श्रूयन्ते पुराणेषु ।

—::—:—::—

પાઠ ૨૯

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ सीता उवाच-हे राम ! सुव्रतां स्वकां नारीं पतिव्रतां मां केन हेतुना वनं नेतुं न रोचयसे ? यदि एवं दुःखितां मां नेतुं न इच्छसि, तर्हि विषं पास्यामि मरिष्यामि च । हे अनघ राम ! अहं मनसा अपि त्वद्दते अन्यं पुरुषं न द्रष्टुं इच्छामि । त्वया विना एव निरयः स्यात् । इति मम परां प्रीतिं जानन् मया सह एव वनं गच्छ । विरहशोकं मुहूर्तं अपि सहितुं न उत्सहे । किं पुनर्वर्षाणि चतुर्दश ! २ राम उवाच—हे देवि ! तव दुःखेन स्वर्गं अपि न रोचये । अतः वनाय मां अनुगच्छस्व । हे सीते ! आरभस्व वनवासक्षमाः क्रियाः । देहि ब्राह्मणेभ्यः विविधानि

ગુજરાતી વાક્યો

૧ સીતા બોલી—હે રામ ! ઉત્તમ વ્રતવાળી પોતાની સ્ત્રી મને પતિવ્રતાને કયા કારણથી વનમાં લઈ જવાને ચાહતા નથી ? જો એવી દુઃખી મને લઇ જવાને તમે નથી ઇચ્છતા, તો ઝેર પીઇશ અને મરીશ. હે નિષ્પાપ રામ ! હું મનથી પણ તમારા સિવાય બીજા પુરુષને જોવા ચાહતી નથી. તમારા સિવાય આ (સ્થાન) નરકજ હશે. એવી મારી ઉત્તમ પ્રીતિ જાણીને મારી સાથેજ વનમાં તું જા. વિરહ શોકને એક પળભર પણ સહન કરવાનો ઉત્સાહ નથી. પછી ચૌદ વર્ષ શી રીતે ? ૨ રામ બોલ્યા—હે દેવિ ! તારા દુઃખનું કારણ સ્વર્ગ પણ હું પસંદ કરતો નથી. માટે વનને માટે મારી પાછળ ચાલ. હે સીતા ! વનવાસને યોગ્ય તૈયારી કર. બ્રાહ્મણોને

रत्नानि । मा चिरय । संत्वरस्व । ३ लक्ष्मण अपि सर्वं श्रुत्वा शोकं सोढुं असमर्थ राम उवाच—अहं धनुर्धर त्वा वन अनुगमिष्यामि । मया समेन अरण्यानि विचरिष्यसि । त्वया विना अहं देवलोक अपि न वृणे । न अमरत्व, न च अपि लोकाना ऐश्वर्यं कामये । ४ एवं वनवासाय निश्चित सौमित्रि सान्त्वै बहुभिः रामेण निषिद्ध । परतु स पुन' उवाच- अनुज्ञातः अह भवता पूर्वं एव । किं पुन इदानीं निवारण क्रियते ? ५ अनेन सुप्रीत राम उवाच— हे सौमित्रे ! व्रज आपृच्छस्व सर्वं सुहृज्जनं । हे लक्ष्मण ! राज्ञः जनकस्य महायज्ञे ये दिव्ये धनुषी, अभेद्ये कवचे, अक्षयसायकौ तूणीरौ द्वौ खड्गौ च, सर्व तत् आयुध आदाय क्षिप्रं आगच्छ । ६ वैदेह्या सह ब्राह्मणेभ्य

વિવિધ રત્ન આપ વાર ન લગાડ ઉતાવળ કર લક્ષ્મણે પણ બધુ સાભળીને શોક સહન કરવાને માટે અસમર્થ બનીને રામને કહ્યુ "હુ ધનુર્ધર તારી પાછળ વનમા જઈશ મારી સાથે તુ વનમા ફરીશ તારા વિના હુ સ્વર્ગને પણ ચાહતો નથી અમરત્વ અને માનવીઓનુ ઐશ્વર્ય પણ ચાહતો નથી " ૪ આ પ્રમાણે વનવાસ માટે નિશ્ચયી બનેલા લક્ષ્મણના ઘણા શાત વચનોથી રામે નિવારણ કર્યુ પરતુ તે પુન' બોલ્યો, 'આપે પ્રથમથીજ મને આજ્ઞા આપી છે શા માટે પુન હવે નિવારણ કરવામા આવે છે ?' ૫ આથી પ્રસન્ન થયેલા રામ બોલ્યા, "હે લક્ષ્મણ ! જા અને તારા મિત્રમડળને પૂછી લે હે લક્ષ્મણ ! રાજા જનકના યજ્ઞમા જે (બે) દિવ્યધનુષ, (બે) અભેદ્ય કવચ, (બે) અક્ષય બાણો વાળા (બે) ભાથા અને (બે) તલવારો

बहुधनं दत्त्वा रामलक्ष्मणौ पितरं द्रष्टुं जग्मतुः । तदा रामं सीतां लक्ष्मणं च पदातिं एव दृष्ट्वा शोकोपहतचेतसः जनाः ऊचुः । आकाशगैः अपि भूतैः या सीता द्रष्टुं न शक्या तां एव सीतां अद्य राजमार्गगताः जनाः पश्यन्ति । रामः सूतं उवाच-आख्याहि मां पितुः । सः अपि रामप्रेषितः क्षिप्रं निश्वसन्तं नृपतिं दृष्टवान् । कथितं च तेन अस्मै । अयं अत्र रामः सत्यपराक्रमः ते सुतः द्वारि तिष्ठति । सर्वान् सुहृदः आपृच्छ्य त्वां इदानीं द्रष्टुं इच्छति । हे जगतीपते ! इदानीं तं रामं पश्य ।

(રાખી છે.) આ બધાં શસ્ત્ર લઈને શીઘ્ર આવ. " ૬ સીતાની સાથે બ્રાહ્મણોને ઘણું ધન આપીને રામ અને લક્ષ્મણ પિતાને મળવાને ગયા. ત્યારે રામ; સીતા અને લક્ષ્મણને પગે ચાલતાં જોઈને શોકથી વ્યાકુળ ચિત્ત બનીને લોકો બોલ્યા કે આકાશનાં પ્રાણીઓથી પણ જે સીતા જોવાને અસંભવ હતી, તે સીતાને આજે રસ્તા ઉપર ચાલનારા લોકો પણ જોઈ શકે છે. રામે સારથીને કહ્યું- મારા વિષે પિતાને કહેજે. તેણે પણ રામને જોતાંજ તરત શ્વાસ જોરથી લેતા રાજાને જોયા. અને તેણે તેને કહ્યું. અહીં આ સત્યપરાક્રમી રામ તારો પુત્ર દરવાજા આગળ ઉભો છે. સર્વ મિત્રોને પૂછીને હવે તને જોવાને માટે આવ્યો છે. હે રાજા ! તે રામને જો.

સંધિ કરેલા વાક્યો

राम उवाच- हे देवी ! तव दुःखेन स्वर्गमपि न रोचये । अतो वनाय मामनुगच्छस्व । हे सीते ! आरभस्व वनवासक्षमाः क्रियाः । देहि ब्राह्मणेभ्यो विविधानि रत्नानि । मा चिरय ।

પાઠ ૩૦

આ પાઠમાં ઉકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ શબ્દોનાં રૂપ જુઓ—

उकारान्तः स्त्रीलिंगोः ' धेनु ' शब्दः ।

१	धेनुः	धेनू	धेनवः
सं०	हे धेनो	"	"
२	धेनुम्	"	धेनूः
३	धेन्वा	धेनुभ्याम्	धेनुभिः
४	धेन्वै, धेनवे	"	धेनुभ्यः
५	धेन्वाः धेनोः	"	"
६	" "	धेन्वोः	धेनूनाम्
७	धेन्वां, धेनौ	"	धेनुषु

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપ થાય છે.

શબ્દ ।

रज्जुः – દોરી	हनुः – દાઢી
रेणु – ધૂળ	तनु – શરીર
शतद्रु – નદી	कुः – પૃથ્વી

१ रज्वा हस्ती वध्यते– દોરડાથી હાથી બાંધવામાં આવે છે.

२ रेणुभिः गृहं आच्छिन्नं– ધૂળથી ઘર છવાયું છે.

३ तनूनां रक्षणं कार्यम्– શરીરની રક્ષા કરવી જોઇએ.

હવે દીર્ઘ ઉકારાંત સ્ત્રીલિંગ શબ્દનાં રૂપ જુઓ—

ऊकारान्तः स्त्रीलिंगो 'वधू' शब्दः ।

१ वधू:	वध्वौ	वध्वः
सं० हे वधु	,,	,,
२ वधूम्	,,	वधूः
३ वध्वा	वधूभ्याम्	वधूभिः
४ वध्वै	,,	वधूभ्यः
५ वध्वाः	,,	,,
६ ,,	वध्वो	वधूनाम्
७ वध्वाम्	,,	वधूपु

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપ થાય છે—

શબ્દ ।

तनूः – શરીર	धनूः – ધનુષ્ય
चमूः – સૈન્ય	अलाबूः – કદ્દૂ
सरयूः – એક નદી	दिधिपूः – ફરીથી પરણેલી સ્ત્રી

१ राज्ञः चम्वा अद्य महान् विजयः संपादितः– રાજાના સૈન્યે આજે ભારે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો.

२ सरय्वाः नद्याः जलं पिव– સરયૂ નદીનું જળ પી.

३ दिधीपूं पितुः गृहं नय– ફરીથી પરણેલી સ્ત્રીને પિતાને ઘેર લઈ જા.

—:*....*:—

પાઠ ૩૧

ऊकारान्तः स्त्रीलिंगो 'भ्रू' शब्दः ।

१ भ्रूः	भ्रुवौ	भ्रुवः
सं० हे ,,	,,	,,
२ भ्रुवम्	,,	,,
३ भ्रुवा	भ्रूभ्याम्	भ्रूभिः
४ भ्रुवै, भ्रुवे	,,	भ्रूभ्यः
५ भ्रुवा, भ्रुवः	,,	,,
६ ,, ,,	भ्रुवोः	भ्रूणाम्, भ्रुवाम्
७ भ्रुवां, भ्रुवि	,,	भ्रूषु

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપ બને છે—

शब्द ।

वीरसूः– વીર પુત્રને જન્મ આપનારી સ્ત્રી
भू – પૃથ્વી

१ वीरसूनां स्त्रीणां आभूषणानि– વીર પુત્રને જન્મ આપનારી સ્ત્રીઓનાં ઘરેણાં.

२ तव भ्रुवौ शोभने स्तः– તારા ભવાં ઉત્તમ છે.

३ भुवः पतिः राजा इति उच्यते– પૃથ્વીનો પતિ રાજા કહેવાય છે.

४ वीरसूं मातरं नमस्कुरु– વીર પુત્રની જન્મદાત્રીને નમન કરો.

હવે ऋकारान्त શબ્દોનાં રૂપ જુઓ—

ऋकारान्तः स्त्रीलिंगो 'मातृ' शब्दः ।

१ माता	मातरौ	मातरः
सं० हे मातः	,,	,,
२ मातरम्	,,	मातॄः
३ मात्रा	मातृभ्याम्	मातृभिः
४ मात्रे	,,	मातृभ्यः
५ मातुः	,,	,,
६ ,,	मात्रोः	मातॄणाम्
७ मातरि	,,	मातृषु

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપ થાય છે.

શબ્દ ।

दुहितृ -- પુત્રી
ननान्दृ - નણંદ

१ दुहिता मातुः गृहे न वसति- પુત્રી માતાને ઘરે રહેતી નથી.
२ ननान्दुः पतिः अत्र न आगतः- નણંદનો પતિ અહીં આવ્યો નથી.

३ पृच्छ त्वं स्वां दुहितरम् -- તું તારી પુત્રીને પૂછી લે.
४ मातुः माता मातामही इति कथ्यते -માની મા દાદી કહેવાય છે.
५ सा प्रियवंदा मम दुहितुः दुहिता अस्ति-તે પ્રિયવંદા મારી પુત્રીની પુત્રી છે.

ऋकारान्त स्त्रीलिंगः 'स्वसृ' शब्दः ।

१ स्वसा	स्वसारौ	स्वसारः
सं० हे स्वसः	"	"
२ स्वसारम्	"	स्वसॄः

• બાકીનાં રૂપો માતૃ શબ્દનાં રૂપોની જેમજ થાય છે. અથમાનું દ્વિવચન અને બહુવચન 'स्वसृ' શબ્દના 'स्वसारौ, स्वसारः' એમ થાય છે, અને 'मातृ' શબ્દનો 'मातरौ, मातरः' એમ થાય છે. આટલો તફાવત ધ્યાનમાં રાખવો જરૂરી છે.

વાકય

१ तव मातुः स्वसा कुत्र गता ?— તારી માની બહેન ક્યાં ગઈ ?

२ मम स्वसारः अद्य एव अत्र आगमिष्यन्ति— મારી બહેનો આજેજ અહીં આવશે.

३ मम पितुः स्वसा तव मातुः स्वस्रा सह न गमिष्यति— મારા બાપની બહેન તારી માની બહેન સાથે જશે નહિ.

४ इदं फलं तव मातामह्याः स्वस्रे देहि— આ ફળ તારી દાદી-માની બહેન માટે આપ.

સંધિ કરેલા વાકયો

सन्त्वरस्व । लक्ष्मणोऽपि सर्वं श्रुत्वा शोकं सोढुमसमर्थो राममुवाच । अहं धनुर्धरस्त्वां वनमनुगमिष्यामि । मया समेतोऽरण्यानि विचरिष्यसि । त्वया विनाऽहं देवलोकमपि न वृणे । नामरत्वं, न चापि लोकानामैश्वर्यं कामये । एवं वनवासाय निश्चितस्सौमित्रिस्सान्त्वैर्बहुभिः रामेण निषिद्ध ।

પાઠ ૩૨

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ आकाश इव निष्कंपः दशरथः गंभीरतया तं सूतं प्रत्यु-वाच । हे सुमंत्र ! मे दारान् अत्र आनय । ये इह मामकाः सन्ति तान् अपि अत्र आनय । सर्वैः परिवृतः एव राघवं द्रष्टुं इच्छामि । २ तथा राज्ञा आज्ञापितः सूतः राजदारान् रामं लक्ष्मणं मैथिलीं च आदाय अभिमुखः जगाम । कृताञ्जलिं आयान्तं पुत्रं रामं दृष्ट्वा राजा वेगेन तं अभिदुद्राव । परन्तु दुःखार्तः राजा रामं असंप्राप्य एव मूर्च्छितः भूत्वा भुवि पपात । तदा राजवेश्मनि 'हा राम' इति स्त्रीणां विलापः संजज्ञे । राम-लक्ष्मणौ तु सीतया सार्कं शोकार्तं नृपं परिष्वज्य तं पर्यङ्के सम-

---

ગુજરાતી વાક્યો

૧ આકાશનાં જેમ સ્થિર દશરથ ગંભીરતાથી તે સારથિ ને બોલ્યા. હે સુમંત્ર ! મારી સ્ત્રીઓને અહીં લઈ આવ. જેઓ મારા સંબંધીઓ છે, તેઓને પણ અહીં લાવ. સર્વથી ઘેરાયેલો બનીને રામને જોવા ચાહું છું. ૨ તે પ્રમાણે રાજાની આજ્ઞા મેળવીને સારથી રાણીઓ અને રામલક્ષ્મણ તથા સીતાને લઇને સામો ગયો. હાથ જોડીને આવતાં પુત્ર રામને જોઇને રાજા વેગથી તેની પાસે દોડયા. પરંતુ દુઃખી રાજા રામને ન ભેટતાં મૂર્છા પામી જમીન પર ગબડી પડ્યા. ત્યારે રાજમહેલમાં "હે રામ" એવો સ્ત્રિઓનો વિલાપ થયો. રામલક્ષ્મણે સીતા સાથે શોક કરતા રાજાને આલિંગન દઇને

चेशितवन्तौ। ३ अथ रामः लब्धसंज्ञं महीपतिं उवाच—हे महा-राज ! त्वां आपृच्छे। पश्य मां दंडकारण्यं प्रस्थितम्। लक्ष्मणं च अनुजानीहि। मां अन्वेतु सीता अपि वनम्। हे राजन् ! शोकं उत्सृज्य नः सर्वान् अनुजानीहि। ४ राजा दशरथ उवाच— हे राम ! मां निगृह्य अद्य एव त्वं अयोध्यायां राजा भव। अहं कैकेय्या वरदानेन मोहितः। ५ एवं उक्तः राम पितरं उवाच-भवान् हि पृथिव्याः पतिः। अहं अरण्ये वत्स्यामि। न मे राज्यस्य इच्छा। वने चतुर्दश वर्षाणि विहृत्य पुनः ते पादौ गृहीष्यामि। ६ आर्तः राजा रुदन् प्रियं पुत्रं अब्रवीत्। श्रेयसे वृद्धये पुनरागमनाय च अव्यग्रः भूत्वा अकुतोभयं अरिष्टं पंथानं गच्छ। न शक्यते धर्माभिमनसः सत्यात्मनः च ते बुद्धिः

तेने पलंगपर मूकी दीधो. ३ पछी राम चेतन पामेला राजाने बोल्या. हे महाराज ! तने पूछुं छुं. जो हुं दंडकारण्यमां जाउं छुं. लक्ष्मणने रजा आपो. मारी साथे सीता पण वनमां आवे. हे राजा ! शोक तजीने अमने सौने आज्ञा आपो. ४ राजा दशरथ बोल्या- हे राम ! मने बांधीने आजेज तुं अयोध्यामां राजा बन. हुं कैकेयीनां वरदान आपवाथी मोह पाम्यो छुं. ५ ए प्रमाणे कहेवायेला राम पिताने बोल्या. आपज पृथ्वीनां राजा छो. हुं वनमां रहीश. मारे राज्यनी इच्छा नथी. वनमां चौद वर्ष गाळीने पुनः तारी सेवामां हाजर थइश. ६ दुःखी राजा रडतां रडतां वहाला पुत्रने बोल्यो. कल्याण थाओ, अने पाछा आववाने माटे दुःखी न थतां, भयविनानां, कष्टविनानां रस्ते जा. धर्माभिमानी, सत्यात्मा

सन्निवर्तयितुम्‌ हे पुत्र! अद्य तु इदानीं रजनीं न गच्छ। एकाहं तव दर्शनेन तावत्‌ साधु चरामि अहम्‌। वस, मां अद्य मातरं च संपश्यन्‌ शर्वरीं इमाम्‌। साधयिष्यासि कल्ये श्वः सर्वकामैः तर्पितः। ७ अथ आर्तस्य पितु भाषणं श्रुत्वा रामः अब्रवीत्‌। हे पितः! यान्‌ गुणान्‌ अद्य प्राप्स्यामि तान्‌ श्व मे कः प्रदास्यति? यः वरः त्वया युद्धे कैकेय्यै दत्तः सः निखिल एव इदानीं तस्य दीयताम्‌। हे पार्थिव! त्वं सत्यप्रतिज्ञ भव। दीयतां राज्यं भरताय। न मे कांक्षितं राज्यं सुखं वा। ते दु खं अपगच्छतु, बाष्पपरिप्लुतः मा भूः। ८ दुःखित एव राजा रामं आलिंग्य नष्टसंज्ञः भूत्वा भूमौ पपात। कैकेयीं वर्जयित्वा समस्ता देव्यः अपि समेता तत्र रुरुदुः। तत्र सर्वं हा-हा-कृतं बभूव।

જેવી તારી ઇચ્છા બદલવાને અશક્ય છે. હે પુત્ર! આજે તું હવે આ રાત્રે ન જા. એક દિવસ તારા દર્શન વડે આનંદથી પસાર કરીશું. મને અને માતાને દેખતાં (નજર આગળ) આજ રાત્રે થોભ. (રહે) કાલે સવારે સર્વ ઇચ્છાઓને તૃપ્ત કરી ચાલી જજે. ૭ પછી દુઃખી પિતાની વાણી સાંભળી રામ બોલ્યા. હે પિતા! જે શિખામણો આજે હું મેળવીશ તે કાલે મને કોણ આપશે? જે વરદાનો તેં યુદ્ધમાં કૈકેયીને આપ્યાં હતાં, તે સઘળાં હમણાંજ તેને આપી દો. હે રાજા! તું સત્ય પાળનારો બન. ભરતને માટે રાજ્ય આપી દો. મને રાજ્યની યા તો સુખની ઇચ્છા નથી. તારૂં દુઃખ દૂર થાય, આંસુઓ સાર નહિ. ૮ દુઃખી રાજા રામને આલિંગન દઇને મૂર્છા પામી જમીનપર ઢળી પડયો. કૈકેયી સિવાય બધી રાણીઓ સાથે રડવા લાગી. ત્યાં સર્વત્ર હાહાકાર થયો.

પાઠ ૩૩

હવે આ પાઠમાં ઓકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ શબ્દોનાં રૂપ જુઓ—

ओकारान्तः स्त्रीलिंगो ' द्यो ' शब्दः ।

१ द्यौ	द्यावौ	द्यावः
सं० हे द्यौः	"	"
२ द्याम्	"	द्याः
३ द्यवा	द्योभ्याम्	द्योभिः
४ द्यवे	"	द्योभ्यः
५ द्योः	"	"
६ द्योः	द्यवोः	द्यवाम्
७ द्यवि	"	द्योषु

આ પ્રમાણે " गो " શબ્દના પણ રૂપ થાય છે.

વાક્ય

१ द्यवि सूर्यः भ्राजते– આકાશમા સૂર્ય પ્રકાશે છે.

२ भूमि अध तथा द्यौ उपरि अस्ति– ભૂમિ નીચે અને આકાશ ઉપર છે.

३ प्रतिदिने गवा दुग्धं दीयते– દરરોજ ગાયથી દૂધ અપાય છે. (ગાય દૂધ આપે છે.)

४ गोरुय जलं देहि - ગાયને માટે પાણી આપ.

५ गवां पतिः गोपति कथ्यते- ગાયનાં પાળકને ગૌપતિ કહેવામા આવે છે.

ओकारान्तः स्त्रीलिंगो ' नो ' शब्दः ।

१ नौः	नावौ	नावः
सं० हे ,,	,,	,,
२ नावम्	,,	,,
३ नावा	नौभ्याम्	नौभिः
४ नावे	,,	नौभ्यः
५ नावः	,,	,,
६ नावः	नावोः	नावाम्
७ नावि	,,	नौषु

વાક્ય

१ नावा मनुष्यः सिन्धोः पारं गच्छति– નૌકાથી મનુષ્ય સિન્ધુ નદીની પાર જાય છે. (ઓળંગે છે)

२ तस्य राज्ञः सैन्यं नौभिः नदीपारं अगच्छत् – તે રાજાનું સૈન્ય નૌકા વડે નદી ઓળંગી ગયું.

३ नावां पतिः कुत्र अस्ति इदानीं ?– વહાણોનો માલિક અત્યારે ક્યાં છે ?

४ द्वौ पुरुषौ नौभ्यां अत्र आगतौ– બે માણસો બે નૌકાઓથી અહીં આવી પહોંચ્યા.

સંધિ કરેલા વાક્યો

एवमुक्तो रामः पितरमुवाच-भवान्हि पृथिव्याः पतिः । अहमरण्ये वत्स्यामि । न मे राज्यस्येच्छा । वने चतुर्दश वर्षाणि विहृत्य पुनस्ते पादौ गृहीष्यामि । आर्तो राजा रुदन्प्रियं पुत्रमब्रवीत् । श्रेयसे वृद्धये पुनरागमनाय च अव्यग्रो भूत्वाऽकुतोभयमरिष्टं पंथानं गच्छ ।

પાઠ ૩૪

चकारान्तः स्त्रीलिंगो ' ऋच ' शब्दः ।

१	ऋक्, ऋग्	ऋचौ	ऋचः
सं०	,, ,,	,,	,
२	ऋचम्	,,	,,
३	ऋचा	ऋग्भ्याम्	ऋग्भिः
४	ऋचे	,,	ऋग्भ्यः
५	ऋचः	,,	,,
६	,,	ऋचोः	ऋचाम्
७	ऋचि	,,	ऋक्षु

આ પ્રમાણે નીચે લખેલાં નામોનાં રૂપ થાય છે—

વાક્ય

वाच् = વાણી रुच् = તેજ

१ ऋचः अक्षरेषु देवाः निषेदु-- ઋચાઓના અક્ષરોમાં દેવ રહે છે.

२ मनुष्यः वाचा वदति - મનુષ્ય વાણીથી બોલે છે.

३ ऋग्भिः द्विजाः स्तुवन्ति– ઋચાઓ દ્વારા બ્રાહ્મણો સ્તુતિ કરે છે.

४ ऋक्षु सर्वं ज्ञानं विद्यते-- ઋચાઓમાં સર્વ જ્ઞાન હોય છે.

जकारान्तः स्त्रीलिंगः ' स्रज् ' शब्दः ।

१ स्रक्, स्रग्	स्रजौ	स्रजः
सं० ,, ,,	,,	,,
२ स्रजम्	,,	,,
३ स्रजा	स्रग्भ्याम्	स्रग्भिः
४ स्रजे	,,	स्रग्भ्यः
५ स्रजः	,,	,,
६ ,,	स्रजोः	स्रजाम्
७ स्रजि	,,	स्रक्षु

१ सः स्रग्भिः स्वकीयं कंठं भूषयति– તે માળાઓથી પોતાનું ગળું શણગારે છે.

२ मनुष्यैः पुष्पैः स्रक् निर्मीयते– માણસોથી ફૂલોની માળા બનાવાય છે.

३ स्रजा तं भूषयति– માળાથી તેને શણગારે છે.

तकारान्तः स्त्रीलिंगः ' सरित् ' शब्दः ।

१ सरित्, सरिद्,	सरितौ	सरितः
सं० ,, ,,	,,	,,
२ सरितम्	,,	,,
३ सरिता	सरिद्भ्याम्	सरिद्भिः
४ सरिते	,,	सरिद्भ्यः
५ सरितः	सरिद्भ्याम्	,,
६ ,,	सरितोः	सरिताम्
७ सरिति	,,	सरित्सु

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોના રૂપ થાય છે—

विद्युत्	– વિજળી	योषित्	– સ્ત્રી
तडित्	– ,,	क्षुत्	– ભૂખ
वीरुत्	– ઔષધિ	समित्	– યુદ્ધ

१ समिति शूरा युध्यन्ते– યુદ્ધમા શૂર લડે છે
२ सरिता पति समुद्र– નદિઓનો પતિ સમુદ્ર છે
३ तडिता वृक्ष भग्न – વિજળીથી ઝાડ ભાગી ગયુ
४ वीरुद्भि रोगस्य निवारणं भवति– ઔષધિઓથી રોગનુ નિવારણ થાય છે

સંધિ કરેલા વાક્યો

१ लताभिर्वृक्ष आच्छादित । आच्छादितो वृक्षो लताभि वृक्ष आच्छादितो लताभि । वृक्षो लताभिराच्छादित । २ याञ्चया पतति मनुष्य । मनुष्यो याञ्चया पतति । मनुष्य पतति याञ्चया । ३ महिलाभिर्विद्याध्ययनमवश्य कर्तव्यम् । कर्तव्यमवश्य विद्याध्ययन महिलाभि । विद्याध्ययनमवश्य कर्तव्य महिलाभि । ४ समिति शूरा युध्यन्ते । युध्यन्ते शूरा समिति । शूरा समिति युध्यन्ते । ५ सरिता पति समुद्र । समुद्र सरिता पति । पति सरिता समुद्र । ६ तडिता वृक्षो भग्न । भग्नो वृक्षस्तडिता । वृक्षो भग्नस्तडिता ।

—०—

પાઠ ૩૫

પૂર્વ પાઠોમાં જે મહાભારતનાં શ્લોક અને રામાયણનો ગદ્ય ભાગ આપ્યો છે; તેનું સંધિયુક્ત સંસ્કૃત હવે અહીં આપ્યું છે. વાંચકે એનો સારી પેઠે અભ્યાસ કરવો—

(१)

वैशम्पायन उवाच– ततो भूरिदक्षिणः कौन्तेयो राजा संप्रस्थितः। अगस्त्याश्रममासाद्य दुर्जयायामुवास ह।

तत्रैव वदतां वरो राजा लोमशं पप्रच्छ। वातापिरगस्त्येन किमर्थमुपशामितः?

स मानवान्तको दैत्यश्च किंप्रभाव आसीत्? महात्मनोऽगस्त्यस्य मन्युः किमर्थं चोदितः?

लोमश उवाच— हे कौरवनंदन! इल्वलो नाम दैतेयः पुरा मणिमत्यां पुर्यासीत्। तस्य चानुजो वातापिः।

વારંવાર વાંચવાથી જો કંઇ મુશ્કેલી નડે તો તે દૂર કરવાને માટે આ ચોપડીનો છવ્વીસમો પાઠ તપાસવો.

(२)

सीतोवाच– हे राम! सुव्रतां स्वकां नारीं पतिव्रतां मां केन हेतुना वनं नेतुं न रोचयसे? यद्येवं दुःखितां मां नेतुं नेच्छसि तर्हि विषं पास्यामि मरिष्यामि च। हे अनघ राम! अहं मनसाऽपि त्वद्दतेऽन्यं पुरुषं न द्रष्टुमिच्छामि। त्वया विनैष निरयः

स्यात्। इति मम परां प्रीतिं जानन्मया सहैव वनं गच्छ। विरह-शोकं मुहूर्तमपि सहितुं नोत्सहे। किं पुनर्वर्षाणि चतुर्दश ?

राम उवाच- हे देवि! तव दुःखेन स्वर्गमपि न रोचये। अतो वनाय मामनुगच्छस्व। हे सीते! आरभस्व वनवासक्षमाः क्रियाः। देहि ब्राह्मणेभ्यो विविधानि रत्नानि। मा विरम। संत्वरस्व।

लक्ष्मणोऽपि सर्वं श्रुत्वा शोकं सोढुमसमर्थो राममुवाच— अहं धनुर्धरस्त्वां वनमनुगमिष्यामि। मया समेतोऽरण्यानि विचरिष्यसि। त्वया विनाऽहं देवलोकमपि न वृणे। नामरत्वं न चापि लोकानामैश्वर्यं कामये।

एवं वनवासाय निश्चितः सौमित्रिः सान्त्वनैर्बहुभिः रामेण निषिद्धः। परंतु स पुनरुवाच। अनुज्ञातोऽहं भवता पूर्वमेव। किं पुनरिदानीं निवारणं क्रियते ?

अनेन सुप्रीतो राम उवाच—हे सौमित्रे! व्रज, आपृच्छस्व सर्वं सुहृज्जनम्। हे लक्ष्मण! राज्ञा जनकस्य महायज्ञे ये दिव्ये धनुषी, अभेद्ये कवचे, अक्षयसायकौ तूणीरौ, द्वौ खड्गौ च सर्वं तदायुधमादाय क्षिप्रमागच्छ।

वैदेह्या सह ब्राह्मणेभ्यो बहुधनं दत्त्वा रामलक्ष्मणौ पितरं द्रष्टुं जग्मतुः। तदा रामं सीतां लक्ष्मणं च पदातिमेव दृष्ट्वा शोकोपहतचेतसो जना ऊचुः। आकाशगैरपि भूतैर्या सीता द्रष्टुं न शक्या तामेव सीतामद्य राजमार्गगता जनाः पश्यन्ति। रामः सूतमुवाच—आख्याहि मां पितुः। सोऽपि रामप्रेषितः क्षिप्रं

निःश्वसन्तं नृपतिं दृष्टवान्। कथितं च तेनास्मै। अयमत्र रामः सत्यपराक्रमस्ते सुतो द्वारि तिष्ठति, सर्वान्सुहृद आपृच्छ्य, त्वामिदानीं द्रष्टुमिच्छति। हे जगतीपते! इदानीं तं रामं पश्य।

વાંચકે આ પાઠને બે ચાર વાર વાંચવો અને જો કોઈ વાક્ય સમજમાં ન આવે તો ઓગણત્રીસમાં પાઠમાં જોવું. ત્યાં એજ વાક્યો પદચ્છેદ પૂર્વક આપ્યાં છે.

समास।

शोकोपहतचेतसौ– शोकेन उपहतं शोकोपहतम्। शोकोपहतं चेतः यस्य सः शोकोपहतचेताः। तौ शोकोपहतचेतसौ।

वाचन– पाठः

सीतोवाच— हे रामचन्द्र! पतिव्रतां स्वकीयां पत्नीं मां केन कारणेन वनं नेतुं नेच्छसि? यदि मामेवं दुःखितां वनं नेतुं न रोचयसे, तर्हि मरिष्याम्यत्रैव, विषं वा पास्यामि। अहं मनसापि पुरुषमन्यं त्वदृते द्रष्टुमपि नेच्छामि। त्वदृते स्थातुमप्यत्र न रोचये। किं पुनर्जीवितुम्? त्वया विना नरक एव एष लोकः स्यात्। अतो मया सहैव गच्छ वनम्।

—:::—

પાઠ ૩૬

आकाश इव निष्कम्पो दशरथो गंभीरतया तं सूतं प्रत्युवाच हे सुमंत्र ! मे दारानत्रानय । य इह मामकाः सन्ति तानप्यत्रानय सर्वैः परिवृत एव राघवं द्रष्टुमिच्छामि ।

तथा राज्ञाऽऽज्ञापितः सूतो राजदारान्रामं लक्ष्मणं मैथिलीं चादायाभिमुखो जगाम। कृताञ्जलिमायान्तं पुत्रं रामं दृष्ट्वा राजा वेगेन तमभिदुद्राव । परंतु दुःखार्तो राजा राममसंप्राप्यैव मूर्च्छितो भूत्वा भुवि पपात । तदा राजवेश्मनि 'हा रामेति' स्त्रीणां विलापः संजज्ञे । रामलक्ष्मणौ तु सीतया साकं शोकार्तं नृपं परिष्वज्य तं पर्यंके समवेशितवन्तौ ।

अथ रामो लब्धसंज्ञं महीपतिमुवाच। हे महाराज ! त्वामापृच्छे। पश्य मां दंडकारण्ये प्रस्थितम् । लक्ष्मणं चानुजानीहि। मामन्वेतु सीताऽपि वनम् । हे राजन् ! शोकमुत्सृज्य नः सर्वाननुजानीहि।

राजा दशरथ उवाच- हे राम! मां निगृह्याद्यैव त्वमयोध्यायां राजा भव । अहं कैकेय्या वरदानेन मोहितः ।

एवमुक्तो रामः पितरमुवाच -भवान् हि पृथिव्याः पतिः । अहमरण्ये वत्स्यामि । न मे राज्यस्येच्छा । वने चतुर्दशवर्षाणि विहृत्य पुनस्ते पादौ ग्रहीष्यामि ।

आर्तो राजा रुदन् प्रियं पुत्रमब्रवीत् । श्रेयसे वृद्धये पुनरागमनाय चाव्यग्रो भूत्वाऽकुतोभयमरिष्टं पंथानं गच्छ । न शक्यते धर्माभिमनसः सत्यात्मनश्च ते बुद्धिः संनिवर्तयितुम् । हे पुत्र !

अद्य त्विदानीं रजनीं न गच्छ। एकाहं तव दर्शनेन तावत्साधु चराम्यहम् । वत्स, मामद्य मातरं च संपश्यन् शर्वरीमिमाम्। साधयिष्यसि कल्ये श्वः सर्वकामैस्तर्पितः ।

अथातस्य पितुर्भाषणं श्रुत्वा रामोऽब्रवीत्। हे पितः ! यान्गुणानद्य प्राप्स्यामि तान्श्वो मे कः प्रदास्यति ? यो वरस्त्वया युद्धे कैकेय्यै दत्तः स निखिल एवेदानीं तस्यै दीयताम्। हे पार्थिव ! त्वं सत्यप्रतिज्ञो भव। दीयतां राज्यं भरताय। न मे कांक्षितं राज्यं सुखं वा। ते दुःखमपगच्छतु, बाष्पपरिप्लुतो मा भूः।

दुःखित एव राजा राममालिंग्य नष्टसंज्ञो भूत्वा भूमौ पपात। कैकेयीं वर्जयित्वा समस्ता देव्योऽपि समेतास्तत्र रुरुदुः। तत्र सर्वं हाहाकृतं बभूव ।

પાઠકે અભ્યાસ કરતી વેળા જો કોઈ વાક્ય ન સમજાય તો પાછલા બત્રીસમા પાઠમાં જોવું.

वाचन पाठः ।

राजा दशरथस्तं सूतं गम्भीरतया वाचा प्रत्युवाच। हे सुमन्त्र ! मम सर्वाः पत्नीरत्रानय। येऽत्र मामका जनाः सन्ति, तान् सर्वान् शीघ्रमत्रानय। सर्वे मम संबन्धिनोऽत्रागच्छन्तु। सर्वैस्तैः परिवेष्टितोऽहं मम पुत्रं रामं द्रष्टुमिच्छामि। सर्वे सत्वरमत्रागच्छन्तु। एवमाज्ञापितो राज्ञा स सूतस्तथा चकार ।

:o—o—o:

પાઠ ૩૭

दकारान्तः स्त्रीलिंगः ' शरद् ' शब्दः ।

१	शरत्, शरद्	शरदौ	शरदः
सं०	,, ,,	,,	,,
२	शरदम्	,,	,,
३	शरदा	शरद्भ्याम्	शरद्भिः
४	शरदे	,,	शरद्भ्यः
५	शरदः	,,	,,
६	,,	शरदोः	शरदाम्
७	शरदि	,,	शरत्सु

નીચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપ આ પ્રમાણે બને છે—

आपद् – આપત્તિ	संपद् – સંપત્તિ
विपद् – વિપત્તિ	संसद् – સભા
समिध् – સમિધા	परिषद् – ,,
मृद् – માટી	दृषद् – પત્થર

१ आपदि एव मित्रस्य परीक्षा भवति– આપત્તિમાંજ મિત્રની પરીક્ષા થાય છે.

२ संसदि सर्वे पंडिता वदन्ति– સભામાં બધા પંડિતો બોલે છે.

पकारान्तः स्त्रीलिंगो नित्यबहुवचन ' अप् ' शब्दः ।

१	आपः	२	अपः
सं०	,,	३	अद्भिः

४	अद्भ्यः	६	अपाम्
५	,,	७	अप्सु

" आप् " શબ્દ હમેશાં બહુવચનમાંજ રહે છે. એનાં એક અને દ્વિવચનનાં રૂપ પ્રયોગમાં આવતાં નથી.

१ अद्भिः गात्राणि शुद्ध्यन्ति = પાણીથી શરીર શુદ્ધ થાય છે.
२ अपां पतिः समुद्रः = જળનો પતિ સમુદ્ર છે.
३ अप्सु अमृतं अस्ति = પાણીમાં અમૃત છે.
४ अपां फेनेन किं भवति ? = પાણીનાં ફીણથી શું થાય છે ?

रकारान्तः स्त्रीलिंगो ' द्वार् ' शब्दः ।

१ द्वाः	द्वारौ	द्वारः
सं० ,,	,,	,,
२ द्वारम्	,,	,,
३ द्वारा	द्वार्भ्याम्	द्वार्भिः
४ द्वारे	,,	द्वार्भ्यः
५ द्वारः	,,	,,
६ ,,	द्वारोः	द्वाराम्
७ द्वारि	,,	द्वार्षु

१ द्वारपालः द्वारि तिष्ठति– દ્વારપાલ દરવાજામાં ઉભો રહે છે.
२ द्वारं पिधेहि– દરવાજો બંધ કર.
३ त्वं केन द्वारा आगतः ?– તું કયે દરવાજે આવ્યો ?
४ द्वार्षु उदकं स्थापय– બારણામાં જળ મૂક.

અહીં યાદ રાખવું કે આ રકારાન્ત સ્ત્રીલિંગી ' द्वार ' શબ્દ છે. અકારાન્ત નાન્યતર જાતિનો " द्वार " શબ્દ એનાથી ભિન્ન છે, એનાં રૂપ અકારાન્ત નપુંસક લિંગના ' ज्ञान ' શબ્દની જેમ થાય છે. (જ્ઞાન શબ્દનાં રૂપ અંક ૪ માં પાઠ ૨૫ માં જુઓ) !

સંધિ કરેલા વાકયો

१ मानवान्तको दैत्यः किंप्रभाव आसीत् । किंप्रभाव आसीन्मानवान्तको दैत्यः । दैत्यो मानवान्तक आसीत्किंप्रभावः ?

२ महात्मनोऽगस्त्यस्य मन्युः किमर्थं चोदितः ? किमर्थमुदितश्च मन्युर्महात्मनोऽगस्त्यस्य ? अगस्त्यस्य महात्मनो मन्यु किमर्थमुदितश्च ? मन्युरगस्त्यस्य महात्मन उदितश्च किमर्थम् ?

३ अत्रैव वदतां वरो राजा लोमशं पप्रच्छ । पप्रच्छ वदतां वरो राजा लोमशमत्रैव ।

४ अयमत्र सत्यपराक्रमस्ते सुतो रामो द्वारि तिष्ठति । तिष्ठति द्वारि ते सुतो रामः सत्यपराक्रमोऽयम् । द्वारि तिष्ठति सत्यपराक्रमोऽयं ते सुतो रामः ।

५ सर्वान्सुहृद आपृच्छ्य त्वामिदानीं द्रष्टुमिच्छति । इच्छति द्रष्टुं त्वामिदानीं सुहृदः सर्वानापृच्छ्य । त्वामिदानीं द्रष्टुमिच्छति, आपृच्छ्य सर्वान्सुहृदः ।

६ इदानीं तं रामं पश्य । पश्य रामं तमिदानीम् । तं पश्येदानीं रामम् । पश्य तमिदानीं रामम् ।

—०:०—

પાઠ ૩૮

रकारान्तः स्त्रीलिंगो 'गिर्' शब्दः ।

१	गीः	गिरौ	गिरः
सं०	,,	,,	,,
२	गिरम्	,,	,,
३	गिरा	गीर्भ्याम्	गीर्भिः
४	गिरे	,,	गीर्भ्यः
५	गिरः	,,	,,
६	,,	गिरोः	गिराम्
७	गिरि	,,	गीर्षु

१ गिरा ईश्वरं स्तुहि - વાણીથી ઈશ્વરની સ્તુતિ કર.

२ गीर्भिः मनुष्याः व्यवहरन्ति – વાણીથી મનુષ્ય વ્યવહાર કરે છે.

३ तव गिरि मधुरता भवतु– તારી વાણીમાં મધુરતા હો.

४ तस्य गिरां माधुर्यं वर्णनीयं अस्ति– તેની વાણીની મધુરતા પ્રશંસા પાત્ર છે.

रकारान्तः स्त्रीलिंगः 'पुर्' शब्दः ।

१	पूः	पुरौ	पुरः
सं०	,,	,,	,,
२	पुरम्	,,	,,
३	पुरा	पूर्भ्याम्	पूर्भिः

४ पुरे	पूर्भ्याम्	पूर्भ्यः
५ पुरः	"	"
६ "	पुरो	पुराम्
७ पुरि	"	पूर्षु

આ પ્રમાણે " પુર્ " શબ્દનાં રૂપ બને છે.

१ यः पुरि वसति स पुरुषः भवति = જે શહેરમાં રહે છે તે પુરુષ બને છે.

२ शत्रूणां पुरः कः विदारकः ? = શત્રુઓની નગરીનો કોણ વિદારક છે ?

३ तासां पुरां कः राजा अस्ति ? = તે નગરીઓનો કોણ રાજા છે ?

४ स्वकीयं पुरं गच्छ = તારા પોતાના શહેરમાં જા.

५ यदा पुरि तस्य वासः भवति तदा दुन्दुभिः शब्दं करोति = જ્યારે શહેરમાં તેનો ઉતારો થાય છે ત્યારે ઢોલ વાગે છે.

સંધિ કરેલાં વાક્યો

पुरि यो वसति स पुरुषो भवति । शत्रूणां पुरः को विदारकः ? तासां पुरां को राजाऽस्ति । यदा पुरि तस्य वासो भवति तदा दुंदुभिः शब्दं करोति ।

या सीताकाशगैरपि भूतैर्द्रष्टुं न शक्या तामेव मार्गगता अपि जनाः पश्यन्ति । पश्यन्ति मार्गगता अपि जनास्तामेव या सीता-काशगैरपि द्रष्टुं न शक्या भूतैः । भूतैराकाशगतैरपि या सीता द्रष्टुं न शक्या, तां सीतां मार्गगता अपि सर्वे जनाः पश्यन्ति ।

—:o:—:o—

પાઠ ૩૯

આ પાઠમાં તમે નીચે લખેલા શ્લોકોનું અધ્યયન કરો—

वैशम्पायन उवाच ।

युधिष्ठिरस्तमासाद्य तपसा दग्धकिल्बिषम् ।
अभ्यवादयत प्रीतः शिरसा नाम कीर्तयन् ॥ १ ॥

(म. भा. वन. अ. १५९)

अन्वयः-युधिष्ठिरः तं तपसा दग्धकिल्बिषं आसाद्य प्रीतः नाम कीर्तयन् शिरसा अभ्यवादयत ।

संस्कृतटीका-युधिष्ठिरः धर्मराजा तं आर्ष्टिषेणं मुनिं तपसा तपश्चरणेन दग्धकिल्बिषं दग्धपातकं आसाद्य प्राप्य प्रीत मनसा संतुष्टः भूत्वा, नाम कीर्तयन् स्वकीयं नाम कथयित्वा, शिरसा स्वकीयशीर्षेण अभ्यवादयत नमस्कृतवान् ।

અર્થ— યુધિષ્ઠિરે તે તપવડે નિષ્પાપ બનેલા આર્ષ્ટિષેણ મુનિને મળીને સંતોષ પામી પોતાનું નામ જણાવી મસ્તક નમાવી પ્રણામ કર્યા.

ततः कृष्णा च भीमश्च यमौ च सुतपस्विनौ ।
शिरोभिः प्राप्य राजर्षिं परिवार्योपतस्थिरे ॥ २ ॥

संस्कृतटीका- तत तदनंतरं कृष्णा द्रौपदी, भीम च सुतपस्विनौ उत्तमतपोयुक्तौ यमौ नकुलसहदेवौ शिरोभिः स्वकीयशीर्षैः राजर्षि राजश्रेष्ठं आर्ष्टिषेणं प्राप्य नमस्कृत्य तं परिवार्य सर्वतः आवृत्त्य उपतस्थिरे उपविष्टा ।

अर्थ—પછી દ્રૌપદી, ભીમ, નકુલ અને સહદેવ પોતાનાં મસ્તક નમાવી તે ઋષિને પ્રણામ કરીને ફરતે બેઠાં.

तथैव धौम्यो धर्मज्ञः पांडवानां पुरोहितः ।
यथान्यायमुपाक्रान्तस्तमृषिं संशितव्रतम् ॥ ३॥

संस्कृतटीका– तथा एव तेन एव प्रकारेण पांडवानां पंडुनंदनानां पुरोहितः उपाध्यायः धर्मज्ञः धर्मशास्त्रज्ञ धौम्यः मुनिः, यथान्यायं न्याये रीतिं न उलंघ्य यथा भवति तथा, तं संशितव्रतं नियमवन्तं ऋषिं आर्ष्टिषेण, उपाक्रान्त प्राप्त ।

અર્થ—તે પ્રમાણે પાંડવોના પુરોહિત ધૌમ્યમુનિ પણ યોગ્ય રીત પ્રમાણે તે નિયમવાળા ઋષિને મળ્યા.

अन्वजानात्स धर्मज्ञो मुनिर्दिव्येन चक्षुषा ।
पांडोः पुत्रान्कुरुश्रेष्ठानास्यतामिति चाब्रवीत् ॥४॥

अन्वय.– सः धर्मज्ञ मुनि दिव्येन चक्षुषा पांडोः पुत्रान् कुरुश्रेष्ठान् अन्वजानात् । आस्यतां इति च अब्रवीत् ।

संस्कृतटीका– सः धर्मज्ञः धर्मशास्त्रज्ञानयुक्तः मुनिः आर्ष्टिषेण दिव्येन अलौकिकेन चक्षुषा नेत्रेण अन्तर्ज्ञानेन इत्यर्थः । पाण्डोः पुत्रान् पाण्डवान् कुरुश्रेष्ठान् इति अन्वजानात् ज्ञातवान् । तथा च तान् पाण्डवान् आस्यतां उपविशतां इति च अब्रवीत् ।

અર્થ—તે ધર્મ જાણનાર મુનિ આર્ષ્ટિષેણ દિવ્ય દૃષ્ટિથી તેઓ, પાંડુપુત્ર કૌરવશ્રેષ્ઠ છે, એમ જાણીને બેસી જાઓ એમ બોલ્યા.

कुरूणामृषभं पार्थं पूजयित्वा महातपाः ।
सह भ्रातृभिरासीनं पर्यपृच्छदनामयम् ॥५॥

अन्वयः– महातपाः भ्रातृभिः सह आसीनं कुरूणां ऋषभं पार्थं पूजयित्वा अनामयं पर्यपृच्छत् ॥

संस्कृतटीका– महातपाः महता तपःसामर्थ्येन युक्तः आर्ष्टि-षेणः ऋषि. भ्रातृभिः भीमादिभिः बंधुभिः सह आसीनं उपविष्टं कुरूणां कौरवाणां ऋषभं श्रेष्ठं पार्थं पृथापुत्रं धर्मराजं पूजयित्वा संपूज्य अनामयं रोगराहित्यं कुशलं पर्यपृच्छत् पृष्टवान् ।

અર્થ— ભારે તપવાળા તે ઋષિએ ભાઈઓની સાથે બેઠેલા કૌરવોમાં મુખ્ય ધર્મરાજાનો સત્કાર કર્યો; અને કુશળતા પૂછી.

- नं कुरुपे भावं कच्चिद्धर्मे प्रवर्तसे ।
मातापित्रोश्च ते वृत्तिः कच्चित्पार्थ न सीदति ॥६॥
(म. भा. वन. अ. १५९)

अन्वय.– हे पार्थ ! अनृते भावं न कुरुपे ? कच्चित् धर्मे प्रवर्तसे ? ते च मातापित्रोः वृत्तिः कच्चित् न सीदति ?

संस्कृतटीका– हे पार्थ ! हे पृथानंदन धर्मराज ! अनृते असत्ये भावं स्वकीयां प्रवृत्तिं न कुरुपे त्वं न करोपि ? तथा च त्वं धर्मे स्वधर्मपालने कच्चित् प्रवर्तसे किम् ? तव मातापित्रोः मातरि पितरि च वृत्तिः वर्तनं कच्चित् न सीदति, मातापित्रोः सेवां करोपि वा न ?

અર્થ—હે ધર્મરાજા ! તમારી પ્રવૃત્તિ અસત્ય તરફ તો નથી ઢળતી ને ? ધર્મમાં તમારી પ્રવૃત્તિ છે ? માતા પિતા વિષે તમારી (વૃત્તિ) ભાવના ઓછી તો થઇ નથી રહી ?

સંધિ કરેલાં વાક્યો.

युधिष्ठिरस्तं तपसा दग्धकिल्बिषमासाद्य प्रीतो नाम कीर्तयन् शिरसाऽभ्यवादयत । तत कृष्णाथ भीमश्च सुतपस्विनौ यमौ च शिरोभी राजर्षि प्राप्य परिवार्योपतस्थिरे । तथैव धर्मज्ञो धौम्य पाण्डवानां पुरोहितो यथान्यायं तं संशितव्रतमृषिमुपाक्रान्तः । स धर्मज्ञो मुनिर्दिव्येन चक्षुषा पाण्डोः पुत्रान्कुरुश्रेष्ठानन्वजानात् । आस्यतामिति चाब्रवीत् ।

महातपा भ्रातृभिः सह आसीनं कुरूणामृषभं पार्थं पूजयित्वानामयं पर्यपृच्छत् । पर्यपृच्छदनामयं महातपाः पूजयित्वा पार्थं कुरूणामृषभं, भ्रातृभिः सहासीनम् । सहासीनं भ्रातृभिः, ऋषभं कुरूणां पार्थं पूजयित्वा पर्यपृच्छदनामयम् ।

अनृते भावं न कुरुषे ? न कुरुषेऽनृते भावम् । भावमनृते न कुरुषे ?

—०=०—

પાઠ ૪૦

वकारान्तः स्त्रीलिंगो 'दिव्' शब्दः ।

१	द्यौः	दिवौ	दिवः
सं०	,,	,,	,,
२	दिवम्	,,	,,
३	दिवा	द्युभ्याम्	द्युभिः
४	दिवे	,,	द्युभ्यः
५	दिव	,,	,,
६	दिवः	दिवोः	दिवाम्
७	दिवि	,,	द्युषु

१ स्वकीयेन शुद्धेन कर्मणा पुरुषः दिवं गच्छति = પોતાના શુદ્ધ કર્મથી મનુષ્ય સ્વર્ગમાં જાય છે.
२ दिवि देवा अधिश्रिताः = સ્વર્ગમાં દેવ રહે છે.
३ दिवः स्थाने कस्य निवासः ? = સ્વર્ગમાં કોનો નિવાસ છે ?
४ उर्ध्वं द्यौः प्रकाशते = આકાશમાં સૂર્ય પ્રકાશે છે.

વાંચકે અહીં આ પુસ્તકનાં ૩૩ પાઠમાં ઓકારાન્ત 'द्यो' શબ્દનાં રૂપ જોવાં અને એ શબ્દનાં રૂપોની સાથે સરખામણી કરવી એ બંને શબ્દોનું તાત્પર્ય સામાન્ય રીતે સરખું છે, માટે કદાચ શંકા થવી શકય છે.

शकारान्तः स्त्रीलिंगो ' दिश् ' शब्दः ।

१	दिक्, दिग्	दिशौ	दिशः
सं०	,, ,,	,,	,,
२	दिशम्	,,	,,
३	दिशा	दिग्भ्याम्	दिग्भिः
४	दिशे	,,	दिग्भ्यः
५	दिश	,,	,,
६	,,	दिशो	दिशाम्
७	दिशि	,,	दिक्षु

१ पूर्वस्यां दिशि कस्य राज्यं अस्ति ? પૂર્વ દિશામાં કોનુ રાજ્ય છે ?

२ सर्वेषा दिशां मध्ये व्याप्य क भवति ? સર્વ દિશાઓના મધ્યને વ્યાપીને કોણ છે ?

३ दिग्भ्य स्वाहा – દિશાઓને માટે સ્વાહા કરો.

પાઠકે અહીં ધ્યાનમા રાખવું કે આકારાન્ત 'દિશા' શબ્દ એવાથી ભિન્ન છે, અને તેના રૂપ " रमा " શબ્દના રૂપોની જેમ થાય છે.

षकारान्तः स्त्रीलिंगः ' त्विष् ' शब्दः ।

१	त्विट्, त्विड्	त्विषौ	त्विष
सं०	,, ,,	,,	,,
२	त्विषम्	,,	,,
३	त्विषा	त्विड्भ्याम्	त्विड्भि

४ त्विषे	त्विड्भ्याम्	त्विड्भ्यः
५ त्विष	,,	,,
६ ,,	त्विषोः	त्विषाम्
७ त्विषि	,,	त्विट्सु, त्विट्त्सु

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપ હોય છે—

प्रावृष् – વર્ષા ઋતુ	त्विष् – પ્રકાશ
तृष् – તૃષા, તરસ	रुष् – ક્રોધ

१ प्रावृषि वृष्टिः भवति– વર્ષા ઋતુમાં વરસાદ પડે છે
२ स पुरुषः तृषा पीडितः– તે માણસ તરસથી પીડાય છે.
३ त्वं रुषा युक्तः न भव – તું ક્રોધ યુક્ત ન થા.
४ सूर्यः स्वकीयया त्विषा युक्तः अस्ति– સૂર્ય પોતાના પ્રકાશથી પ્રકાશિત છે.

સંધિ કરેલા વાક્યો

प्रावृषि वृष्टिर्भवति। भवति वृष्टिः प्रावृषि। स पुरुषस्तृषा पीडितः। पीडितस्तृषा स पुरुषः। तृषा पीडितस्स पुरुषः। त्वं रुषा युक्तो न भव। न भव रुषा युक्तस्त्वम्। सूर्यः स्वकीयया त्विषा युक्तोऽस्ति। स्वकीयया त्विषा युक्तोऽस्ति सूर्यः।

—०:०—

પાઠ ૪૧

सकारान्तः स्त्रीलिंगो ' भास् ' शब्दः ।

	१ भाः	भासौ	भासः
सं०	,,	,,	,,
	२ भासम्	,,	,,
	३ भासा	भाभ्याम्	भाभिः
	४ भासे	,,	भाभ्यः
	५ भासः	,,	,,
	६ भासः	भासोः	भासाम्
	७ भासि	,,	भास्सु

१ ईश्वरस्य भासा सर्वं इदं विभाति– ઈશ્વરનાં પ્રકાશથી આ બધું પ્રકાશે છે

२ सूर्यस्य भासि प्राणिनां जीवनसत्त्वं भवति– સૂર્યનાં પ્રકાશમાં પ્રાણીઓનાં જીવનનું સત્ત્વ હોય છે.

सकारान्तः स्त्रीलिंगो ' आशिस् ' शब्द ।

	१ आशीः	आशिषौ	आशिषः
सं०	,,	,,	,,
	२ आशिषम्	,,	,,
	३ आशिषा	आशीर्भ्याम्	आशीर्भिः
	४ आशिषे	,,	आशीर्भ्यः
	५ आशिषः	,,	,,

६ आशिषः	आशिषोः	आशिषाम्
७ आशिषि	,,	आशीःषु

१ योगिनः आशिषा अहं कृतार्थः अस्मि– યોગીનાં આશીર્વાદથી હું કૃતાર્થ છું.

२ तेषां आशीर्भिः युष्माकं कल्याणं भविष्यति– તેઓનાં આશિર્વાદથી તારૂં કલ્યાણ થશે.

हकारान्तः स्त्रीलिंगः ' उपानह् ' शब्दः ।

१ उपानत्, उपानद्	उपानहौ	उपानहः
सं० ,, ,,	,,	,,
२ उपानहम्	,,	,,
३ उपानहा	उपानद्भ्याम्	उपानद्भिः
४ उपानहे	,,	उपानद्भ्यः
५ उपानहः	,,	,,
६ ,,	उपानहोः	उपानहाम्
७ उपानहि	,,	उपानत्सु

१ हे भृत्य ! मम नूतनां उपानहं अत्र आनय– હે નોકર ! મારા નવા જોડા અહીં લાવ.

२ तथा एतां पुराणां उपानहं तत्र नय– તથા આ જૂના જોડા ત્યાં લઈ જા.

३ मम द्वे अपि उपानहौ आर्द्रे स्तः–મારા બન્ને જોડા આર્દ્ર છે.

७

પાઠ ૪૨

આ પાઠમાં નીચે લખેલા શ્લોકોનો અભ્યાસ કરો—

कच्चित्ते गुरवः सर्वे वृद्धा वैद्याश्च पूजिताः ।
कच्चिन्न कुरुषे भावं पार्थ पापेषु कर्मसु ॥ ७॥
(म० भारत वन० अ. १५९)

अन्वयः—कच्चित् ते सर्वे गुरवः वृद्धाः वैद्याः च पूजिताः ? हे पार्थ ! पापेषु कर्मसु कच्चित् भावं न कुरुषे ?

અર્થ—તમે સર્વે ગુરૂઓ, વૃદ્ધ, વૈદ્યોની પૂજા કરો છો ? હે ધર્મરાજા ! પાપ કર્મોમાં તું પ્રેમ રાખતો નથી ?

सुकृतं प्रतिकर्तुं च कच्चिद्धातुं च दुष्कृतम् ।
यथान्यायं कुरुश्रेष्ठ जानासि न विकत्थसे ॥८॥

अन्वयः—हे कुरुश्रेष्ठ ! सुकृतं प्रतिकर्तुं च दुष्कृतं हातुं च कच्चित् यथान्यायं जानासि न विकत्थसे ?

અર્થ—હે કુરુઓમાં શ્રેષ્ઠ ! પુણ્ય કરવાને અને પાપ દૂર કરવાને માટે યોગ્ય રીત તું જાણે છે ? અને (આત્ર) બોલતો તો નથી ને ?

यथार्हं मानिताः कच्चित्त्वया नन्दन्ति साधवः ।
वनेष्वपि वसन्कच्चिद्धर्ममेवानुवर्तसे ॥८॥

अन्वयः—त्वया यथार्हं मानिताः साधवः कच्चित् नन्दन्ति ? वनेषु वसन् अपि धर्मं एव अनुवर्तसे ?

અર્થ— તારાથી યોગ્ય માન પામેલા સાધુ આનંદિત તો છે! વનમાં રહેતો હોવા છતાં પણ તુ ધર્માનુસારજ વર્તન કરે છે ?

कच्चिद्धौम्यस्त्वदाचारैर्न पार्थ परितप्यते ।
दानधर्मतपः शौचैरार्जवेन तितिक्षया ॥ १० ॥

अन्वयः— हे पार्थ ! त्वदाचारैः धौम्यः कच्चित् न परितप्यते ? दानधर्मतपः शौचैः आर्जवेन तितिक्षया !

અર્થ— હે ધર્મરાજા ! તારા આચારથી ધોમ્ય મુનિને દુઃખ તો નથી થતું ? દાન, ધર્મ, તપ, (शौच) શુદ્ધતા (आर्जव) સરળતા અને (तितिक्षा) સહનશીલતા વિગેરે તો ઠીક છે ?

पितृपैतामहं वृत्तं कच्चित्पार्थानुवर्तसे ?
कच्चिद्राजर्षियातेन पथा गच्छसि पांडव॥११॥

अन्वयः— हे पार्थ ! पितृपैतामहं वृत्तं कचित् अनुवर्तसे ? हे पांडव ! राजर्षियातेन पथा कचित् गच्छसि ?

અર્થ— હે ધર્મરાજા ! પિતા અને દાદાના વર્તન જેવું આચરણુ કરો છો ? હે પાંડવ ! રાજાઓનાં માર્ગને તો તમે અનુસરો છો ?

स्वे स्वे किल कुले जाते पुत्रे नप्तरि वा पुनः ।
पितरः पितृलोकस्थाः शोचन्ति च हसन्ति च ॥१२॥

अन्वयः— स्वे स्वे कुले पुत्रे वा पुनः नप्तरि जाते पितृलोकस्थाः पितरः शोचन्ति च हसन्ति च किल ।

અર્થ— પોતપોતાનાં કુળમાં પુત્ર અથવા પ્રૌત્ર પેદા થતાં પિતૃલોકમાં રહેનારા પિતા શોક કરે છે અને કોઇ કોઇ વાર હસે પણ છે.

किं तस्य दुष्कृतेऽस्माभिः संप्राप्तव्यं भविष्यति ।
किंचास्य सुकृतेऽस्माभिः प्राप्तव्यमिति शोभनम्
॥ १३ ॥

अन्वयः— तस्य दुष्कृते अस्माभिः किं संप्राप्तव्यं भविष्यति ? अस्य च सुकृते अस्माभिः शोभनं किं प्राप्तव्यं इति ?

અર્થ— (પિતૃઓ પોતાના મનમાં વિચારે છે, કે) એઓનાં પાપ કરવાથી અમારે શું ભોગવવું પડશે ? અને તેમનાં પુણ્ય કરવાથી અમને શું મળશે ?

पिता माता तथैवाग्निर्गुरुरात्मा च पञ्चमः ।
यस्यैते पूजिताः पार्थ तस्य लोकावुभौ जितौ ॥१४॥

अन्वयः- हे पार्थ ! पिता माता तथा, एव अग्निः गुरुः च पंचमः आत्मा एते यस्य पूजिताः तस्य उभौ लोकौ जितौ ॥

અર્થ— હે પૃથ્વીપુત્ર ! પિતા, માતા, તથા અગ્નિ, ગુરુ અને પાંચમો આત્મા એ જેનાં પૂજાયા છે, (મતલબ કે જેણે એની પૂજા કરી છે) તેઓને બંને લોક મળી ચુકયાં છે.

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवानार्य माऽऽहैतद्यथावद्धर्मनिश्चयम् ।
यथाशक्ति यथान्यायं क्रियते विधिवन्मया ॥ १५ ॥
(म. भारत वन. अ. १५९)

अन्वयः- हे आर्य ! भगवान् धर्मनिश्चयं यथावत् मा आह, एतत् मया यथाशक्ति यथान्यायं विधिवत् क्रियते ॥

અર્થ— હે આર્ય ! તમે ધર્મનિશ્ચયના જેમ મને કહ્યું છે, તે હું યથા-શક્તિ અને ન્યાયના અનુસાર (ન્યાયી રીતે) વિધિ પ્રમાણે કરૂં છું.

પાઠકે એ શ્લોકોનો સારી પેઠે અભ્યાસ કરવો અને બની શકે તો શ્લોકો મોઢે કરવા.

સંધિ કરેલાં વાક્યો.

हे पार्थ ! अनृते भावं न कुरुषे ? कच्चिद्धर्मे प्रवर्तसे ? ते च मातापित्रोर्वृत्तिः कच्चिन्न सीदति ? कच्चित्ते सर्वे गुरवो वृद्धा वैद्याश्च पूजिताः ? हे पार्थ ! पापेषु कर्मसु कच्चिद्भावं न कुरुषे। हे कुरुश्रेष्ठ ! सुकृतं प्रतिकर्तुं च दुष्कृतं हातुं च कच्चिद्यथान्यायं जानासि न विकत्थसे ? त्वया यथार्हं मानिताः साधवः कच्चिन्नन्दन्ति ? वनेषु वसन्नापि धर्ममेवानुवर्तसे ? हे पार्थ ! त्वदाचारं धौम्यः कच्चिन्न परितप्यते ?

त्वमनृते भावं न कुरुषे ? किं त्वं न कुरुषे भावमनृते ? ते कच्चिन्न सीदति मातापित्रोर्वृत्तिः ? ते सर्वे गुरवो वृद्धा वैद्याश्च पूजिताः कच्चित् ? कच्चित्पूजितास्ते सर्वे वृद्धा गुरवो वृद्धाः ? यथार्हं मानितास्त्वया साधवः कच्चिन्नन्दन्ति। वसन्नापि वनेषु धर्ममेवानुवर्तसे किम् ?

—:०:—:०—

પાઠ ૪૩

सुमन्त्रस्य प्रत्यागमनम् ।

अथ दुर्मनाः अनुज्ञात सुमन्त्रः हयोत्तमान् योजयित्वा अयोध्यां नगरीं प्रत्यावर्तत । ततः द्वितीये अहनि सायाह्नसमये अयोध्यां समनुप्राप्य सः सारथिः निरानन्दां तां नगरीं ददर्श । सः शोकाकुलपरमदुर्मनाः सुमन्त्रः तां निःशब्दां शून्यां दृष्ट्वा चिन्तयामास । कच्चिन् रामवियोगसंतापेन सगजाः साश्वाः सजनाः सजनाधिपाः पुरी शोकाग्निना तु न दग्धा ? इति चिन्तापरः सूतः शीघ्रयायिभिः वाजिभिः नगरद्वारं आसाद्य त्वरितः प्रविवेश । शतशोऽथ सहस्रशश्च सूतं अभिधावन्तः नराः क्व राम क्व रामः इति पप्रच्छु । राघवं गंगापारं विसृज्य धार्मिकेण महात्मना

સુમંત્રનું પુનરાગમન

ત્યારપછી દુઃખી મનવાળો સુમંત્ર ઉત્તમ ઘોડાઓને રથમાં. જોડીને અયોધ્યા નગરીમાં પાછો આવ્યો. હવે બીજે દિવસે સંધ્યા કાળે અયોધ્યા પહોંચીને તે સારથિએ શહેરને આનંદ વિહોણું જોયું, તે શોકપૂર્ણ ઘણોજ દુઃખી મનવાળો સુમંત્ર તે શહેરને શાંત શૂન્ય જોઇને વિચારવા લાગ્યો શું રામવિયોગનાં દુઃખથી હાથિઓ ઘોડાઓ, માણસો અને માનવીઓનાં સ્વામી- રાજા શુદ્ધાં પૂર્ણ શહેર શોક રૂપી અગ્નિથી બળી તો નથી ગયું ? આ પ્રમાણે ચિન્તાતુર સારથિ ઝડપી ચાલનારા ઘોડાઓથી નગર દરવાજાને પ્હોંચીને તેમાં શીઘ્રતાથી દાખલ થયો. સેંકડો અને હજારો, સારથિ તરફ દોડતા માણસો રામ ક્યાં છે ? રામ ક્યાં છે ? એ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યા.

अनुज्ञात अहं निवृत्तोऽस्मीति तान् पौरान् निजगाद। वृत्तान्त अमुं विज्ञाय बाष्पपूर्णमुखा नरा अहो धिक् इति निश्वस्य हा राम इति विचुक्रुशु। स पिहितानन सुमन्त्र राजमार्गमध्येन यत्र राजा दशरथ आसीत् तदेव गृहं उपययौ। स रथात् शीघ्र अवतीर्य राजवेश्म च प्रविश्य महाजनसमाकुला सप्तकक्ष्या-अभिचक्राम। स अष्टमी कक्ष्या प्रविश्य आतुर दीन पुत्रशोक-परिद्यून राजान पाण्डुरेव गृह अपश्यत्। त आसीन राजान अभिगम्य, अभिवाद्य च सुमन्त्र यथोक्त रामवचन प्रत्यवेदयत्। स विह्वलमानस राजा तूष्णीं एव तच्छ्रुत्वा रामशोकाभिपीडित सन् मोहं उपगत। मूर्च्छिते पृथिवीपतौ अन्त पुर आविद्धम्,

ગમને ગંગાને પેલે પાર મૂકીને તે ધર્માત્મા મહાત્માથી આજ્ઞા પામીને હું પાછો વળ્યો છું, આ પ્રમાણે તે નગરવાસીઓને બોલ્યો. તે ખબર જાણીને આસુઓથી ભરેલા મો વાળા મનુષ્ય 'અરે ધિક્કાર છે' એ પ્રમાણે લાબા લાબા શ્વાસ લેતા લેતા, 'હે રામ' કહેતા કહેતા મોટે મોટેથી રડવા લાગ્યા તે મુખને સતાડતો સુમંત્ર રાજમાર્ગની વચ્ચે જ્યા રાજા દશરથ હતા તે ઘરમા ગયો તે રથથી જલ્દી ઉતરીને રાજગૃહમા પ્રવેશીને અનેક માનવીઓથી ભરેલા સાતે ઓરડા પાર કરી ગયો. તેણે આઠમા ઓરડામા પ્રવેશ કરીને, દુખી, દીન, પુત્રશોકથી ઘણાજ ખિન્ન રાજાને જોયો. તે બેઠેલા રાજાની પાસે જઇને, વદન કરીને સુમંત્ર, જેવુ કહ્યુ હતુ તેવુ રામનુ વચન કહેવા લાગ્યો તે અસ્થિર મનવાળો રાજા ચુપ બનીને તેને સાભળીને રામ શોકથી ઘણોજ દુખી થતા થતા મૂર્છા પામ્યો. રાજાને મૂર્છા પામતા અન્ત પુર અત્યત દુખી થયુ અને

बाहू उच्छ्रित्य च चुक्रोश। तदा सुमित्रया सह कौसल्या पतितं पतिं उत्थापयामास वचनं च इदं अब्रवीत्। हे महाभाग! वनवासात् अनुप्राप्तं इमं दूतं कस्मात् न प्रतिभाषसे? देव! यस्याः भयात् सारथिं रामं न अनुपृच्छसि सा कैकेयी इह न तिष्ठति, तस्मात् विश्रब्धं प्रतिभाष्यताम्। मुहूर्तेन प्रतिबुद्धः सः शोकोपहतचेतनः राजा दशरथः रामे वनं प्रव्राजिते षष्ठीं रात्रिं चिन्तां अभ्यपद्यत। स अर्धरात्रे स्वकृतं दुष्कृतं अस्मरत्।

चित्रकूटे भरतागमनम्।

पितुः आज्ञां परिपालयतः वनं प्रयातस्य रामस्य विरहेन भरतः नितरां चिखिदे। तातस्य अन्त्येष्टिक्रियां संपादयित्वा प्रजाजनैः

બધા હાથ ઉંચા કરી કરીને જોર જોરથી રડવા લાગ્યાં. ત્યારે સુમિત્રાની સાથે કૌસલ્યા ઢળી પતિને ઉંચકવા લાગી અને આમ બોલી. હે મહાભાગ્યશાળી વનથી પાછા વળેલા-આ દૂતને કેમ જવાબ નથી આપતા? હે દેવ જેનાં ભયને લીધે, તમે સારથિની સાથે રામવિષે વાત નથી કરતાં, તે કૈકેયી અહીં નથી. માટે નિશંક બનીને વાતચીત કરો. થોડા વખતમાં ચેતન પામતાં પામતાં, શોકથી જેની ચેતનતા નાશ પામી છે, એવા રાજા દશરથ રામનાં વનમાં ચાલી જવાના પછી છઠ્ઠી રાત્રે ચિન્તા કરવા લાગ્યો. તેણે અર્ધરાત્રે પોતે આચરેલું દુષ્કર્મ યાદ કર્યું.

ચિત્રકૂટમાં ભરત આગમન.

પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરતાં કરતાં વનમાં જતાં રામના વિયોગથી ભરત ઘણાજ દુઃખી થયા. પિતાનાં મરણ પછીની ક્રિયાઓને

अवबोध्यमानः अपि राज्यासनं सः न जग्राह। रामं वनात् हठात् प्रत्यवर्तनाय कृतनिश्चयः सद्यः एव प्रचचाल। तं गच्छन्तं अवलोक्य सर्वे अपि नगरवासिनः अनुययुः। ग्रामात् ग्रामं, नगरात् नगरं, वनात् वनं, आश्रमात् आश्रमं पर्यटन्तः विदितरामवृत्तान्तः कथमपि चित्रकूटगिरिं अनुप्रापुः। लक्ष्मणः तु ससैन्यं आयान्तं भरतं विलोक्य संदेहपरवशेन मनसा रामं अवोचत्, नूनं अयं भरतः अस्मान् अरण्ये प्राप्तान् निःसहायान् मन्यमानः जिघांसया समायातः अस्ति, दर्शनोत्सुकः चेत् किमर्थं न आयात् एकाकी ? किं आसीत् इह सैन्यस्य प्रयोजनमिति ?

સમેટીને, પ્રજાજનોથી સમજાવ્યા છતા પણ તેણે રાજ્યશાસનને ગ્રહણ કર્યું નહિ. રામને વનમાંથી બળપૂર્વક પાછા લાવવાને માટે કૃતનિશ્ચયી, તરતજ ચાલી નીકળ્યા. તેને જતો જોઇને સર્વ નગરવાસી તેની પાછળ નીકળી પડયા. એક ગામમાથી બીજાગામમાં એક શહેરમાંથી બીજા શહેરમાં, એક વનમાંથી બીજા વનમાં, એક આશ્રમમાંથી બીજા આશ્રમમાં ભટકતાં ભટકતાં, રામનું વૃતાંત જાણતાં જાણતાં, ચિત્રકૂટ પર્વતે બધા પણ પહોચ્યા. લક્ષ્મણ સેનાની સાથે આવતા ભરતને જોઇને સંદેહ–ભરેલા મનથી રામને કહેવા લાગ્યો, કે જરૂર ભરત જંગલમાં આવેલા આપણને નિઃસહાય સમજીને મારવાની ઇચ્છાથી આવ્યો છે. જો દર્શનની ઇચ્છા હોય તો એકલો કેમ ન આવે ? અહીં સૈન્યની શી જરૂર હતી ?

—०:०—

પાઠ ૪૪

संस्कृत-सुभाषित ।

१ उष्णो दहति चाङ्गारः शीतः कृष्णायते करम् = કોલસા ગરમ હોય તો દાઝે છે, અને ઠંડા હોય તો પણ તેના ડાઘા લાગે છે.

२ उपपन्ना हि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी = સ્ત્રીઓ પર લોકો મનમાની રીતે હુકમ ચલાવે છે.

३ उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये = ઉપદેશ આપવાથી મૂર્ખ ક્રોધિત થાય છે, શાંત નહીં.

४ उदिते हि सहस्रांशौ न खद्योतो न चन्द्रमाः = સૂર્યોદય પછી આગીયા કે ચંદ્ર ફીકા પડી જાય છે.

५ षट्कर्णाद् भिद्यते मन्त्रः = છ કાને વાત જવાથી ગુપ્ત નથી રહી શકતી.

६ एकान्तरिन्तं मित्रमिष्यते = આપણા શત્રુથી જે આઘે હોય તેને (સ્વાભાવિક) મિત્ર માની લેવો જોઇએ.

७ उत्पद्यन्ते विलीयन्ते निर्धनानां मनोरथाः = ગરીબોના મનમાં અનેક પ્રકારની ઇચ્છાઓ ઉત્પન્ન થતી રહે છે, અને નષ્ટ થતી રહે છે.

८ इन्धनौघधगप्याग्निस्त्विषा नात्येति पूषणम् = અનેક લાકડા બાળવા છતા સૂર્યથી વધુ પ્રકાશ ઉત્પન્ન થતો નથી.

९ नातप्तलोहो लोहेन संधियते = લોખંડને તપાવ્યા વગર બીજા લોખંડ સાથે જોડી શકાય નહીં.

२० आवेष्टितो महासर्पैश्चन्दनः किं विषायते ? = ભયંકર સર્પોથી ઘેરાયેલું ચન્દન વૃક્ષ શું થોડું પણ વિષ ગ્રહણ કરે છે ?

२१ आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सुखी भवेत् = આહાર અને વ્યવહારમાં સંકોચ ન કરવો.

१२ अर्थेषणा न व्यसनेषु गण्यते = ધન પ્રાપ્તિની ઈચ્છા વ્યસનની ગણતરીમાં આવતી નથી.

१३ आरब्धाप्यसमाप्यैव किं धीरैस्त्यज्यते क्रिया ? = ધૈર્યવાન પુરુષો જે કામનો આરમ્ભ કરે છે તે શું પૂર્ણ થયા વગર છોડી દે છે ?

२४ पुरुषकारमनुवर्तते दैवम् = પ્રયત્નની પાછળ ભાગ્ય રહેલું છે.

१५ दोषवर्जितानि कार्याणि दुर्लभानि = દોષ રહિત કાર્ય દુર્લભ હોય છે.

१६ परीक्ष्यकारिणी श्रीश्चिरं तिष्ठति = વિચારપૂર્વક કાર્ય કરનાર પાસે લક્ષ્મી લાંબા સમય સુધી રહે છે.

२७ आपत्काले च कष्टेऽपि नोत्साहस्त्यज्यते बुधैः = બુદ્ધિશાળી મોટી મોટી વિપત્તિમાં ઉત્સાહ છોડતા નથી.

२८ आकण्ठजलमग्नोऽपि श्वा लिहत्येव जिह्वया = ગળા સુધી પાણીમાં ઉભો રહેલો હોવા છતાં કુતરો પાણી જીભથી ચાટે છે.

२९ अहो ! दैवाभिशप्तानां प्राप्तोऽप्यर्थः पलायते = અભાગીઓના હાથમાં આવેલું ધન પણ લોપ થઈ જાય છે.

३० असिद्धार्थाः निवर्तन्ते नहि धीराः कृतोद्यमाः = ધીર તથા ઉદ્યોગી પુરુષ કામ પુરુ કર્યા વગર આરામ લેતા નથી.

२१ बहूनपि गुणानेकदोषो ग्रसति = જો એક પણ દોષ થાય તો તે બધા ગુણોનો નાશ કરે છે.

२२ नास्ति रत्नमखण्डितम् = જેનામાં કાંઈ પણ અવગુણ ન હોય એવા રત્ન મળવા દુર્લભ છે.

२३ नमन्त्यपि तुलाकोटिः कूपोदकं क्षयं करोति = પાણી કાઢવાના યન્ત્રની દાંડી નમી જવા છતાં પણ કુવાનું પાણી ખાલી કરે છે.

२४ मृत्पिण्डोऽपि पाटलीगन्धमुत्पादयति = પુષ્પ સાથે મળેલી માટી પણ સુગન્ધિત બને છે.

२५ अर्धो घटो घोषमुपैति नूनम् = અર્ધ ગાગર છલકાય છે.

२६ अतितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिणाम् = અત્યંત (શક્તિશાળી) હોવા છતાં લોઢું નરમ બની જાય છે. તો પછી આ શરીરધારીઓનું તો શું કહેવું ?

२७ अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः = કડવા અને ખરા વચન કહેનાર મળવા મુશ્કેલ છે, અને સાંભળનાર પણ મળવા મુશ્કેલ છે.

२८ अप्राप्यं नाम नेहास्ति धीरस्य व्यवसायिनः = જે ધીરજવાન તથા ઉદ્યોગી છે તેને કોઈ પણ વસ્તુ દુર્લભ નથી.

२९ अप्रकटीकृतशक्तिः शक्तोऽपि जनः तिरस्क्रियां लभते = પુરુષ શક્તિશાળી હોવા છતાં સંસારમાં તિરસ્કાર પામે છે, પોતાની શક્તિનો પરિચય ન કરાવે તો.

३० एकाङ्गदोषः पुरुषमवसादयति = મનુષ્યમાં જરા પણ દોષ હોય તો તેનાથી તે નષ્ટ થઈ જાય છે.

૩૧ निकृति प्रियाः हि नीचाः = નીચ મનુષ્યોની ઈચ્છા ખરાબ કામમાં જ હોય છે.

૩૨ यादृच्छिकत्वात् कृमिरपि रूपान्तराणि करोति = જાણ્યે અજાણ્યે કીડા પણ કોઈ પ્રકારની મૂર્તિ બનાવી શકે છે.

૩૩ धेनोश्शीलज्ञ क्षीरं भुङ्क्ते = જેને ગાયની ખોડખાપણ માલમ હોય તેજ દૂધ પી શકે છે

૩૪ चन्दनादीनपि दावाग्निर्दहत्येव = દાવાનળ ચન્દન વૃક્ષને પણ બાળી નાખે છે.

૩૫ अनुरागस्तु फलेन सूच्यते = કર્મથી મનનો પ્રેમ બતાવી શકાય છે.

૩૬ शौण्डहस्तगतं पयोप्यवमन्येत = શરાબી હાથમા દૂધનું પવાલું હોય છતાં તે શરાબજ સમજાય છે

૩૭. मूर्खेषु साहसं नियतम् = મૂર્ખાઓ નિશ્ચિત રૂપથી સાહસ કરે છે.

૩૮ आयसैरायसं छेद्यम् = લોખંડથી લોખંડમાં કાણું પાડી શકાય છે.

૩૯ स्वहस्तोऽपि विषदिग्धश्छेद्य = આપણો હાથ હોવા છતાં તે ઝેરવાળો થઈ જાય તો તે કાપવા યોગ્ય છે.

૪૦ अपेक्षन्ते हि विपदः किं पेलवमपेलवम् = જ્યારે વિપત્તિ આવે છે ત્યારે એ નથી જોતી કે એ કોમળ છે કે કઠોર.

૪૧ अपि धन्वन्तरिर्वैद्यः किं करोति गतायुषि ? = જેનું મૃત્યુ નજીક આવી રહ્યું હોય તેને ધન્વન્તરિ પણ બચાવી શકતો નથી.

४२ अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति =
રસ્તે જનારને પોતાનો ભાઈ પણ છોડી દે છે.

४३ अन्यायं कुरुते यदा क्षितिपतिः कस्तं निरोद्धुं क्षम.
રાજા અન્યાય કરે તો તેને કોણ રોકી શકે?

४४ अन्यस्माल्लब्धपदो नीचः प्रायेण दुःसहो भवति =
બળથી ઉપર આવનાર નીચ પુરુષ મદાંધ બની જાય છે

४५ कक्ष्यादपि औषधं गृह्यते = ઘાસમાથી પણ ઔષધ
શકાય છે

४६ व्यसनं मनागपि बाधयते = થોડું વ્યસન હોવા છતાં
આપે છે.

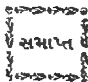
४७ न चेतनवतां वृत्तिभयम् = સ્ફૂર્તિમાન માણસને
વિકાની ચિન્તા રહેતી નથી.

४८ यवागूरपि प्राणधारणं करोति काले = આપત્તિ કાલે
પણ જીવન ટકાવી રાખે છે.

४९ न मृतस्यौषधप्रयोजनम् = મૃત માણસને ઔષધી
વાથી શો લાભ ?

५० विषादप्यमृतं ग्राह्यम् = વિષમાથી પણ અમૃત મળે,છે

५१ स्थान एव नरा पूज्यन्ते = મનુષ્ય યોગ્ય સ્થાન પર હોય
તે પૂજવા યોગ્ય હોય છે.

ભાગ ૬

ૐ

સંસ્કૃત–સ્વયં–શિક્ષક

(સંસ્કૃત-ભાષાનો અભ્યાસ કરવાનો સહેલો ઉપાય)

છઠ્ઠો ભાગ

લેખક

પં. શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર

સંવત્ ૨૦૦૮, શક ૧૮૭૩, ઇ. સ. ૧૯૫૨

સ્વાધ્યાય-મંડળ, પારડી (જિ. સૂરત)

સર્વનામ અને સમાસ વિચાર

આ પુસ્તકમાં નપુંસક લિંગી નામના રૂપ, સંખ્યાવાચક શબ્દોના રૂપ, સર્વનામોના રૂપ તથા સંસ્કૃત ભાષામાં સ્થાન સ્થાન પર જે સમાસોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે એ સંબંધી આવશ્યક નિયમો અને ઉપાય બતાવ્યા છે.

વાચકોને સંધિ સંબંધી નિયમો અગાઉના ભાગમાં બતાવવામાં આવ્યા છે. આ ભાગનું સારી રીતે મનન કરવાથી તેમને 'સર્વનામ' ના રૂપ બનાવવાનુ અને 'સમાસ' સંબંધી સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે

સ્વાધ્યાય-મંડળ
'આનંદાશ્રમ'
પારડી (જિ. સુરત)

લેખક
શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર

મુદ્રક અને પ્રકાશક:— વસંત શ્રીપાદ સાતવળેકર
સ્વાધ્યાય-મંડળ, ભારત મુદ્રણાલય,
'આનંદાશ્રમ' પારડી (જિ. સુરત)

ॐ

સંસ્કૃત-સ્વયં-શિક્ષક

ભાગ છઠ્ઠો

—*+*—

પાઠ ૧

હવે આ પાઠમાં વ્યંજનાન્ત નપુંસક લિંગી શબ્દોનાં રૂપ બતાવવામાં આવ્યા છે—

ज़कारान्तो नपुंसकलिंगः 'असृज्' शब्दः ।

१	असृक्, असृग्	असृजी	असृञ्जि
सं०	" "	"	"
२	" "	"	"
३	असृजा,	असृग्भ्याम्,	असृग्भिः,
	अस्ना	असभ्याम्	असभिः
४	असृजे,	असृग्भ्याम्,	असृग्भ्यः,
	अस्ने	असभ्याम्	असभ्यः
५	असृजः,	असृग्भ्याम्,	असृग्भ्यः,
	अस्नः	असभ्याम्	असभ्यः

६ असृजः,	असृजोः,	असृजाम्,
अस्नः	अस्नोः	अस्नाम्
७ असृजि, अस्नि,	असृजोः,	असृक्षु
असनि	अस्नोः	असत्सु

" असृक् " શબ્દનો અર્થ " रक्त, रुधिर, खून " વિગેરે છે અને એ શબ્દની પ્રત્યેક વિભક્તિનાં રૂપ વિચિત્ર થાય છે. માટે એ શબ્દ અહીં આપ્યો છે, વાંચકે એનું મનન સારી પેઠે કરવું.

तस्य हास्नास्युक्षिता । (અથર્વ૦ ૫।૫।૮)

(तस्य) તેના (ह) નિશ્ચયથી (अस्ना) રક્તથી (असि) તું છે (उक्षिता) સિંચાયલો. અર્થાત્ તેનાં લોહીથી તું ભીંજાય ગઇ છે.

अश्वस्यास्नः संपतिता । (અથર્વ૦ ૫।૫।૯)

(अश्वस्य) ઘોડાના (अस्नः) લોહીથી (संपतिता) પતિત છે. અર્થાત્ લોહીથી પડી છે.

तकारान्तो नपुंसकलिंगो ' जगत् ' शब्दः ।

१ जगत्	जगती	जगन्ति
सं० ,,	,,	,,
२ ,,	,,	,,
३ जगता	जगद्भ्याम्	जगद्भिः
४ जगते	,,	जगद्भ्यः

५ जगतः	जगद्भ्याम्	जगद्भ्यः
६ "	जगतो	जगताम्
७ जगति	"	जगत्सु ।

આ પ્રમાણે तकारान्त નપુંસક લિંગી શબ્દોનાં રૂપ થાય છે.

१ जगतां पतये नमः– જગતોનાં સ્વામીને નમસ્કાર.

२ जगति सर्वे प्राणिनः उत्पद्यन्ते विलीयन्ते च ।– જગતમાં સર્વ પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે, અને નાશ પામે છે.

३ जगतः आदिकारणं किं अस्ति ?– જગતની ઉત્પત્તિનું મૂળ કારણ શું છે ?

नकारान्तो नपुंसकलिंगो ' ब्रह्मन् ' शब्दः ।

१ ब्रह्म	ब्रह्मणी	ब्रह्माणि
सं० हे ब्रह्म, हे ब्रह्मन्	"	"
२ ब्रह्म	"	"
३ ब्रह्मणा	ब्रह्मभ्याम्	ब्रह्मभिः
४ ब्रह्मणे	"	ब्रह्मभ्यः
५ ब्रह्मणः	"	ब्रह्मभ्यः
६ ब्रह्मणः	ब्रह्मणोः	ब्रह्मणाम्
७ ब्रह्मणि	"	ब्रह्मसु

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપ થાય છે—

चर्मन् = બખ્તર	सद्मन् = ઘર
शर्मन् = નામ	पर्वन् = પર્વ
कर्मन् = કાર્ય	भस्मन् = ભસ્મ

वेश्मन्	= ઘર	जन्मन्	= જન્મ
वर्त्मन्	= માર્ગ	लक्ष्मन्	= ચિન્હ

१ त्वया अद्य किं कर्म कृतम् ?– તેં આજે શું કામ કર્યું ?

२ जन्मना शूद्रः भवति परन्तु संस्कारैः द्विजः उच्यते– જન્મથી શૂદ્ર હોય છે, પરન્તુ સંસ્કારોથી બ્રાહ્મણ કહેવડાવે છે.

३ नरः पुण्येन कर्मणा सद्गतिं प्राप्नोति– મનુષ્ય પુણ્ય કર્મવડે સદ્ગતિ પામે છે.

नकारान्तो नपुंसकलिंगो ' अहन् ' शब्दः ।

१ अहः	अह्नी, अहनी	अहानि
सं० ,,	,, ,,	,,
२ ,,	,, ,,	,,
३ अह्ना	अहोभ्याम्	अहोभिः
४ अह्ने	,,	अहोभ्यः
५ अह्नः	,,	,,
६ अह्नः	अह्नोः	अह्नाम्
७ अह्नि, अहनि	,,	अहःसु

१ अहनि अहनि मनुष्येण शोभनं कर्म एव कर्तव्यम्– દરરોજ મનુષ્યે ઉત્તમ કાર્યો કરવાં જોઇએ.

२ दशभिः अहोभिः अहं तत्र गमिष्यामि– દશ દિવસોમાં હું ત્યાં પહોંચીશ. (જઇશ)

३ संवत्सरस्य कति अहानि भवन्ति ?– વર્ષનાં કેટલા દિવસો હોય છે.

४ त्रीणि शतानि षष्टिः च अहानि संवत्सरस्य भवन्ति– ત્રણસો સાઠ દિવસ વર્ષનાં હોય છે.

સંધિ કરેલાં વાક્યો

अहन्यहनि मनुष्येण शोभनं कर्मैव कर्तव्यम्। कर्तव्यमेव शोभनं कर्म मनुष्येणाहन्यहनि। दशभिरहोभिरहं तत्र गमिष्यामि। गमिष्याम्यहं तत्राहोभिर्दशभिः। तत्राहमहोभिर्दशभिर्गमिष्यामि। संवत्सरस्य कत्यहानि भवन्ति ? कति भवन्त्यहानि संवत्सरस्य ? त्रीणि च शतानि षष्टिश्चाहानि भवन्ति संवत्सरस्य। संवत्सरस्याहानि भवन्ति त्रीणि शतानि षष्टिश्च। जगत आदिकारणं किमस्ति ? किमस्त्यादिकारणं जगतः ? जगतां पतये नमः। नमो जगतां पतये।

वीरेण शत्रुणा सह युद्धं कर्तव्यम्। कर्तव्यं युद्धं वीरेण शत्रुणा सह। शत्रुणा सह वीरेण युद्धं कर्तव्यम्। हि धर्म्यात् युद्धात् अन्यत्र क्षत्रियस्य श्रेयः न विद्यते। धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते। न विद्यते क्षत्रियस्य श्रेयोऽन्यद्धर्म्याद्धि युद्धात्। भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः। महारथाः त्वां रणात् भयात् उपरतं मंस्यन्ते।

--:०:--:०--

પાઠ ૨

પૂર્વ પુસ્તકમાં આપેલા પંદર શ્લોકોનું સરળ સંસ્કૃત આ પાઠમાં આપવામાં આવ્યું છે. એનો સારી પેઠે અભ્યાસ કરવો.

वैशम्पायन उवाच—युधिष्ठिरस्तं तपसा दग्धकिल्बिषमासाद्य प्रीतो नामसंकीर्तयन् शिरसाऽभ्यवादयत्।

ततः कृष्णा च भीमश्च सुतपस्विनौ यमौ च शिरोभी राजर्षिं प्राप्य परिवार्योपतस्थिरे।

तथैव पाण्डवानां पुरोहितो धर्मज्ञो धौम्यो यथान्यायं तं संशितव्रतमृषिमुपाक्रान्तः।

स धर्मज्ञो मुनिर्दिव्येन चक्षुषा पाण्डोः पुत्रान् कुरुश्रेष्ठानन्वजानात्। आस्यतामिति चाब्रवीत्।

महातपा भ्रातृभिः सहासीनं कुरूणामृषभं पार्थं पूजयित्वाऽनामयं पर्यपृच्छत्।

हे पार्थ! अनृते भावं न कुरुषे? कच्चिद्धर्मे प्रवर्तसे? ते च मातापित्रोर्वृत्तिः कच्चिन्न सीदति?

कच्चित्ते सर्वे गुरवो वृद्धा वैद्याश्च पूजिताः? हे पार्थ! पापेषु कर्मसु कच्चिद्भावं न कुरुषे?

हे कुरुश्रेष्ठ! सुकृतं प्रतिकर्तुं दुष्कृतं हातुं च कच्चिद्यथान्यायं जानासि? न विकत्थसे?

त्वया यथार्हं मानिताः साधवः कच्चिन्नन्दन्ति? वनेषु वसन्नपि धर्ममेवानुवर्तसे?

हे पार्थ ! त्वदाचारैर्धौम्यः कच्चिन्न परितप्यते ? दानधर्म-तपः शौचैरार्जवेन तितिक्षया त्वं वर्तसे किम् ?

हे पार्थ ! पितृपैतामह वृत्तं कच्चिदनुवर्तसे ? हे पाण्डव ! राजर्षियातेन पथा कच्चिद्गच्छसि ?

स्वे स्वे कुले पुत्रे वा पुनः नप्तरि जाते पितृलोकस्थाः पितरः शोचन्ति च हसन्ति च किल ?

तस्य दुष्कृतेऽस्माभिः किं संप्राप्तव्यं भविष्यति ? अस्य च सुकृतेऽस्माभिः शोभनं किं प्राप्तव्यमिति ?

हे पार्थ ! पिता माता तथैवाग्निर्गुरुश्च पञ्चम आत्मैते यस्य-पूजितास्तस्योभौ लोकौ जितौ ।

हे आर्य ! भगवान् धर्मनिश्चयं यथावन्माऽऽह । एतन्मया यथाशक्ति यथान्यायं विधिवत्क्रियते ॥

વાંચકે આ પાઠનો અભ્યાસ સારી પેઠે કરવો. અગાઉનાં ભાગમાં શ્લોક અને તેના અર્થ પણ આવી ગયા છે. જો તે પાઠો થઈ ગયા હોય તો વાંચકોને એમાં કંઈ મુશ્કેલી નડશે નહિ. આ પાઠોથી વાંચકોની એક પ્રકારની પરીક્ષા પણ થાય છે, કે આગલા પાઠો પાકા થયા છે, કે કેમ ? હવે આ પાઠમાં કેટલાક સમાસો આપવામાં આવે છે—

१ दग्धकिल्बिषः– दग्धं किल्बिषं येन (જેણે પાપ બાળી દીધું છે.)

२ धर्मज्ञः– धर्मं जानाति इति (ધર્મ જાણનારો)

३ यथान्यायं– न्यायं अनतिक्रम्य (ન્યાયને ન છોડતાં)
४ संशितव्रतः– संशितं व्रतं यस्य (વ્રતી)
५ कुरुश्रेष्ठः– कुरुषु श्रेष्ठः (કુરુઓમાં શ્રેષ્ઠ)
६ महातपाः– महत् तपः यस्य (ભારે તપવાળો)
७ अनामयः– न विद्यते आमयः रोगः यस्य (નિરોગી)
८ अनृतं– न ऋतं (અસત્ય)
९ मातापितरौ– माता च पिता च (માતા અને પિતા)
१० त्वदाचारः– तव आचारः (તારું વર્તન)
११ दानधर्मतपःशौचं– दानं च धर्मं च तपः च शौचं च (દાન, ધર્મ, તપ અને શૌચ)
१२ पितृपितामहं– पितृपितामहानां इदं (બાપદાદાઓનાં સંબંધી)
१३ राजर्पियात– राजर्पिभि यातः (જેથી રાજર્ષિ ગયા)
१४ पितृलोकस्थ– पितृलोके तिष्ठति (સ્વર્ગમાં રહેનારા)

સંધિ કરેલાં વાક્યો.

तस्योभौ लोकौ जितौ, यस्य पिता माता तथैवाग्निर्गुरुश्च पञ्चम आत्मेते पूजिताः। यस्यैते पूजितास्तस्योभौ जितौ लोकौ। येनैते न पूजितास्तस्योभौ लोकौ न जितौ। किं शोभनम् प्राप्तव्यमस्माभिरस्य सुकृते ? किं शोभनमस्माभिः प्राप्तव्यमस्य सुकृते। स्वे कुले पुत्रे जाते पितृलोकस्थाः पितरः हसन्ति च शोचन्ति च। शोचन्ति हसन्ति च पितृलोकस्थाः पितरः स्वे कुले पुत्रे जाते।

—:o:—

પાઠ ૩

नकारान्त નામોનાં 'नामन्' (નામ) શબ્દનાં રૂપ આ પ્રમાણે થાય છે.

नकारान्तो नपुंसकलिंगो 'नामन्' शब्दः ।

१	नाम	नामनी, नाम्नी	नामानि
सं०	नामन्, नाम	”	”
२	नाम	”	”
३	नाम्ना	नामभ्याम्	नामभिः
४	नाम्ने	”	नामभ्यः
५	नाम्नः	”	”
६	”	नाम्नोः	नाम्नाम्
७	नाम्नि, नामनि	”	नामसु

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપ થાય છે.

व्योमन् = આકાશ	धामन् = સ્થાન, ઘર
लोमन् = કેશ, વાળ	सामन् = સામવેદનો મંત્ર
हेमन् = સુવર્ણ	कर्मन् = કાર્ય

१ अग्नौ हेम्नः शुद्धिः भवति= અગ્નિમાં સુવર્ણની શુદ્ધતા હોય છે.

२ व्योम्नि वायुः संचरति= આકાશમાં વાયુ સંચાર કરે છે.

३ स पण्डितः साम्नः गायने प्रवीणः= તે પંડિત સામ (વેદ) નાં ગાનમાં પ્રવીણ છે.

४ हेम्ना सह मौक्तिकं अपि देहि= સોનાની સાથે મોતી પણ આપ.

(स) षकारान्तो नपुंसकलिंगो 'धनुष्(स्)' शब्दः ।

१ धनुः	धनुषी	धनूंषि
सं० ,,	,,	,,
२ ,,	,,	,,
३ धनुषा	धनुर्भ्याम्	धनुर्भिः
४ धनुषे	,,	धनुर्भ्यः
५ धनुषः	,,	,,
६ ,,	धनुषोः	धनुषाम्
७ धनुषि	,,	धनुष्षु, धनुःषु

આ પ્રમાણે નીચે જણાવેલા શબ્દોનાં રૂપ થાય છે. એ ધ્યાનમાં રાખવું કે અહીં स् અથવા ष् અંતવાળા શબ્દોનાં રૂપો એકસરખાં જ છે.

यजुस् = યજુર્વેદ મંત્ર	चक्षुस् = આંખ
वपुस् = શરીર	हविस् = હવિર્દ્રવ્ય
जनुस् = જન્મ	आयुस् = આયુષ્ય

१ चक्षुर्भ्यां प्राणिनः पश्यन्ति=(બે) આંખોથી પ્રાણી જૂએ છે.

२ हविषा अग्निं वर्धय=હોમ દ્રવ્યથી અગ્નિને વૃદ્ધ કર.

३ आयुषे वर्चसे बलाय च यतस्व=આયુષ્ય, તેજ અને બળને માટે યત્ન કર.

४ यजुषां विज्ञानेन नरः कर्ममार्गस्य ज्ञाता भवति=યજુર્વેદ મંત્રોના જ્ઞાનથી મનુષ્ય કર્મમાર્ગનો જાણકાર બને છે.

सकारान्तो नपुंसकलिंगः ' पयस् ' शब्दः ।

१ पयः	पयसी	पयांसि
सं० ,,	,,	,,
२ ,,	,,	,,
३ पयसा	पयोभ्याम्	पयोभिः
४ पयसे	,,	पयोभ्यः
५ पयसः	,,	,,
६ ,,	पयसोः	पयसाम्
७ पयसि	,,	पयस्सु, पयःसु

આ પ્રમાણે નીચે જણાવેલા શબ્દોનાં રૂપ થાય છે—

वासस् = વસ્ત્ર, કપડાં	शिरस् = માથું
यशस् = યશ	रहस् = એકાન્તવાસ
ओजस् = શારીરિક બળ	अम्भस् = જળ
मनस् = મન	चेतस् = ચિત્ત
रक्षस् = રાક્ષસ	एनस् = પાપ
यादस् = જળચર પ્રાણી	अंहस् = પાપ
छन्दस् = વેદ	सदस् = સભા

१ स वाससा शरीरं आच्छादयति = તે વસ્ત્રવડે શરીરને ઢાંકે છે.

२ यशसा तेजसा च वर्धस्व = યશ અને તેજથી વૃદ્ધિ પામ.

३ तव शरीरस्य ओज इदानीं कुत्र अस्ति ? = તારા શરીરની શક્તિ હવે ક્યાં છે ?

४ मनः सत्येन शुध्यति = મન સત્યથી શુદ્ધ થાય છે.

५ रक्षसां पतिः रावणः आसीत् = રાક્ષસોનો રાજા રાવણ હતો.

६ यादांसि जलजन्तवः भवन्ति = જળનાં પ્રાણી જળચર હોય છે.

७ ब्राह्मणेन छन्दसां अध्ययनं कर्तव्यम् = બ્રાહ્મણોએ વેદોનું અધ્યયન કરવું જોઇએ.

८ शिरसा इदानीं यत् धारयसि तत् शुष्कं एव काष्ठं अस्ति= અત્યારે તું જે માથા વડે ધારણ કરે છે, તે સુકાં લાકડાં છે.

९ तौ रहसि किमपि वदतः= તેઓ (બન્ને) એકાંતમાં કંઇ પણ બોલે છે.

१० अम्भसां निधिः समुद्रः भवति= જળનો ભંડાર સમુદ્ર છે.

११ चेतसा नरः चिन्तनं करोति= મનથી મનુષ્ય ચિન્તન કરે છે.

સંધિ કરેલાં વાક્યો

तव शरीरस्यौजः कुत्रास्तीदानीम्। इदानीमास्ति कुत्र तव शरीरस्यौजः। कुत्रास्ति तव शरीरस्यौज इदानीम्। आसीद्रावणः पति रक्षसाम्। रक्षसां पतिरासीद्रावणः। समुद्रो भवति निधिरम्भसाम्।

—०:०—

પાઠ ૪

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ दशरथः सबाष्पं अतिनिःश्वस्य पुनः सुमन्त्रं आह-हे सूत ! चतुर्विधबला चमूः क्षिप्रं प्रतिविधीयतां रामस्य अनुयात्रार्थं इति । २ तत् श्रुत्वा रामः उवाच-त्यक्तभोगसंगस्य वने वन्येन जीवतः मे किं कार्यं अनुयात्रेण ? चीराणि एव अनुयन्तु मे । खनित्रं समानयत, गच्छत इति । ३ निर्लज्जा कैकेयी स्वयं चीराणि आहृत्य रामं परिधत्स्व इति प्रोवाच । सः अपि, अवक्षिप्य सूक्ष्मवस्त्रं मुनिवस्त्राणि अधारयत् । तथा च लक्ष्मणः । सीता कौशेयवासिनी लज्जिता तस्थौ । ततः एकं चीरं आदाय

ગુજરાતી વાક્યો

૧ દશરથ આંસુઓથી નેત્ર ભરીને દીર્ઘશ્વાસ છોડીને, પછી પાછો સુમંત્રને બોલ્યો— હે સૂત ! રામને જવાને માટે ચારે પ્રકારની સેના તૈયાર કર. ૨ આ સાંભળીને રામ બોલ્યા, 'ભોગ-સંગને છોડીને વનમાં ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થ વડે જીવિત રહેનારા મારે શું કરવું છે ? મારી સાથે આવનારાઓ વલ્કલમાંજ આવે.' ૩ નિર્લજ્જ કૈકેયી પોતેજ વલ્કલ લાવીને રામને 'પહેરો' એમ બોલી. તે પણ, ફેંકી દઇને બારીક વસ્ત્ર, મુનિઓનાં વસ્ત્રોને પહેરવા લાગ્યા. લક્ષ્મણે પણ તેમજ કર્યું.

રેશમી વસ્ત્ર પહેરેલી સીતા શરમાયને ઉભી. તે સમયે એક

संस्कृत-वाक्यानि ।

पाणिना कंठे कृत्वा धर्मज्ञा भर्तारं अपृच्छत् । कथं तु बध्नाति चीरं इति । ४ रामं स्वयं सीताया चीरं बध्नन्तं प्रेक्ष्य अन्त-पुरचरा नार्य नेत्रजवारि मुमुचु । ऊचुश्च रामम् । इयं कल्याणी सीता तापसवत् वने वस्तु नार्हति । पुत्र ! न याचना शृणु । तिष्ठतु अत्रैव सीता । सबाष्प तु गुरु वसिष्ठ सीता निवार्य कैकेयीं अब्रवीत् । ५ न गन्तव्यं वने देव्या सीतया ।

६ सर्वेषा दारसंग्रहवर्तिना आत्मा हि दारा । अत इय रामस्य आत्मा सीता अत्र मेदिनीं पालयिष्यति । अथ च यदि वैदेही वनं यास्यति वयं अपि ता अनुयास्याम । तत त्व एका

ગુજરાતી વાક્યો.

વસ્ત્ર હાથથી લઇને, ગળામા ધરીને ધર્મજાણનારી તે પોતાના સ્વામીને પૂછવા લાગી કે વ'કલ કેવી રીતે પહેરાય છે ? ૪ રામ જાતેજ સીતાને વ'કલ પહેરાવે છે, એ જોઇને અ ત પુરની સ્ત્રીઓ અશ્રુ સારવા લાગી. રામને કહેવા લાગી આ કલ્યાણી સીતા તપસ્વીઓની માફક વનમા રહેવાને યોગ્ય નથી હે પુત્ર ! અમારી પ્રાર્થના સાભળ સીતાને અહીંજ રહેવા દે અશ્રુપૂર્ણ ગુરુ વશિષ્ઠ સીતાનો બચાવ કરીને કૈકેયીને બોલ્યા ૫ સીતા દેવીએ વનમા નહીં જવુ જોઇએ

સર્વ કુટુંબીઓનો આત્મા ધર્મપત્ની છે માટે આ રામની આત્મા રૂપ સીતા અહીં ભૂમિનુ રક્ષણ કરશે હવે જો સીતા વનમા જશે તો અમે પણ એની પાછળ જશુ પછી તુ પાપીણી એકલી

संस्कृत-वाक्यानि ।

दुर्वृत्ता शाधि शून्यां वसुधाम् । न तत् भविता राष्ट्रं यत्र रामः भूपतिः न । वनं एव राष्ट्रं भविता यत्र रामः निवत्स्यति । अतः व्यपनीय चीरं स्नुषायै उत्तमानि आभरणानि वस्त्राणि च देहि । राजा दशरथः कैकेयीं अब्रवीत् सत्यं वसिष्ठः गुरुः आह । हे अधमे ! वैदेह्याः कः अपराधः त्वया दृष्टः ।

७ एवं ब्रुवन्तं पितरं रामः अब्रवीत् । सिद्धः अस्मि वनवासाय इति । मुनिवेषधरं रामं समीक्ष्य सह भार्याभिः राजा विगत-चेतनः बभूव । मुहूर्तात् तु संज्ञां प्रतिलभ्य सुमन्त्रं अब्रवीत्-त्वं हयोत्तमैः रथं संयोज्य आयाहि । प्रापय महाभागं रामं इतः जनपदात् परम् । ८ राज्ञः वचनं आदाय सुमन्त्रः शीघ्रं रथं

ગુજરાતી વાક્યો

શૂન્ય પૃથ્વીનું શાસન કરજે. જ્યાં રામ રાજા નથી ત્યાં રાષ્ટ્ર હશે નહિ. વન જ રાષ્ટ્ર થશે, જ્યાં રામ રહેશે. માટે વલ્કલ દૂર કરીને વહુને માટે ઉત્તમ અલંકાર અને વસ્ત્ર આપ. રાજા દશરથ કૈકેયીને કહેવા લાગ્યા. વસિષ્ઠ ગુરૂએ સત્ય કહ્યું છે. હે અધમ ! સીતાનો કયો અપરાધ તેં જોયો ?

૭ એમ કહેતાં પિતાએ રામને કહ્યું-કે વનવાસને માટે હું તૈયાર છું. મુનિવેષ ધારણ કરેલા રામને જોઇને સ્ત્રીઓ સહિત રાજા મૂર્છા પામ્યા. ઘણીવાર પછી ચેતન પામીને સુમન્ત્રને બોલ્યા- તું ઉત્તમ ઘોડાવાળા રથને જોડીને આવ. મહાભાગ્યવાન્ રામને આ રાજ્યની બહાર પહોંચાડ. ૮ રાજાનું વચન સાંભળી સુમન્ત્ર શીઘ્ર

संस्कृत-वाक्यानि ।

योजयित्वा तत्र आगतः। सीतारामलक्ष्मणा राजानं प्रदक्षिणी चक्रुः राम जननीं च अभ्यवादयत्। लक्ष्मण सुमित्राया चरणौ जग्राह ।

ગુજરાતી વાક્યો.

રથ જોડીને ત્યાં આવ્યો. સીતા, રામ અને લક્ષ્મણે રાજાની પ્રદક્ષિણા કરી. રામે માતાને પ્રણામ કર્યાં. લક્ષ્મણે સુમિત્રાના પગ પકડ્યા.

સંધિ કરેલાં વાક્યો.

अत इयं सीता रामस्य आत्मान मेदिनीं पालयिष्यति। अथ च यदि वनं वैदेही यास्यति, तर्हि वयमपि तामेवानुयास्याम। ततस्त्वमेका दुर्वृत्ता शाधि शून्यां वसुधाम्। न तद्राष्ट्रं भविता यत्र रामो न भवेद्भूपतिः। वनमेव राष्ट्रं भविता यत्र रामो निवस्यति। अतो व्यपनीय चीरं स्नुषायै सीतायै वस्त्राण्युत्तमान्याभरणानि च देहि। दशरथो राजा कैकेयीमब्रवीत्। सत्यमाह वसिष्ठो गुरुः। हे अधमे ! सीतायाः कोऽपराधस्त्वया दृष्टः ? एवं ब्रुवन्तं पितरं रामोऽब्रवीत्। सिद्धोऽस्मि वनवासायेति। मुनिवेषधरं रामं समीक्ष्य सह भार्याभी राजा विगतचेतनो बभूव।

— ~ —

પાઠ ૫

હવે આ પાઠમાં કેટલાક સંખ્યાવાચક શબ્દોના રૂપ બતાવ્યાં છે—

रेफान्तः पुल्लिंगः बहुवचनः ' चतुर् ' शब्दः ।

१	चत्वारः
सं०	„
२	चतुरः
३	चतुर्भिः
४	चतुर्भ्यः
५	„
६	चतुर्णाम्
७	चतुर्षु

આ શબ્દનો અર્થ "चार" એવો થવાથી એનું એકવચન અને દ્વિવચન થતું નથી. પરંતુ એનાં બહુવચનનાંજ રૂપ થાય છે.

१ चत्वारः मनुष्याः तत्र गताः = ચાર માણુસો ત્યાં ગયા.

२ चतुर्भिः अश्वैः एष रथः अत्र आनीयते = ચાર ઘોડાઓ વડે આ રથ અહીં લાવવામાં આવે છે.

३ चतुर्भ्यः ब्राह्मणेभ्यः धनं देहि = ચાર બ્રાહ્મણોને ધન આપ.

४ चतुर्णां विप्राणां एष आश्रमः = ચાર બ્રાહ્મણોનો આ આશ્રમ છે.

૫ सदसि सर्वे सभासदः आगताः = સભામાં બધા સભાસદો આવી પહોંચ્યા છે.

એ જ શબ્દના સ્ત્રીલિંગ રૂપ જુઓ—

रेफान्तः स्त्रीलिंगः बहुवचनः 'चतुर्' शब्दः ।

१	चतस्रः
सं०	"
२	"
३	चतसृभिः
४	चतसृभ्यः
५	"
६	चतसृणाम्
७	चतसृषु

१ चतसृषु पाठशालासु विद्यार्थिनः पठन्ति = ચાર પાઠશાળાઓમાં વિદ્યાર્થી ભણે છે.

२ चतस्रः स्त्रियः तत्र अधुना सन्ति = ચાર સ્ત્રીઓ હમણાં ત્યાં છે.

३ चतसृभिः कुमारिकाभिः पुष्पमाला निर्मीयते = ચાર કુમારિકાઓથી ફૂલોની માળા ગુંથાય છે.

४ चतसृभ्यः देवताभ्यः अर्घ्यं यच्छ = ચાર દેવતાઓને માટે પુજાપો આપ.

५ चतसृणां युवतीनां एष गमनमार्गः = ચાર સ્ત્રીઓનો આ જવાનો માર્ગ છે.

એજ શબ્દોના નાન્યતર જાતિના રૂપ જુઓ

रेफान्तो नपुंसकलिंगः बहुवचनः ' चतुर् ' शब्दः ।

१	चत्वारि
सं०	"
२	"
३	चतुर्भिः
४	चतुर्भ्यः
५	"
६	चतुर्णाम्
७	चतुर्षु

१ मम चत्वारि मित्राणि सन्ति = મારા ચાર મિત્રો છે.

२ चतुर्भिः फलैः त्वं किं करोषि ? = ચાર ફળોનુ તુ શું કરશે ?

સૂચના— ' चतुर् ' શબ્દના ત્રણે ' લિંગોમાં ' એ રૂપ છે. પુલ્લિંગ શબ્દની સાથે પુલ્લિંગ અને અન્ય લિંગોના શબ્દોની સાથે અન્ય લિંગીરૂપ વાપરવા જોઇએ. વાચકે આ પાઠમા આપેલા વાકયોથી આ વાતનો અનુભવ કરવો અને વાકય બનાવવાનો મહાવરો વધારવો

હવે સંખ્યાવાચક ' पञ्चन् ' શબ્દના રૂપ જુઓ. આ શબ્દ ત્રણે જાતિમા સરખો જ છે—

नान्तः पुल्लिंगः बहुवचनः ' पञ्चन् ' शब्दः ।

१	पञ्च
सं०	"
२	"
३	पञ्चभिः
४	पञ्चभ्यः
५	"
६	पञ्चानाम्
७	पञ्चसु

આ પ્રમાણે " नवन् (નવ), दशन् (દસ) " એ શબ્દોનાં રૂપો થાય છે. નર, નારી અને નાન્યતરમાં એનાં રૂપો સરખાંજ છે–

१ पञ्च पुरुषाः अत्र आगताः = પાંચ પુરુષ અહીં આવ્યા છે.
२ पञ्च स्त्रियः तत्र न गताः = પાંચ સ્ત્રીઓ ત્યાં ગઇ નથી.
३ पञ्च फलानि मया भक्षितानि = પાંચ ફળ મેં ખાધાં.
४ नव फलानि स कुत्र नयति = નવ ફળ તે ક્યાં લઇ જાય છે.

હવે ' अष्टन् ' (આઠ) શબ્દનાં રૂપ જુઓ—

नान्तः ' अष्टन् ' शब्दो बहुवचनः ।

१	अष्ट,	अष्टौ
सं०	"	"
२	"	"
३	अष्टभिः	अष्टाभिः

४	अष्टभ्यः	अष्टाभ्यः
५	"	"
६	अष्टनाम्	अष्टानाम्
७	अष्टसु	अष्टासु

એની કેટલીક વિભક્તિઓમાં બે બે રૂપો થાય છે. આ શબ્દ પણ ત્રણે જાતિમાં સમાનજ છે.

१ अष्टौ बालकाः अत्र क्रीडन्ति = આઠ બાળકો અહીં રમે છે.

२ अष्टानां कुमारिकाणां अद्य गानं भवति = આઠ કુમારિકાઓનું આજે સંગીત થશે (ગાશે).

३ अष्टसु पुस्तकेषु एषः श्लोक दृश्यते = આઠ પુસ્તકોમાં આ શ્લોક જોવામાં આવે છે.

સંધિ કરેલાં વાક્યો

राज्ञो वचनमादाय सुमन्त्रः शीघ्रं रथं योजयित्वा तत्रागतः। सुमन्त्रो राज्ञो वचनमादाय रथं शीघ्रं योजयित्वागतस्तत्र। आदाय वचनं राज्ञः सुमन्त्रो योजयित्वा शीघ्रं रथमागतस्तत्र। सीतारामलक्ष्मणा राजानं प्रदक्षिणी चक्रुः। प्रदक्षिणीचक्रू राजानं सीतारामलक्ष्मणाः। रामो जननीमभ्यवादयत्। अभ्यवादयज्जननीं रामः। जननीं रामोऽभ्यवादयत्। जननीमभ्यवादयद्रामः॥

—:०:—

પાઠ ૬

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ तत सीता हृष्टा रथं आरुरोह । भर्तारं अनुगच्छन्त्यै सीतायै वासांसि आभरणानि च संख्याय श्वशुरः दशरथः ददौ । भ्रातृभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां च आयुधानि कवचानि च ददौ । सर्वान् तान् आरूढान् दृष्ट्वा सुमंत्रः वायुवेगेन रथस्य अश्वान् अचोदयत् । २ सबालवृद्धा सा अयोध्या पुरी एतेन परितप्ता, सर्वे जनाः रामं एव अभिदुद्रुवुः । सर्वे जना बाष्पपूर्णमुखाः पार्श्वतः पृष्ठतः च तस्थुः सुमन्त्रं ऊचु च । वाजिनां रश्मीन् संयच्छ ।

३ शनैः याहि । द्रक्ष्याम रामस्य मुखम् । आयसं नूनं हृदयं

ગુજરાતી વાક્યો

૧ પછી પ્રસન્ન સીતા રથ ઉપર ચઢી. પતિ સાથે જતી સીતાને વસ્ત્રો અને અલંકારો ગણીને શ્વશુર (સસરા) દશરથે આપ્યાં. ભાઇ રામલક્ષ્મણોને માટે આયુધ અને કવચ પણ આપ્યાં. તે સર્વને રથપર ચઢેલાં જોઇને સુમંત્રે પવન વેગથી રથના ઘોડાઓને દોડાવ્યા. ૨ બાળકો અને વૃદ્ધો સહિત તે અયોધ્યા નગરી આથી દુઃખી થઇ. સર્વલોકો રામની પાસે દોડયા. બધા અશ્રુપૂર્ણ મુખે આગળ પાછળ ઉભા રહ્યા અને સુમન્ત્રને કહેવા લાગ્યાં-ઘોડાની લગામ ખેંચો.

૩ ધીમે જાઓ. રામનું મોં જોશું. ખરેખર રામની માતાનું હૃદય

संस्कृत-वाक्यानि ।

असंशयं राममातुः, यत. रामे वनं याते न भिद्यते । कृतकृत्या हि वैदेही। अनुगता रामं छाया इव पतिं। अहो लक्ष्मण ! सिद्धार्थः त्वं । यत् परिचरिष्यासि भ्रातरं रामम् । एवं वदन्तः आगतं बाष्पं सोढुं न शेकुः । ४ राजा अपि स्त्रीभिः वृतः गृहात् बहिः आगत अब्रवीत् च द्रक्ष्यामि पुत्रं इति राम. सूतं वदति ' याहि ' इति । जन. वदति ' तिष्ठ ' इति । सूतः उभयं कर्तुं न अशक्नत् ।

५ नृपतिः तु रामं गतं दृष्ट्वा दुःखेन भूमौ निपपात । गते रामे सर्वे रुरुदुः । अमात्याः तु तदा तथा रुदन्तीं कौसल्यां दशरथं च तथाविधं दृष्ट्वा ऊचुः । न एनं अनुव्रजेत् दूरं, यं पुन इच्छेत् शीघ्रं आयान्तं इति । निशम्य तद्वच राजा सभार्य. व्यवस्थित.

ગુજરાતી વાકયો

લોખંડી સંકલ્પવાળું છે, જેથી રામ વનમાં જતાં છિન્ન ભિન્ન થયા નથી. કૃતાર્થી સીતાજ છે, જે રામની છાયા સમાન પતિની સાથે ગઈ છે અહો લક્ષ્મણ ! તું કૃતકૃત્ય છે, જે બંધુ રામની સેવા કરશે. આ પ્રમાણે બોલતાં આવેલાં આંસુ સહને કરી શકયાં નહિ. ૪ રાજા પણ સ્ત્રીઓથી વિંટળાયેલા ઘરબહાર આવ્યા અને બોલ્યા કે પુત્રને જોઇશ. રામ સારથીને બોલ્યા કે ' જાઓ ' લોકો કહેતા હતા કે ' ઉભો રહે ' સારથી બંને કરવામાં અસમર્થ બન્યો.

૫. રાજા રામને ગયેલા જોઇને ભૂમિપર ગબડી પડયા. રામ ગયા પછી સર્વે રુદન કરવા લાગ્યાં. મંત્રી ત્યારે રુદન કરતી કૌસલ્યા અને તેજ પ્રમાણે રાજાને જોઇને બોલ્યા. પુનઃ શીઘ્ર

संस्कृत-वाक्यानि ।

सुतं ईक्षमाणः । यावत् तु रजोरूपं अदृश्यत् नैव तावत् आत्म-चक्षुषी संजहार । ६ यदा तु भूमिपः रामस्य रजः अपि न अपश्यत्, तदा विषण्णः भूत्वा धरणीतले पपात। अथ मूर्च्छितं नराधिपं समुत्थाप्य शोककर्शिता कौसल्या दशरथं सान्त्वयामास ।

७ वसुधाधिपः सगद्गदं उवाच-राममातुः कौशल्यायाः गृहं मां नयन्तु । नान्यत्र भविष्यति हृदयस्य आरामः । पुत्रद्वयविहीनं स्नुषाया च वर्जितं भवनं नष्टचंद्रं इव अंबरं राजा अमन्यत । अर्धरात्रे च एव कौसल्यां अब्रवीत् । न पश्यामि त्वां । रामं एव अद्यापि मे दृष्टिः अनुगता । नैव सा निवर्तते इति बहु

ગુજરાતી વાકયો

આવવાને ઇચ્છે છે, તેના પાછળ દૂર સુધી જવું ન જોઇએ. તે વચન સાંભળીને રાજા રાણીઓ સાથે પુત્રને જોતાં ઉભા રહ્યા. જ્યાં સુધી ધૂળ દેખાવા લાગી ત્યાં સુધી પોતાની આંખો ફેરવી નહીં. ૬ જ્યારે રાજાને રામના રથની ધૂળ દેખાય નહિ ત્યારે ખિન્ન થઇને જમીન પર ઢળી પડયો. પછી મૂર્છિત રાજાને ઉઠાવીને દુઃખી કૌસલ્યા દશરથને શાંત પાડવા લાગી.

૭ રાજાએ ગદ્ગદ્ થઇને કહ્યું કે રામની માતા કોસલ્યાને ઘરે મને લઈ જાઓ. બીજી જગ્યાએ હૃદયની શાંતિ થશે નહિ. બે પુત્રો વિનાનું, વહુથી ત્યજાયેલું ઘર ચંદ્રવિનાના આકાશ જેવું રાજાએ માન્યું. અર્ધરાત્રે કૌસલ્યાને બોલ્યા, હું તને જોઇ શકતો નથી. હજુ પણ રામની પાછળજ મારી નજર ગઇ છે. તે પાછી

संस्कृत–वाक्यानि ।

विललाप । ८ रामः अपि रात्रिशेषेण महत् अन्तरं जगाम । नदीं उत्तीर्य दक्षिणां दिशं अभिमुखः प्रायात् । गोमतीं तीर्त्वा किंचिद् दूरं गत्वा दिव्यां गङ्गां ददर्श ।

शृंगवेरपुरं आसाद्य रामः सूतं अब्रवीत् । अयं अत्र महान् इंगुदीवृक्षः इह एव अद्य वसामहे ।

ગુજરાતી વાકયો

ખસતી નથી એમ કહી ઘણું રડવા લાગ્યો. ૮ રામ પણ પાછલી રાત્રીએ ઘણે દૂર પહોંચી ગયો. નદી ઓળંગીને દક્ષિણ દિશા તરફ મોં કરી ચાલ્યો. ગોમતી પાર કરીને કેટલેક દૂર જઇને દેવી ગંગાના દર્શન કર્યાં.

શૃંગવેર નગર પહોંચીને રામે સારથીને કહ્યું. અહીં આ મોટું ઇંગુદી વૃક્ષ છે, અહીંજ આજે રહીશું.

संधिः ।

१ श्वशुरः दशरथः ददौ–श्वशुरो दशरथो ददौ ।

२ च आयुधानि– चायुधानि ।

३ सुमंत्रः वायुवेगेन–सुमन्त्रो वायुवेगेन ।

४ अयोध्यापुरी एतेन– अयोध्यापुर्येतेन ।

५ सर्वेजनाः रामं एव– सर्वे जना राममेव ।

६ सुमन्त्रं ऊचुः च– सुमन्त्रमूचुश्च ।

७ शनैः याहि– शनैर्याहि।

८ राममातुः यतः वने– राममातुर्यतो वने।

९ सिद्धार्थः त्वं– सिद्धार्थस्त्वं।

१० स्त्रीभिः वृत्तः– स्त्रीभिर्वृतः।

११ गृहात् बहिः आगतः– गृहाद्बहिरागतः।

१२ अमात्याः तु तदा– अमात्यास्तु तदा।

१३ भूमिपः रामस्य– भूमिपो रामस्य।

'સંધિ કરેલાં વાક્યો

रामोऽपि रात्रिशेषेण महदन्तरं जगाम। जगाम महदन्तरं रामोऽपि रात्रिशेषेण। रात्रिशेषेण जगाम महदन्तरं रामः। नदीमुत्तीर्य दक्षिणां दिशमभिमुखः प्रायात्। प्रायादभिमुखो दक्षिणां दिशं नदीमुत्तीर्य। उत्तीर्य नदीं प्रायाद्दक्षिणां दिशम्। गोमतीं तीर्त्वा किंचिद्दूरं गत्वा दिव्यां गंगां ददर्श। ददर्श गंगां दिव्यां, तीर्त्वा गोमतीं दूरं किंचिद्गत्वा। शृंगवेरपुरमासाद्य रामः सूतमब्रवीत्। अब्रवीत्सूतं राम आसाद्य शृंगवेरपुरम्।

પાઠ ૭

त्रिषु लिंगेषु समानो ' अस्मद् ' शब्दः ।

१ अहम्	आवाम्	वयम्
२ माम्, मा	„ नौ	अस्मान्, नः
३ मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
४ मह्यम्, मे	„ नौ	अस्मभ्यम्, नः
५ मत्	„	अस्मत्
६ मम, मे	आवयो:, नौ	अस्माकम्, नः
७ मयि	„	अस्मासु

' अस्मत् ' શબ્દનો અર્થ ' હું ' છે. એની સાતે વિભક્તિઓનાં રૂપ આ પ્રમાણે છે. એનો ઉપયોગ વાચકે કરવો—

१ अहं पठामि, आवां पठावः, वयं पठामः = હું ભણું છું, અમે (બંને) ભણીએ છીએ, અમે (સૌ) ભણીએ છીએ.

२ स मां फलं ददाति = તે મને ફળ આપે છે,

३ स आवां पुष्पाणि न ददाति = તે અમને (બંનેને) ફૂલ આપતો નથી.

४ अस्मान् जलं देहि = અમને (સૌને) પાણી આપો.

५ एतत् अस्माकं नगरं = આ અમારૂં શહેર છે.

६ अस्माभि: किं इदानीं कर्तव्यम् = અમારે (સૌએ) હવે શું કરવું જોઇએ.

વાંચકે આ પ્રમાણે આ રૂપોનો ઉપયોગ કરવો. હવે 'तू' અર્થવાળા 'युष्मत्' શબ્દનાં રૂપ જોવો—

त्रिषु लिंगेषु समानो 'युष्मद्' शब्दः ।

१ त्वम्	युवाम्	यूयम्
२ त्वाम्, त्वा	„ वाम्	युष्मान्, वः
३ त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
४ तुभ्यम्, ते	युवाभ्याम्, वाम्	युष्मभ्यम्, वः
५ त्वत्	„	युष्मत्
६ तव, ते	युवयोः, वाम्	युष्माकम्, वः
७ त्वयि	„	युष्मासु

વાંચકે આ બંને શબ્દોનાં રૂપમાં આ યાદ રાખવું કે બીજી, ચતુર્થી અને છઠ્ઠીનાં રૂપોમાંથી દરેકના બબ્બે રૂપો થયાં છે.

१ त्वं अत्र आगच्छ, युवां कुत्र गच्छथः, यूयं अत्र न आगच्छथ = તું અહીં આવ, તું ક્યાં જાય છે, (તમે) બધાં આવતાં નથી.

२ युष्माभिः किमर्थं पतत् पुस्तकं न पठितम् ?= તમે (સૌએ) કેમ આ પુસ્તક વાંચ્યું નથી ?

३ युष्माकं आश्रमेषु श्वानः न सन्ति = તમારા આશ્રમોમાં કૂતરા નથી.

४ त्वया अत्र न आगन्तव्यम् = તારે અહીં આવવું ન જોઈએ.

હવે 'ते' અર્થવાળા 'तत्' શબ્દના રૂપ જુઓ....

दकारान्तः पुल्लिंगः ' तद् ' शब्दः ।

१ सः	तौ	ते
२ तम्	"	तान्
३ तेन	ताभ्याम्	तैः
४ तस्मै	"	तेभ्यः
५ तस्मात्	"	"
६ तस्य	तयोः	तेषाम्
७ तस्मिन्	"	तेषु

१ सः गच्छति, तौ गच्छतः, ते गच्छन्ति = ते જાય છે, તેઓ (બંને) જાય છે, તેઓ (બધાં) જાય છે.

२ तैः पुस्तकस्य पठनं कृतम् = તેઓએ પુસ્તકનું પઠન કર્યું.

३ तेषां मनसि इदानीं किं वर्तते ? તેઓ(સર્વ) ના મનમાં હવે શું છે ?

४ तस्मिन् त्वयि किं वीर्यं अस्ति ? = તારામાં તે કયો પરાક્રમ છે ?

५ ताभ्यां हि इदं सर्वं व्याप्तम् = તે બંને માં આ બધું વ્યાપ્ત છે.

તે ' तत् ' શબ્દનાં નારી જાતિનાં રૂપ નીચે પ્રમાણે થાય છે—

१ सा	ते	ताः
२ ताम्	ते	ताः
३ तया	ताभ्याम्	ताभिः
४ तस्यै	"	ताभ्यः
५ तस्याः	"	"

६ तस्याः	तयोः	तासाम्
७ तस्याम्	,,	तासु

અહીં પાઠકે સરખામણી કરી લેવું કે 'तत्' શબ્દનાં પુલ્લિંગનાં રૂપોમાં અને સ્ત્રીલિંગનાં રૂપોમાં શો ફરક છે–

१ सा युवती किं करोति = તે સ્ત્રી શું કરે છે?

२ ते कुमारिके किं कुरुतः = તે (બંને) કુમારિકાઓ શું કરે છે?

३ ताः स्त्रियः किं पठन्ति? તે બધી સ્ત્રીઓ શું ભણે છે?

४ तासु स्त्रीषु धैर्य भवति = તે (સર્વે) સ્ત્રીઓમાં ધીરજ હોય છે.

५ तासां नारीणां नामानि कथय = તે (સર્વે) સ્ત્રીઓનાં નામ કહે.

६ ताभिः एष मार्गः दर्शित = તેઓએ આ રસ્તો બતાવ્યો છે.

७ तयोः रूपं वर्णनीयं अस्ति = તે (બે)નું રૂપ પ્રશંસનીય છે.

આ 'तत्' શબ્દનું નાન્યતર જાતીનું રૂપ નીચે પ્રમાણે થાય છે—

१	तत्	ते	तानि
२	,,	,,	,,
३	तेन	ताभ्याम्	तैः
४	तस्मै	,,	तेभ्यः
५	तस्मात्	,,	,,

६	तस्य	तयोः	तेषाम्
७	तस्मिन्	,,	तेषु

વાંચકો વિચારપૂર્વક તપાસસે તો તેમને જણાશે કે ત્રીજી પછીનાં રૂપો પુંલિંગનાં રૂપોની માફકજ છે. પ્રથમા અને દ્વિતીયાનાં રૂપોમાંજ વિશેષતા છે.

१ तत् फलं पक्वं अस्ति = તે ફળ પાકયું છે.
२ ते फले पक्वे स्तः = તે (બંને) ફળ પાકયાં છે.
३ तानि फलानि पक्वानि सन्ति = તે (બધાં) ફળ પાકયાં છે.
४ तस्मात् स्थानात् अहं इदानीं एव अत्र आगतः = તે જગ્યાએથી હું હમણાંજ અહીં આવ્યો.

સંધિ કરેલાં વાકયો

(१) तत्फलं पक्वमस्ति । अस्ति तत्फलं पक्वम् । पक्वमस्ति तत्फलम् । अस्ति पक्वं तत्फलम् । (२) ते फले पक्वे स्तः । पक्वे स्तः ते फले । (३) तानि फलानि पक्वानि सन्ति । सन्ति तानि फलानि पक्वानि । फलानि तानि सन्ति पक्वानि । (४) तस्मात्स्थानादहमिदानीमेवात्रागतः । आगतोऽहमत्रैवेदानीं तस्मात्स्थानात् । स्थानात्तस्मादहमागतोऽत्रेदानीम् । अत्रागतोऽहमेवेदानीं स्थानात्तस्मात् ।

—o:—:o:—

પાઠ ૮

પાછલા બે પાઠોમાં જે રામાયણની કથા આપી છે તેનું સરળ સંધિ-વાળું સંસ્કૃત આ પાઠમાં આપ્યું છે—

दशरथः सबाष्पमतिनिश्वस्य पुनः सुमंत्रमाह– हे सूत ! चतुर्विधबला चमूः क्षिप्रं प्रतिविधीयतां रामस्यानुयात्रार्थमिति ।

तच्छ्रुत्वा राम उवाच– त्यक्तभोगसंगस्य वने वन्येन जीवतो मे किं कार्यमनुयात्रेण ? चीराण्येवानुयन्तु मे । खनित्रं समानयत, गच्छतेति ।

निर्लज्जा कैकेयी स्वयं चीराण्याहृत्य रामं परिधत्स्वेति प्रोवाच । सोऽप्यवक्षिप्य सूक्ष्मवस्त्रं मुनिवस्त्राण्यधारयत् तथा च लक्ष्मणः । सीता कौशेयवासिनी लज्जिता तस्थौ । ततः एकं चीरमादाय पाणिना कंठे कृत्वा धर्मज्ञा भर्तारमपृच्छत् । कथं नु बध्नामि चीरमिति ।

रामं स्वयं सीतायाश्चीरं बध्नन्तं प्रेक्ष्यान्तःपुरचरा नार्यो नेत्रजं वारि मुमुचुः । ऊचुश्च रामम् । इयं कल्याणी सीता तापसवद्वने वस्तुं नार्हति ।

पुत्र ! नो याचनां शृणु । तिष्ठत्वत्रैव सीता । सबाष्पस्तु गुरुर्वसिष्ठः सीतां निवार्य कैकेयीमब्रवीत् ।

न गन्तव्यं वने देव्या सीतया । सर्वेषां दारसंग्रहवर्तिनामात्मा हि दाराः । अत इयं रामस्यात्मा सीताऽत्र मेदिनीं पालयिष्यति । अथ च यदि वैदेही वनं यास्यति, वयमपि तामनुयास्यामः ।

ततस्त्वमेका दुर्वृत्ता शाधि शून्यां वसुधाम् । न तद्भविता राष्ट्रं यत्र रामो भूपतिर्न । वनमेव राष्ट्रं भविता यत्र रामो निवत्स्यति । अतो व्यपनीय चीरं स्नुषाया उत्तमान्याभरणानि वस्त्राणि च देहि ।

राजा दशरथः कैकेयीमब्रवीत्- सत्यं वसिष्ठो गुरुराह । हे अधमे ! वैदेह्याः कोऽपराधस्त्वया दृष्टः ? एवं ब्रुवन्तं पितरं रामोऽब्रवीत् । सिद्धोऽस्मि वनवासायेति ।

मुनिवेषधरं रामं समीक्ष्य सह भार्याभी राजा विगतचेतनो बभूव । मुहूर्तात्तु संज्ञां प्रतिलभ्य सुमन्त्रमब्रवीत् । त्वं हयोत्तमैः रथं योज्यायाहि । प्रापय महाभागं राममितो जनपदात्परम् ।

राज्ञो वचनमादाय सुमंत्रः शीघ्रं रथं योजयित्वा तत्रागतः । सीतारामलक्ष्मणा राजानं प्रदक्षिणीचक्रुः रामो जननीं चाभ्यवादयत् । लक्ष्मणः सुमित्रायाश्चरणौ जग्राह ।

આ પાઠમાં જો કોઇ મુશ્કેલી નડે તો પાછળનાં પાઠોમાં જોવું, ત્યાં એજ વાક્યો પદચ્છેદપૂર્વક અર્થ–સહિત આપવામાં આવ્યાં છે.

(२)

ततः सीता हृष्टा रथमारुरोह । भर्तारमनुगच्छन्त्यै सीतायै वासांस्याभरणानि च संख्याय श्वशुरो दशरथो ददौ । भ्रातृभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां चायुधानि कवचानि ददौ । सर्वांस्तानारूढान्दृष्ट्वा सुमन्त्रो वायुवेगेन रथस्याश्वानचोदयत् ।

सबालवृद्धा साऽयोध्यापुर्यतीव परितप्ता । सर्वे जना राममेवाभिदुद्रुवुः । सर्वे जना बाष्पपूर्णमुखाः पार्श्वतः पृष्ठतश्च तस्थुः

सुमन्त्रमूचुश्च । वाजिनो रश्मीन्संयच्छ शनैर्याहि । द्रक्ष्याम राम-स्य मुखम् ।

आयसं नूनं हृदयमसंशयं राममातुर्यतो रामे वनं याते न भिद्यते । कृतकृत्या हि वैदेही । अनुगता रामं छायेव पतिम् । अहो लक्ष्मण ! सिद्धार्थस्त्वम् । यत्परिचरिष्यसि भ्रातरं रामम् । एवं वदन्त आगतं वाष्पं सोढुं न शेकुः ।

राजाऽपि स्त्रीभिर्वृतो गृहाद्बहिरागतोऽब्रवीच्च द्रक्ष्यामि पुन-रिति । राम सूत वदति याहीति । जनो वदति तिष्ठेति । सूत उभयं कर्तुं नाशकत् । नृपतिस्तु रामं दृष्ट्वा दुःखेन भूमौ निपपात ।

गते रामे सर्वे रुरुदुः । अमात्यास्तु तदा तथा रुदन्तीं कौसल्यां दशरथं च तथाविधं दृष्ट्वोचुः । नैनमनुव्रजेद् दूरं यं पुनरिच्छेच्छी-घ्रमायान्तमिति । निशम्य तद्वचो राजा सभार्यो व्यवस्थित सुन-मीक्षमाणः । यावत्तु रजोरूपमदृश्यत नैव तावदात्मचक्षुषी संज-हार । यदा तु भूमिपो रामस्य रजोऽपि नापश्यत् तदा विषण्णो भूत्वा धरणीतले पपात । अथ मूर्च्छितं नराधिपं समुत्थाप्य शोककर्शिता कौसल्या दशरथं सान्त्वयामास । वसुधाधिपः स्वग-द्गदमुवाच-राम-मातुः कौसल्याया गृहं मा नयन्तु । नान्यत्र भविष्यति हृदयस्यारामः ।

पुत्रद्वयविहीनं स्नुषया च वर्जितं भवनं नष्टचंद्रमिवाम्बरं राजाऽमन्यत । अर्धरात्रे चैव कौसल्यामब्रवीत् न पश्यामि त्वाम् । राममेवाद्यापि मे दृष्टिरनुगता । नैव सा निवर्तते । इति बहु विललाप ।

रामोऽपि रात्रिशेषेण महदन्तरं जगाम। नदीमुत्तीर्य दक्षिणां दिशमभिमुखः प्रायात्। गोमतीं तीर्त्वा किञ्चिद् दूरं गत्वा दिव्यां गङ्गां ददर्श। शृंगवेरपुरमासाद्य रामः सूतमब्रवीत्। अयमत्र महानिंगुदीवृक्ष इहैवाद्य वसामहे।

વાંચકે આ પાઠનો અભ્યાસ સારી પેઠે કરવો. આ પાઠને વારંવાર વાંચવો અને સંધિયુક્ત વાક્યો વારંવાર વાંચીને સમજવાની કોશીષ કરવી. પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ સમજણ ન પડે તો જાણવું કે અગાઉનાં પાઠો પાકા થયા નથી. ફરીથી પાછળનાં પાઠો તપાસવા.

સંધિ કરેલાં વાક્યો.

(१) रात्रिशेषेण महदन्तरं जगाम रामः। महदन्तरं जगाम रात्रिशेषेण रामः। जगाम महदन्तरं रामो रात्रिशेषेण। रामो जगाम महदन्तरं रात्रिशेषेण।

(२) नदीमुत्तीर्य दक्षिणां दिशमभिमुखः प्रायात्। प्रायाद्दिशं दक्षिणामभिमुखः- उत्तीर्य नदीम्। उत्तीर्य नदीं प्रायाद्दक्षिणां दिशमभिमुखः। अभिमुखो दक्षिणां दिशं प्रायान्नदीमुत्तीर्य।

(३) गोमतीं तीर्त्वा किंचिद्दूरं गत्वा दिव्यां गंगां ददर्श। ददर्श दिव्यां गंगां, तीर्त्वा गोमतीं, किंचिद्दूरं गत्वा।

—*+*—

પાઠ ૯

" सर्व " શબ્દની નર જાતિનાં રૂપો નીચે પ્રમાણે થાય છે.

१ सर्वः	सर्वौ	सर्वे
२ सर्वम्	,,	सर्वान्
३ सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः
४ सर्वस्मै, सर्वाय	,,	सर्वेभ्य
५ सर्वस्मात्, सर्वात्	,,	,,
६ सर्वस्य	सर्वयोः	सर्वेषाम्
७ सर्वस्मिन्	,,	सर्वेषु

१ सर्वे मनुष्याः कथं जीवन्ति? = સર્વે મનુષ્યો કેવી રીતે જીવે છે?

२ सर्वेषां पशूनां मध्ये कः श्रेष्ठः? = બધાં પશુઓમાં કયું શ્રેષ્ઠ છે?

३ सर्वेषु पुस्तकेषु का विद्या भवति? = બધાં પુસ્તકોમાં કયી વિદ્યા હોય છે?

હવે " सर्व " શબ્દનાં સ્ત્રીલિંગી રૂપ જુઓ—

१ सर्वा	सर्वे	सर्वाः
२ सर्वाम्	,,	,,
३ सर्वया	सर्वाभ्याम्	सर्वाभिः
४ सर्वस्यै	,,	सर्वाभ्यः
५ सर्वस्याः	,,	,,
६ ,,	सर्वयो	सर्वासाम्
७ सर्वस्याम्	,,	सर्वासु

१ सर्वासु दिक्षु वायुः वाति = સર્વ દિશાઓમાં વાયુ વહે છે.
२ सर्वाभिः स्त्रीभिः वस्त्राणि प्रक्षालितानि = બધી સ્ત્રીઓએ વસ્ત્ર ધોયાં.
३ सर्वासां नारीणां आभूषणानि कुत्र सन्ति ? = બધી સ્ત્રીઓનાં અલંકારો ક્યાં છે ?

હવે " सर्व " શબ્દનાં નાન્યતર જાતિનાં રૂપ જુઓ —

१ सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि
२ "	"	"

બાકીના રૂપો નરજાતિના રૂપો પ્રમાણે થાય છે.

१ सर्वाणि पुस्तकानि अत्र आनय = બધાં પુસ્તકો અહીં લાવ.
२ मह्यं सर्वाणि फलानि देहि = મારે માટે બધાં ફળ આપ.

હવે " यद् " (જે) આ શબ્દનાં નરજાતિનાં રૂપો જુઓ.

१ यः	यौ	ये
२ यम्	"	यान्
३ येन	याभ्याम्	यैः
४ यस्मै	"	येभ्यः
५ यस्मात्	"	"
६ यस्य	ययोः	येषाम्
७ यस्मिन्	"	येषु

१ यः पुरुषः तत्र अस्ति स एव तव भ्राता अस्ति = જે માણસ ત્યાં છે, તે તારો ભાઈ છે.

૨ येषां रत्नानां दर्शनं त्वया कृतं तानि एव एतानि सन्ति = જે રત્નોનું દર્શન તેં કર્યું હતુ તેજ આ રત્નો છે.

૩ यस्मात् कोशात् वस्त्रं उद्धृतं तस्मिन् एव पुन: तत् स्थापय = જે પેટીમાથી વસ્ત્રો લીધાં હતાં તેમાજ પાછાં તે મુક.

૪ येभ्य ब्राह्मणेभ्य त्वं द्रव्यं दातुं इच्छसि तेभ्य एव देहि = જે બ્રાહ્મણને તું ધન આપવા ઈચ્છે છે તેને જ આપ.

' यत् (જે) ' શબ્દનાં નારીજાતિમાં આ રૂપ થાય છે.

१ या	ये	याः
२ याम्	"	"
३ यया	याभ्याम्	याभिः
४ यस्यै	"	याभ्यः
५ यस्याः	"	"
६ "	ययोः	यासाम्
७ यस्याम्	"	यासु

१ यासां राजा वरुणः अस्ति ता एव एताः आपः = જેનો રાજા વરૂણ છે તેજ જળ આ છે.

२ यस्यै पुत्रिकायै दुग्धं दीयते सा एव एषा = જે છોકરીને માટે દૂધ આપવામાં આવે છે તે જ આ છે.

તે જ " यत् " શબ્દની નાન્યતર જાતિનાં રૂપ આ છે—

१ यत्	ये	यानि
२ यत्	ये	यानि

(બાકીનાં રૂપો નરજાતિની જેમ છે.)

१ यानि पुस्तकानि त्वया न पठितानि तानि मया पठितानि = જે પુસ્તકો તેં વાંચ્યાં નથી તે મેં વાંચ્યાં છે.

२ यत् ज्ञानं त्वया संपादितं तत् मह्यं कथय જે જ્ઞાન તેં મેળવ્યું તે મને કહે.

तकारान्तः पुल्लिंगो 'भवत्' शब्दः ।

१ भवान्	भवन्तौ	भवन्तः
सं० हे भवन्	,,	,,
२ भवन्तम्	,,	भवतः
३ भवता	भवद्भ्याम्	भवद्भिः
४ भवते	,,	भवद्भ्यः
५ भवतः	,,	,,
६ ,,	भवतोः	भवताम्
७ भवति	,,	भवत्सु

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપો થાય છે—

द्विषत् = શત્રુ. पचत् = રાંધનાર. गच्छत् = જનારો.
पश्यत् = જોનારો. अर्हत् = યોગ્ય. तिष्ठत् = ઉભો રહેનારો.

१ भवान् कुत्र गच्छति ? તમે ક્યાં જાઓ છો ?
२ भवद्भिः किं कृतम् ? તમે શું કર્યું ?
३ भवतां किं नामधेयम् ? = આપનું નામ શું ?
४ पचद्भ्यः धान्यं देहि = રાંધનારાઓને અનાજ આપો.

—o=o—

२ येषां रत्नानां दर्शनं त्वया कृतं तानि एव एतानि सन्ति = જે રત્નોનું દર્શન તેં કર્યું હતુ તેજ આ રત્નો છે.

३ यस्मात् कोशात् वस्त्रं उद्धृतं तस्मिन् एव पुनः तत् स्थापय = જે પેટીમાંથી વસ્ત્રો લીધાં હતાં તેમાંજ પાછાં તે મુક.

४ येभ्यः ब्राह्मणेभ्यः त्वं द्रव्यं दातुं इच्छसि तेभ्य एव देहि = જે બ્રાહ્મણને તુ ધન આપવા ઈચ્છે છે તેને જ આપ.

' यत् (જે) ' શબ્દનાં નારીજાતિમાં આ રૂપ થાય છે.

१ या	ये	याः
२ याम्	,,	,,
३ यया	याभ्याम्	याभिः
४ यस्यै	,,	याभ्यः
५ यस्याः	,,	,,
६ ,,	ययोः	यासाम्
७ यस्याम्	,,	यासु

१ यासां राजा वरुणः अस्ति ता एव एताः आपः = જેનો રાજા વરૂણ છે તેજ જળ આ છે.

२ यस्यै पुत्रिकायै दुग्धं दीयते सा एव एषा = જે છોકરીને માટે દૂધ આપવામાં આવે છે તે જ આ છે.

તે જ " यत् " શબ્દની નાન્યતર જાતિનાં રૂપ આ છે—

१ यत्	ये	यानि
२ यत्	ये	यानि

(બાકીનાં રૂપો નરજાતિની જેમ છે.)

१ यानि पुस्तकानि त्वया न पठितानि तानि मया पठितानि = જે પુસ્તકો તેં વાંચ્યાં નથી તે જ મેં વાંચ્યાં છે.

२ यत् ज्ञानं त्वया संपादितं तत् मह्यं कथय જે જ્ઞાન તેં મેળવ્યું તે મને કહે.

तकारान्तः पुल्लिंगो 'भवत्' शब्दः ।

१ भवान्	भवन्तौ	भवन्तः
सं० हे भवन्	,,	,,
२ भवन्तम्	,,	भवतः
३ भवता	भवद्भ्याम्	भवद्भिः
४ भवते	,,	भवद्भ्यः
५ भवतः	,,	,,
६ ,,	भवतोः	भवताम्
७ भवति	,,	भवत्सु

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપો થાય છે—

द्विषत् = શત્રુ. पचत् = રાંધનાર. गच्छन् = જનારો.
पश्यत् = જોનારો. अर्हत् = યોગ્ય. तिष्ठत् = ઉભો રહેનારો.

१ भवान् कुत्र गच्छति ? તમે કયાં જાઓ છો ?
२ भवद्भिः किं कृतम् ? તમે શું કર્યું ?
३ भवतां किं नामधेयम् ? = આપનું નામ શું ?
४ पचद्भ्यः धान्यं देहि = રાંધનારાઓને અનાજ આપો.

—o=o—

પાઠ ૧૦

(म. भारत वन. अ. १५१)

भीमसेनस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तस्य महात्मनः।
प्रत्युवाच हनूमन्तं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १२ ॥

अन्वयः—भीमसेनः तु तस्य महात्मनः तत् वाक्यं श्रुत्वा प्रहृष्टेन अन्तरात्मना हनूमन्तं प्रत्युवाच ॥

અર્થ—ભીમસેન તે મહાત્માનું તે વાકય સાંભળીને પ્રસન્ન મને હનુમાનને બોલ્યો.

कृतमेव त्वया सर्वं मम वानरपुङ्गव।
स्वस्ति तेऽस्तु महाबाहो कामये त्वां प्रसीद मे ॥१३॥

संस्कृत-टीका- हे वानरपुंगव ! हे वानरश्रेष्ठ ! मम सर्वं कार्यं त्वया कृतं एव। हे महाबाहो ! ते स्वस्ति अस्तु। कामये त्वां, मे प्रसीद, प्रसन्नः भव ॥

અર્થ—હે વાનરોમાં શ્રેષ્ઠ ! મારૂં બધું કાર્ય તેં કર્યું જ છે. હે મોટા ભુજાવાળા ! તારૂં કલ્યાણ થાઓ. હું ચાહું છું કે, મારા પર પ્રસન્ન થાઓ.

सनाथाः पाण्डवाः सर्वे त्वया नाथेन वीर्यवान्।
तवैव तेजसा सर्वान्विजेष्यामो वयं परान् ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे वीर्यवान् ! त्वया नाथेन सर्वे पाण्डवाः सनाथाः। वयं सर्वान् परान् तवैव तेजसा विजेष्यामः ॥

અર્થ— હે વીર્યવાન ! તારા સહુયોગથી બધા પાંડવ સનાથ થયા છે. અમે બધા શત્રુઓને તારા તેજથીજ જીતીશું.

एवमुक्तस्तु हनुमान्भीमसेनमभाषत ।
भ्रातृत्वात्सौहृदाच्चैव करिष्यामि प्रियं तव ॥ १५ ॥

अन्वयः— एवं उक्तः तु हनुमान् भीमसेनं अभाषत । भ्रातृत्वात् सौहृदात् च एव तव प्रियं करिष्यामि ॥

અર્થ— આ પ્રમાણે કહેવાયેલો હનુમાન ભીમસેનને બોલ્યો, ' ભાઇબંધીથી અને મિત્ર હોવાથીજ તારૂં પ્રિય કાર્ય હું કરીશ. '

चमूं विगाह्य शत्रूणां परशक्तिसमाकुलाम् ।
यदा सिंहरवं वीर करिष्यसि महाबल ॥ १६ ॥

अन्वयः— परशक्तिसमाकुलां शत्रूणां चमूं विगाह्य, हे महाबल वीर ! यदा सिंहरवं करिष्यसि ॥

અર્થ— પરશકિતથી વ્યાકુળ બનેલો, હે મહાબળવાન્ વીર ! શત્રુનાં દળમાં ઘુસીને જ્યારે તું સિંહનાદ કરશે.

तदाऽहं बृंहयिष्यामि स्वरवेण रवं तव ।
विजयस्य ध्वजस्थश्च नादान्मोक्ष्यामि दारुणान् । १७

अन्वयः— तदा अहं स्वरवेण तव रवं बृंहयिष्यामि । विजयस्य ध्वजस्थः च दारुणान् नादान् मोक्ष्यामि ॥

અર્થ— ત્યારે હું મારા શબ્દ વડે તારા શબ્દને વધારીશ. (वीजयस्य) અર્જુનનાં ધ્વજપર રહીને મોટો (શબ્દ) અવાજ કરીશ.

शत्रूणां ये प्राणहराः सुखं येन हनिष्यथ ।
एवमाभाष्य हनूमांस्तदा पांडवनंदनम् ॥ १८ ॥
मार्गमाख्याय भीमाय तत्रैवान्तरधीयत ॥ १९ ॥
(म. भारत वन. अ. १५१)

अन्वयः—ये (नादाः) शत्रूणां प्राणहराः । येन सुखं हनिष्यथ । हनूमान् तदा पांडवनदनं एव आभाष्य, भीमं मार्गं आख्याय, तत्र एव अन्तरधीयत ॥

અર્થ—જે (શબ્દ) શત્રુઓના પ્રાણ હરણ કરવાવાળા છે, જેવડે તું સુખથી શત્રુઓને હણી શકશે. હનુમાન ત્યારે પાંડવ-કુમારને એમ કહીને, ભીમને માર્ગ બતાવીને, ત્યાંજ અદ્રશ્ય થઇ ગયો.

अर्जुन उवाच ।

ततोऽहं स्तूयमानस्तु तत्र तत्र महर्षिभिः ।
अपश्यमुदधिं भीममपां पतिमथाव्ययम् ॥ १ ॥
(म. भारत वन. अ. १६९)

अन्वयः—ततः अहं ऋषिभिः तत्र तत्र स्तूयमानः तु अपां पतिं अव्ययं भीमं उदधिं अथ अपश्यम् ॥

અર્થ—પછી મેં ઋષિઓ વડે બધે પ્રશંસા પામીને જળનાં સ્વામી અવ્યય ભયાનક સમુદ્રને જોયો.

फेनवत्यः प्रकीर्णाश्च संहताश्च समुत्थिताः ।
ऊर्मयश्चात्र दृश्यन्ते वल्गन्त इव पर्वताः ॥ २ ॥

अन्वयः— फेनवत्यः प्रकीर्णाः च संहताः च समुत्थिताः ऊर्मयः च अत्र पर्वताः वल्गन्ते इव दृश्यन्ते ॥

અર્થ—ફીણથી યુક્ત, બીજામાં ભળેલા, એક બીજા જોડે અથડાતા, ઉંચે ઉઠનારા મોજા વલ્ગના પર્વતની જેમ નજરે ચઢે છે.

नावः सहस्रशस्तत्र रत्नपूर्णाः समन्ततः ।
तिमिंगिलाः कच्छपाश्च तथा तिमितिमिंगिलाः ॥ ३ ॥

अन्वयः— तत्र समंततः रत्नपूर्णाः सहस्रशः नावः । तथा तिमिंगिलाः कच्छपाः तिमितिमिंगिलाः (दृश्यन्ते) ॥

અર્થ—ત્યાં ચારે બાજુ રત્નોથી ભરેલી હજારો નૌકાઓ અને મોટી માછલી, કાચબા અને મગરમચ્છ દેખાય છે.

વાંચકે આ શ્લોકોને સારી પેઠે વાંચવા અને જાતે સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો. અર્થ જોયા વગરજ શ્લોકોનો અર્થ સમજવાનો યત્ન કરવો.'

—o:o—

પાઠ ૧૧

मकारान्तः पुंल्लिंगः ' किम् ' शब्दः ।

१ कः	कौ	के
२ कम्	,,	कान्
३ केन	काभ्याम्	कैः
४ कस्मै	,,	केभ्यः
५ कस्मात्	,,	,,
६ कस्य	कयोः	केषाम्
७ कस्मिन्	,,	केषु

१ तव कस्मिन् अङ्गे रोगः समुद्भूतः ? = તારા કયા અંગમાં રોગ થયો છે ?

२ केषां क्षत्रियाणां एतानि शस्त्राणि ? = કયા ક્ષત્રિયોનાં આ શસ્ત્ર છે ?

३ केषु केषु गृहेषु मनुष्या वसन्ति ? = કયા કયા મકાનોમાં માણસો વસે છે.

४ कस्यचिन् किमपि न हरणीयम् = કોઇનું કંઇ પણ હરણ કરવું યોગ્ય નથી.

તે " किम् " શબ્દની નારીજાતિનાં રૂપો આ પ્રમાણે છે.

१ का	के	काः
२ काम्	,,	,,

३ कया	काभ्याम्	काभिः
४ कस्यै	,,	काभ्यः
५ कस्याः	काभ्याम्	काभ्यः
६ ,,	कयोः	कासाम्
७ कस्याम्	,,	कासु

१ कासु वापीषु जलं न विद्यते ? = કયી વાવોમાં પાણી નથી ?

२ कासां कन्यकानां एष शब्दः ? = કયી કુમારિકાઓનો આ અવાજ છે ?

३ काभिः कथाभिः त्वया स्वमतं प्रतिपादितम् ? = કયી કથાઓમાંથી તેં તારો મત કર્યો ?

એમ " किम् " શબ્દની નાન્યતર જાતિનાં રૂપો નીચે પ્રમાણે થાય છે.

१ किम्	के	कानि
२ ,,	,,	,,

(બાકીનાં રૂપો નરજાતિનાં જેમજ થાય છે.)

१ कानि पुस्तकानि त्वया पठितानि ? = ક્યાં પુસ્તકો તેં વાંચ્યાં ?

२ के फले त्वया भक्षिते ? = ક્યાં (બે) ફળ તેં ખાધાં ?

३ किं निमित्त त्वं तत्र न गच्छसि ? = કયા કારણે તું ત્યાં જતો નથી ?

४ कानि कानि दैवतानि त्वं पूजयासि ? = ક્યા ક્યા દેવને તુ પૂજે છે ?

मकारान्तः पुल्लिंग 'इदम्' शब्दः ।

(इदं = ते)

१ अयम्	इमौ	इमे
२ इमम्, एनम्	इमौ, एनौ	इमान्, एनान्
३ अनेन, एनेन	आभ्याम्	एभिः
४ अस्मै	,,	एभ्यः
५ अस्मात्	,,	,,
६ अस्य	अनयोः, एनयोः	एषाम्
७ अस्मिन्	,, ,,	एषु

१ अयं पुरुषः अत्र किं करोति ? = આ માણસ અહીં શું કરે છે ?

२ इमौ बालकौ अत्र पठतः = = આ (બે) બાળક અહીં ભણે છે.

३ अस्मात् नगरात् त्वं किं नयसि ? = આ શહેરમાંથી તું શું લઇ જશે ?

४ एषां शत्रूणां शिरांसि छेदयामि = આ શત્રુઓનાં મસ્તક છેદું છુ.

'इदं (આ)' શબ્દના સ્ત્રીલિંગનાં રૂપ જુઓ—

१ इयम्	इमे	इमाः
२ इमाम्, एनाम्	,, एने	,, एनाः
३ अनया, एनया	आभ्याम्	आभिः

४ अस्यै	,,	आभ्यः
५ अस्याः	,,	,,
६ ,,	अनयोः, एनयोः	आसाम्
७ अस्याम्	,, ,,	आसु

१ इमाः शिक्षया संपन्नाः स्त्रियः = આ શિક્ષિત સ્ત્રીઓ છે.
२ आसां विवाहः श्वः भविष्यति = એના વિવાહ કાલે થશે.
३ आसु स्त्रीषु विश्वासः कर्तव्यः = આ સ્ત્રીઓમાં વિશ્વાસ કરવો યોગ્ય છે.
४ इयं नारी पतिगृहं गच्छतु = આ સ્ત્રી પતીને ઘેર જાય.
५ अस्यै नूतनं वस्त्रं देहि = એને માટે નવાં વસ્ત્રો આપ.
६ आभ्यां अन्नं याचितं = આ (સ્ત્રીઓએ) અન્ન માંગ્યું.

' इदं ' શબ્દનાં નાન્યતર જાતિનાં રૂપ આ છે—

१ इदम्	इमे	इमानि
२ इदम्, एनम्	इमे, एने	इमानि,एनानि
३ अनेन, एनेन	आभ्याम्	एभिः

બાકીની વિભક્તિઓનાં રૂપો નરજાતિનાં જેમજ થાય છે.

१ इदं स्थानं मया प्राप्तं = આ સ્થાન મેં પ્રાપ્ત કર્યું.
२ इमानि फलानि त्वं भक्षय = આ ફળ તું ખા.
३ इदं नगरं कस्य राज्यं ? = આ શહેરમાં કોનું રાજ્ય છે ?

संस्कृत-वाचन-पाठः ।

भीमसेनस्तु तस्य महात्मनस्तद्वाक्यं श्रुत्वा प्रहृष्टेनान्तरात्मना हनूमन्तं प्रत्युवाच । हे वानरपुङ्गवे ! मम सर्वं कार्यं त्वयैव कृतम् । हे महाबाहो ! ते स्वस्त्यस्तु । कामये त्वां, मे प्रसीद । हे वीर्यवान् ! त्वया नाथेन सर्वे पाण्डवाः सनाथाः । वयं सर्वान् परान्तवैव तेजसा विजेष्यामः । एवमुक्तस्तु हनूमान् भीमसेनमभाषत । भ्रातृत्वात्सौहृदाच्चैव तव प्रियं करिष्यामि । परशक्तिसमाकुलां शत्रूणां चमूं विगाह्य, हे महाबल ! यदा त्वं सिंहरवं करिष्यसि तदाऽहं स्वरवेण तव रवं बृंहयिष्यामि । विजयस्य ध्वजस्थश्च दारुणाचादान्मोक्ष्यामि । ये नादाः शत्रूणां प्राणहरा, येन सुखं हनिष्यथ । हनूमान्तदा पाण्डवनन्दनमेवमाभाष्य, भीमं मार्गमाख्याय, तत्रैवान्तरधीयत ।

સંધિ કરેલાં વાક્યો

१ मम सर्वं कार्यं त्वयैव कृतम् । कृतं त्वयैव सर्वं मम कार्यम् । सर्वं मम कार्यं कृतं त्वयैव ।

२ त्वया नाथेन सर्वे पाण्डवाः सनाथाः । सनाथाः सर्वे पाण्डवास्त्वया नाथेन । नाथेन त्वया सर्वे सनाथाः पाण्डवाः ।

३ ते स्वस्त्यस्तु । अस्तु स्वस्ति ते ।

—:०:—

પાઠ ૧૨

सकारान्तः पुंल्लिंगो ' अदस् ' शब्दः ।

(अदस् – તે)

असौ	अमू	अमी
अमुम्	अमू	अमून्
अमुना	अमूभ्याम्	अमीभिः
अमुष्मै	,,	अमीभ्यः
अमुष्मात्	,,	,,
अमुष्य	अमुयोः	अमीषाम्
अमुष्मिन्	,,	अमीषु

असौ पुरुषः धार्मिकः अस्ति = તે પુરુષ ધાર્મિક છે.

अमीषां चित्तानि क्रूराणि सन्ति = તેઓનું મન ઘાતકી (ક્રૂર) છે.

अमुष्मिन् लोके सुखं भवतु = તે લોકમાં સુખ મળે.

अमीभ्यः बालकेभ्यः पयः देहि = બાળકોને દૂધ આપો.

अमुष्मात् लोकात् त्वं आगत = તે લોકમાંથી તુ આવ્યો.

" अदस् " શબ્દનાં નારી જાતિનાં રૂપ જુઓ—

असौ	अमू	अमू
अमुम्	,,	,,
अमुया	अमूभ्याम्	अमूभिः
अमुष्यै	,,	अमूभ्यः

संस्कृत-वाचन-पाठः ।

भीमसेनस्तु तस्य महात्मनस्तद्वाक्यं श्रुत्वा प्रहृष्टेनान्तरात्मना हनूमन्तं प्रत्युवाच । हे वानरपुङ्गवे ! मम सर्वं कार्यं त्वयैव कृतम् । हे महाबाहो ! ते स्वस्त्यस्तु । कामये त्वां, मे प्रसीद । हे वीर्यवान् ! त्वया नाथेन सर्वे पाण्डवाः सनाथा । वयं सर्वान् परान्तवैव तेजसा विजेष्याम । एवमुक्तस्तु हनूमान् भीमसेनमभाषत । भ्रातृत्वात्सौहृदाच्चैव तव प्रियं करिष्यामि । परशक्तिसमाकुलां शत्रूणां चमूं विगाह्य, हे महाबल ! यदा त्वं सिंहरवं करिष्यसि तदाऽहं स्वरवेण तव रवं बृंहयिष्यामि । विजयस्य ध्वजस्थश्च दारुणान्नादान्मोक्ष्यामि । ये नादाः शत्रूणां प्राणहरा, येन सुखं हनिष्यथ । हनूमान्तदा पाण्डवनन्दनमेवमाभाष्य, भीमं मार्गमाख्याय, तत्रैवान्तरधीयत ।

संधि कर्या वाक्यो

१ मम सर्वं कार्यं त्वयैव कृतम् । कृतं त्वयैव सर्वं मम कार्यम् । सर्वं मम कार्यं कृतं त्वयैव ।

२ त्वया नाथेन सर्वे पाण्डवा सनाथा । सनाथा सर्वे पाण्डवास्त्वया नाथेन । नाथेन त्वया सर्वे सनाथा पाण्डवा ।

३ ते स्वस्त्यस्तु । अस्तु स्वस्ति ते ।

—:०:—

પાઠ ૧૨

सकारान्तः पुल्लिंगो ' अदस् ' शब्दः ।

(अदस् – તે)

१ असौ	अमू	अमी
२ अमुम्	अमू	अमून्
३ अमुना	अमूभ्याम्	अमीभिः
४ अमुष्मै	"	अमीभ्यः
५ अमुष्मात्	"	"
६ अमुष्य	अमुयोः	अमीषाम्
७ अमुष्मिन्	"	अमीषु

१ असौ पुरुषः धार्मिकः अस्ति = તે પુરુષ ધાર્મિક છે.

२ अमीषां चित्तानि क्रूराणि सन्ति = તેઓનું મન ઘાતકી (ક્રૂર) છે.

३ अमुष्मिन् लोके सुखं भवतु = તે લોકમાં સુખ થાએ.

४ अमीभ्यः बालकेभ्यः पयः देहि = બાળકોને દૂધ આપો.

५ अमुष्मात् लोकात् त्वं आगतः = તે લોકમાંથી તું આવ્યો.

" अदस् " શબ્દનાં નારી જાતિનાં રૂપ જુઓ—

१ असौ	अमू	अमूः
२ अमुम्	"	"
३ अमुया	अमूभ्याम्	अमूभिः
४ अमुष्यै	"	अमूभ्यः

५ अमुष्याः	,,	,,
६ ,,	अमुयोः	अमूषाम्
७ अमुष्याम्	,,	अमूषु

પાછલાં રૂપોમાં અને આ રૂપોમાં જે ફરક છે, તે વાંચકે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું.

१ अमूषां स्त्रीणां एतत् धनं = તે સ્ત્રીઓનું આ ધન છે.

२ अमुष्याः वापिकायाः एतत् जलं = તે કુવાનું આ પાણી છે.

३ अमूषु मालासु सुगंधयुक्तानि पुष्पाणि न सन्ति = તે માળાઓમાં સુગંધવાળાં ફૂલ નથી.

४ अमू नद्यः शुष्काः संजाताः = તે નદીઓ સુકાય ગઈ છે.

" अदस् " શબ્દની નાન્યતર જાતિનાં રૂપો—

१ अदः	अमू	अमूनि
२ ,,	,,	,,
३ अमुना	अमूभ्याम्	अमीभिः

બાકીના વિભક્તિઓનાં રૂપો નર જાતિનાં જેમજ થાય છે.

१ अमूनि पुष्पाणि अत्र मूषकेन भक्षितानि = તે ફૂલો અહીં ઉંદરે ખાધાં.

२ अदः तव स्थानं = તે તારૂં સ્થાન છે.

दकारान्तः पुल्लिंगः ' एतद् ' शब्दः ।

(एतत्– આ)

१ एष	एतौ	एते
२ एतम्, एनम्	एतौ, एनौ	एतान्, एनान्

३ एतेन, एनेन	एताभ्याम्	एतैः
४ एतस्मै	"	एतेभ्यः
५ एतस्मात्	"	"
६ एतस्य	एतयोः, एनयोः	एतेषाम्
७ एतस्मिन्	" "	एतेषु

१ एते राजानः युद्धाय गच्छन्ति = આ રાજાઓ લડવા જાય

२ एतस्मात् स्थानात् त्वं शस्त्राणि नय = આ જગ્યાએથી તું શસ્ત્રો લઈ જા.

३ एतेभ्यः ग्रामेभ्यः शूराः पुरुषाः एकीभूताः = આ ગામોમાં શૂર પુરુષો એક થઈ ગયા.

४ एतेषां पुस्तकानां पृष्ठानि केन कृत्तानि ? = આ પુસ્તકોનાં પાનાં કોણે કાપ્યાં ?

" एतद् " શબ્દનાં નારી-જાતિનાં રૂપો જુઓ—

१ एषा	एते	एताः
२ एताम्, एनाम्,	एते, एने	एताः, एनाः
३ एतया, एनया	एताभ्याम्	एताभिः
४ एतस्यै	"	एताभ्यः
५ एतस्याः	"	"
६ "	एतयोः, एनयोः	एतासाम्
७ एतस्याम्	" "	एतासु

१ एतासु ओषधीषु रसः न विद्यते = આ ઔષધિઓમાં રસ નથી.

२ एतासां मर्कटानाम् नर्तनं अद्य भविष्यति = આ વાંદરીઓનો નાચ આજે થશે.

३ एताभिः स्त्रीभिः गायनं न कृतं = આ સ્ત્રીઓએ ગાયન ગાયું નહિ.

" एतत् " શબ્દની નાન્યતર જાતિનાં રૂપો—

१ एतत्	एते	एतानि
२ "	"	"

બાકીનાં રૂપો નરજાતિની માફક થાય છે.

१ एतानि पात्राणि घृतेन पूरय = આ વાસણ ઘીથી ભર.

२ एतत् जलं शुद्धं न वर्तते = આ જળ ચોખ્ખું નથી.

३ एते अंगुलीयके कस्य स्तः = આ (બે) આંગળીઓ કોની છે ?

આ પ્રમાણે " સર્વનામો " નાં રૂપો થાય છે. વાંચક એનો ઉપયોગ કરીને વાક્યો બનાવી શકશે. સંસ્કૃતમાં વારંવાર એનો ઉપયોગ આવે છે. તેને જોતાં વારજ યાદ આવવું જોઇએ કે આ શબ્દની આ વિભક્તિનું આ રૂપ છે.

संस्कृत-वाचन-पाठः ।

(१)

अर्जुन उवाच– ततोऽहमृषिभिस्तत्र तत्र स्तूयमानस्तु अपां पतिमक्षय्यं भीमसुदधिमथापश्यम् । फेनवत्यः प्रकीर्णाश्च संहताश्च समुत्थिता ऊर्मय अत्र पर्वता चलन्त इव दृश्यन्ते । तत्र सम-

न्ततो रत्नपूर्णाः सहस्रशो नावः। तथा तिमिंगिलाः कच्छपा-स्तिमितिमिंगिलाश्च दृश्यन्ते।

(२)

सनत्कुमार उवाच– क्षत्रियेण सहितं ब्रह्म, तथा च ब्रह्मणा सह क्षत्रं, संयुक्तौ शत्रून्दहतः, अग्निमारुतौ वनानीव। धृतरा-ष्ट्राभ्यनुज्ञाताः प्राप्तराज्याः परन्तपाः पाण्डवाः कृष्णया सह खाण्डवप्रस्थे रेमिरे।

कथा।

महाराष्ट्र देशे सातारा मंडले औंध नामकः एकः ग्रामः आस्ति। तत्र एकः सर्वशास्त्रपारगतः अनन्तशर्मा नामकः कः चित् पंडितः निवसति। तस्य सुशीला नाम्नी एका कन्या रूपेण गुणैश्च शोभना आसीत्। तस्य पंडितस्य गृहे बहवः छात्राः शास्त्रा-ध्ययनं कुर्वाणा आसन्। स सर्वेषां अपि विद्यार्थिनां अन्नवस्त्रा-दिकं प्रदाय, तान् पुत्रवत् परिपाल्य अध्यापयति स्म। तस्य गृहे दिवारात्रं विविधशास्त्राणां पाठः प्रचलति स्म। बाल्यादारभ्य पितुः समीपं उपविश्य सर्वान् शास्त्रपाठान् सा पुत्री शृणोति स्म। तेन सा सर्वेषु शास्त्रेषु पारंगता संजाता।

—:o:—

પાઠ ૧૩

सनत्कुमार उवाच--

ब्रह्म क्षत्रेण सहितं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।
संयुक्तौ दहतः शत्रून्वनानीवाग्निमारुतौ ॥ २५ ॥
(महाभारत वन. अ. १८५)

संस्कृत-टीका- क्षत्रेण क्षत्रियवर्णेन सहितं ब्रह्म सहितः ब्राह्मणवर्णः, तथा च ब्राह्मणा ब्राह्मणवर्णेन सह क्षत्रं क्षत्रियवर्णः यदा भवति तदा द्वौ अपि संयुक्तौ शत्रून् दहतः अमित्रान् दहन्तौ । यथा अग्निमारुतौ अग्निः च मारुतः च अग्निमारुतौ अग्निवायू वनानि अरण्यानि दहतः तद्वत् ब्राह्मणक्षत्रियौ मिलित्वा शत्रून् दहतः ।

અર્થ— બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયની સાથે અને ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણની સાથે મળીને શત્રુઓને બાળે છે, જેવી રીતે અગ્નિ અને વાયુ જંગલોને બાળે છે.

वैशम्पायन उवाच--

धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञाताः कृष्णया सह पाण्डवाः ।
रेमिरे खाण्डवप्रस्थे प्राप्तराज्याः परंतपाः ॥ ५ ॥
(म. भा. आदि अ. २१०)

संस्कृत टीका- धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञाताः धृतराष्ट्रेण अभ्यनुज्ञाताः राज्ञा धृतराष्ट्रेण आज्ञापिताः पांडवाः पण्डुपुत्राः धर्मराजादयः

कुंतीपुत्राः, कृष्णया द्रौपद्या सह, प्राप्तराज्याः प्राप्तं लब्धं राज्यं यैः ते प्राप्तराज्याः लब्धराष्ट्राः, परंतपाः परं श्रेष्ठं तपः येषां ते पांडवाः, खांडवप्रस्थे देशविशेषे रेमिरे हर्षिताः भूत्वा राज्यं चक्रुः।

અર્થ— ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા મેળવાથી રાજ્ય મેળવી દ્રૌપદીની સાથે શ્રેષ્ઠ તપ કરનારા બધા પાંડવો ખાંડવપ્રસ્થમાં રહેવા લાગ્યા (આનન્દ કરવા લાગ્યા.)

प्राप्य राज्यं महातेजाः सत्यसन्धो युधिष्ठिरः।
पालयामास धर्मेण पृथिवीं भ्रातृभिः सह ॥ ६ ॥

संस्कृत-टीका- महातेजाः महत् तेजः यस्य सः बृहत्तेजाः सत्यसंधः सत्यप्रतिज्ञः युधिष्टिरः धर्मराजा भ्रातृभिः भीमार्जुनादिभिः सह राज्यं प्राप्य धर्मेण धर्मानुकूलेन राज्यशासनेन पृथिवीं भूमिं राज्यं पालयामास पालितवान्।

અર્થ— મોટા પ્રભાવશાળી અને સત્ય પ્રતિજ્ઞા યુકત ધર્મરાજા ભાઇઓ સાથે રાજ્ય મેળવવાને ધર્માનૂકુળ રીતથી (ફરજ પ્રમાણે) પૃથ્વીનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા.

जितारयो महाप्राज्ञाः सत्यधर्मपरायणाः।
मुदं परमिकां प्राप्तास्तत्रोषुः पांडुनंदनाः ॥ ७ ॥

संस्कृत टीका- जितारयः जिताः विजिताः पराजिताः अरयः शत्रवः यैः ते जितारयः पराजितशत्रवः, महाप्राज्ञाः महाज्ञानिनः, सत्यधर्मपरायणाः सत्यश्च असौ धर्मश्च सत्यधर्मः सत्यधर्मपालने परायणाः पराकाष्ठां गताः, पांडुनंदनाः पंडोः पुत्राः, परमिकां

मुदं प्राप्ताः अतीव हर्षिताः, तत्र खांडवप्रस्थे एव ऊषु निवासं चक्रुः ।

અર્થ— શત્રુઓને હરાવનારા, તીવ્ર બુદ્ધિશાળી તથા સત્ય-ધર્મનું આચરણ કરવાવાળા પાંડવો ઘણાં આનંદથી રહેવા લાગ્યા.

कुर्वाणाः पौरकार्याणि सर्वाणि पुरुषर्षभाः ।
आसांचक्रुर्महार्हेषु पार्थिवेष्वासनेषु च ॥ ८ ॥

संस्कृत टीका- पुरुषर्षभाः पुरुषेषु श्रेष्ठाः पांडवा, सर्वाणि अखिलानि पौरकार्याणि पौराणां नगरनिवासिनां जनानां कार्याणि, कर्माणि तेषां हितार्थं करणीयानि कर्माणि, कुर्वाणा. कुर्वन्त ते पांडवाः महार्हेषु श्रेष्ठेषु पार्थिवेषु आसनेषु आसांचक्रः उपविष्टाः ।

અર્થ— માનવીઓમાં શ્રેષ્ઠ પાંડવ, નાગરીકોનાં સર્વ કાર્યો કરતાં કરતાં ઉચ્ચ જગ્યાઓએ બેસવા લાગ્યા.

अथ तेषूपविष्टेषु सर्वेष्वेव महात्मसु ।
नारदस्त्वथ देवर्षिराजगाम यदृच्छया ॥ ९ ॥

संस्कृत टीका- अथ अनन्तरं किञ्चित् कालात् ऊर्ध्वं सर्वेषु तेषु महात्मसु पांडवेषु आसनेषु उपविष्टेषु यदृच्छया अथ देवर्षिः नारद आजगाम आगतः ।

અર્થ— કેટલોક સમય વીત્યા બાદ તેઓ સર્વે આસનો પર બેઠા હતા એટલામાં સ્વેચ્છાથી દેવઋષિ નારદ આવી પહોંચ્યા.

आसनं रुचिरं तस्मै प्रददौ स्वं युधिष्ठिरः ।
देवर्षेरुपविष्टस्य स्वयमर्घ्यं यथाविधि ॥ १० ॥

संस्कृत-टीका– तस्मै नारदाय स्वं स्वकीयं रुचिरं सुंदरं आसनं युधिष्ठिरः धर्मराजः प्रददौ । उपविष्टस्य देवर्षेः नारदस्य स्वयं यथाविधि, विधिं अनतिक्रम्य यथा भवति तथा, अर्घ्यं पूजां च प्रददौ ।

અર્થ— તે નારદને માટે પોતાનું સુંદર આસન યુધિષ્ઠિરે આપ્યું અને દેવઋષિ નારદ બેઠાં. પછી પોતે યથાવિધિ તેમની પૂજા કરી.

વાંચકે આ શ્લોકોનો સારી પેઠે અભ્યાસ કરવો. બની શકે ત્યાંસુધી અર્થ જોયા વગર શ્લોક સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો. અલ્પ પ્રયત્નથી શ્લોકોનો અર્થ સહેલાઇથી સમજાશે.

वाचन पाठः ।

क्षत्रेण सहितं ब्रह्म, क्षत्रं च ब्रह्मणा सह, संयुक्तौ शत्रून् दहतः, अग्निमारुतौ वनानीव । धृतराष्ट्राऽभ्यनुज्ञाताः पाण्डवाः कृष्णया द्रौपद्या सह खाण्डवप्रस्थे परंतपाः प्राप्तराज्याः रेमिरे । महातेजाः सत्यसंधो युधिष्ठिरः राज्यं प्राप्य भ्रातृभिः सह पृथिवीं धर्मेण सह पालयामास ।

—::—:—::—

પાઠ ૨૪

वैदेहीहरणम् ।

ततः उदग्रविक्रमः रामः त्रिविनतं चापं आदाय सुवर्णमृगं अनुजगाम । ततः महावने आवेक्ष्य आवेक्ष्य धावन्तं, शङ्कितं, समुद्भ्रान्तं, अम्बरं उत्पतन्तं केषुचित् वनोद्देशेषु दृश्यमानं अदृश्यं च मुहूर्तात् एव समीपं, मुहूर्तादेव दूरात् परिदृश्यमानं तं एव मृगं उद्दिश्य रामः ज्वलन्तं पन्नगं इव ज्वलितं दीप्तं ब्रह्मविनिर्मितं शरं चापे सुदृढं संधाय मुमोच । स शरोत्तमः मृगरूपस्य मारीचस्य हृदयं बिभेद । स च मरणकालं प्राप्तं विज्ञाय राघवस्य सदृशं ' हा सीते ! हा लक्ष्मण !' इत्येवं स्वनं चकार । हा सीते !

વૈદેહી—હરણ

ત્યારે અતિપરાક્રમી રામ ત્રિભંગ બાણને ઉપાડીને સુવર્ણમૃગની પાછળ પડ્યા. ૫ ગાઢ વનમાં જોઇ જોઇને દોડતાં, શંકાશીલ બનીને, ગભરાઇને, આકાશમાં છલાંગ મારતાં કોઇક વનમાર્ગોમાં નજરે પડતાં, અને કોઇકમાં અદૃશ્ય થતાં, ઘડીક માં નજીક તો ઘડીકમાં દૂર નજરે પડતાં તે હરણને તાકીને રામે ગુસ્સે બનેલા નાગની માફક ગુસ્સે થઇને, પ્રકાશિત બ્રહ્મનિર્મિત બાણને ધનુષપર સારી રીતે ચઢાવતાં, તાકીને માર્યું. તે ઉત્તમ બાણે હરણરૂપી મારીચનું હૃદય ચીરી નાખ્યું ! તેનાથી મરણવેળા આવી પહોંચી છે, એમ જાણી રામના જેવો 'હે સીતા ! હે લક્ષ્મણ !' આ પ્રમાણે

हा लक्ष्मण !' इति एवं आक्रोशं श्रुत्वा सीता कथं भवेत्, महाबाहुः लक्ष्मणश्च कां अवस्थां गमिष्यति, इति चिन्तयन्तं रामं तीव्रं विषादजं भयं आविवेश। ततः राघवः त्वरमाणः जनस्थानं प्रतस्थे। सीता तु तत् वने भर्तुः सदृशं आर्तस्वरं विज्ञाय लक्ष्मणं उवाच ' गच्छ, जानीहि राघवम्। क्रोशतः परमार्तस्य तस्य रामस्य मया शब्दः साम्प्रतं एव श्रुतः। वने आक्रन्दमानं भ्रातरं त्वं त्रातुं अर्हसि। त्वं तं शरणैषिणं भ्रातरं क्षिप्रं अभिधाव।' तथोक्तः लक्ष्मण तु भ्रातुः शासनं " सीतां विहाय न कुत्रापि गन्तव्यं " इति तां विज्ञाप्य न जगाम। ततः तत्र क्षुभिता जनकात्मजा तं उवाच। ' यः त्वं अस्यां अवस्थायां भ्रातरं नाभिपद्यसे, तत् नूनं मत्कृते लोभात् नानुगच्छसि '

નો અવાજ કર્યો. ' હે સીતા ! ' એવો અવાજ સાંભળીને સીતાની શી સ્થિતિ થશે અને લક્ષ્મણ કયી અવસ્થા પામશે, એવો વિચાર કરતાં રામમાં કઠોર શોકથી ઉત્પન્ન થતા ભયે પ્રવેશ કર્યો. ત્યારે રામ ઉતાવળ કરતાં, આશ્રમ તરફ ચાલી નીકળ્યા. સીતા વનમાં પતિના અવાજ જેવોજ તે દુઃખકર શબ્દને ઓળખીને લક્ષ્મણને કહેવા લાગી – ' જા, રામની તપાસ કર. અત્યંત દુઃખી અવાજ કરતા રામનો અવાજ મેં અત્યારેજ સાંભળ્યો છે. વનમાં દુઃખથી રડતા ભાઈની તારે રક્ષા કરવી જોઇએ. તું તે મદદની ઇચ્છાવાળા ભાઇ પાસે જલ્દી જા ' આ પ્રમાણે કહેવાયેલો લક્ષ્મણ, ભાઈની આજ્ઞા છે, કે "સીતાને છોડીને કયાંય પણ જઇશ નહિ " એમ તેને જણાવીને ગયો નહીં. ત્યારે ત્યાં નાખુશ બનેલી જનકપુત્રી તેને કહેવા લાગી — ' જો તું આવી અવસ્થામાં ભાઈની પાસે નહીં જશે,

एवं ब्रुवाणां बाष्पशोकसमन्वितां त्रस्तां मृगवधूं इव सीतां लक्ष्मणः अब्रवीत् । 'हे वैदेहि ! पन्नगैः असुरैः, गन्धर्वैः, देवदानवराक्षसैश्च तव भर्ता जेतुं अशक्यः अत्र न संशयः । रामः समरे अवध्यः अस्ति, तस्मात् त्वं एवं वक्तुं न अर्हसि । त्वां च अस्मिन् वने राघवं विना हातुं न अहं उत्सहे । महावने विविधा वाचः राक्षसा व्याहरन्ति । तस्मात् न त्वं एवं चिन्त-यितुं अर्हसि ।' एवं लक्ष्मणेन उक्ता तु क्रुद्धा संरक्तलोचना सत्यवादिनं लक्ष्मणं परुषं वाक्यं अब्रवीत् । 'अनार्य ! नृशंस ! रामस्य महत् व्यसनं दृष्ट्वा एतानि वाक्यानि प्रभाषसे । हे लक्ष्मण ! त्वद्विधेषु नित्य प्रच्छन्नचारिषु नृशंसेषु सपत्नेषु यत् पापं

તો નક્કી મારે માટેના લોભને ખાતર જતો નથી.' આ પ્રમાણે બોલતી, આંસુઓ અને શોકભરી, બીધેલી હરણી જેવી સીતાને લક્ષ્મણે કહ્યું – 'હે વૈદેહિ ! નાગ, રાક્ષસ, ગન્ધર્વ, દેવ, દાનવ અને રાક્ષસોથી તારો સ્વામી જીતાવો અશક્ય છે. એમાં સંશય નથી. રામ લડાઈમાં મારી શકાતો નથી. માટે તારે આ પ્રમાણે બોલવું ન જોઇએ, અને તને હું આ વનમાં રામ વિના એકલી મૂકવા ચાહતો નથી. આ મહાવનમાં વિવિધ વાણીઓ રાક્ષસો બોલે છે. માટે તારે આ પ્રમાણે ચિન્તા કરવી ન જોઇએ. આ મુજબ લક્ષ્મણથી કહેવાયેલી, ગુસ્સે થયેલી, લાલ આંખો કરીને સત્ય વક્તા લક્ષ્મણને કઠોર વાક્ય કહેવા લાગી — 'દુષ્ટ ! પાપી ! હું જાણું છું કે રામપર આવી પડેલી ભારે આપત્તિ જોઇને એવી વાતો કહે છે. હે લક્ષ્મણ ! તારા જેવા હંમેશાં છુપાઇને વિચરણ કરનારા પાપી શત્રુઓમાં જે પાપ સમાય રહે છે તે કંઇ આશ્ચર્યની

भवेत् तत् न एव चित्रम् । सुदुष्टस्त्वं वने एकः एकं रामं अनु गच्छसि तत् मम हेतोः भरतेन वा प्रयुक्तः असि। सौमित्रे ! तव अपि भरतस्य वा तत् न सिध्यति । इन्दीवरश्यामं पद्मनिभेक्षणं रामं भर्तारं उपसंश्रित्य कथं अहं पृथक् जनं कामयेयम् ? सौमित्रे ! तव समक्षं प्राणान् त्यक्ष्यामि । रामं विना क्षणं अपि भूतले न एव जीवामि । ' इत्येवं सीतया परुषं वाक्यं उक्तः स जितेन्द्रियः लक्ष्मणः प्राञ्जलिः सीतां अब्रवीत्–' उत्तरं वक्तुं नोत्सहे तथापि हे मैथिलि ! स्त्रीषु अप्रतिरूपं वाक्यं तु न चित्रम् । एष नारीणां स्वभावः । हे वन चराः ! मे उपशृण्वन्तु यूयं हि साक्षिणः । परुषं उक्तः अनया अहं गच्छामि ।

વાત નથી અતિ દુષ્ટ તું જે વનમાં એકલો એકલો રામની પાછળ પાછળ ફરે છે, તે મારે માટે છે, અથવા ભરતથી તું પ્રેરિત થયો છે હે સુમિત્રાના પુત્ર ! તે તારો અને ભરતનો ઉદ્દેશ્ય સિદ્ધ થશે નહિ નીલકમળ જેવા શ્યામ, કમલનયન રામને પતિ પામીને હું કેવી રીતે બીજા માણસની ઇચ્છા કરી શકું ? હે સૌમિત્રે ! તારી નજર આગળજ પ્રાણ ત્યાગ કરીશ રામ વિના પળવાર પણ પૃથ્વી પર જીવીશ નહિ.' આ પ્રમાણે સીતાથી કઠોર વચનો કહેવાયેલો તે જિતેંદ્રીય લક્ષ્મણ સીતાને હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યો ' જવાબ આપવા ઇચ્છતો નથી. છતાં પણ હે મૈથિલિ ! સ્ત્રીઓ માટે અયોગ્ય વાક્યો બોલવા કંઈ આશ્ચર્ય નથી એ તો સ્ત્રીઓનો સ્વભાવજ છે હે વનચરો ! મારી વાત સાંભળો. તમે સાક્ષી છે એનાથી કઠોર શબ્દો કહેવાયેલો હું જાઉં છું.'

—०—

एवं ब्रुवाणां बाष्पशोकसमन्वितां त्रस्तां मृगवधूं इव सीतां लक्ष्मणः अब्रवीत् । 'हे वैदेहि ! पन्नगैः असुरैः, गन्धर्वैः, देवदानवराक्षसैश्च तव भर्ता जेतुं अशक्यः अत्र न संशयः । रामः समरे अवध्यः अस्ति, तस्मात् त्वं एवं वक्तुं न अर्हसि । त्वां च अस्मिन् वने राघवं विना हातुं न अहं उत्सहे । महावने विविधा वाचः राक्षसा व्याहरन्ति । तस्मात् न त्वं एवं चिन्तयितुं अर्हसि ।' एवं लक्ष्मणेन उक्ता तु क्रुद्धा संरक्तलोचना सत्यवादिनं लक्ष्मणं परुषं वाक्यं अब्रवीत् । 'अनार्य ! नृशंस ! रामस्य महत् व्यसनं दृष्ट्वा एतानि वाक्यानि प्रभाषसे । हे लक्ष्मण ! त्वद्विधेषु नित्य प्रच्छन्नचारिषु नृशंसेषु सपत्नेषु यत् पापं

તો નક્કી મારે માટેના લોભને ખાતર જતો નથી.' આ પ્રમાણે બોલતી, આંસુઓ અને શોકભરી, બીધેલી હરણી જેવી સીતાને લક્ષ્મણે કહ્યું–'હે વૈદેહિ ! નાગ, રાક્ષસ, ગન્ધર્વ, દેવ, દાનવ અને રાક્ષસોથી તારા સ્વામી જીતાવો અશક્ય છે. એમાં સંશય નથી. રામ લડાઈમાં મારી શકાતો નથી. માટે તારે આ પ્રમાણે બોલવું ન જોઇએ, અને તને હું આ વનમાં રામ વિના એકલી મૂકવા ચાહતો નથી. આ મહાવનમાં વિવિધ વાણીઓ રાક્ષસો બોલે છે. માટે તારે આ પ્રમાણે ચિન્તા કરવી ન જોઇએ. આ મુજબ લક્ષ્મણથી કહેવાયેલી, ગુસ્સે થયેલી, લાલ આંખો કરીને સત્ય વકતા લક્ષ્મણને કઠોર વાક્ય કહેવા લાગી — 'દુષ્ટ ! પાપી ! હું જાણું છું કે રામપર આવી પડેલી ભારે આપત્તિ જોઇને એવી વાતો કહે છે. હે લક્ષ્મણ ! તારા જેવા હંમેશાં છુપાઇને વિચરણ કરનારા પાપી શત્રુઓમાં જે પાપ સમાય રહે છે તે કંઇ આશ્ચર્યની

१ रामकृष्णौ- (रामश्च कृष्णश्च)- રામ અને કૃષ્ણ.
२ रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नाः - (रामश्च लक्ष्मणश्च भरतश्च शत्रुघ्नश्च) - રામ, લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુઘ્ન.
३ स्त्रीपुरुषौ- (स्त्रीश्च पुरुषश्च) સ્ત્રી અને પુરુષ.
४ हरिहरौ - (हरिश्च हरश्च) હરિ અને હર.
५ इन्द्रासोमौ- (इन्द्रश्च सोमश्च) ઇન્દ્ર અને ચન્દ્ર.
६ मातापितरौ- (माता च पिता च) માતા અને પિતા.
७ शीतोष्णे- (शीतं च उष्णं च) ટાઢુ અને ગરમ.

અહીં વાંચક જોઇ શકશે કે બે વસ્તુઓનો જ્યાં સંબંધ હોય છે, ત્યાં દ્વિવચન અને ત્રણ અથવા ત્રણથી વધુ પદાર્થોનાં સંબંધ વખતે બહુવચન બને છે. આ દ્વંદ્વ સમાસ ઘણો સહેલો છે અને વારંવાર ઉપયોગમાં આવે છે. હવે પછીનાં પાઠમાં એનાં વાંકય જુઓ—

तव मातापितरौ गतौ । मम मातापितरौ आगतौ । तस्य भ्रातर न आगता । मम भ्रातर आगताः । द्वौ देवौ हरिहरौ पूजनीयौ स्तः । स्त्रीपुरुषौ कुत्र गतौ ? रामकृष्णौ अत्र आगतौ किम् ? इन्द्रासोमौ यज्ञे आगतौ। अहं न पश्यामि अस्मिन् यज्ञे इन्द्रासोमौ देवौ ।

—o:—:o:—

પાઠ ૧૫

समास-प्रकरणम् ।

સંસ્કૃત–ભાષામાં સમાસોનો પ્રયોગ ઘણે ભાગે થાય છે. એ સમાસોનાં ઉદાહરણ આ છે.

સમાસ	મૂળવાક્ય	અર્થ
१ सूर्यकिरणः	(सूर्यस्य किरण)	– સૂર્યનાં કિરણો.
२ वृक्षमूलम्	(वृक्षस्य मूलम्)	– ઝાડનું મૂળ.
३ तद्रूपम्	(तस्य रूपम्)	– તેનું રૂપ.

આ ઉદાહરણોમાં વાચક ધ્યાનથી જોશે તો તેને જણાશે કે, વાક્યોનાંજ ટુંકા રૂપ સમાસ બને છે. "'सूर्यस्य किरणः" આટલું વિસ્તૃત વાક્ય બોલ્યા સિવાય " सूर्यकिरण " એટલું કહેવાથીજ સંસ્કૃતમાં કાર્ય થાય છે. સમાસો વડે આ સહેલું બને છે. આ સમાસો છ પ્રકારનાં છે—

१ द्वंद्व, २ द्विगु, ३ तत्पुरुष, ४ कर्मधारय, ५ बहुव्रीहि અને ६ अव्ययीभाव ।

હવે એનું વિવરણ જુએ.—

(સંસ્કૃત ભાષામાં દ્વંદ્વ-સમાસનાં વહેવારમાં બે પ્રકાર છે.

१ द्वंद्व-समासः ।

१ इतरेतरयोग-द्वंद्वसमास, २ समाहार-द्वंद्वसमास.

ઇતરેતરયોગનો અર્થ એ છે કે એકબીજાનો મેળાપ. દા. તરીકે—

१ रामकृष्णौ– (रामश्च कृष्णश्च)– રામ અને કૃષ્ણ.
२ रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नाः - (रामश्च लक्ष्मणश्च भरतश्च शत्रुघ्नश्च) – રામ, લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુઘ્ન.
३ स्त्रीपुरुषौ– (स्त्रीश्च पुरुषश्च) સ્ત્રી અને પુરુષ.
४ हरिहरौ– (हरिश्च हरश्च) હરિ અને હર.
५ इन्द्रासोमौ– (इन्द्रश्च सोमश्च) ઇન્દ્ર અને ચન્દ્ર.
६ मातापितरौ– (माता च पिता च) માતા અને પિતા.
७ शीतोष्णे– (शीतं च उष्णं च) ટાઢું અને ગરમ.

અહીં વાંચક જોઇ શકશે કે બે વસ્તુઓનો જ્યાં સંબંધ હોય છે, ત્યાં દ્વિવચન અને ત્રણ અથવા ત્રણથી વધુ પદાર્થોનાં સંબંધ વખતે બહુવચન બને છે. આ દ્વંદ્વ-સમાસ ઘણો સહેલો છે અને વારંવાર ઉપયોગમાં આવે છે. હવે પછીનાં પાઠમાં એનાં વાંકય જુઓ—

तव मातापितरौ गतौ। मम मातापितरौ आगतौ । तस्य भ्रातरः न आगता । मम भ्रातरः आगताः। द्वौ देवौ हरिहरौ पूजनीयौ स्तः। स्त्रीपुरुषौ कुत्र गतौ ? रामकृष्णौ अत्र आगतौ किम् ? इन्द्रासोमौ यज्ञे आगतौ। अहं न पश्यामि अस्मिन् यज्ञे इन्द्रासोमौ देवौ ।

—o:—:o:—

પાઠ ૧૬

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ तव मातापितरौ कुत्र गतौ ? २ मम मातापितरौ गृहं गतौ। ३ रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नाः इदानीं किं कुर्वन्ति ? ४ रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्ना इदानीं वनं गच्छन्ति। ५ गृहस्थाश्रमे स्त्रीपुरुषयोः संबंधः भवति ।

ગુજરાતી વાકયો

૧ તારા માતાપિતા કયાં ગયાં ? ૨ મારા માતાપિતા ઘર ગયાં. ૩ રામ, લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુઘ્ન હમણાં શું કરે છે ? ૪ રામ, લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુઘ્ન હમણા વનમાં જાય છે. ૫ ગૃહસ્થાશ્રમમાં સ્ત્રી—પુરુષોનો સંબંધ બંધાય છે

૬'૬- સમાસનાં બીજા પ્રકારનું નામ " समाहार - द्वंद्व " છે. એમા સંગ્રહ અથવા જથ્થામા હોવાનો ભાવ રહે છે, અને એનો ઉપયોગ એક વચનમાં નપુંસક લિંગમાંજ થાય છે. દા. ત.

१ पाणिपादमुखम्- (पाणी च पादौ च मुखं च) હાથ, પગ અને મોં નો સમુહ.

२ गवाश्वम् - (गावश्च अश्वाश्च) ગાય અને ઘોડા.

३ दासीदासम्- (दास्यश्च दासाश्च) દાસીઓ અને દાસ.

४ शंखपटहम् - (शंखश्च पटहश्च) = શંખ અને ઢોલ.

५ गंगाशोणम् (गंगा च शोणश्च) ગંગાનદી અને શોણનદી.

આ પ્રમાણે સમુદાય અર્થમાં નાન્યતર જાતીના એક વચનમાં આ સમાસ બને છે.

" च " શબ્દનો અર્થ " અને " આ અર્થનો સંક્ષેપ આ દ્વંદ્વ સમાસમાં થાય છે. અને આ 'ચ'કારને દૂર કરવાથી આ સમાસ બને છે. આટલુંજ આ બાબતમાં ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ. જુઓ—

મૂળ વાકય	ભાષામાં અર્થ	દ્વન્દ્વ સમાસ
रामश्च रावणश्च-	(રામ અને રાવણ)	रामरावणौ
शिवश्च केशवश्च-	(શિવ અને કેશવ)	शिवकेशवौ।
व्याघ्रश्च सिंहश्च-	(વાઘ અને સિંહ)	व्याघ्रसिंहौ।

વાચક આ પ્રમાણે દ્વંદ્વ-સમાસનો પ્રયોગ કરી શકે છે. કારણકે આ સૌથી સહેલો સમાસ છે. વધુ ઉદાહરણો—

बालश्च वृद्धश्च - बालवृद्धौ।
कोकिलश्च मयूरश्च- कोकिलमयूरौ।
व्याघ्रश्च वराहश्च महिषश्च–व्याघ्रवराहमहिषाः।
कूपश्च तडागश्च–कूपतडागौ।
वटश्च आम्रश्च - वटाम्रौ।
वटश्च आम्रश्च पिप्पलश्च- वटाम्रपिप्पलाः।
ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च - ब्राह्मणक्षत्रियौ।
तडागश्च वृक्षश्च – तडागवृक्षौ।
बालश्च तरुणश्च – बालतरुणौ।
नदी च नदश्च – नदीनदौ।

—०—

પાઠ ૧૭

द्विगु-समासः ।

જે સમાસમાં સંખ્યાવાચક શબ્દ શરૂઆતમાં હોય છે, તે સમાસનું નામ દ્વિગુ-સમાસ હોય છે. આ સમાસનું સામાન્ય લક્ષણ આ છે, માટે આ સમાસને ઓળખવો ઘણો સહેલો છે અને એને બનાવવો પણ સહેલો છે.

આ સમાસના બે પ્રકાર છે— (१) एकवद्भावी द्विगुसमास અને (२) अनेकवद्भावी द्विगुसमास ।

एकवद्भावी द्विगुसमासः ।

१ त्रिशृंगम् (त्रयाणां शृंगाणां समाहारः) ત્રણ શીંગોનો સમૂહ.
२ पञ्चगवम् (पञ्चानां गवां समाहारः) પાંચ ગાયોનો સમૂહ.
३ पंचमूली (पंचानां मूलानां समाहारः) પાંચ મૂળનો સમૂહ.
४ सप्तफली (सप्तानां फलानां समाहारः) સાત ફળોનો જથ્થો.
५ अष्टाध्यायी (अष्टानां अध्यायानां समाहारः) આઠ અધ્યાયોનો સમૂહ.

अनेकवद्भावी द्विगुसमासः ।

१ सप्तर्षय - (सप्त च ते ऋषयश्च) સાત ઋષિ.
२ चतुर्दिश - (चतस्रः च ता दिशः) ચાર દિશાઓ.
३ त्रिलोकाः - (त्रयः च ते लोकाः) ત્રણ ભુવન.

આ પ્રકારનો આ દ્વિગુ સમાસ છે, અને એ અત્યંત સહેલો છે.

જેનાં પ્રારંભમાં સંખ્યાવાચક શબ્દ છે, તેને દ્વિગુ–સમાસ સમજવો અને તેને પૂર્વોક્ત પ્રમાણે છૂટો પાડવો જોઇએ.

संस्कृत-वाचन-पाठः ।

अभियाय च तं इंगुदीवृक्षं सभार्यः सलक्ष्मणः रामः रथात् अवातरत्। तत्र गुह नाम निषादराजः तस्य सखा आसीत्। सः अपि रामं आगतं श्रुत्वा अमात्यैः वृद्धैः च परिवृतः तत्र रामं उपगतः। चीरवस्त्रधारी रामः सायंसंध्यां तत्र उपास्य, लक्ष्मणेन आनीतं केवलं जलं एव भोजनार्थं आददे। वृक्षं आश्रित्य तत्रैव लक्ष्मणः तस्थौ। धनुर्धरः गुह अपि सूतेन सह तत्रैव स्थितः।

તે ઇંગુદીવૃક્ષની પાસે પત્ની અને લક્ષ્મણની સાથે રામ રથમાંથી ઉતર્યા. ત્યાં ગુહ નામનો ભીલોનો રાજા તેનો મિત્ર હતો. તે પણ રામ આવ્યા સાંભળી મંત્રિઓ અને વૃદ્ધોથી વિંટળાયેલો ત્યાં રામની પાસે ગયો. વલ્કલધારી રામે સાયં–સંધ્યાની ત્યાં ઉપાસના કરીને લક્ષ્મણથી લવાયેલું માત્ર જળજ ભોજનને માટે લીધું. ઝાડનો આશ્રય લઇને ત્યાં લક્ષ્મણ ઉભો રહ્યો. ધનુર્ધારી ભીલ પણ સારથીની સાથે ત્યાં ઉભો રહ્યો.

—*—*

પાઠ ૧૮

१ प्रभातायां शर्वर्यां रामः उवाच " तराम जाह्नवीं " इति । रामलक्ष्मणौ सीतया सह गंगां जग्मतुः । तं प्राञ्जलिः सूतः धर्मज्ञं रामं उवाच- " किं अहं इदानीं करवाणि " इति । रामः तं प्रत्युवाच " राजानं अभिवाद्य ब्रूयाः । न अहं न च लक्ष्मणः अनुशोचति वनवासम् । चतुर्दशवर्षेषु निवृत्तेषु नः सर्वान् पुनरागतान् द्रक्ष्यसे " इति ।

---

૧ સૂર્યોદય થતાંજ રામ બોલ્યા " ગંગા પાર કરીશું " રામ-લક્ષ્મણ સીતાની સાથે ત્યાં ગંગા નજીક ગયા. હાથ જોડીને સારથિએ ધર્મ જાણનારે રામને પૂછ્યું કે " હું હવે શું કરું ?" રામે તેને ઉત્તર આપ્યો કે-- રાજાને પ્રણામ કરીને કહેજે કે ન તો લક્ષ્મણ હું વનવાસનો શોક કરતા નથી. ચૌદ વર્ષ વીત્યા પછી અમને સૌને પાછા વળેલા જોશો.

" हे सुमन्त्र ! राजानं मातरं कैकेयीं अन्याश्च देवीः पुनः पुनरुक्त्वा, अथ कौसल्यां सीतायाः मम लक्ष्मणस्य च वचनात् आरोग्यं पादाभिवंदनं च ब्रूहि । कथय च । नाभि भविष्यति त्वां दुःखं अस्मत्संतापजं भरतश्च आक्षिप्तवक्तव्यः यथा राजनि वर्तसे तथा सर्वासु मातृषु अविशेषतः वर्तेथाः । " एवं सूतं पुनः पुनः सांत्वयित्वा, पश्चात् गुहं वचनं अब्रवीत्- " हे गुह ! " इदानीं सजने वने मे वास न योग्यः । अतः आनय न्यग्रोधक्षीरं " । इति गुहः च राजपुत्राय तत् क्षिप्रं क्षीरं उपाहरत् । रामः अपि तेन जटाः अकरोत् । नदीतीरे स्थितां नावं दृष्ट्वा तत्र पूर्वं सीतां

आरोप्य ततः स्वयं सलक्ष्मणः आरुरोह । ततः सा शुभा नौका शीघ्रं सलिलं अत्यगात् ।

૨ ' હે સુમંત્ર ! રાજાને, માતાને, કૈકેયીને, તથા અન્ય દેવીઓ અને કૌસલ્યાને વારંવાર પૂછીને સીતા લક્ષ્મણ તથા મારાં તરફથી કુશળતા પૂછીને પ્રણામ કરજે અને કહેજે કે તેમને અમારા લીધે વધુ દુઃખ નહીં થાય. ભરતને પણ કહેજે કે જેમ રાજા સાથે વર્તાવ કરે છે તેમજ વિશેષ કરીને બધી માતાઓ સાથે વ્યવહાર કર. "

આ પ્રમાણે સારથિને પુનઃ શાંત કરીને પછી ગુહને કહ્યું, ' હે ગુહ ! હવે મનુષ્યોથી યુક્ત વનમાં રહેવું મારે માટે ઠીક નથી. મનુષ્ય રહિત વનમાં રહેવું જોઇએ. માટે વડનું દુધ લાવ. ' ગુહે રાજપુત્રને માટે તુરતજ (વડનું) દૂધ આણ્યું. રામે પણ તેની જટા બનાવી. નદી કાંઠે ઉભેલી નૌકા જોઇને ત્યાં પ્રથમ સીતાને બેસાડીને પછી પોતે લક્ષ્મણુની સાથે બેઠયા. પછી તે ઉત્તમ નૌકા તુરતજ પાણીમાં તરવા લાગી.

સંધિ કરેલાં વાક્યો

राम उवाच प्रभातायां शर्वर्याम् । उवाच रामः प्रभातायां शर्वर्याम् । प्रभातायांशर्वर्यामुवाच रामः । तं प्राञ्जलिः सूतो धर्मज्ञं राममुवाच । उवाच तं रामं धर्मज्ञं प्राञ्जलिः सूतः । सूतः प्राञ्जलिरुवाच धर्मज्ञं तं रामम् ।

પાઠ ૧૯

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ अन्यं तीरं संप्राप्य ते सर्वे नावं हित्वा प्रातिष्ठन्त । रामः तदा लक्ष्मणं आह-' सौमित्रे ! त्वं अग्रतः गच्छ, सीता त्वां अनुगच्छतु । अहं सीतां अनुपालयन् पृष्ठतः गच्छामि। अस्माभिः अन्योऽन्यस्य रक्षा कर्तव्या। वनवासस्य दुःखं वैदेही अद्य वेत्स्यति ।'

ગુજરાતી વાક્યો

૧. બીજે પાર પહોંચીને તેઓ બધા નૌકાને છોડીને ચાલવા લાગ્યા. રામે ત્યારે લક્ષ્મણને કહ્યું—'હે લક્ષ્મણ ! તું આગળ ચાલ, સીતા તારી પાછળ ચાલશે. હું સીતાનું રક્ષણ કરતો કરતો પાછળથી ચાલીશ. આપણે એક બીજાની રક્ષા કરવાની છે. વનવાસનું કષ્ટ સીતા આજે જાણશે.

संस्कृत-वाक्यानि ।

२ रामः तां रात्रीं भरद्वाजाश्रमे सुखं अवसत् । प्रातः उत्थाय महर्षिं अभिवाद्य तौ अग्रे जग्मतुः । महर्षिश्च तेषां स्वस्त्ययनं चकार । तान् राज्ञः औरसान् पुत्रान् प्रस्थितान् प्रेक्ष्य चित्रकूटस्य रम्यं पंथानं आदिश्य, महर्षि-न्यवर्तत । कालिन्दीं नदीं आसाद्य सद्य तितीर्षवः चिन्तां आपेदिरे । ततः तौ रामलक्ष्मणौ काष्ठ-संघाटं सुमहाप्लवं चक्रतुः । लक्ष्मणः सीतायाः सुखं आसनं चकार । तत्र रामः लज्जमानां तां सीतां प्लवं प्रथमं अध्यारोपयत्। पश्चात् स्वयं लक्ष्मणेन सह आरुह्य, अग्रे ''

ગુજરાતી વાક્યો.

૨ રામ તે રાત્રીએ ભરદ્વાજના આશ્રમમાં સુખથી રહ્યા. પ્રાતઃકાળે ઉઠીને મહર્ષિને પ્રણામ કરીને તેઓ (બંને) આગળ ચાલવા લાગ્યા. મહર્ષિએ પણ તેમના (स्वस्त्ययन) શુભ ગમન માટે પ્રાર્થના કરી. તે રાજાનાં પુત્રોને જતા જોઈને ચિત્રકૂટનો રમણીય માર્ગ બતાવીને મહર્ષિ પાછા વળ્યા. યમુના નદી પહોંચ્યાને તરતજ નદી પાર કરવાની ઇચ્છાવાળા ચિંતા કરવા લાગ્યા. પછી તે રામલક્ષ્મણ લાકડાંઓને જોડીને મોટો તરાપો બાંધવા લાગ્યા. લક્ષ્મણે સીતાને માટે સારૂં આસન બનાવ્યું. ત્યાં રામે લજ્જિત તે સીતાને તરાપાપર પ્રથમ ચઢાવી. પછી જાતે લક્ષ્મણની સાથે ચઢીને આગળ વધ્યા.

समासाः ।

१ सभार्यः- भार्यया सहितः ।
२ सलक्ष्मणः- लक्ष्मणेन सहितः ।
३ निपादराज.- निपादानां राजा ।
४ चीरवस्त्रधारी- चीरं च वस्त्रं च चीरवस्त्रे, चीरवस्त्रे धारयति इति चीरवस्त्रधारी ।
५ घनुर्धर.- घनुः धारयति इति ।
६ रामलक्ष्मणौ- रामश्च लक्ष्मणश्च ।
७ वनवासः- वने वासः ।
८ चतुर्दशवर्षाणि- चतुर्दश च तानि वर्षाणि च ।
९ पादाभिवन्दनं- पादयोः अभिवंदनम् ।

१० असमत्संतापज– अस्माकं संताप असमत्संताप', असम-त्संतापात् जातम्।
११ सजनम्– जनेन सहितं ।
१२ निर्जनम्– निर्गत जनः यस्मात् ।
१३ राजपुत्र– राज्ञः पुत्रः ।
१४ नदीतीरम्– नद्याः तीरम् ।
१५ भरद्वाजाश्रमः– भरद्वाजस्य आश्रमः ।
द्वंद्व समास = रामलक्ष्मणौ, चीरवस्त्रे ।
द्विगु ,, = चतुर्दशवर्षाणि ।

આ પ્રમાણે નીચે જણાવેલા સમાસોનો વિગ્રહ કરવાનો પ્રયત્ન કરો–

१ सपुत्रः । समित्रः । सवस्त्र । सस्नेहः । सजलः ।
२ मनुष्यराज । पशुपति । वनचरराजः । नक्षत्रेश ।
३ शस्त्रधारी । अग्निधारी । वस्त्रधारी । कुशधारी ।
४ गृहवासः । जलनिवासः । कूपवास । वृक्षनिवासः ।
५ आश्रमवासी – आश्रमे वसति इति ।
६ नगरवासी – नगरे वसति ।
७ वृक्षनिवासी – वृक्षे निवसति ।
८ मनुष्यश्रेष्ठः – मनुष्येषु श्रेष्ठः

—०:०—

પાઠ ૨૦

तत्पुरुष-समासः ।

तत्पुरुष- समासना આઠ પ્રકાર છે— १ प्रथमा- तत्पुरुष । २ द्वितीया- तत्पुरुष । ३ तृतीया तत्पुरुष । ४ चतुर्थी तत्पुरुष । ५ पंचमी- तत्पुरुष । ६ षष्ठी- तत्पुरुष । ७ सप्तमी- तत्पुरुष । ८ नञ्तत्पुरुष ।

એના દાખલા જુઓ—

(१) प्रथमा तत्पुरुषः ।

१ मध्याह्नः- (मध्यः अह्नः)- બપોરે- મધ્યાહ્ન.
२ मध्यरात्रः (मध्यः रात्रेः)- મધ્યરાત્રી.
३ प्राप्तजीविकः- (प्राप्तः जीविकां)- આજીવિકા પામેલો.

(२) द्वितीया तत्पुरुषः ।

१ ग्रामगत. (ग्रामं गतः) ગામ ગયેલો.
२ सुखप्राप्तः - (सुखं प्राप्तः) સુખ મેળવેલો.
३ दुःखातीतः- (दुःखं अतीतः) ઘણો દુ:ખી.

(३) तृतीया तत्पुरुषः ।

१ मातृसदृशः- (मात्रा सदृशः)- માતા સમાન.
२ पितृसमः- (पित्रा समः) - પિતા સમાન.
३ गुडसंमिश्रितः-(गुडेन संमिश्रितः)- ગોળથી ભેળવાયેલું.
४ शस्त्रच्छिन्नः– (शस्त्रेण छिन्नः) શસ્ત્રથી છિન્નભિન્ન.

(४) चतुर्थी तत्पुरुषः ।

१ यूपदारु- (यूपाय दारु)-યજ્ઞને માટે સમિધા (લાકડાં).
२ मुद्रिकासुवर्ण- (मुद्रिकायै सुवर्णं)- વીંટીને માટે સોનુ.
३ भूतबलि (भूतेभ्य बलि)- પ્રાણીઓ માટે અન્ન.

(५) पञ्चमी तत्पुरुषः ।

१ सिंहभय (सिंहात् भय) સિંહથી ડર.
२ स्वर्गभ्रष्ट (स्वर्गात् भ्रष्ट)- સ્વર્ગથી પતિત
३ दुःखमुक्त (दुःखात् मुक्त)- દુઃખથી મુક્ત

(६) षष्ठी तत्पुरुषः ।

१ राजपुरुष (राज्ञ पुरुष) રાજાનો માણસ
२ वृक्षमूल (वृक्षस्य मूलं) ઝાડનુ મૂળ
३ पृथिवीपति (पृथिव्या पति) પૃથ્વીનો સ્વામી.
४ धर्मग्रंथ (धर्मस्य ग्रंथ)- ધર્મનો ગ્રંથ
५ देवपूजक -(देवस्य पूजक)- દેવનો પૂજારી

(७) सप्तमी तत्पुरुषः ।

१ व्यवहारधूर्त -(व्यवहारे धूर्त)- વહેવારમા કુશળ.
२ विद्याप्रवीण (विद्याया प्रवीण) વિદ્યામા પ્રવીણ
३ कलानिपुण (कलासु निपुण) કળાઓમા નિપુણ
४ वाक्पटु (वाचि पटु) બોલવામા પ્રવીણ

(८) नञ्तत्पुरुषः ।

१ अब्राह्मण (न ब्राह्मण) જે બ્રાહ્મણ નહીં તે

२ अविद्वान्- (न विद्वान)- જે પંડિત નહીં તે

३ अशक्त (न शक्त) જે સમર્થ નથી તે.

વાચક આટલા તત્પુરુષ સમાસોનાં રૂપો જોઇને જાણી શકશે કે પ્રત્યય સમાસને વિગ્રહ કરતી વેળા પહેલી, બીજી અને ત્રીજી વિભક્તિઓનાં લાગતા હોવાથીજ ઉપરનાં સમાસોનાં પહેલો તત્પુરુષ, બીજો તત્પુરુષ વિગેરે નામો પડયાં છે.

નઞ્ તત્પુરુષની વેળા નકારનો અર્થ બતાવનાર અક્ષર સમાસનાં પ્રારંભમાંજ લાગે છે.

આટલી વાત ધ્યાનમાં રાખવાથી વાચક તત્પુરુષ સમાસને ઓળખી શકશે હવે થોડું વાચો—

संस्कृत-वाचन-पाठः ।

राम· सीतां अब्रवीत्- वैदेहि ! सर्वान् नगान् पुष्पितान् पश्य । नरैः अनुपसेवितान् फलपुष्पैः च अवनतान् बिल्वान् भल्लातकान् पश्य। नूनं अत्र वयं शक्ष्याम आजीवितुम्। एष कोकिल कूजति। शिखी तं प्रतिकूजति। पश्य इमं रम्यं चित्रकूटं यस्य काननेषु रंस्यामहे। इति। रम्यं चित्रकूटं आसाद्य तत्र वाल्मीकं अभि-वाद्य उपविविशु·। महर्षिः तान् पूजयामास। ततः राम लक्ष्मणं अब्रवीत्, लक्ष्मण ! रुचिरं आवसथं कुरुष्व इति। लक्ष्मण अपि पर्णशालां चक्रे। राम स्नात्वा देवयजनं अकरोत्, विवेश च पर्णशालां। रम्यं चित्रकूटं, माल्यवतीं नदीं च आसाद्य राघवः ननन्द। पुराविप्रवासस्य दु·ख जहौ च।

રામ સીતાને બોલ્યા– 'હે સીતા ! જો બધા પર્વતો પુષ્પયુક્ત થયા છે. મનુષ્યો વડે ઉપભોગ ન થયાથી ફૂલ અને ફળો વડે લચેલાં બિલ અને ભિલાવનાં વૃક્ષો જો. ખરેખર અહીં આપણે આજીવિકા માટે સમર્થ બનીશું. આ કોયલ બોલે છે.મોર તેને જવાબ આપે છે. જો આ સુંદર ચિત્રકૂટને જોવાં જંગલોમાં (આપણે) ભ્રમણ કરીશું.' એવા રમણીય ચિત્રકૂટ પહોંચીને ત્યાં વાલમીકિ ઋષિને પ્રણામ કરીને (તેઓ) બેઠા. મહર્ષિએ તેમની પૂજા કરી. ત્યારે રામ લક્ષ્મણને કહેવા લાગ્યા, 'હે લક્ષ્મણ ! સુંદર ઘર બનાવ.' લક્ષ્મણે પણ પર્ણશાળા બનાવી. રામે સ્નાન કરીને દેવોનો યજ્ઞ કર્યો. અને પર્ણશાળામાં દાખલ થયા. સુંદર ચિત્રકૂટ અને માલ્યવતી નદીએ પહોંચીને રામ આનંદિત થયા. અને (તેણે) શહેરથી દૂર હોવાના દુઃખને ત્યજી દીધું

समासः ।

१ अनुपसेवित--न उपसेवितः । २ फलपुष्पे - फलं च पुष्पं च ।

वाक्यानि ।

राम सीतामब्रवीत्। अब्रवीद्रामः सीताम् । सीतामब्रवीद्रामः । सीतां रामोऽब्रवीत् । सर्वान्नगान्पुष्पितान्पश्य । पश्य नगान्सर्वान्पुष्पितान् । पुष्पितान्सर्वान्नगान्पश्य । पश्येमं रम्यं चित्रकूटम् । रम्यमिमं चित्रकूटं पश्य ।

—o—

પાઠ ૨૧

अथ सुमंत्रः दुर्मना भूत्वा, निरानंदां अयोध्यां प्रययौ। अभिधावन्तः सहस्रशः नराः सुमंत्रं अभ्यद्रवन् पृच्छन्तः च "क्व राम" इति। सीतारामलक्ष्मणाः गंगापारं गताः इति विज्ञाय च "हा राम ! हा राम !" इति विचुक्रुशुः। स वातायनगतानां स्त्रीणां च परिदेवनं शुश्राव। राजवेश्म प्रविश्य आतुरं राजानं अपश्यत्। यथोक्तं रामवचनं राजानं प्रणिपत्य प्रत्यवेदयत्। राजा तु तत् श्रुत्वा मूर्च्छितः भूत्वा भूमौ न्यपतत्। सर्वं अन्तःपुरं तदा आविद्धम्। रामे वनं प्रव्राजिते अथ षष्ठीं रजनीं अर्धरात्रे राजा पुनः पूर्वं कृतं दुष्कृतं अस्मरत्। कौसल्यां च अब्रवीत्। देवि ! यदा त्वं अनूढा अभवः अहं च युवराजः। तदा प्रावृट् समयः प्राप्तः अतिसुखे तस्मिन् काले सरयूं नदीं

હવે સુમંત્ર દુઃખી બનીને નિરાશ વદને અયોધ્યા તરફ નીકળ્યો. દોડતાં હજારો મનુષ્યો સુમંત્રની પાસે પહોંચ્યાં અને પૂછવા લાગ્યાં કે " ક્યાં છે રામ ? " સીતા, રામ અને લક્ષ્મણ ગંગાને પાર ગયા એમ જાણીને " હા રામ, હા રામ " એમ રડવા લાગ્યાં. તેણે સ્ત્રીઓનું પણ રૂદન સાંભળ્યું. રાજગૃહમાં પ્રવેશ કરીને દુઃખી રાજાને જોયા. જેવું કહ્યું હતું (તેવું) રામનું ભાષણ રાજાને પ્રણામ કરીને કહ્યું. રાજા તેને સાંભળી જમીનપર ઢળી પડયો. આખું અંતઃપુર (રણવાસ) ત્યારે દુઃખી થયું. રાજાને વનમાં મોકલ્યા પછી છઠ્ઠી (રાત્રે) મધ્ય રાત્રિએ રાજાએ પુનઃ અગાઉ કરેલું પાપ- કર્મને યાદ કર્યું અને કૌસલ્યાને બોલ્યા, 'હે દેવિ ! જ્યારે તું કુમારી હતી અને હું યુવરાજ હતો, ત્યારે વર્ષા-

अन्वगाम्। यद् अहं रात्रौ निपाने अभ्यागत महिषं गजं मृग वा हन्तुं लभेय इति। अंधकारे तु तदा वारणस्य इव जले नर्दतः घोषं अशौषम्। तत गजप्रेप्सुः दीप्तं शरं उद्धृत्य अपातयम्। 'तदा कस्य अपि व्यक्ता वाक् प्रादुरासीत् "कथ मद्विधस्य ऋषेः वध विधीयते। न अहं मम जीवितक्षयं अनुशोचामि। अपि तु मातर च पितर च अनुशोचामि।" श्रुत्वा तां करुणां वाच व्यथितस्य मे कराभ्यां सशर चाप भुवि अपतत्। दुर्मना तं देशं गत्वा तत्र इषुणा हत तापसं अपश्यम्। स तापसः मां उवाच। " मम पितु अय आश्रम, इत. स्थानात् एकपदी एव केवलम्। त्वं तत्र गच्छ त प्रसादय च। संकुपित सः त्वां न

ઋતુ શરૂ થઇ ઘણુજ સુખદાયક તે કાળે સરયૂનદી પર હુ ગયોઃ (એ માટે) કે પાણી પીવાને માટે આવેલાં ભેંસ, હાથી યા તો મૃગને મારવાને મેળવું. તે વેળા અંધકારમા જળમા હાથીનાં જેવો અવાજ સાભળ્યો પછી હાથીનો શિકાર કરવાની ઇચ્છાવાળા મેં તેજસ્વી બાણુ લઇને છોડયુ. ત્યારે કોઇની પણુ સ્પષ્ટ વાણી મેં સાભળી. " મારા જેવા ઋષિનો વધ શા માટે કરવામા આવે છે ? હું મારા જીવનના નાશ માટે શોક કરતો નથી, પરંતુ માતા અને પિતાને માટે શોક કરૂં છું " તે કરૂણામય વાણી સાભળી, દુઃખી થયેલા મારા હાથોમાથી બાણુસહિત ધનુષ્ય ભૂમિપર પડી ગયું. દુઃખી બની, તે જગ્યાએ જઈને, ત્યા બાણુ વડે મરાયેલા તપસ્વીને જોયો, તે તપસ્વી મને બોલ્યો કે—" મારા પિતાનો આ આશ્રમ આ જગ્યાએથી એકજ ડગ માત્ર છે તું ત્યા જા અને તેને રાજી

પાઠ ૨૨

शपेत्। मां च विशल्यं कुरु।" ततः अहं बाणं उदहरम्। स तपोधनः सद्यः प्राणान् जहौ। अहं अपि यथा आख्यातं जलपूर्णं घटं आदाय आश्रमपथं गतः। तत्र अहं अपश्यं तस्य वृद्धौ अन्धौ च पितरौ। मम पदशब्दं श्रुत्वा एव मुनिः अभाषत, "किं पुत्र! चिरयसि? आनय क्षिप्रं पानीयम्। कथं न अभिभाषसे!" इति। तदा मया तस्य पुत्रस्य मरणं निवेदितम्। असौ तदा उवाच माम् "नय नौ तं एव देशं तथाविधं पुत्रं द्रष्टुं इच्छावः।" ततः अहं एकं सभार्यं मुनिं तत्र नीत्वा पुत्रं अस्पर्शयम्। तौ पुत्रं स्पृष्ट्वा अस्य शरीरे निपेततुः। स मुनिः शोकसंतप्तः तदा मां आह- "हे राजन्! मे शापात् त्वं एवं पुत्रशोकेनैव कालं गमिष्यसि।" एवं मां शापं दत्वा तत्

કર. ગુસ્સે થતાં તે તને શાપ દેશે નહિ. મને બાણ મુક્ત કર." ત્યારે મેં (તેના શરીરમાંથી) બાણ કાઢયું. તે તપસ્વીએ તેજ પળે પ્રાણ છોડયો. મેં પણ જેમ કહ્યું હતું, પાણીનો ઘડો લઈને આશ્રમનાં રસ્તે ગયો. ત્યારે મેં તેનાં બંને અંધ માતા પિતાને જોયાં. મારો પગનો અવાજ સાંભળીનેજ મુનિએ કહ્યું "લાવ જલદી પાણી. કેમ બોલતો નથી?" ત્યારે મેં તેના પુત્રનું મૃત્યુ કહ્યું." તેણે ત્યારે મને કહ્યું "લઈજા અમને (બંનેને તે દેશ)માં, તેવા (મૃત) પુત્રને જોવાની ઈચ્છા છે." ત્યારે મેં એકલાએ પત્નીસહિત મુનિને ત્યાં લઇ જઇને પુત્રનો સ્પર્શ કરાવ્યો. તેઓ (બંને) પુત્રને સ્પર્શ કરીને તેનાં શરીર પર ઢળી પડયાં. તે મુનિ ત્યારે શોકથી ક્રોધમય ત્યારે મને બોલ્યા-- 'હે રાજા! મારા શાપ વડે તું આ પ્રમાણેજ

मिथुनं स्वर्गं अगात्। अद्य तत् पापं मया इदानीं स्मृतम्। तस्य पापकर्मणः एव अयं विपाकः।

પુત્રશોકથી મરણને પામશે.' આ પ્રમાણે મને શાપ દઈને તે યુગલ સ્વર્ગમાં ગયાં. આજે તે પાપને મેં હવે યાદ કર્યું. આ પાપ કર્મનું જ આ પરિણામ છે.

समासाः।

द्वंद्वसमास–सीतारामलक्ष्मणाः (सीता च रामश्च लक्ष्मणश्च)

तत्पुरुष—(नञ्तत्पुरुष) = (१) अयोध्या (न योध्या)।
अनूढा (न ऊढा)।

(तृतीया तत्पुरुष) = (१) शोकसंतप्त (शोकेन संतप्तः)।

(पंचमीतत्पुरुष) (१) पुरविप्रवासः = पुरात् वि-प्रवासः।

(षष्ठीतत्पुरुष) = (१) गंगापारः (गगायाः पारः)।
(२) राजवेश्म (राज्ञः वेश्म)।
(३) रामवचनं रामस्य वचनं)।
(४) जीवितक्षय. (जीवितस्य क्षयः)।
(५) पदशब्द. (पादयोः शब्द.)।
(६) पुत्रशोकः (पुत्रस्य शोकः)।
(७) पर्णशाला = पर्णानां शाला।
(८) देवयजनं = देवानां यजन।

(सप्तमीतत्पुरुष) = (१) वातायनगता (वातायने गता)

—::=✦=::—

પાઠ ૨૩

बहुव्रीहि-समासः ।

બહુવ્રીહિ સમાસનાં મુખ્ય સાત ભેદ છે. (१) द्विपद बहुव्रीहिः, (२) बहुपद बहुव्रीहिः, (३) संख्योत्तरपद बहुव्रीहिः, (४) संख्योभयपद बहुव्रीहिः, (५) सहपूर्वपद बहुव्रीहिः, (६) व्यतीहारलक्षणो बहुव्रीहिः, (७) दिगंतराललक्षणो बहुव्रीहिः ।

દ્વિપદ - બહુવ્રીહિનાં પણ છ ભેદ છે. ઉદાહરણો નીચે આપ્યાં છે—

(१) द्वितीया बहुव्रीहिः ।

१ प्राप्तोदकः = प्राप्तं उदकं यं स प्राप्तोदकः (ग्रामः) = જે ગામમાં જળ પ્રાપ્ત થયું છે એવું ગામ.

२ आरूढवानरः = आरूढः वानरः यं (वृक्षं) स आरूढवानरः (वृक्षः) = જે પર વાંદર ચઢયો છે તે ઝાડ.

(२) तृतीया बहुव्रीहिः ।

१ निर्जितकामः = निर्जितः कामः येन स निर्जितकामः (शंकरः) જેણે કામ જીત્યો તે.

२ प्राप्तविद्यः = प्राप्ता विद्या येन । = જેણે વિદ્યા મેળવી છે તે.

३ जितशत्रुः = जिताः शत्रवः येन । = જેણે શત્રુને હરાવ્યા છે તે.

(३) चतुर्थी बहुव्रीहिः ।

१ उपनीतभोजनः = उपनीतं भोजनं यस्मै । = પાસે રાખ્યું છે, ભોજન જેને માટે.

मिथुनं स्वर्गं अगात्। अद्य तत् पापं मया इदानीं स्मृतम्। तस्य पापकर्मणः एव अयं विपाकः।

પુત્રશોકથી મરણને પામશો.' આ પ્રમાણે મને શાપ દઇને તે યુગલ સ્વર્ગમાં ગયાં. આજે તે પાપને મેં હવે યાદ કર્યું. આ પાપ કર્મનું જ આ પરિણામ છે.

समासाः।

द्वंद्वसमास–सीतारामलक्ष्मणाः (सीता च रामश्च लक्ष्मणश्च)

तत्पुरुष—(नञ्तत्पुरुष) = (१) अयोध्या (न योध्या)।
अनूढा (न ऊढा)।

(तृतीया तत्पुरुष) = (१) शोकसंतप्त (शोकेन संतप्तः)।

(पंचमीतत्पुरुष) (१) पुरविप्रवासः = पुरात् वि-प्रवासः।

(षष्ठीतत्पुरुष) = (१) गंगापारः (गंगायाः पारः)।
(२) राजवेश्म (राज्ञः वेश्म)।
(३) रामवचनं रामस्य वचनं)।
(४) जीवितक्षयः (जीवितस्य क्षयः)।
(५) पदशब्दः (पादयोः शब्दः)।
(६) पुत्रशोकः (पुत्रस्य शोकः)।
(७) पर्णशला = पर्णानां शाला।
(८) देवयजनं = देवानां यजन।

(सप्तमीतत्पुरुष) = (१) वातायनगता (वातायने गता)

—:=:—

પાઠ ૨૩

बहुव्रीहि–समासः ।

બહુવ્રીહિ સમાસનાં મુખ્ય સાત ભેદ છે. (१) द्विपद बहुव्रीहिः, (२) बहुपद बहुव्रीहिः, (३) संख्योत्तरपद बहुव्रीहिः, (४) संख्योभयपद बहुव्रीहिः, (५) सहपूर्वपद बहुव्रीहिः, (६) व्यतीहारलक्षणो बहुव्रीहिः, (७) दिगंतराललक्षणो बहुव्रीहिः ।

દ્વિપદ- બહુવ્રીહિનાં પણ છ ભેદ છે. ઉદાહરણો નીચે આપ્યાં છે–

(१) द्वितीया बहुव्रीहिः ।

१ प्राप्तोदकः = प्राप्तं उदकं यं सः प्राप्तोदकः (ग्रामः) = જે ગામમાં જળ પ્રાપ્ત થયું છે એવું ગામ.

२ आरूढवानरः = आरूढः वानरः यं (वृक्षं) स आरूढवानरः (वृक्षः) = જે પર વાંદર ચઢયો છે તે ઝાડ.

(२) तृतीया बहुव्रीहिः ।

१ निर्जितकामः = निर्जितः कामः येन स निर्जितकामः (शंकरः) જેણે કામ જીત્યો તે.

२ प्राप्तविद्यः = प्राप्ता विद्या येन । = જેણે વિદ્યા મેળવી છે તે.

३ जितशत्रुः = जिताः शत्रवः येन । = જેણે શત્રુને હરાવ્યા છે તે.

(३) चतुर्थी बहुव्रीहिः ।

१ उपनीतभोजनः = उपनीतं भोजनं यस्मै । = પાસે રાખ્યું છે, ભોજન જેને માટે.

२ उपहृतधान्यः = उपहृतं धान्यं यस्मै । = આણ્યું છે અનાજ જેને માટે.

(४) पंचमी बहुव्रीहिः ।

१ निष्क्रान्तजन. = निष्क्रान्तः जनः यस्मात् । = ચાલી નીકળ્યા છે મનુષ્યો સુધાં જ્યાંથી (તે ગામ)

२ उद्धृतौदन = उद्धृत ओदनः यस्मात् । = કાઢી લઈ લીધો છે ભાત જેમાંથી (તે વાસણ)

३ समाप्तजल. = समाप्तं जलं यस्मात् । = ખલાસ પુરૂં થયું છે પાણી જેમાંથી (એવો કુવો)

(५) षष्ठी बहुव्रीहिः ।

१ शुक्लपटः = शुक्लः पटः यस्य । = શુભ્ર છે વસ્ત્ર જેનું.

२ नीलांबर = नीलं अम्बरं यस्य । = આસમાની (નીળું) છે વસ્ત્ર જેનું.

३ लंबकर्ण. = लंबौ कर्णौ यस्य । = લાંબા છે કાન જેના (તે ગધેડો)

(६) सप्तमी बहुव्रीहिः ।

१ वीरपुरुष. = वीराः पुरुषाः यस्मिन् । = वीर છે પુરૂષો જેનાં (એવું ગામ)

२ संचितजलं = संचितं जलं यस्मिन् = એકઠું કર્યું છે પાણી જેમાં (એવું પાત્ર)

३ बहुजनः = बहवः जना यस्मिन् । = ઘણાં છે લોકો જેમાં (એવું નગર)

આ " द्विपद्-बहुव्रीहि " નાં ઉદાહરણો છે. બહુવ્રીહિની વિલક્ષણતા એ છે કે જે પદો તે સમાસમાં આવેલાં છે તેનાથી ભિન્નજ બીજા પદાર્થની સમજ તે શબ્દોથી પડે છે. જેમકે " पीतांबरः " શબ્દ = (पीतं अंबरं यस्य) (पीत) પીળું છે, (अंबरं) વસ્ત્ર જેનું તે પુરુષ (કૃષ્ણ, વિષ્ણુ વી.) પીતાંબર શબ્દ થી સમજાય છે.

આ લક્ષણ વાંચક યાદ રાખે અને પૂર્વોક્ત સમાસોને ઓળખવાની કોશીષ કરે.

સંધિ કરેલાં વાક્યો

नरैरनुपसेवितान्फलपुष्पैश्चावनतान् बिल्वान्भल्लातकान्पश्य । नूनमत्र वयं शक्ष्यामाजीवितुम् । एष कोकिलः कूजति । शिखी तं प्रतिकूजति । पश्येमं रम्यं चित्रकूटं यस्य काननेषु रंस्यामहे। इति । रम्यं चित्रकूटमासाद्य तत्र वाल्मीकमभिवाद्योपविविशुः ।

નીચે લખેલા સમાસોનો વિગ્રહ કરો—

द्वंद्वसमास- फलपुष्पे ।
नञ्तत्पुरुष- असेवितः ।
तृतीयातत्पुरुष- हरिकृतः ।
चतुर्थीतत्पुरुष- अनहितम् ।
पञ्चमीतत्पुरुष- पुरविप्रवासः ।

-o=o-

પાઠ ૨૪

હવે અન્ય બહુવ્રીહિઓના ઉદાહરણ અહીં આપ્યાં છે—

बहुपद-बहुव्रीहिः समासः ।

પૂર્વોક્ત દ્વિપદ બહુવ્રીહી સમાસમાં માત્ર બેજ પદો હોય છે. પરંતુ એમાં બેથી વધુ પદો હોય છે, અને એનાથી પણ સમાસમાં દેખાતા પદો વડે તેનાથી બીજી વસ્તુનો બોધ થાય છે. જેવી રીતે–

१ पराक्रमोपार्जितसम्पत् = पराक्रमेण उपार्जिता संपद् येन सः पराक्रमोपार्जितसंपत् = પરાક્રમથી મેળવી છે સંપત્તિ જેણે તે (પરાક્રમી શૂર પુરુષ)

२ बाहुबलनिर्जितशत्रुः = बाहुबलेन निर्जिताः शत्रवः येन सः बाहुबलनिर्जितशत्रुः = સ્વબાહુબળ વડે પરાજીત કર્યા છે શત્રુ જેણે તે (બળવાન મનુષ્ય)

३ अन्यायोपार्जितधनः = अन्यायेन उपार्जितं धनं येन सः अन्यायोपार्जितधनः = અન્યાયના માર્ગથી ધન પ્રાપ્ત કર્યું છે જેણે તે (પાપી પુરુષ)

આ પ્રમાણે બીજાં ઉદાહરણો અગાઉ મુજબજ સમજવાં જોઇએ. આશા છે. કે આ મુજબ આ સમાસને વાંચક ઓળખી લેશે. એમાં બે શબ્દોથી વધુ શબ્દો પણ રહે છે અને બધા શબ્દો વડે બીજાજ પદાર્થનો અર્થ નીકળે છે.

संख्योत्तरपद-बहुव्रीहिः समासः ।

આ સમાસમાં બીજું પદ સંખ્યાવાચક હોય છે. એનું ઉદાહરણ જુઓ—

१ उपदशाः = उप समीपे दशानां सन्ति ये ते उपदशाः। = સમીપ દશ (પુરુષો) છે જે તેને ઉપદશ કહે છે.

આ પ્રમાણે " २ उपविंश, ३ उपशत " બીજા સંખ્યોત્તરપદ બહુવ્રીહિ સમાસ બને છે. એનાં વાદ જુઓ—

संख्योभयपद बहुव्रीहिः ।

એમાં બંને પદો સંખ્યાવાચકજ રહે છે, જેમકે—

१ द्वित्राः = द्वौ वा त्रयो वा = (બે કે ત્રણ)

२ द्विदशाः = द्विरावृत्ता दश = (બે વાર દશ)

આ પ્રમાણે આ બહુવ્રીહિ સમાસ થાય છે. એનાં બંને શબ્દ સંખ્યાવાચક હોય છે. આ કારણે એની ઓળખ અતિસરળ છે. હવે જુઓ—

सहपूर्वपद-बहुव्रीहिः ।

આ બહુવ્રીહિમાં " सह " સાથે, આ અર્થવાળા શબ્દ પ્રથમ સ્થાનમાં રહે છે; જેમકે—

१ समूलः = मूलेन सह वर्तते इति समूलः = મૂળની સાથે રહેનારા.

२ सपुत्रः = पुत्रेण सह वर्तते इति = પુત્ર સાથે રહે છે જે.

३ सकेशः = केशैः सह भवति इति = વાળની સાથે હોય છે જે.

४ सखड्गः = खड्गेन सह अस्ति इति = તરવારની સાથે હોય છે જે.

આ આવા પ્રકારનાં સમાસો અતિસુગમ છે, કારણ કે એની શરૂઆતમાં 'स' અને 'सह' એવા શબ્દો આવે છે. હવે જુઓ.

व्यतिहारलक्षणः बहुव्रीहिः ।

એમાં ઉલટ, પુલટ, ફેમ અથવા બદલાનો ભાવ રહે છે. દાખલા તરીકે—

१ केशाकेशि = केशेषु केशेषु गृहीत्वा यत् युद्धं प्रवृत्तं तत् केशाकेशि । = વાળ પકડીને જે યુદ્ધ થાય છે તે કેશાકેશિ છે.

२ दण्डादण्डि = दण्डैः दण्डैः प्रहृत्य यत् युद्धं प्रवृत्तं तत् दण्डादण्डि = લાઠીઓ અને સોટીઓના પ્રહાર કરી જે યુદ્ધ થયું તેનું નામ દણ્ડાદણ્ડી છે.

હવે એક બહુવ્રીહિ શેષ છે તેનું નામ છે—

दिगन्तराललक्षणः बहुव्रीहिः ।

એમાં દિશાઓનો અવકાશ બતાવવામાં આવ્યો છે, જેમકે—

दक्षिणपूर्वा = दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोः यत् अंतरालं सा दक्षिणपूर्वा । = દક્ષિણ અને પૂર્વ દિશાઓમાં જે અવકાશ છે તેનું નામ 'દક્ષિણપૂર્વા' છે.

આ સર્વ સમાસો સરળ છે, અને વાચક જો આ પાઠનો અભ્યાસ વિચાર અને મનનપૂર્વક કરશે તો તેને બહુવ્રીહિ સમાસનું જ્ઞાન આટલાંથી સારી પેઠે થઇ શકે છે, અને તેને કંઇ પણ મુશ્કેલી રહેશે નહિ.

સંસ્કૃત ભાષામાં બહુવ્રીહિ સમાસનો ઉપયોગ સારી પેઠે થાય

છે. પ્રયોગની દૃષ્ટિથી તત્પુરૂષ સમાસ અને બહુવ્રીહિ સમાસજ ખાસ કરીને વપરાય છે માટે વાચકોએ એ સમાસનો સારી પેઠે અભ્યાસ કરવો.

સંધિ કરેલાં વાક્યો.

महर्षिस्तान्पूजयामास। ततो रामो लक्ष्मणमब्रवीत् 'लक्ष्मण! रुचिरमावसथं कुरुष्वेति'।

लक्ष्मणोऽपि पर्णशालां चक्रे। रामः स्नात्वा देवयजनमकरोत्। विवेश च पर्णशालाम्। रम्यं चित्रकूटं, माल्यवतीं नदीं चासाद्य राघवो ननन्द। पुरविप्रवासस्य दुःखं जहौ च।

अथ सुमन्त्रो दुर्मना भूत्वा, निरानन्दामयोध्यां प्रययौ। अभिधावन्तः सहस्रशो नराः सुमंत्रमभ्यद्रवन्, पृच्छन्तश्च 'क राम' इति।

सीतारामलक्ष्मणौ गंगापारं गता इति विज्ञाय च 'हा राम! हा राम!' इति विचुक्रुशुः।

स वातायनगतानां स्त्रीणां च परिदेवनां शुश्राव।

પાઠ ૨૫

આ પાઠમાં પૂર્વ પાઠમાં આપેલી રામાયણની કથાનું સંધિયુકત સરળ સંસ્કૃત આપવામાં આવ્યું છે. જો વાંચકોએ પૂર્વપાઠો સારી પેઠે કર્યા હશે તેને આ પાઠ સમજવામાં ખાસ મુશ્કેલી નડશે નહિં.

(२)

अभियाय च तामिंगुदीवृक्षं सभार्यः सलक्ष्मणो रामो रथादवातरत्। तत्र गुहो नाम निषादराजस्तस्य सखाऽऽसीत्। सोऽपि राममागतं श्रुत्वाऽमात्यैर्वृद्धैश्च परिवृतस्तत्र राममुपगतः। चीरवस्त्रधारी रामः सायंसंध्यां तत्रोपास्य लक्ष्मणेनानीतं केवलं जलमेव भोजनार्थमाददे। वृक्षमाश्रित्य तत्रैव लक्ष्मणस्तस्थौ। धनुर्धरो गुहोऽपि सूतेन सह तत्रैव स्थितः। प्रभातायां शर्वर्यां राम उवाच— "तराम जाह्नवीं" इति। रामलक्ष्मणौ सीतया सह गंगां जग्मतुः। प्राञ्जलिः सूतो धर्मज्ञं राममुवाच- "किमहमिदानीं करवाणि" इति। रामस्तं प्रत्युवाच- "राजानमभिवाद्य ब्रूयाः। नाहं न च लक्ष्मणोऽनुशोचति वनवासम्। चतुर्दशवर्षेषु निवृत्तेषु नः सर्वान् पुनरागतान्द्रक्ष्यसे" इति॥

"हे सुमन्त्र! राजानं मातरं कैकेयीमन्याश्च देवीः पुनः पुनरुक्त्वा, अथ कौसल्यां सीताया मम लक्ष्मणस्य च वचनादारोग्यं पादाभिवंदनं च ब्रूहि। कथय च। नाभिभविष्यति त्वां दुःखमस्मत्संतापजम्। भरतश्चापि वक्तव्यो "यथा राजनि

वर्तसे तथा सर्वासु मातृष्वविशेषतो वर्तेथाः ।" एवं सूतं पुनः पुनः सांत्वयित्वा, पश्चाद्गुहं वचनमब्रवीत्- "हे गुह ! इदानीं सजने वने मे वासो न योग्यः। निर्जने वने वासोऽवश्यं कर्तव्यः। अत आनय न्यग्रोधक्षीरम्" इति । गुहश्च राजपुत्राय तत् क्षिप्रं क्षीरमुपाहरत् । रामोऽपि तेन जटा अकरोत्। नदीतीरे स्थितां नावं दृष्ट्वा तत्र पूर्वं सीतामारोप्य, ततः स्वयं सलक्ष्मणः आरुरोह । ततः सा शुभा नौका शीघ्रं सलिलमत्यगात् । अन्यं तीरं संप्राप्य ते सर्वे नावं हित्वा प्रातिष्ठन्त । रामस्तदा लक्ष्मणमाह-" सौमित्रे ! त्वमग्रतो गच्छ, सीता त्वामनुगच्छतु । अहं सीतामनुपालयन् पृष्ठतो गच्छामि। अस्माभिरन्योऽन्यस्य रक्षा कर्तव्या । वनवासस्य दुःखं वैदेह्यद्य वेत्स्यति ।"

रामस्तां रात्रीं भरद्वाजाश्रमे सुखमवसत् । प्रातरुत्थाय महर्षिमभिवाद्य तावग्रे जग्मतुः । महर्षिश्च तेषां स्वस्त्ययनं चकार। तान्राज्ञ औरसान्पुत्रान्प्रस्थितान्प्रेक्ष्य, चित्रकूटस्य रम्यं पंथानमादिश्य, महर्षिन्र्यवर्तत। कालिन्दीं नदीमासाद्य सद्यःस्तिर्तीर्षवश्चिन्तामापेदिरे ततस्तौ रामलक्ष्मणौ काष्ठसंघाटं सुमहाप्लवं चक्रतुः। लक्ष्मणः सीतायाः सुखमासनं चकार। तत्र रामो लज्जमानां तां सीतां प्लवं प्रथममध्यारोपयत् । पश्चात्स्वयं लक्ष्मणेन सहारुह्य, प्लवमुत्सृज्य, अग्रेऽगच्छन् ।

(२)

रामः सीतामब्रवीत्- " वैदेहि ! सर्वान्नगान्पुष्पितान्पश्य । नरैरनुपसेवितान्फलपुष्पैश्चावनतान्बिल्वान्भल्लातकान्पश्य। नून-

घनः सद्यः प्राणाजहौ । अहमपि यथाख्यातं जलपूर्णं घटमादा- याश्रमपथं गतः । तत्राहमपश्यं तस्य वृद्धावन्धौ च पितरौ । मम पदशब्दं श्रुत्वैव मुनिरभाषत- " किं पुत्र ? चिरयसि ? आनय क्षिप्रं पानीयम् । कथं नाभिभाषसे ? इति ।" तदा मया तस्य पुत्रस्य मरणं निवेदितम् । असौ तदोवाच माम् । " नय नौ तमेव देशं तथाविधं पुत्रं द्रष्टुमिच्छावः । " ततोऽहमेकः सभार्यं मुनिं तत्र नीत्वा पुत्रमस्पर्शयम् । तौ पुत्रं स्पृष्ट्वाऽस्य शरीरे निपततुः । स मुनिः शोकसंतप्तस्तदा मामाह-" हे राजन् ! मे शापात्त्वमेव पुत्रशोकेनैव कालं गमिष्यसि । " एवं मां शापं दत्वा तन्मिथुनं स्वर्गमगात् । अद्य तत्पापं मयेदानीं स्मृतम् । तस्य पापकर्मण एवायं विपाकः । "

વાચકે એનો અભ્યાસ ધ્યાનપૂર્વક કરવો અને કંઇ મુશ્કેલી નડે તો પૂર્વપાઠો તપાસવા.

समासाः ।

१ दुर्मना- दुःखितं मनः यस्य ।
२ निरानंदा- आनन्देन रहिता ।
३ सीतारामलक्ष्मणाः- सीता च रामश्च लक्ष्मणश्च ।
४ रामवचन- रामस्य वचनम् ।
५ जीवितक्षय - जीवितस्य क्षय ।
६ विशल्य- विगतं शल्यं यस्मात् ।
७ जलपूर्ण- जलेन पूर्णम् ।
८ आश्रमपथ- आश्रमस्य पथः ।
९ शोकसंतप्त- शोकेन संतप्तः ।

—:०:—

પાઠ ૨૭

कर्मधारय-समासः ।

કર્મધારય- સમાસના સાત પ્રકારો છે. એનાં નામો અને દાખલાઓ નીચે આપ્યા છે—

(१) विशेषणपूर्वपद-कर्मधारयः ।

એમાં પહેલું પદ વિશેષણ હોય છે અને બીજું પદ વિશેષ્ય હોય છે, જેમકે—

१ कृष्णसर्पः -(कृष्णश्च असौ सर्पश्च)– કાળો સાંપ.

२ नीलवस्त्रं -(नीलं च तत् वस्त्रं च)– નીલું વસ્ત્ર.

३ उष्णजलं -(उष्णं च तत् जलं च)– ગરમ પાણી.

४ शीतोदकं -(शीतं च तत् उदकं च)– ઠંડુ પાણી

અહીં અનુક્રમે " कृष्ण, नील, उष्ण, शीत " એ શબ્દો ગુણ-બોધક હોવાથી વિશેષણ છે અને અનુક્રમે " सर्प, वस्त्र, जल, उदक " એ શબ્દોનો ગુણ બતાવે છે, માટે એ વિશેષ્યો છે. આ પ્રમાણે એ સમાસોને ઓળખવા અતિસરળ છે

(२) विशेष्यपूर्वपद- कर्मधारयः ।

અગાઉ જણાવેલા સમાસોની વિરૂદ્ધ અવસ્થા આમાં હોય છે. એમાં વિશેષ્ય પ્રથમ હોય છે અને વિશેષણ પછી આવે છે. અર્થાત્ પહેલો શબ્દ વિશેષ્ય અને બીજું વિશેષણ હોય છે અને વિશેષણ શબ્દ પહેલા શબ્દની નીંદા કરવાને માટે તત્પર હોય છે, જેમકે—

१ वीरभीतः (वीरश्चासौ भीतश्च)– વીર બનીને ગભરાયેલો.
२ धनेशार्थहीनः -(धनेशश्च असौ अर्थहीनश्च)– ધનેશ હોવા છતાં પણ અર્થહીન.

આ ઉદાહરણો છે. એમાં બીજા શબ્દ વડે પહેલાની નીંદા થઈ છે.

(३) विशेषणोभयपद-कर्मधारयः ।

એમાં બંને શબ્દો વિશેષણજ છે, જેમકે—

१ शीतोष्णं (शीतं च तत् उष्णं च) ઠંડુ અને ગરમ.

२ कृष्णशुक्लः -(कृष्णश्च असौ शुक्लश्च)– કાળા અને શુભ્ર.

આ પ્રમાણે આ સમાસોનાં ઉદાહરણો છે. એમાં બધા શબ્દો વિશેષણરૂપ હોવાથી એની ઓળખાણ સરળ છે.

(४) उपमानपूर्वपद-कर्मधारयः ।

અહીં ઉપમા બતાવનારા શબ્દો પ્રથમ સ્થાને હોય છે. દાખલા તરીકે—

१ शंखपांडुरः -(शंखवत् पांडुरः) શંખ ના જેમ શ્વેત.
२ घनश्यामः -(घन इव श्यामः)- મેઘનાં જેમ શ્યામ.
३ मेघश्यामः -(मेघ इव श्याम)- „ „ „

અહીં પહેલો શબ્દ ઉપમાદર્શક છે અને બીજો ગુણબોધક છે.

—०:०—

પાઠ ૨૮

(૫) उपमानोत्तरपद-कर्मधारयः ।

આ સમાસમાં ઉપમાદર્શક શબ્દ બીજા સ્થાનમાં આવે છે; જેમકે—

१ पुरुषव्याघ्रः -(पुरुषः व्याघ्र इव)- વાઘની સમાન પુરુષ.
२ नरसिंहः (नरः सिंह इव)- સિંહના જેવો નર.

આ પ્રકારનાં સમાસોમાં ઉપમાદર્શક શબ્દ બીજા સ્થાનમાં આવે છે. અહીં પાઠકે પૂર્વ સમાસની સાથે એનો ફરક તપાસવો અને તે યાદ રાખવો.

(६) संभावनापूर्वपद-कर्मधारयः ।

એનાં ઉદાહરણો--

१ गुणबुद्धिः -(गुण इति बुद्धिः)- ગુણ જેવી બુદ્ધિ ।
२ पुत्रग्रहणं ("पुत्र इति ग्रहणं)- પુત્ર માનીને ગ્રહણ કરવો.

(७) अवधारणापूर्वपद-कर्मधारयः ।

એનાં ઉદાહરણો--

१ विद्याधनं -(विद्या एव धनं) વિદ્યા એજ ધન છે.
२ सुहृद्बन्धुः -(सुहृत् एव बन्धुः)- મિત્ર એજ ભાઈ છે.

આટલાં ઉદાહરણો અને આટલા ભેદો જોવાથી વાંચકોને આ વાત ખ્યાલમાં આવી ગઇ હશે કે અર્થ અનુસારજ સમાસ બને છે અને અર્થના અનુસારજ સમાસોની ઓળખાણ થાય છે. જો કોઈને

'વિદ્યાધન' ના અર્થનું જ્ઞાન ન હોય તો તે આ સમાસને સમજી શકશે નહિ અર્થાત્ વાચક સંસ્કૃત ભાષાની અન્દર જેમ જેમ પ્રવેશ કરશે તેમ તેમ તેણે સમાસોમાં વધારે ને વધારે જ્ઞાન થશે વાચકે અહીં યાદ રાખવું જરૂરી છે, કે આ વાત એક બીજા પર નિર્ભર છે અર્થાત્ સમાસોનું જ્ઞાન થવાથી અર્થજ્ઞાન આવે છે, અને અર્થજ્ઞાન થવાથી સમાસોને છૂટા પાડવાની ક્રીયા સમજી શકાય છે

હવે આ પાઠમાં નીચે લખેલા શ્લોકો વાંચો-

स्कंद उवाच-

मातरो हि भवत्यो मे भवतीनामहं सुतः ।
उच्यतां यन्मया कार्यं भवतीनामथेप्सितम् ॥१८॥

(म. भारत. वन, २३०)

अन्वय - हि भवत्य मे मातर, अहं भवतीना सुत । अथ भवतीना ईप्सित मया यत् कार्य उच्यताम् ॥

અર્થ— કેમકે આપ મારી માતાઓ છો હું આપનો પુત્ર છું આપને (ईप्सित) ઈષ્ટ જે કાર્ય મારે કરવું છે તે કહો

इन्द्रो दधाति भूतानां बलं तेजः प्रजाः सुखम् ।
तुष्टः प्रयच्छति तथा सर्वान्कामान्सुरेश्वरः ॥१६॥

(म. भारत. वन २२९)

अन्वय - इन्द्र भूताना बल तेज. सुख प्रजा दधाति । तथा तुष्ट सुरेश्वर सर्वान् कामान् प्रयच्छति ॥

અર્થ— ઇન્દ્ર પ્રાણીમાત્રને માટે બળ, તેજ, સંતાન, સુખ ધારણ કરે છે. તથા તેજ દેવોના ઇશ્વર ઇન્દ્ર સંતુષ્ટ થાય તો બધા મનોરથો પૂર્ણ કરે છે.

ब्रह्म क्षत्रेण संसृष्टं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।
उदीर्णे दहतः शत्रून्वनानीवाग्निमारुतौ ॥१०॥

(म. भारत. वन. २६)

अन्वयः- ब्रह्म क्षत्रेण संसृष्टं, क्षत्रं च ब्रह्मणा सह (संमिलितं), उदीर्णे शत्रून् दहतः, अग्निमारुतौ वनानि इव ॥

અર્થ— (ब्रह्म) બ્રાહ્મણ લોકો (क्षत्रेण) ક્ષત્રિય લોકોની સાથે અને ક્ષત્રિય લોકો બ્રાહ્મણોની સાથે મળે તો એ બંને (उदीर्णे) જ્વલંત બનીને શત્રુઓને એવાતો બાળે છે કે, જાણેકે અગ્નિ અને વાયુ મળીને વનને બાળે છે.

અહીં અગ્નિ શબ્દ બ્રાહ્મણનું તેજ અને વાયુ શબ્દ ક્ષત્રિયના બળને બતાવનારો છે. વેદમંત્રોમાં અગ્નિ-દેવતાના મંત્રોથી બ્રાહ્મણોનાં વર્ણન અને વાયુ-દેવતાના મંત્રોથી ક્ષત્રિયોનાં વર્ણન આપ્યાં છે.

समासाः ।

सुरेश्वरः –(सुराणां ईश्वरः)– દેવોના રાજા
अग्निमारुतौ – अग्निश्च मारुतश्च ।
संसृष्टं – सम्यक् सृष्टं ।

–:०:–:०–

પાઠ ૨૯

अव्ययीभाव-समासः ।

અવ્યયીભાવ સમાસનાં બે પ્રકાર છે એકનું નામ (१) नामपूर्वपद अव्ययीभाव સમાસ અને (२) બીજાને अव्यय पूर्वपद अव्ययीभाव સમાસ કહે છે. દાખલા તરીકે -

(१) नामपूर्वपद-अव्ययीभाव समासः ।

આ સમાસમાં પહેલું પદ નામ હોય છે અને બીજુ અવ્યય હોય છે.

(१) फलप्रति -(फलस्य मात्रा) ફળનો અંશ (ભાગ)

(२) शाकप्रति -(शाकस्य मात्रा) શાકનુ પ્રમાણ

આ સમાસોમાં પહેલુંપદ- " फल " અથવા " शाक " એ નામ છે, માટે એ સમાસોનું એવું નામ પડયુ છે.

(२) अव्ययपूर्वपद-अव्ययीभाव-समासः ।

આ સમાસમાં પહેલુ' પદ અવ્યય હોય છે અને બીજું' નામ હોય છે. એનાં ઉદાહરણો—

१ उपकुम्भं -(कुंभस्य समीपे वर्तते इति)- કુંભની પાસે રહે છે.

२ यथाक्रमं -(क्रम अनतिक्रम्य वर्तते इति)- ક્રમ છોડયા વગર રહે છે.

३ अनुवनं -(वनस्य समीपं इति) વનની પાસે રહે છે.

આ સમાસ સંસ્કૃતભાષામાં ઘણોજ પ્રચલિત છે. અને વારંવાર એનો પ્રયોગ થાય છે. ઓળખવા માટે એ અત્યંત સહેલો છે. વાંચક થોડું પણ ધ્યાન આપશે તો, તેને ઓળખી શકશે.

હવે આ પાઠમાં નીચે લખેલા શ્લોકોનો અભ્યાસ કરો—

वैशम्पायन उवाच—

निहते राक्षसे तस्मिन्पुनर्नारायणाश्रमम् ।
अभ्येत्य राजा कौन्तेयो निवासमकरोत्प्रभुः ॥१॥

(म. भारत. वन. १५९)

संस्कृत टीका- तस्मिन् राक्षसे असुरे निहते निःशेषेण हते, पुन पश्चात् कौन्तेयः कुंतीनंदन प्रभुः राजा युधिष्ठिरः नारायणाश्रमं नारायणस्य आश्रमं प्रति अभ्येत्य आगत्य तत्रैव निवासं वास्तव्यं अकरोत् ।

स समानीय तान्सर्वान्भ्रातॄनित्यब्रवीद्वचः ।
द्रौपद्या सहितान् काले संस्मरन्भ्रातरं जयम् ॥२॥

संस्कृत टीका- स तान् सर्वान् निखिलान् भ्रातृन् द्रौपद्या सहितान् द्रौपद्या युक्तान् बंधून् समानीय सम्यक् आनीय काले समये भ्रातर जयं विजयं अर्जुनं संस्मरन् इति वच अब्रवीत् ।

—०—

પાઠ ૩૦

समाश्चतस्रोऽभिगताः शिवेन चरतां वने ।
कृतोद्देशः स बीभत्सुः पंचमीमभितः समाम् ॥३॥

संस्कृत टीका– शिवेन सुखेन वने चरतां विचरतां अस्माकं चतस्रः समाः अभिगताः चत्वारि वर्षाणि व्यतीतानि । सः बीभत्सुः अर्जुनः पंचमीं समां पंचमं संवत्सरं वर्षं अभितः सर्वतः कृतोद्देशः, कृतः उद्देशः येन सः, पंचमे वर्षे आगमिष्यामि इति अर्जुनेन उक्तं अस्ति इति आशयः ।

प्राप्य पर्वतराजानं श्वेतं शिखरिणां वरम् ।
पुष्पितैर्द्रुमषण्डैश्च मत्तकोकिलषट्पदैः ॥४॥
मयूरैश्चातकैश्चापि नित्योत्सवविभूषितम् ।
व्याघ्रैर्वराहैर्महिषैर्गवयैर्हरिणैस्तथा ॥५॥
श्वापदैर्व्यालरूपैश्च रुरुभिश्च निषेवितम् ।
फुल्लैः सहस्रपत्रैश्च शतपत्रैस्तथोत्पलैः ॥६॥
प्रफुल्लैः कमलैश्चैव तथा नीलोत्पलैरपि ।
महापुण्यं पवित्रं च सुरासुरनिषेवितम् ॥७॥
तत्रापि च कृतोद्देशः समागमदिदृक्षुभिः ।
कृतश्च समयस्तेन पार्थेनामिततेजसा ॥८॥
पंचवर्षाणि वत्स्यामि विद्यार्थीति पुरा मयि ।
अत्र गांडीवधन्वानमवाप्तास्त्रमरिंदमम् ॥९॥

देवलोकादिमं लोकं द्रक्ष्यामः पुनरागतम् ।
इत्युक्त्वा ब्राह्मणान्सर्वानामन्त्रयत पांडवः ॥१०॥

(म. भा. वन. अ. १५८)

पुष्पिते द्रुमपण्डे द्रुमाणा वृक्षाणा पण्डे खंडे मत्तकोकिल-षट्पदे मत्ते कोकिले षट्पदे भ्रमरे मयूरे चातके एते पक्षिभि नित्योत्सवविभूषिते नित्योत्सव इव विभूषिते शोभित, व्याघ्रे वराहे सूकरै महिषै गवयैः हरिणे तथा अन्यै व्याल रूपै भयानके श्वापदै पशुभि रुरुभि रुरुनामके मृगविशेषे निषेवित नि शेषेण यथा भवति तथा सेवितं, फुल्ले उत्फुल्ले प्रफुल्ल सहस्रपत्रे शतपत्र उत्पले कमले प्रफुल्लैः कमले च तथा एव नीलोत्पले नीलकमल युक्त सुरासुरनिषेवित सुरे असुर च निषेवित, पवित्रं शुद्धं, महापुण्य अतिपुण्यकर, शिखरिणा शिखर युक्ताना पर्वताना वरं श्रेष्ठ, श्वेतं शुभ्रं, पर्वतराजान पर्वताना राजान हिमाचल प्राप्य समागमदिदृक्षुभि समागम द्रष्टुं इच्छद्भि तत्र अपि कृतोद्देश कृतवास, अर्जुनस्य समागमं दिदृक्षुभि अस्माभि अत्र एव वास कर्तव्य तेन अमिततेजसा अपरिमिततेजसा पार्थेन पृथापुत्रेण अर्जुनेन पुरा मयि समय निश्चय कृत यत विद्यार्थी भूत्वा पञ्च वर्षाणि वत्स्यामि इति । अत्र एव देवलोकान् इमं भूलोक पुन आगत अरिन्दम शत्रु-नाशनं अवाप्तास्त्र प्राप्तास्त्रं गाडीवधन्वान अर्जुन द्रक्ष्याम । इति उक्त्वा पाडव धर्मराज सर्वान् ब्राह्मणान् आमंत्रयत स्वसमीपं आमन्त्रितवान् ।

तत्पुरुष-समासाः ।

१ पर्वतराजा = पर्वतानां राजा । २ सुरासुरनिषेवितः = सुरासुरैः निषेवितः । ३ देवलोक = देवानां लोक । ४ द्रुम-षण्डाः = द्रुमाणां षण्डाः ।

द्विगु-समासः ।

१ पञ्चवर्षाणि — पञ्च च तानि वर्षाणि ।

द्वंद्व-समासौ ।

१ कोकिलषट्पदाः—कोकिलाश्च षट्पदाश्च ।

२ सुरासुराः— सुराश्च असुराश्च ।

बहुव्रीहि-समासाः ।

१ कृतोद्देशः— कृतः उद्देशः येन । २ अमिततेजा - अमितं तेजः यस्य । ३ अवाप्तास्त्रः- अवाप्तानि अस्त्राणि येन । ४ शतपत्रं- शतानि पत्राणि यस्य । ५ सहस्रपत्रं- सहस्राणि पत्राणि यस्य ।

कर्मधारय-समासौ ।

१ मत्तकोकिलषट्पदाः— मत्ताः च ते कोकिलषट्पदा ।

२ नीलोत्पलं- नीलं च तत् उत्पलं च ।

વાચકોએ આ સમાસોનો સારી પેઠે અભ્યાસ કરવો. પોતે જાતેજ એ સમાસોનો વિગ્રહ કરવાને પ્રયત્ન કરવો. સમાસ કેવી રીતે બને છે અને કેવી રીતે તેનો વિગ્રહ થાય છે, એ આ વાતનો ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ કરવામાં આવે અને વાચકો આ સમાસ પ્રકરણનો અભ્યાસ કરશે, તો તેને આગળ જતાં કાંઈ મુશ્કેલી નડશે નહિ.

—:०:—

પાઠ ૩૧

(१) एकशेषसमासः ।

કેટલાયે સમાસો એવા છે કે જેનાં શબ્દોમાંથી એકજ શબ્દ શેષ રહે છે. એનું નામ એકશેષ સમાસ છે. દાખલાઓ—

१ हंसौ –(हंसी च हंसश्च)–હંસી અને હંસ પક્ષી.
२ भ्रातरौ - (भ्राता च स्वसा च)– ભાઈ અને વ્હેન.
३ पुत्रौ– (पुत्रश्च दुहिता च) -- પુત્ર અને પુત્રી.
४ पितरौ - (माता च पिता च) - માતા અને પિતા.

આ પ્રકારના પ્રયોગો સંસ્કૃતમાં ઘણાં આવે છે. સંસ્કૃત પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં વાંચકો એની સાથે પરિચિત થઈ શકે છે. આ સમાસો ઘણાંજ સરળ છે. અને એમા કોઈ પણ રીતની મુશ્કેલી નથી.

(२) अलुक्समासः ।

વાચકો એ ધ્યાનપૂર્વક જોયું હશે કે અત્યાર સુધીમાં જેટલા સમાસો આપવામાં આવ્યા છે. તેમાં સમાસની અંદરની વિભક્તિ પ્રત્યયનો લોપ થયો છે, જેમકે " सूर्यस्य किरण " એનાં " स्य " પ્રત્યયનો લોપ થઈને " सूर्यकिरणः " એવો સમાસ બને છે. એવુંજ દરેક સમાસમાં બને છે, અર્થાત્ સમાસ બનવા માટે વચ્ચેના પ્રત્યયોનો લોપ થવો જરૂરી છે. પરંતુ હવે એવા સમાસો આપવામાં આવ્યા છે, કે જેનાં વચ્ચેનાં પ્રત્યયોનો લોપ થતો નથી– એનાં દાખલાઓ જુઓ—

१ दिविजः-(दिवि जातः)- स्वर्गमां उत्पन्न.
२ युधिष्ठिरः- (युधि स्थिरः)- युद्धमां स्थिर.
३ शरदिज.- (शरदि जायते)- शरद् ऋतुमां उत्पन्न.
४ मातरिश्व- (मातरि श्वियते)- माताना अंदर रहे छे.
५ जनुषान्ध - (जनुषा अन्ध)- जन्मथी अंध.
६ दूरादागतः- (दूरात् आगतः)- दूरथी आवेलो.

એની વચ્ચેનાં વિભક્તિ પ્રત્યયો જેમનાં તેમજ રહે છે, છતાં પણ એને સમાસજ કહેવામાં આવે છે. વાચકે એ સમાસની એ વિશેષતાનું ધ્યાન રાખવું. હવે તદ્ધિતવૃત્તિનાં સ્વરૂપના રૂપો આગલા પાઠમાં વિશેષ રીતોથી બતાવ્યા છે.

સંધિ કરેલાં વાકયો

(१) रामस्तां रात्रीं भरद्वाजाश्रमे सुखमवसत् । सुखमवसद्भरद्वाजाश्रमे तां रात्रीं रामः । रामो भरद्वाजाश्रमेऽवसत्तां रात्रीं सुखम् ।

(२) प्रातरुत्थाय महर्षिमभिवाद्य तावग्रे जग्मतुः । अग्रे जग्मतुस्तावभिवाद्य महर्षिं प्रातरुत्थाय । उत्थाय प्रातरभिवाद्य महर्षिमग्रे तौ जग्मतु. ।

(३) रामः सीताया. सुखमासन चकार । चकार सुखमासन सीताया राम' ।

—:०—

પાઠ ૩૨

तद्धितवृत्तिः ।

એને વાસ્તવિક રીતે तद्धित-प्रत्ययान्त શબ્દજ કહેવા ઠીક છે. અને એ માટે એની ગણના પૂર્વોક્ત મુખ્ય સમાસોમાં કરવામાં આવતી નથી. ગૌણ દૃષ્ટિથી એને સમાસ પણ કહે છે, એનાં દાખલા—

१ गुणवान्- (गुणः अस्य अस्ति)- ગુણ જેની પાસે છે.
२ धनवान्- (धनं „ „)- ધન „ „ „
३ धनी- („ „ „)- „ „ „ „
४ श्रद्धालुः (श्रद्धा „ „)- શ્રદ્ધા „ „ „
५ दाशरथि- (दशरथस्य अपत्यं पुमान्)- દશરથનો પુત્ર.
६ आरुणि- (अरुणस्य „ „)- અરુણનો „
७ वैनतेयः- (विनतायाः „ „)- વિનતાનો „
८ पटुतरः- (अतिशयेन पटुः) ઘણો પ્રવીણ.
९ यशस्वी- (यशः अस्य अस्ति)- યશ જેનો છે.
१० तुंदिलः- (प्रशस्तं तुन्दं अस्य अस्ति) મોટા પેટવાળો.
११ पटुता- (पटोः भावः पटुता) - ચતુરાઈ, પ્રવીણતા.
१२ शैत्यं- (शीतस्य भावः) - શીતળતા, થંડક.
१३ मार्दवं- (मृदोः भाव.)- મૃદુતા.
१४ कौशलं- (कुशलस्य भावः)- કુશળતા.
१५ नैपुण्यं- (निपुणस्य भावः)- નિપુણતા.

આ પ્રમાણે तद्धितवृत्ति ના સેંકડો શબ્દો સંસ્કૃતમાં વપરાય છે,

માટે એનો અભ્યાસ કરવો ખાસ જરૂરી છે. આ પ્રમાણે " उपपदवृत्ति " નાં પણ ઘણા પ્રયોગો થાય છે.

उपपद-वृत्तिः ।

એમાં મૂળ શબ્દની સાથે ક્રિયાનુ રૂપ વધારે જોડાયને લાગે છે-જેમકે—

१ धनद.- (धनं ददाति) – ધન આપનાર.
२ जलद.- (जलं „) – જળ „
३ जन्मद · (जन्म „) – જન્મ „
४ भूप – (भुवं पाति) · ભૂમિનું પાલન કરનાર.
५ भूपालः (भुवं पालयति) - „ „ „
६ कुंभकार · (कुंभं करोति) -- ઘડા બનાવનાર.
७ शास्त्रकृत्- (शास्त्रं „) -- શાસ્ત્ર „
८ वेदाध्यायी (वेदं अधीते) – વેદનું અધ્યયન કરનાર.
९ भूभृत् - (भुवं बिभर्ति) · ભૂમિનુ ધારણ કરનાર.

આવાં ઉપપદ-વૃત્તિ નાં રૂપો સંસ્કૃતમાં હજારો વપરાય છે, માટે એનો અભ્યાસ જરૂરી છે. આગળ ઉપર એનાં રૂપોને વારંવાર જોવાથી વાચકો એને ઓળખી શકવાને સમર્થ થશે.

—*—*—

પાઠ ૩૩

(૯) कृद्वृत्तिः ।

જે પ્રમાણે અગાઉ " तद्धितवृत्ति " વાળા શબ્દો આપ્યા છે, તે પ્રમાણે " कृद्वृत्ति " વાળા શબ્દો પણ સંસ્કૃતમાં અનંત છે, તેના કેટલાક દાખલાઓ જુઓ—

१ कर्ता - (करोति इति) = કરનાર
२ भर्ता (बिभर्तीति) = ભરણ પોષણ કરનાર
३ हर्ता - (हरतीति) = હરણ કરનાર
४ गच्छत् - (गच्छतीति) = જનારો
५ कुर्वन् - (करोतीति) = કરનારો
६ पश्यन् (पश्यतीति) = જોનારો.
७ भोक्तव्य (भोक्तुं योग्य) = ભોગવવાને યોગ્ય
८ कर्तव्य. - (कर्तुं योग्य) = કરવાને યોગ્ય.
९ दातव्य (दातुं योग्य) = આપવા યોગ્ય.
१० जिगमिषा (गन्तुं इच्छा) = જવા ની ઇચ્છા
११ विवक्षा - (वक्तुं इच्छा) = બોલવાની ઇચ્છા
१२ पिपासा - (पातुं इच्छा) = પીવાની ઇચ્છા
१३ बुभुक्षा - (भोक्तुं इच्छा) = ભોગવવાની ઇચ્છા
१४ अलंकारिष्णु - (अलंकर्तुं इच्छु) = ઘરેણા પહેરવાની ઇચ્છા કરનાર.

१५ देयम् - (दातुं योग्य) = આપવાને યોગ્ય.
१६ लेख्यम् (लिखितुं योग्यं) = લખવાને યોગ્ય.

१७ गतवान्- (अगमन् इति) = ગયેલો.
१८ भृत्य- - (भर्तुं योग्य) = ભરણ પોષણ કરવા યોગ્ય.
१९ स्तुत्यः - (स्तोतुं योग्यः) = સ્તુતિ કરવા યોગ્ય.
२० सुकर - (सुखेन कर्तुं योग्य) = સુખથી કરવા યોગ્ય.
२१ दुर्लभ - (दुःखेन लब्धुं योग्य) = દુઃખથી મેળવવા યોગ્ય.
२२ दुर्दान - („ दातुं योग्यं) = „ આપવા „
२३ ग्राही (गृह्णातीति ग्राही) = જે ગ્રહણ કરે છે.
२४ तितीर्षु - (तर्तुं इच्छु) = પાર જવાની ઈચ્છાવાળો.
२५ चिकीर्षु - (कर्तुं इच्छु) = કરવાની ઈચ્છાવાળો.

વાચકે આ પ્રમાણે આ રૂપોનો અર્થ સમજી લેવો.

वैशम्पायन उवाच ।

ततो रजन्यां व्युष्टायां धर्मराजं युधिष्ठिरम्
भ्रातृभिः सहितः सर्वैरवन्दत धनंजयः ॥१॥

(म. भारत वन. अ. ११६)

" तत तत्पश्चात, रजन्यां व्युष्टायां रात्र्यां गतायां, सर्वैः निखिलैः भ्रातृभिः बन्धुभिः सहितः धनंजयः विजयः अर्जुनः युधिष्ठिरं धर्मराजं, अवन्दत वदनं कृतवान् । "

—०—

पाठ ३४

एतस्मिन्नेव काले तु सर्ववादित्रनिःस्वनः ।
बभूव तुमुलः शब्दस्त्वन्तरिक्षे दिवौकसाम् ॥२॥

" एतस्मिन् एव काले अस्मिन् एव समये, तु अन्तरिक्षे दिवौकसां देवतानां सर्ववादित्रनिःस्वनः सर्वेषां वादित्राणां महान् तुमुलः शब्दः बभूव अभवत् । '

रथनेमिस्वनश्चैव घण्टाशब्दश्च भारत ।
पृथग्व्यालमृगाणां च पक्षिणामिव सर्वशः ॥३॥

" हे भारत ! रथनेमिस्वनः रथस्य नाभिशब्दः च, तथाऽन्न घण्टाशब्दः च, घण्टानां शब्दः च, व्यालमृगाणां व्याघ्रमृगादीनां पक्षिणां इव च शब्दः सर्वशः बभूव । '

संस्कृत वाचन-पाठः ।

चित्रकूटे भरतागमनम् ।

ततः श्रुत्वा रामः विहसन् लक्ष्मणं आह, न अहं भरतं तथा मन्ये, यथा त्वं स्वचेतसि कल्पयसि । नूनं स प्रजाजनः अनु - गम्यमानः दर्शनेप्सया एव समायातो भविष्यति । एवं वदतः एव रामस्य भरतः अश्रुपूर्णेक्षणः पादौ जग्राह, न च शशाक वक्तुम् । रामः तु अनुजं सादरं उत्थाप्य आलिलिङ्ग, अपृच्छच्च कुशलं तातस्य । सकलं अपि वृत्तान्तं भरतात् निशम्य रामः सुहूर्तं विललाप । ततः रामः वारंवारं कृताग्रहोऽपि पितुः आज्ञा-

ग्रीवः, सूर्यचन्द्राभ्यां रहितां संध्यां इव महत्तमः, क्षिप्रं वैदेहीं अभिचक्राम । तं उग्रं पापकर्माणं संदृश्य जनस्थानगताः द्रुमाः न प्रकम्पन्ते स्म, न च मारुतः प्रवाति स्म । शीघ्रस्रोता अपि गोदावरी नदी रक्तलोचनं तं दृष्ट्वा भयात् स्तिमितं गन्तुं आरेभे । तृणैः आवृतः कूप इव सहसा वैदेहीं दृष्ट्वा स भव्य-रूपेण अतिष्ठत् । तदा जिहीर्षुणा रावणेन 'राक्षसानां अयं वासः कथं त्वं इह आगता' इति एवं वैदेही पृष्टा ।

ડોખીને રાવણ, જાણે કે સૂર્ય–ચન્દ્ર વિનાની સંધ્યાનાં જેમ ગાઢ અંધકારથી યુક્ત એકદમ વૈદેહી પાસે આવ્યો. તે ઉગ્ર પાપકર્મીને જોઇને જનસ્થાનમાં આવેલાં વૃક્ષો પણ હાલતાં બંધ થઇ ગયાં, અને હવા પણ બંધ થઇ ગઇ. ઝડપથી વહેતી ગોદાવરી નદીએ પણ લાલ આંખવાળા તેને જોઇને ભયથી ચૂપ બનીને વહેવા માંડયું. ઘાસથી ઢંકાયેલા કૂવાની માફક તેણે એકદમ, વૈદેહીને જોઇને, પ્રચંડરૂપ ધારણ કર્યું. ત્યારે હરણ કરવાની ઇચ્છાવાળા રાવણે 'અહીં રાક્ષસોનું નિવાસસ્થાન છે, તું અહીં કેવી રીતે આવી પડી?' એ પ્રમાણે વૈદેહીને પૂછયું.

—o:o—

પાઠ ૩૬

संस्कृत-वाचन-पाठः ।

तदा आत्मानं परिव्राजकं शसन्तं रावणं जानकी उवाच— 'आगमिष्यति मे भर्ता वन्यं पुष्पफलादिकं पुष्कलं आदाय अधुना एव । त्वं च नाम च गोत्रं च कुलं च आत्मनः आचक्ष्व तत्त्वतः । किमर्थं एकः एव दण्डकारण्ये चरसि ?' एवं ब्रुवत्यां सीतायां राक्षसाधिपः रावणः तीव्रं उत्तरं प्रत्युवाच । 'हे सीते, येन सदेवासुरमानुषाः लोकाः वित्रासिताः स अहं रावणः रक्षोगणेश्वरः अस्मि । समुद्रस्य मध्ये लङ्का नाम मम महापुरी, या

ગુજરાતી વાક્યો

ત્યારે પોતાની જાતને સંન્યાસી ઓળખાવતા રાવણને જાનકી, બોલી—' મારા સ્વામી હમણાંજ ઘણાં વન્ય ફળ ફૂલ આદિ લઇને આવશે તું તારૂં નામ, ગોત્ર અને કુળને બરોબર કહે. એકલોજ દણ્ડકારણ્યમાં કેમ ભ્રમણ કરે છે?' આ પ્રમાણે સીતાના કહેવાથી રાક્ષસોના રાજા રાવણે ચચળ જવાબ આપ્યો— ' હે સીતા ! જેણે દેવ, અસુર તથા મનુષ્યો સહિત લોકોને ભયભીત કરી મૂક્યા છે, તે હું રાક્ષસોના સમૂહનો સ્વામી રાવણ છું સમુદ્રની વચ્ચે લંકા નામની મોટી નગરી છે, સમુદ્ર જેની ચારેબ જૂ છે, અને જે

सागरेण परिक्षिप्ता, गिरिमूर्धनि निविष्टा अस्ति। तत्र सीते, मया सार्धं वनेषु विचरिष्यसि।' एवं रावणेन उक्ता कुपिता जनकात्मजा राक्षसं तं अनादृत्य प्रत्युवाच। 'त्वं जम्बुकः दुर्लभां मां सिंहीं इच्छसि? आदित्यस्य प्रभा इव न अहं त्वया स्प्रष्टुं शक्या। क्षुधितस्य सिंहस्य आशीविषस्य च वदनात् दंष्ट्रां आदातुं इच्छसि? कालकूटं विषं पीत्वा स्वस्तिमान् जीवितुं इच्छसि? शिलां कण्ठे अवसज्य समुद्रं तर्तुं इच्छसि? सूर्यचन्द्रमसौ उभौ पाणिभ्यां हर्तुं इच्छसि?' प्रतापवान् दशग्रीवः सीतायाः वचनं निशम्य सुमहद्वपुः चकार। पुनः च वाक्यकोविदः सः मैथिलीं वाक्यं बभाषे। 'अम्बरे स्थितः अहं मेदिनीं भुजाभ्यां उद्वहेयम्। समुद्रं आपिबेयम्। रणे स्थितः

પર્વતના શિખરપર આવેલી છે ત્યા સીતા ! તારે મારી સાથે જ ગલોમા ભ્રમણ કરવુ પડશે ' આ પ્રમાણે રાવણથી કહેવાયેલી ગુસ્સે થયેલી જનકપુત્રીએ તે રાક્ષસનો અનાદર કરીને પ્રત્યુત્તર વાળ્યો. ' તુ શિયાળ ! દુર્લભ એવી મને સિહણને ઇચ્છે છે ? સૂર્યના તેજની માફક હુ તારા વડે સ્પર્શ થવાને શક્ય નથી. ભૂખ્યા સિંહ તથા સર્પના મુખમાથી દાઢ ઉખેડવા ચાહે છે ? સર્પનુ ઝેર પીને કલ્યાણપૂર્વક જીવવા ચાહે છે ? ગળામા શિલા બાધીને સમુદ્ર તરવાને ઇચ્છે છે ? સૂર્ય અને ચન્દ્રમાને બને હાથો વડે હરાવવા ચાહે છે ? પ્રતાપી રાવણે સીતાના વચનો સાભળીને ઘણુ જ વિશાળ શરીર ધારણ કર્યું અને ફરીને વાક્ય બોલવામા પ્રવીણ તે મૈથિલીને વચન કહેવા લાગ્યો ' આકાશમા ઉભા રહીને હુ ભુજાઓ વડે પૃથ્વીને ઉચકી શકુ છુ સમુદ્રને પી શકુ છુ યુદ્ધમા મૃત્યુને

मृत्युं हन्याम्। तीक्ष्णैः शरैः अर्कं तुद्याम्। महीतलं अपि विभिन्द्याम्।' एवं उक्तवतः तस्य क्रुद्धस्य रावणस्य नेत्रे रक्ते बभूवतुः। ततः सद्यः सौम्यं रूपं परित्यज्य सः रावणः कालरूपाभं स्वं तीक्ष्णं रूपं भेजे। क्रोधेन सरक्तनयनः काममोहितः सुदुष्टात्मा राक्षसः सीतां अभिगम्य बुधः खे रोहिणीं इव जग्राह।

પણ મારી શકુ છુ તેજ બાણોવડે સૂર્યને પણ વ્યથિત કરી શકુ છુ. પૃથ્વીને પણ છેદી શકુ છુ ' આ પ્રમાણે કહેતા તેની આખો લાલચોળ બની ગઇ પછી તુરતજ શાન્ત રૂપનો ત્યાગ કરીને તે રાવણ પોતાના કાળના રૂપ જેવા વિકરાળ રૂપને પામ્યો ક્રોધથી લાલ આખોવાળો કામથી મોહિત, અત્યન્ત પાપાત્મા તે રાક્ષસે પાસે જઇને, આકાશમા બુધ જે પ્રમાણે રોહિણીને પકડે છે તે પ્રમાણે સીતાને પકડી લીધી

— ∞ —

પાઠ ૩૭

वाचन--पाठः ।

रामे दूरं गते वने सा दुःखार्ता रावणेन गृहीता राम रामेति अतिचुक्रोश । ततः सा आतुरा भ्रान्तचित्ता मत्ता इव राक्षसेन्द्रेण विहायसा ह्रियमाणा ' हा लक्ष्मण, महाबाहो, गुरुचित्तप्रसादक ! रक्षसा ह्रियमाणां न जानीषे ?' इत्येवं भृशं चुक्रोश । हे राघव, जीवितं सुखं अर्थं च धर्महेतो परित्यजन् अधर्मेण ह्रियमाणां मां किं न पश्यसि ? हे परन्तप ! ननु त्वं अविनीतानां विनेतासि, तस्मात् एवं विधं पापं रावणं शाधि ।

हन्त इदानीं बान्धवैः सह कैकेयी सकामा संजाता । इत्येवं

ગુજરાતી વાક્યો

રામનાં વનમાં દૂર ચાલી જવાયાથી રાવણથી પકડાયેલી તે દુઃખી સીતા ' राम ! राम ! ' એ પ્રમાણે ઘણુંજ આક્રંદ કરવા લાગી. ત્યારે તે દુઃખી, ગભરાયેલી જેવી, રાક્ષસોના સ્વામી વડે આકાશ માર્ગે હરણ કરી જવાની, ' હે લક્ષ્મણ, મહાબળવાન, મોટાઓનાં મનને રાજી કરનાર, રાક્ષસવડે હરી જવાતી, મને શું નથી જાણતો ? ' એ પ્રમાણે ઘણું ઘણું રડી. ' हे राम ! જીવન, સુખ અને અર્થ, ધર્મના કારણે છોડનાર, અધર્મથી હરી જવાતી મને શું નથી જોતા ? હે શત્રુઓને દમનાર ! નક્કી તું રાક્ષસોને (અધર્મી) નમાવનારો છે, માટે આવા પાપી રાવણને વશ કર.

' હાય ! હવે બાંધવોની સહિત કૈકેયીની ઈચ્છા પૂરી થઇ.' આ

सकरुणं विलपन्तीं सुदुःखितां सीतां दुष्टात्मा स राक्षसेन्द्रः हठात् रथं आरोप्य लङ्कां स्वराजधानीं आकाशमार्गेण प्रययौ ।

પ્રમાણે કરુણામય રૂદન કરતી તે અત્યન્ત દુઃખી સીતાને દુષ્ટ આત્મા રાક્ષસોનો રાજા રાવણ હઠપૂર્વક રથપર ચઢાવીને પોતાની રાજધાની લંકા તરફ આકાશ માર્ગે ચાલી નીકળ્યો.

शब्दाः ।

पलित– ઘડપણમાં આવતા સફેદ વાળ.
कर्णाभरण– કાનનાં આભૂષણ (એરીંગ).
प्रतिध्वनिः– બોલાયેલા શબ્દ અથવા તો અવાજનો તેવોજ અવાજ.
उद्दामदर्प– ઘણુંજ અભિમાન.
विवर– છિદ્ર.
अवधीरयन्तः– તિરસ્કાર કરતાં કરતાં; નિંદા કરતાં, દરકાર ન કરતાં.
राजप्रकृतिः - રાજસ્વભાવ.
अलीक– જૂઠો.
मोहनशक्ति– પ્રેમવશ કરવાની શકિત, મૂર્છિત કરવાની શક્તિ.
नैष्ठुर्य– કઠોરતા.

પાઠ ૩૭

संस्कृत-वाक्यानि ।

शुकनासस्य उपदेशः ।

तात चन्द्रापीड ! त्वया विदितं वेदितव्यं, अधीतानि सर्व-शास्त्राणि, अतः ते न अल्पं अपि उपदेष्टव्यं अस्ति । तथापि निसर्गतः एव भानुना अभेद्यं, रत्नालोकैः अच्छेद्यं, प्रदीपप्रभया अनपनेयं, यौवनप्रभवं अतिगहनं तमः भवति । दारुणः अयं लक्ष्मीमदः विवेकिनं अपि पुरुषं अविवेकी करोति । ऐश्वर्यतिमिरं

ગુજરાતી વાક્યો

શુકનાશનો ઉપદેશ

પ્રિય ચન્દ્રાપીડ ! તેં જાણવા લાયક જાણી લીધું છે, બધાં શાસ્ત્રો ભણ્યો છે, માટે તારે માટે કંઈપણ ઉપદેશ દેવા યોગ્ય નથી. તો પણ યુવાન અવસ્થામાં ઉત્પન્ન થયેલો અંધકાર સ્વભાવથીજ સૂર્ય વડે અભેદ્ય, રત્નોનાં પ્રકાશવડે અચ્છેદ્ય, દીપપ્રકાશ વડે પણ દૂર ન કરી શકાય એવો ગાઢ હોય છે. આ ધનમદ ભયંકર છે, વિવેકી પુરુષોને પણ વિનયરહિત બનાવી મૂકે છે. ઐશ્વર્યરૂપી અંધકાર

चक्षुष्मन्तं अपि गताक्षत्वं विदधाति। दर्पदाहज्वरस्य उष्मा पटीरप्रभृतिभिः शिशिरैः अपि उपचारैः न उपशाम्यति। विषय-विषस्य सततं आस्वादेन उत्पन्नः विषमः मोहः मणिमन्त्रौ-षधादिभिः विषोत्तारणसाधनैः अपि अगम्यः भवति। नित्यं स्नानशौचसंध्यावन्दनादिभिः रागमलस्य अवलेपः अपनेतुं शक्यते। अजस्रं घोरा राज्यसुखसंनिपातनिद्रा क्षपावसाने अपि अप्रबोधा भवति। गर्भेश्वरत्वं, अभिनवयौवनत्वं, अप्रतिम-रूपत्वं, अमानुषशक्तित्वं च इति इयं महती खलु अनर्थपरंपरा सर्वा।

આંખવાળાઓને પણ અંધ બનાવી મૂકે છે. અભિમાનરૂપી દાહક-જ્વર ઉષ્ણતા ચન્દન આદિ ઠંડા ઉપચારોથી પણ શાંત થતો નથી. ભોગ (વિષય વાસના) રૂપી ઝેરનો નિરન્તર સ્વાદ લેતા રહેવાથી ઉત્પન્ન થતો ભયાનક મોહ (મૂર્છા) મણિમન્ત્ર તથા ઓષધિ વિગેરે ઝેરને ઉતારવાના સાધનોથી પણ દૂર કરી શકાતો નથી. રોજ સ્નાન, શુદ્ધિ, સંધ્યાવન્દન વિગેરેથી રાગ (વિષયપ્રેમ) રૂપી ચઢેલો મેલ દૂર કરી શકાય છે. હંમેશાં રાજ્યસુખ રૂપી સંનિપાતથી (રોગ વિશેષ) આવેલી ઘોર નિદ્રા રાત્રિ પૂરી થતાં પણ મટતી નથી. જન્મથીજ ઐશ્વર્યશાળી હોવું, નવી જવાની, અસાધારણ રૂપ, અત્યન્ત શક્તિવાન પણું, એ બધાં ભારે અનર્થની પરંપરા છે.

—:o:—

પાઠ ૩૮

एषां एकं एकं अपि अविनयानां आयतनं अनर्थाय, किमुत समवायः ! तथा च उक्तं अस्ति—

यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वं अविवेकता ।
एकैकमप्यनर्थाय किं पुनस्तच्चतुष्टयम् ॥

यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालनेन निर्मला अपि कालुष्यं उपयाति मतिः । अनुज्झितधवलता अपि सरागा एव भवति यूनां दृष्टिः । अपहरति च वात्या इव शुष्कं पत्रं आत्मेच्छया प्रकृतिः पुरुषं यौवनसमये । स्वसाम्राज्ये इन्द्रियहरिणानां

ગુજરાતી વાક્યો

અવિનયને માટે એમાંથી એક, એક પણ અનર્થનું ઘર છે. પછી જ્યાં સર્વ (બધાય) હોય, તેનું તો પૂછવુંજ શું ? અને એવું કહ્યું પણ છે—

યુવા અવસ્થા, ધનદોલત, સ્વામિત્વ અને અવિનય એમાંથી એક, એક, પણ નાશનું કારણ છે. પછી જો તેઓ કદાચ ચારેય એકત્ર મળે તો તો વાતજ શી ?

યુવાવસ્થાના પ્રારંભમાં ઘણે ભાગે શાસ્ત્રરૂપી જળથી ધોઇને મળરહિત કરેલી બુદ્ધિ પણ ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે. યુવાનોની દૃષ્ટિ ધવલતા (ટાપટીપ) ને ન છોડતા પણ રાગયુક્ત થઇ જાય છે. યુવાવસ્થામાં પ્રકૃતિ પુરુષને પોતાના સામ્રાજ્યમાં ઉડાવી જાય છે. જેમ (જેમકે) પવન સુકાયેલાં પાતરાંઓ ઉડાડી જાય છે. ઇન્દ્રિયરૂપી

हारिणी इयं विषयमृगतृष्णिका सततं दुरन्ता भवति। नवयौवने सलिलानि इव विषयस्वरूपाणि आस्वाद्यमानानि मनसः मधुरतराणि आपतन्ति । दिङ्मोह इव उन्मार्गप्रवर्तकः विषयेषु अत्यासङ्गः पुरुषं नाशयति। भवादृशा एव भवन्ति भाजनानि उपदेशानाम्। अपगतमले हि मनसि स्फटिकमणौ रजनिकरस्य करनिकराणि इव सुखेन विशन्ति उपदेशाः। अमलं अपि गुरुवचन स्वच्छसलिलं इव अभव्यस्य श्रवणस्थितं महत् शूलं उपजनयति। इतरस्य तु मलिनं अन्धकारं प्रदोषसमयनिशाकर इव गुरूपदेशः सकलं अपि दोषजात अपहरति। अयमेव च अनास्वादितविषयरसस्य ते उपदेशकाल । दुष्प्रकृतेः श्रुत शास्त्रं

હરણીઓને હરનારી આ વિષય (સાંસારિક ભોગ વિલાસ) રૂપી મૃગતૃષ્ણિકા હમેશાં કઠિનાઇથી અંત થવાવાળી થાય છે, પાણીને જેમ નવયૌવનમાં વિષય સ્વરૂપને ચાખવાથી મનને અતિમધૂર લાગે છે. વિષયો (ભોગવાસના) માં અતિશક્તિ દિશાભ્રમની માફક કુમાર્ગે પુરુષને લઇ જઇને નાશ કરી નાખે છે. આપ જેવાજ ઉપદેશોને લાયક થાય છે. મેલરહિત (શુદ્ધ) સ્ફટિક-મણિમાં ચંદ્રમાના કિરણોની માફક વિષય-મળથી રહિત ચિત્તમાં ઉપદેશ સુખથી પ્રવેશે છે. જે પ્રમાણે નિર્મળ જળ પણ કાનમાં પ્રવેશવાથી પીડા કરે છે, તે પ્રમાણે શુદ્ધ ગુરૂવચન પણ અસાધુ પુરુષનાં કાનમાં પ્રવેશવાથી તેને દુઃખકારી નિવડે છે, પરંતુ જેમ રાત્રિ- સમયનાં મેલા અંધકારને ચન્દ્રમા દૂર કરે છે તે પ્રમાણે બીજાના (સાધુપુરુષનાં) સર્વ દોષોને ગુરૂનો ઉપદેશ દૂર કરે છે. અને જેણે વિષયભોગોને નથી ચાખ્યા એવા તારે માટે આજ ઉપદેશનો સમય છે દુષ્ટ સ્વભાવ-

१२ लोकयात्रा दारिद्र्य वाचते = લોક વડેવાર ગરીબ માટે ત્રાસદાયક હોય છે

१३ अतिदीप्तोऽपि खद्योतो न पावकः = આગિયો ગમે તેવો પ્રકાશિત બને પણ આગની તોલે આવી શકતો નથી.

१४ बहुजनविरुद्धमेकं नानुवर्तेत = બહુમતનો વિરોધ કરી એકના મતને વળગી ન રહેવુ

१५ ऋणशत्रुव्याधय निःशेषा कर्तव्या = કરજ, શત્રુ તથા વ્યાધિ જરા પણ ન રાખવી.

१६ जिह्वायत्तौ वृद्धिविनाशौ = વડપણ અને વિનાશ જીભને આધિન છે

१७ प्रियवादिनो न शत्रु = પ્રિય બોલનાર શત્રુ હોતા નથી

१८ नास्त्यर्थिनो गौरवम् = ભિખારીને ગૌરવ કયાથી?

१९ एरण्डमवलम्ब्य कुञ्जरं न कोपयेत् = એરંડના વૃક્ષનો સહારો લઈ હાથીને ક્રોધિત કરીશ નહિ

२० अतिप्रवृद्धा शाल्मली वारणस्तम्भो न भवति = કપાસનો છોડ ગમે તેટલો મોટો થાય પણ હાથી બાધવા યોગ્ય હોતો નથી

२१ अङ्गीकृतं सत्कृतिनो न परित्यजन्ति = સજ્જનો હાથમા લીધેલુ કામ અધૂરુ છોડતા નથી

२२ न समुद्रमलं स्पृष्ट्वा नरा विदन्ति मौक्तिकम् = સમુદ્ર તળનો સ્પર્શ કર્યા વિના મોતી મેળવી શકાય નહીં

— ० —

પાઠ ૩૩

૨૩ शत्रुं छिद्रे परिहरेत् = શત્રુનું મર્મસ્થળ જાણી તરત જ હુમલો કરવો જોઈએ.

૨૪ आज्ञाफलमैश्वर्यम् = બધા આપણી આજ્ઞા માને, એજ આપણા ઐશ્વર્યનું લક્ષણ છે.

૨૫ न मीमांस्याः गुरवः = મોટાના આચરણની આલોચના ન કરવી.

૨૬ अतिदीर्घोऽपि कर्णिकारो न मुसली = ધંતુરાનું વૃક્ષ ચાહે તો ગમે એટલું મોટું થાય પણ તેનું લાકડું મુસળ (સાંબેલા) માટે કામ આવતું નથી.

૨૭ सुजीर्णोऽपि पिचुमन्दो न शङ्कुलायते = લીમડાનું વૃક્ષ ગમે એટલું જૂનું થાય પણ ચપ્પુથી કાપી શકાતુ નથી.

૨૮ यथा बीजं तथा निष्पत्ति । यथा कृतं तथा लब्धं = વાવે તેવુ' લણે અને કરે તેવું પામે.

૨૯ यथा श्रुतं तथा बुद्धिः = જેવી વિદ્યા તેવી બુદ્ધિ.

૩૦ संस्कृत. पिचुमन्दो न सहकारो भवति = લીમડાના વૃક્ષ ઉપર ગમે તેટલાં સંસ્કાર કરવામાં આવે છતાં આંબાનું વૃક્ષ થતું નથી.

૩૧ न चागतं सुखं त्यजेत् = મળેલા સુખનો ત્યાગ કરવો નહીં.

૩૨ अभद्रं भद्रं वा विधिलिखितमुन्मूलयति कः ? = વિધિના ખરાબ યા ભલા લેખ દૂર કરવાને કોણ સમર્થ છે ?

૩૩ अल्पेन सिद्धे महति कश्चिन्नैव प्रवर्तते = અલ્પથી સિદ્ધિ મળે તો મહાન પ્રયત્ન કોણ કરે ?

३४ अवयवशक्तेः समुदायशक्तिर्बलीयसी = વિભક્ત શક્તિથી સંગઠિત શક્તિ વધિ જાય છે.

३५ अशक्तोऽहं गृहारम्भे शक्तोऽहं गृहभञ्जने = રચનાત્મક કાર્યનો આરંભ કરવો કઠિન છે, પણ ધ્વંસાત્મક કાર્ય કરવું સરળ છે.

३६ अस्य पापोदरस्यार्थे किमनाटि न नाटकम् = આ પાપી પેટને માટે શું નથી કરવું પડતું ?

३७ अर्थो हि लोके पुरुषस्य बन्धु = સંસારમાં ધન બીજો ભાઈ છે.

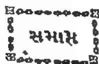
३८ गतानुगतिको लोकः = મનુષ્ય એક બીજાનું અનુકરણ કરે છે.

३९ अम्बुनो बिन्दुरल्पोऽपि शुक्तौ मुक्ताफलं भवेत् = પાણીનું એક ટિપુ જો છીપમાં પડે તો તે મોતી બની જાય છે.

४० देही देहं त्यक्त्वा ऐन्द्रपदं न वाञ्छति = પ્રાણ શરીરને ત્યાગ કરી ઇન્દ્રપદ નહીં ઇચ્છીશ.

४१ अपस्थान नु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति = ખરાબ સંગ કરવાથી સગા ભાઇને પણ છોડી દેવાય છે.

४२ अजा सिंहप्रसादेन वने चरति निर्भयम् = બકરી સિંહની કૃપાથી જંગલમા નિર્ભયથી (ચરે) ઘૂમે છે.

ભાગ ૭ ॐ

સંસ્કૃત-સ્વયં-શિક્ષક

(સંસ્કૃત-ભાષાનો અભ્યાસ કરવાનો સહેલો ઉપાય)

ભાગ સાતમો

લેખક

પં. શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર

સંવત્ ૨૦૦૯, શક ૧૮૭૪, ઈ. સ. ૧૯૫૨

સ્વાધ્યાય-મંડળ, પારડી (જિ. સૂરત)

ક્રિયાપદ-વિચાર

કોઇ પણ ભાષાનું વાક્ય પૂર્ણ બનાવવા માટે ક્રિયાપદનું જ્ઞાન અવશ્ય હોવું જોઇએ અત્યાર સુધીમાં સંસ્કૃત-ભાષામાં પ્રવેશ કરવાને માટે કારક વિગેરે અનેક પ્રકારનું જ્ઞાન પાઠકોને થઇ ગયું છે. હવે આ પુસ્તકની આગળના છ ભાગોમાં ક્રિયાપદ-વિચાર પાઠકોને સમજાવવાનો છે. આ ભાગમાં પ્રથમગણના ધાતુઓના રૂપ બનાવવાની રીતિ બતાવવાની છે. પ્રથમ ગણના આવશ્યક બધા ધાતુ આ પુસ્તકમાં આપ્યા છે, અને તેમાંથી ક્રિયાપદ, નામ, તથા વિશેષણ બનાવવાની સુગમ રીતિ પણ બતાવી છે. એટલા માટે આશા છે કે આ પુસ્તકથી પ્રથમ ગણના ધાતુઓના રૂપ બનાવવાનું પાઠક શીખી જશે.

જો પાઠક ધાતુ-વિચારના આ છ પુસ્તકોનું અધ્યયન ધ્યાન પૂર્વક કરશે તો તેમને ક્રિયાપદોનું આવશ્યક જ્ઞાન થઇ જશે. અને જેમને ધાતુઓના રૂપોનું જ્ઞાન થયું તેમને સંસ્કૃત-ભાષાનું જ્ઞાન થઇ ગયું એમ સમજી લેવું. કારણ કે સંસ્કૃત-ભાષા યૌગિક અર્થાત્ ધાતુઓથી બનેલી ભાષા છે એટલા માટે જેઓ ધાતુઓનું સારી રીતે અધ્યયન કરે છે તે સંસ્કૃતમાં પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. એટલા માટે પાઠક આ ધાતુ-વિચારનું સારું અધ્યયન કરવાનો પ્રયત્ન કરશે એવી આશા રાખું છું.

સ્વાધ્યાય-મંડળ
'આનંદાશ્રમ'
પારડી (જિ. સુરત)

લેખક
શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર

મુદ્રક અને પ્રકાશક— વસંત શ્રીપાદ સાતવળેકર
સ્વાધ્યાય-મંડળ, ભારત મુદ્રણાલય,
આનંદાશ્રમ ' પારડી (જિ. સુરત)

ॐ

સંસ્કૃત–સ્વયં–શિક્ષક

ભાગ સાતમો

પાઠ ૧

પ્રથમ ગણના ધાતુ

સંસ્કૃત-ભાષામાં હજારો મૂળ ધાતુ છે, એ ધાતુઓમાંથી અસંખ્ય ક્રિયાપદ અને ધાતુ સાધિત પદ તથા નામ બન્યાં છે. આ ધાતુ–વિચાર અત્યંત મનોરંજક છે અને એનો નિરુક્ત શાસ્ત્ર સાથે ઘણો સંબંધ છે. જો આ ધાતુ વિચારનું અધ્યયન સારી રીતે થાય તો પાઠકોને કેવળ સંસ્કૃત-ભાષાનુંજ જ્ઞાન થતું નથી પરંતુ સંસ્કૃત-ભાષામાંથી જે શબ્દો બીજી ભાષાઓમા ચાલી ગયા છે તેમનું પણ જ્ઞાન થાય છે.

ઋષિમુનિઓએ આ ધાતુ પાઠનો સંગ્રહ કર્યો; એ માનવ-જાતિ ઉપર ઋષિઓનો મોટો ઉપકાર છે. નહિં તો સંસ્કૃત-ભાષાના વિસ્તારનું માપ કોઇથી પણ નીકળી શકત નહિં.

સંસ્કૃતના હજારો ધાતુઓના રૂપ જુદા જુદા પ્રકારે બને છે.

*

દરેક પ્રકારના ધાતુઓના એક એક ગણુ બનાવ્યા છે. આ પ્રમાણે બનેલા ધાતુઓના ગણુ દશ છે. એ દશ ગણોનો પરિચય આગળ જતાં પાઠકોને સારી રીતે થઈ જશે. આ પુસ્તકમાં પ્રથમ ગણુના ધાતુઓનો પરિચય પાઠકોને કરાવવાનો છે. કારણુ કે આ ગણુના ધાતુ ઘણા છે અને એના રૂપ બનાવવા સહેલાં છે.

રૂપોના મુખ્ય ભેદ.

ધાતુઓના રૂપોના મુખ્ય બે ભેદ છે. (૧) પરસ્મૈપદ અને (૨) આત્મનેપદ. દરેક ગણુના ધાતુઓમાં કેટલાક ધાતુ કેવળ પરસ્મૈપદી છે અને કેટલાક ધાતુ કેવળ આત્મનેપદી છે. એના કરતા બીજો પણુ એક ધાતુઓનો વર્ગ છે કે જેને 'ઉભયપદી' કહેવામાં આવે છે એના રૂપ પૂર્વોકત બન્ને પદોની માફક થાય છે. અર્થાત્ પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદ પ્રમાણે.

આ પુસ્તકમાં પ્રથમ 'પરસ્મૈપદ' ના પ્રથમ ગણુના ધાતુ આપવામાં આવશે પછી 'આત્મનેપદ' ના અને ત્યારપછી 'ઉભયપદ' ના ધાતુ આપવામાં આવશે. આ રીતે પાઠક સહેલાઈથી ધાતુ–વિચારમા પ્રવેશ કરી શકશે.

કાલ-વિચાર.

ક્રિયાપદોના વિચારમાં કાલ–વિચાર પણુ હોવો જરૂરી છે. ક્રિયાપદોના કેટલાક રૂપ 'ભૂતકાલ' નો બોધ આપે છે કેટલાક 'વર્તમાન' કાલનો અને કેટલાક 'ભવિષ્ય' કાલનો ભાવ બનાવે છે જેમ કે—

૧ ભૂતકાલ	— अभवत्	= થયો.
૨ વર્તમાનકાલ	— भवति	= થાય છે.
૩ ભવિષ્યકાલ	— भविष्यति	= થશે.

કાલના રૂપ સિવાય બીજાં આજ્ઞા, સંદેહ, સંકેત વિગેરે અર્થ બતાવવા વાળાં રૂપ પણ જુદાં જુદાં થાય છે. ભાષામાં પણ આ પ્રમાણે રૂપોના ભેદ છે. તે કરે છે, તેણે કર્યું, તે કરશે, તે કરે, તેણે કરવું જોઇએ વિગેરે જુદાં જુદાં રૂપ દરેક ભાષામા થાય છે. તે પ્રમાણે સંસ્કૃતમાં પણ રૂપ બને છે. એ રૂપોના દશ વર્ગ બનાવ્યા છે, એના નામ 'દશ લકાર' છે. ભગવાન પાણિનિ મુનિએ આ પ્રમાણે એના નામ આપ્યાં છે. ૧ लट्, ૨ लिट्, ૩ लुट्, ૪ लृट्, ૫ लेट् ૬ लोट्, ૭ लङ्, ૮ लिङ्, ૯ लुङ्, ૧૦ लृङ्, ! એમાં પાંચમાં 'लेट्' ના રૂપ વેદોમાંજ પ્રયુકત થાય છે, ભાષામાં નહિ.

આ દશ લકારોના રૂપોનો ઉપયોગ નીચે પ્રમાણે થાય છે.—

૧ लट् = (વર્તમાન-કાલ) = વર્તમાન કાલની ક્રિયા આ રૂપથી બતાવાય છે. જેમ કે— 'भवति' = થાય છે.

૨ लिट् = (ભૂત-કાલ) अनद्यतन-परोक्ष-भूतकाल = અર્થાત્ જે ક્રિયા આજ નથી થઇ અને જે બોલનારાની સામે પણ નથી થઇ જેમકે— 'बभूव' = થયો હતો.

૩ लुट् = (ભવિષ્ય-કાલ) = अनद्यतन - भविष्य-काल = અર્થાત્ જે ભવિષ્ય ક્રિયા આજના સમયની બોધક નથી. જેમકે— 'भविता' = થશે.

૪ लृट् = (ભવિષ્ય-કાલ) = એનાથી સામાન્ય ભવિષ્ય ક્રિયાનો બોધ થાય છે. જેમકે— 'भविष्यति' = થશે.

૫ लेट् = (એનો પ્રયોગ વેદમાંજ 'लिङ्' લકારના અર્થમાં થાય છે. ભાષામાં એનો ઉપયોગ થતો નથી.)

६ लोट् = (विधि, निमंत્રણ, પ્રશ્ન, પ્રાર્થના, સત્કાર, આશીર્વાદ વિગેરે અર્થમાં એનો ઉપયોગ થાય છે. જેમકે, 'भवतु' = થાવ.

૭ लङ् = (ભૂત-કાલ) = अनद्यतन-भूतकाल = અર્થાત્ જે આજના ભૂતકાલનો વાચક નથી. જેમકે— 'अभवत्' = થયો.

૮ लिङ् = (વિધિ, નિમંત્રણ, આમંત્રણ, પ્રશ્ન, સત્કાર. પ્રાર્થના વિગેરે અર્થોમાં એનો પ્રયોગ થાય છે. જેમકે— 'भवेत्' થવું જોઈએ. (આશીર્વાદ અર્થમાં પણ એનો ઉપયોગ થાય છે) જેમકે— 'भूयात्' થાવ.

૯. लुङ् = (ભૂતકાલમાં એનો પ્રયોગ થાય છે) જેમકે- 'अभूत्' થયો.

૧૦ लृङ् = (હેતુ હેતુમદ્ભાવ એ અર્થમાં એનો ઉપયોગ થાય છે) જેમકે— 'अभविष्यत्' = જો થશે.

એ લકારોના રૂપોની સમજ પાઠકોને આગળ જતાં આપવામાં આવશે. આ હમણાં કેવલ 'लट्' (વર્તમાનકાલ) અને 'लृट्' (ભવિષ્યકાલ) એ બે લકારોના રૂપ બતાવવામાં આવે છે—

लट् (વર્તમાન કાલ) પરસ્મૈપદ

भू (થવું)

	(एकवचन)	(द्विवचन)	(बहुवचन)
प्रथम पुरुष	— भवति	भवतः	भवन्ति
मध्यम पुरुष	— भवसि	भवथः	भवथ
उत्तम पुरुष	— भवामि	भवावः	भवामः

પાઠ ૨

कृष् (હળ ચલાવવું, ખેતી કરવી)

प्रथमगण परस्मैपद ના રૂપ

વર્તમાન-કાલ (लट्)

	ए० व०	द्वि० व०	व० व०
१ प्र० पु०	कर्षति	कर्षतः	कर्षन्ति
२ म० पु०	कर्षसि	कर्षथः	कर्षथ
३ उ० पु०	कर्षामि	कर्षावः	कर्षामः

ભવિષ્ય-કાલ (लट्)

१ प्र० पु०	कर्क्ष्यति	कर्क्ष्यतः	कर्क्ष्यन्ति
२ म० पु०	कर्क्ष्यसि	कर्क्ष्यथः	कर्क्ष्यथ
३ उ० पु०	कर्क्ष्यामि	कर्क्ष्यावः	कर्क्ष्यामः

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ कृषकः हलेन भूमिं कर्षति । २ कृषीवलौ भूमिं कर्षतः । ३ कृषीवलाः भूमिं कर्षन्ति । ४ त्वं स्वभूमिं कदा कर्क्ष्यसि ? ५ यदा त्वं भूमिं कर्क्ष्यसि तदा अहं न कर्क्ष्यामि । ६ श्वः वयं सर्वे भूमिं कृक्ष्यामः ।

ગુજરાતી વાક્યો

(૧) ખેડૂત હળથી ભૂમિ ખેડે છે. (૨) બે ખેડૂત ભૂમિ ખેડે છે. (૩) ખેડૂતો જમીન ખેડે છે (૪) તું પોતાની જમીન કયારે ખેડશે ? (૫) જ્યારે તું જમીન ખેડશે, ત્યારે હું ખેડીશ નહિં. (૬) આવતી કાલે અમે બધા જમીન ખેડીશું.

प्रथम पुरुष ' सः ' (તે) અર્થમાં, मध्यम पुरुष ' त्वम् ' (તું) અર્થમાં અને उत्तम पुरुष ' अहम् ' (હું) અર્થમાં થાય છે. ' भू ' ધાતુના એ રૂપ વર્તમાનકાલમાં થાય છે. હવે એજ ધાતુના ભવિષ્યકાલના રૂપ જુઓ—

लृट (ભવિષ્ય કાલ) परस्मैपद

	(एकव०)	(द्विव०)	(बहुव०)
प्र० पुरुष	भविष्यति	भविष्यतः	भविष्यन्ति
म० पुरुष	भविष्यसि	भविष्यथः	भविष्यथ
उ० पुरुष	भविष्यामि	भविष्यावः	भविष्यामः

પાઠક જોશે તો તેમને માલમ પડશે કે ભવિષ્યકાલના રૂપોમાં ' स्य ' અથવા ' इष्य ' વચમાં વધારે લાગે છે, શેષ રૂપ વર્તમાનકાલના સરખાંજ થાય છે જેમકે—

वर्तमान	भव—ति	भव—तः	भव—न्ति
भविष्य	भविष्यति	भविष्यतः	भविष्यन्ति

આ પ્રમાણે બીજાં રૂપ પણ પાઠક જુએ અને વિશેષતા ઠીક રીતે ધ્યાનમાં રાખે. હવે પ્રથમ ગણ પરસ્મૈપદના કેટલાક ધાતુ આપવામાં આવે છે

प्रथमगण परस्मैपदी धातु ।

अग् = (કુટિલ ગમન કરવું) = अगति, अगिष्यति
अज् = (જવું, ચાલવું) = अजति, अजिष्यति
अंच = (જવું, પૂજવું) = अञ्चति, अञ्चिष्यति
अट् = (ભટકવું) = अटति, अटिष्यति

प्रथमगण परस्मैपद ना धातु

હવે થોડા ધાતુઓ મોઢે કરો—

कठ् = (દુઃખમાં રહેવું) = कठति, कठिष्यति
कण् = (દુઃખથી રડવું) = कणति, कणिष्यति
कर्द् = (ખરાબ શબ્દ કરવો) = कर्दति, कर्दिष्यति
कस् = (જવું) = कसति, कसिष्यति
कांक्ष् = (ઇચ્છા કરવી) = कांक्षति, कांक्षिष्यति
किन् = (શંકા કરવી, રોગ દૂર કરવો) = चिकित्सति, चिकित्सिष्यति
कुच् = (સંકોચ થવો) = कुचति, कुचिष्यति
कुंच् = (વાંકા થવું,ન્હાના બનવું) = कुंचति, कुंचिष्यति
कुंठ् = (લંગડા થવું) = कुंठति, कुंठिष्यति
कुंथ् = (દુઃખ સહન કરવું) = कुंथति, कुंथिष्यति
कूज् = (અસ્પષ્ટ શબ્દ કરવો) = कूजति, कूजिष्यति
कूल् = (ઢાંકવું) = कूलति, कूलिष्यति
कृप् = (ખેડવું) = कर्षति, कर्क्ष्यति
क्रंद् = (રડવું, પોકારવું) = क्रन्दति, क्रन्दिष्यति
क्रम् = (ચાલવું) = क्रामति, क्रमिष्यति
क्रीड् = (રમવું) = क्रीडति, क्रीडिष्यति
क्रुश् = (રડવું, પોકારવું) = क्रोशति क्रोक्ष्यति
क्लिंद् = (રડવું) = क्लिन्दति, क्लिन्दिष्यति
क्वथ् = (ઉકાળવું) = क्वथति, क्वथिष्यति
क्षर् = (ઝરવું) = क्षरति, क्षरिष्यति
क्षि = (નાશ પામવું) = क्षयति, क्षेष्यति

संस्कृत–वाक्यानि ।

१ सः पुरुषः तत्र किमर्थं कणति ? २ वैद्यः तस्य रोगं चिकित्सति अतः स तत्र कणति । ३ तत्र वैद्यौ कं रोगं चिकित्सतः ? ४ तत्र तस्य ज्वरं वैद्यौ चिकित्सतः । मम पुत्रः ज्वरेण पीडितः । अतः वैद्यौ तं इदानीं चिकित्सतः । ५ यथा सः तत्र कूजति तथा एव त्वं अत्र कूजसि । ६ यथा सः बालकः क्रंदति तथैव त्वं अपि क्रंदसि । ७ त्वं किं तेन सह इदानीं न क्रीडसि ? ८ सर्वे बालकाः तत्र इदानीं क्रीडन्ति । ९ यूयं सर्वे छात्राः कदा क्रीडिष्यथ ? १० तव धर्मपत्नी इदानीं किमर्थं क्वथति ?

ગુજરાતી વાક્યો

(૧) તે પુરુષ ત્યાં શામાટે દુઃખી અવાજ કરે છે ? (૨) વૈદ તેના રોગની પરીક્ષા કરે છે માટે તે રડે છે. (૩) ત્યાં બે વૈદ કયા રોગની પરીક્ષા કરે છે ? ત્યાં બે વૈદ તેના તાવની ચિકિત્સા કરે છે. (૪) મારો પુત્ર તાવથી પીડાય છે માટે બે વૈદ હમણાં તેની પરીક્ષા કરે છે. (૫) જેમ તે ત્યાં અસ્પષ્ટ અવાજ કરે છે તેમજ તે અહિં અસ્પષ્ટ અવાજ કરે છે. (૬) જેમ તે બાળક રડે છે તેમજ તું પણ રડે છે. (૭) તું શામાટે હમણાં તેની સાથે રમતો નથી. ? (૮) બધા બાળકો હમણાં ત્યાં રમે છે. (૯) તમે વિદ્યાર્થિઓ ક્યારે રમશો ? (૧૦) તારી ધર્મપત્ની હમણાં શામાટે (પાણી) ઉકાળે છે ?

આ પ્રમાણે પાઠક વાક્ય બનાવી શકે છે. હવે ઉપસર્ગોનો થોડોક પરિચય કરીએ–

ઉપસર્ગ ।

ધાતુ અર્થાત્ ક્રિયાની પહેલાં લાગીને ક્રિયાઓના અર્થ બદલાવનારા ઉપસર્ગ હોય છે. प्र, परा, अप, सम्, अनु, अव, निस्, निर्, दुस्, दुर्, वि, आ, नि, अधि, अपि, अति, सु, उत्, अभि, प्रति, परि, उप, એ પ્રમાણે બાવીસ ઉપસર્ગ છે. એમનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે—

(૧) प्र = અધિકતા, ઉત્કર્ષ. (૨) परा = ઉલટું. (૩) अप = દૂરપણું, વિયોગ (૪) सम् = એક થવું, (૫) अनु = અનુકૂળ, અનુસરવું. (૬) अव = નીચે કરવું. (૭) निस् = હીનતા (૮) निर् = હીનતા. (૯) दुस् = દુષ્ટતા (૧૦) दुर् = દુર્ગતિ (૧૧) वि = વિશેષ, વિરોધ, ભિન્નતા. (૧૨) आ = આ બાજુ. (૧૩) नि = નીચે કરવું, (૧૪) अधि = ઉપર. (૧૫) अपि = આગળ. (૧૬) अति = વધારે. (૧૭) सु = ઉત્તમ (૧૮) उत् = ઉંચે, ઉપર (૧૯) अभि = સંમુખ. (૨૦) प्रति = ઉલટું થવું. (૨૧) परि = સર્વત્ર. (૨૨) उप = પાસે, વધારે.

ઉપસર્ગોના આટલા અર્થથી પણ બીજા વધારે અર્થ થાય છે, પરંતુ એટલા અર્થ ધ્યાનમાં રાખવાથી પાઠકોનું કાર્ય ચાલી શકે છે. હવે એ ઉપસર્ગ લાગવાથી ધાતુઓના અર્થ કેવી રીતે બદલાય છે તે જુઓ—

भू = થવું (भृति થયલું) એના રૂપ જુઓ–
प्रभू = વધવું (प्रभाव-જન્મ, શક્તિ. प्रभाव-પ્રભાવ, શક્તિ
प्रभू = માલિક)

पराभू = પરાભવ કરવો (पराभव = અપજય)
अपभू = દૂર રહેવુ (अपभूति-પરાજય, નાશ)
सम्भू = એક થવુ, જન્મ લેવો (सम्भव-ઉત્પત્તિ) (सम्भूति-(એકતા, ઉત્પત્તિ)
अनुभू = અનુભવ કરવો (अनुभव-અનુભવ)
विभू = વૈભવ યુકત થવુ (विभव-ધન, ઐશ્વર્ય)
आभू = ઉપસ્થિત થવું (आभूति-શકિત, વ્યાપકતા)
अतिभू = બધાથી વધારે વધવુ (अतिभवनम्-બધાથી મોટા થવુ)
उद्भू = ઉત્પન્ન થવુ (उद्भव-ઉત્પત્તિ)
अभिभू = પરાભવ કરવો (अभिभव-પરાભવ)
परिभू = પરાભવ કરવો (परिभव-પરાભવ, અપમાન)

ધાતુ કરીને भू ધાતુની આગળ એ સિવાય બીજા ઉપસર્ગ આવતા નથી એના રૂપ બીજા ધાતુઓની સાથે પાઠક જોઇ શકે છે આટલા ઉદાહરણોથીજ પાઠક અનુભવ કરી શકે છે કે એકજ ધાતુની સાથે જુદા જુદા ઉપસર્ગ લાગવાથી કેવી રીતે જુદા જુદા અર્થ થાય છે હવે એમનો ઉપયોગ જુઓ—

(१) स पुरुष विचिकित्सति-તે પુરુષ વિશેષ શકા કરે છે (किन्-चिकित्सति । वि किन्-विचिकित्सति)
(२) ते सर्वे तत्र सक्रीडन्ति-તે બધા ત્યા સારૂ રમે છે
(३) वालका तत्र सक्रन्दन्ति-બાળકો ત્યા રડે છે
(४) त्व किमर्थम् एवम् आक्रोशसि-તુ શામાટે આમ ખૂબ રડે છે ?

(૫) नारदः नारायणम् अभ्यर्चति–નારદ નારાયણની પૂજા કરે છે.

આ પ્રમાણે ધાતુની આગળ ઉપસર્ગ મૂકીને રૂપ બનાવાય છે, અને તે જુદી જુદી જાતના અર્થ બતાવે છે. આ પ્રમાણે એક નાના ધાતુના અસંખ્ય શબ્દ સંસ્કૃત ભાષામાં બને છે. જો પાઠક એનો વિચાર કરશે તો આ પ્રક્રિયા ઘણી જલ્દી એને સમજાઈ જશે. કારણકે ઉપસર્ગવાળા શબ્દ ભાષામાં પણ વપરાય છે, એટલે એના અર્થોની કલ્પના થઈ શકે છે.

–o=o–

પાઠ ૩

भूतकाल (लङ्)

જે ભૂતકાળ આજનો સમય નથી બતાવતો તે (अनद्यतन) ભૂતને માટે ' लङ् ' નામના ભૂતકાલના રૂપનો પ્રયોગ થાય છે ' भू ' ધાતુના તે ભૂતકાળના રૂપ આ પ્રમાણે થાય છે–

अनद्यतन भूते लङ्।

प्र० पु०	अभवत्	अभवताम्	अभवन्
म० पु०	अभवः	अभवतम्	अभवत
उ० पु०	अभवम्	अभवाव	अभवाम

(१) तत्र ह्य किम् अभवत् ? = ત્યા કાલે શું થયુ ?

(૨) तत्र ह्यः किमपि न अभवत् = ત્યાં કાલે કંઈપણ થયું નથી.

(૩) ते सर्वे वीराः शत्रून् पराभवन् = તે બધા વીરોએ શત્રુઓને પરાજય આપ્યો.

(૪) यदा सः उदभवत् तदा त्वं कुत्र अभवः = જ્યારે તેની ઉત્પત્તિ થઇ ત્યારે તું ક્યાં હતો ?

અહિં પાઠક યાદ રાખે કે ભૂતકાળના રૂપની આગળજ પૂર્વોક્ત ઉપસર્ગ લાગે છે જેમકે—

परा = अभवत् = पराभवत् (પરાજય કર્યો)
वि = अभवत् = व्यभवत् (વૈભવ યુક્ત થયો.)
सम् = अभवत् = समभवत् (ઉત્પન્ન થયો)

ભાષામાં ધાતુની સાથે ઉપસર્ગની સંધિ અવશ્ય થાય છે. વેદમાં ઘણું કરીને ઉપસર્ગ જુદા લખાય છે. હવે થોડા ધાતુઓનું અધ્યયન કરો. અહિં ત્રીજું રૂપ આજ ભૂતકાળનું આપ્યું છે—

प्रथमगण परस्मैपदी धातु ।

खाद् (ખાવું) खादति, खादिष्यति, अखादत्.
गद् (બોલવું) गदति, गदिष्यति, अगदत्
गम् (જવું) गच्छति, गमिष्यति, अगच्छत्
गर्ज् (ગર્જના કરવી) गर्जति, गर्जिष्यति, अगर्जत्
गर्व् (ગર્વ કરવો) गर्वति, गर्विष्यति, अगर्वत्
गल् (ખાવું, ગળવું) गलति, गलिष्यति, अगलत्
गुप् (રક્ષણ કરવું) गोपायति, गोपायिष्यति, अगोपायत्

गै (ગાવું, કહેવું) गायति, गास्यति, अगायत्
ग्रथ् (બંધન કરવું, સંદર્ભ જોડવો) ग्रन्थति, ग्रन्थिष्यति, अग्रन्थत्
घुष् (જાહેર કરવું) घोषति, घोषिष्यति, अघोषत्
घृष् (ઘર્ષણ કરવું) घर्षति, घर्षिष्यति, अघर्षत्
चर् (ચાલવું) चरति, चरिष्यति, अचरत्
चर्च् (વિવાદ કરવો) चर्चति, चर्चिष्यति, अचर्चत्
चर्व् (ચાવવું) चर्वति, चर्विष्यति, अचर्वत्
चल् (ચાલવું) चलति, चलिष्यति, अचलत्
चित् (જાણવું) चेतति, चेतिष्यति, अचेतत्
चिंत् (ચિન્તન કરવું) चिंतति, चिन्तिष्यति, अचिंतत्
चुंब् (ચુંબન કરવું) चुंबति, चुंबिष्यति, अचुंबत्
चूष् (ચૂસવું, પીવું) चूषति, चूषिष्यति, अचूषत्
छद् (ઢાંકવું) छदति, छादिष्यति, अच्छदत्
जप् (જપકરવો)जपति, जपिष्यति, अजपत्
जम् (ખાવું) जमति, जमिष्यति, अजमत्
जल्प् (બોલવું) जल्पति, जल्पिष्यति, अजल्पत्

संस्कृत-वाक्यानि

१ सः पुरुषः फलं खादति । अहं मोदकं नैव खादिष्यामि। त्वं फलानि कदा अखादः ? ते सर्वे मानवाः फलानि अखादन्।

२ तत्र यः गदति स एव स मनुष्यः । त्वं तेन सह किं अगदः ? सर्वे परस्परं समगदन्। यथा सः गदति तथा युवां गादिष्यथः किम् ?

२ (સં. સ્વ. શિ. ભા.૭)

३ आकाशे मेघः गर्जति। यथा सः गर्जिष्यति तथा कः गर्जितुं समर्थः भवति ?

४ रामः लक्ष्मणेन सह समगच्छत्। त्वं केन सह तत्र अगच्छः ? यथा रावणः अमर्यत् तथा न रामः।

५ त्वं इदानीं किं घोषसि ? यदा सः तत्र पतत् घोषिष्यति तदा त्वं किं करिष्यसि ? सः पुरुषः तत्र तदा किं अघोषत् ?

६ त्वं कुत्र चलसि ? स. किं न संचलति ? त्वं तं किमर्थं अनुचरसि ? यदा सः अचलत् तदा त्वं किं न अचलः ?

७ त्वं इदानीं किं चिंतसि ? सः तदा किं चिन्तिष्यति ? अहं किं अचिन्तम् ? ते बालकाः किमपि न अचिंतन्।

८ त्वं किं जपसि ? त्वं तं मन्त्र कदा जपिष्यसि ? यदा त्वं अजप तदा तेन किं कृतम् ?

९ अहं इदानीं जमामि। स नैव इदानीं जमिष्यति। त्वं कदा अजमः। तौ तत्र श्वः जमिष्यतः। ते सर्वे तत्रैव जमिष्यन्ति।

ગુજરાતી વાક્યો

૧ તે પુરૂષ ફળ ખાય છે હું લાડુ નજ ખાઇશ. તેં ફળ ક્યારે ખાધાં ? તે બધા માણસોએ ફળ ખાધાં.

૨ ત્યાં બે બોલે છે તે તેજ મનુષ્ય છે. તું તેની સાથે શું બોલ્યો હતો ? બધા પરસ્પર બોલ્યા. જેમ તે બોલે છે તેમ તમે બે બોલશો ?

૩ આકાશમા વાદળ ગર્જે છે. જેમ તે ગર્જે છે તેમ ગર્જના કરવા કોણ સમર્થ થાય ?

૪ રામ લક્ષ્મણ સાથે ગયા. તું ત્યાં કોની સાથે ગયો હતો ? જેમ રાવણે ગર્વ કર્યો હતો તેમ રામે ગર્વ કર્યો નથી.

૫ તું હમણાં શું જાહેર કરે છે ? જ્યારે તે ત્યાં આ જાહેર કરશે ત્યારે તું શું કરશે ? તે પુરુષે ત્યારે શું જાહેર કર્યું ?

૬ તું ક્યાં જાય છે, ? શું તે જતો નથી ? તું તેની પાછળ શા માટે જાય છે ? જ્યારે તે ગયો ત્યારે તું કેમ ગયો નહિં ?

૭ તું હમણાં શું વિચારે છે ? તે ત્યારે શું વિચારશે ? મેં શું વિચાર્યું ? તે બાળકોએ કંઇ પણ વિચાર્યું નહિ.

૮ તું શું જપે છે ? તું તે મંત્ર ક્યારે જપશે ? જ્યારે તેં જપકર્યા ત્યારે તેણે શું કર્યું ?

૯ હું હમણાં જમું છું. તે હમણાં નહિંજ જમશે. તું ક્યારે જમ્યો ? તે બે ત્યાં આવતીકાલે જમશે. તે બધા ત્યાંજ જમશે.

प्रथमगण परस्मैपदी धातु ।

जि (જીતવું) जयति, जेष्यति, अजयत्
जॄ (જીર્ણ થવું) जरति, जरिष्यति, अजरत्
ज्वर् (તાવ આવવો) ज्वरति, ज्वरिष्यति, अज्वरत्
ज्वल् (બળવું) ज्वलति, ज्वलिष्यति, अज्वलत्
तक्ष् (સૂક્ષ્મ કરવું, ઘડવું) तक्षति, तक्षिष्यति, अतक्षत्
तप् (તપવું) तपति, तपिष्यति, अतपत्
तर्ज् (નિન્દા કરવી) तर्जति, तर्जिष्यति, अतर्जत्
त्यज् (ત્યાગ કરવો) त्यजति, त्यक्ष्यति, अत्यजत्

तुद् (તોડવું) तोडति, तोडिष्यति, अतोडत्
तृ (તરવું) तरति, तरिष्यति, अतरत्
तेज् (તેજ કરવું) तेजति, तेजिष्यति, अतेजत्
दल् (તોડવું, ભોડવું) दलति, दलिष्यति, अदलत्
दंश् (કરડવું) दंशति, दंक्ष्यति, अदंशत्
दंस् (કરડવું) दंसति दंसिष्यति, अदंसत्
दह् (બાળવું, બળવું) दहति, धक्ष्यति, अदहत्
दा (આપવું) यच्छति, दास्यति, अयच्छत्
दृश् (જોવું) पश्यति, द्रक्ष्यति, अपश्यत्
दृंह् (વધારવું) दृंहति, दृंहिष्यति, अदृंहत्
दृ (ડરવું) दरति, दरिष्यति, अदरत्
द्रु (જવું) द्रवति, द्रविष्यति, अद्रवत्
ध्मा (ફૂંકવુ, વાંસળી વગાડવી) धमति, ध्मास्यति, अधमत्
ध्यै (વિચાર કરવો) ध्यायति, ध्यास्यति, अध्यायत्
ध्वन् (શબ્દ કરવો) ध्वनति, ध्वनिष्यति, अध्वनत्

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ रामः तत्र जयति । त्वं तस्मिन् युद्धे जेष्यति वा न ? अर्जुनः युद्धे कथं अजयत् ? कर्णः किमर्थं न अजयत् ?

२ सर्वे प्राणिनः जरन्ति । योगी एव योगबलेन न जरति । कथं योगी न जरति इति त्वं जानासि किम् ?

३ तत्र अग्निः ज्वलति । अग्निः इदानीं न तत्र ज्वलति । अग्निः कदा तत्र अज्वलत् ?

४ त्वष्टा काष्ठानि तक्षति । त्वं काष्ठं तक्षिष्यसि किम् ? सः केन शस्त्रेण तत्काष्ठं अतक्षत् ?

५ विश्वामित्रः तस्मिन् महारण्ये तपः अतपत् । त्वं कथं तत्र तपः तपसि ? अहं अपि तस्मिन् स्थाने तपिष्यामि ।

६ अहं नदीं तरिष्यामि इदानीम् । यूयं कथं न तरिष्यथ ? सर्वेऽपि तत्रैव तरन्ति । अहं परश्वः नदीं अतरम् ।

७ त्वं धनं किं त्यजसि ? स. राष्ट्रं ऐश्वर्यं वा कदापि नैव त्यक्ष्यति । सः सर्वं अपि धनं अत्यजत् ।

८ सर्पः नरं दंशति । सर्पौ नरान् दंशतः । सर्पाः मनुष्यान् दंशन्ति । नागाः कथं तं दंक्ष्यन्ति ?

९ अग्निः सर्वं काष्ठजातं दहति । प्रलयाग्निः सर्वं जगत् प्रलयकाले धक्ष्यति । त्वं तं अग्निना कथं अदहः ?

१० यथा सः पश्यति तथा एव अहं पश्यामि । राजा दुष्टं मानवं नैव इदानीं द्रक्ष्यति ।

११ पुरोहितः वेणुधमन्या अग्निं धमति । त्वं कथं अग्निं ध्मास्यसि ? सः तदा अग्निं अधमत् ।

ગુજરાતી વાક્યો.

૧ રામ ત્યાં જીતે છે. તું તે યુદ્ધમાં જીતશે કે નહિં ? અર્જુન યુદ્ધમાં કેવી રીતે જીત્યો ? કર્ણ શામાટે ન જીત્યો ?

૨ બધાં પ્રાણીઓ ઘરડાં થાય છે. યોગીજ યોગના બળથી ઘરડો થતો નથી. યોગી કેમ ઘરડો થતો નથી એ તું જાણે છે ?

૩ ત્યાં અગ્નિ બળે છે. હમણાં ત્યાં અગ્નિ બળતો નથી. અગ્નિ ક્યારે ત્યાં બળ્યો ?

૪ સુતાર લાકડું ઘડે છે. તું લાકડું ઘડશે ? તેણે કયા હથિયારથી તે લાકડું ઘડ્યું ?

૫ વિશ્વામિત્રે તે મોટા જંગલમાં તપ કર્યું. તું શામાટે ત્યાં તપ કરે છે ? હું પણ તે જગ્યાએ તપ કરીશ.

૬ હું હમણાં નદી તરી જઇશ. તમે શામાટે તરશો નહિં ? બધા ત્યાંજ તરે છે. હું પરમ દિવસે નદી તરી ગયો હતો.

૭ તું શામાટે પૈસાનો ત્યાગ કરે છે ? તે રાજ્ય અથવા ઐશ્વર્યનો ત્યાગ કરશેજ નહિ. તેણે બધું દ્રવ્ય છોડી દીધું.

૮ સાપ માણસને કરડે છે. બે સાપ પુરૂષોને કરડે છે. સાપો મનુષ્યોને કરડે છે. શું નાગસાપો તેને કરડશે ?

૯ અગ્નિ બધી જાતના લાકડાંને બાળી નાખે છે. પ્રલયાગ્નિ પ્રલયના વખતે આખા જગતને બાળશે. તેં શા માટે તેને અગ્નિથી દઝાડયો ?

૧૦ જેમ તે જુએ છે તેમજ હું જોઉં છું. રાજા હમણાં ખરાબ માણસને જોશેજ નહિ.

૧૧ પુરોહિત વાંસની ફુંકણીથી અગ્નિમાં ફુંક મારે છે. શું તું અગ્નિમાં ફુંક મારશે ? તેણે ત્યારે અગ્નિમાં ફુંક મારી.

—:*:—

પાઠ ૪

આજ્ઞાર્થ અને વિધ્યર્થ ।

આજ્ઞા કરવી, સત્કાર કરવો, પ્રશ્ન પૂછવો, પ્રાર્થના કરવી, આશીર્વાદ આપવો વિગેરે અર્થ સ્પષ્ટ કરવાને માટે 'લોટ્' ના રૂપ

થાય છે. 'भू' ધાતુના 'लोट्' લકાર–આજ્ઞાર્થના રૂપ નીચે પ્રમાણે થાય છે—

આજ્ઞાર્થના રૂપ (लोट्)

	एक व०	द्वि व०	बहु व०
१ प्र. पु.	भवतु, भवतात्	भवताम्	भवन्तु
२ म. पु.	भव ,,	भवतम्	भवत
३ उ. पु.	भवानि	भवाव	भवाम

પૂર્વોક્ત અર્થોમાંજ 'लिङ्' લકારના રૂપોનો પણ ઉપયોગ થાય છે. એનાં રૂપ આ પ્રમાણે બને છે—

વિધ્યર્થના રૂપ (लिङ्)

	एक व०	द्वि व०	बहु व०
१ प्र. पु.	भवेत्	भवेताम्	भवेयुः
२ म. पु.	भवेः	भवेतम्	भवेत
३ उ. पु.	भवेयम्	भवेव	भवेम

એના વાક્યો

(१) त्वं भव = તું થા, તું બન. (२) सः भवतु = તે થાવ, તે બનો. (३) अहं भवानि = હું થાઉં. (४) सः भवेत् = તે થાવ. (५) त्वं भवेः = તું થા. (६) अहं भवेयम् = હું થાઉં.

આ પ્રમાણે એનો ઉપયોગ થાય છે. હવે જે ધાતુ આપવામાં આવે છે, એમાં એના રૂપ પણ સાથે આપવામાં આવશે—

प्रथमगण परस्मैपद ના ધાતુ

नट् (નાચવું) नटति, नटिष्यति, अनटत्, नटतु, नटेत्

नद् (અસ્પષ્ટ શબ્દ કરવો) नदति, नदिष्यति, अनदत्, नदतु, नदेत्

नंद् (આનંદ કરવો) नन्दति, नन्दिष्यति, अनन्दत्, नन्दतु, नन्देत्
नम् (નમ્ર થવું) नमति, नंस्यति, अनमत्, नमतु, नमेत्
नर्द् (જોરથી પોકારવું) नर्दति, नर्दिष्यति, अनर्दत्, नर्दतु, नर्देत्
निंद् (નિંદા કરવી) निन्दति, निन्दिष्यति, अनिन्दत्, निन्दतु, निन्देत्

पठ् (ભણવું) पठति, पठिष्यति, अपठत्, पठतु, पठेत्
पत् (પડવું) पतति, पतिष्यति, अपतत्, पततु, पतेत्
पा (પીવું) पिबति, पास्यति, अपिबत्, पिबतु, पिबेत्
पूष् (વધવું) पूषति, पूषिष्यति, अपूषत्, पूषतु, पूषेत्
फल् (ફળવું) फलति, फलिष्यति, अफलत्, फलतु, फलेत्
बुध् (જાણવું) बोधति, बोधिष्यति, अबोधत्, बोधतु, बोधेत्
बृह् (વધવું) बृंहति, बृंहिष्यति, अबृंहत्, बृंहतु, बृंहेत्
भण् (બોલવું) भणति, भणिष्यति, अभणत्, भणतु, भणेत्
भू (થવું) भवति, भविष्यति, अभवत्, भवतु, भवेत्
भूष् (શણગારવું) भूषति, भूषिष्यति, अभूषत्, भूषतु, भूषेत्
मंड् (શણગારવું) मंडति, मण्डिष्यति, अमण्डत्, मण्डतु, मण्डेत्

मंथ् (વલોવવું) मन्थति, मन्थिष्यति, अमन्थत्, मन्थतु, मन्थेत्
मार्ग् (શોધવું) मार्गति, मार्गिष्यति, अमार्गत्, मार्गतु, मार्गेत्
मील् (આંખ બંધ કરવી) मीलति, मीलिष्यति, अमीलत्, मीलतु, मीलेत्

मुंड् (મુંડન કરવું) मुण्डति, मुण्डिष्यति, अमुण्डत् , मुण्डतु, मुण्डेत्

मूर्च्छ् (મૂર્છિત થવું) मूर्च्छति, मूर्च्छिष्यति, अमूर्च्छत्, मूर्च्छतु, मूर्च्छेत्

मूष् (ચોરવું) मूषति, मूषिष्यति, अमूषत्, मूषतु, मूषेत्
रक्ष् (રક્ષણ કરવું) रक्षति, रक्षिष्यति, अरक्षत्, रक्षतु, रक्षेत्
रट् (રટવું) रटति, रटिष्यति, अरटत्, रटतु, रटेत्

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ नाटके नटः नटति । अहं अपि अद्य नटिष्यामि । सः पुरुषः नटतु । सर्वे अपि अद्य नटन्तु । बालकाः तव आज्ञया नटन्तु । सः नटेत् ।

२ अहं अनेन कर्मणा नंदामि । अस्मिन् नगरे सर्वेऽपि मनुष्याः अद्य महोत्सवेन नंदिष्यन्ति । सर्वे बालकाः नंदन्तु ।

३ सः मां किमर्थं निन्दति । दुष्टाः मनुष्याः सर्वदा सर्वान् सत्पुरुषान् निन्दन्ति । निन्दन्तु नीतिनिपुणाः यदि वा स्तुवन्तु । त्वां सः कथं निंदेत् ?

४ घनश्यामः तस्मिन् मार्गे पतति । तौ पुरुषौ कुत्रापि न पतिष्यतः । न जानामि अहं तत्र कथं अपतम् । सः तत्र पततु ।

५ अहं अद्यैव जलं पास्यामि । अहं ह्यः दुग्धं न अपिबम् । तव पुत्रः दुग्धं पिबतु । रुग्णः पुरुषः जलं न पिबेत् ।

६ आम्रस्य वृक्षः अस्मिन् मासे फलति । तव सर्वेऽपि वृक्षाः

आगामिनि मासे फलिष्यन्ति । मम वृक्षाः फलन्तु ।

७ सः मां बोधिष्यति । गुरु मां अबोधत् । सः सर्वान् बोधिष्यति । सः बोधतु । कथं तं सः बोधेत् ?

८ सः स्वं शरीरं भूषति । सः नृपतिः तस्मिन् महोत्सवे सर्वं नगरं भूषिष्यति । सर्वे पुरुषाः स्वमंदिराणि भूषन्तु ।

९ स्तेनः धनं मूषति । सः तव द्रव्यं अमूषत् । किमर्थं सः पुस्तकं मूषेत् ? यदि सः मूषितुं इच्छति तर्हि मूषतु ।

१० राजपुरुषः नगरं रक्षति । द्वारपालाः मन्दिरं रक्षन्ति । तव भृत्यः तव उद्यानं किमर्थं न रक्षति ?

ગુજરાતી વાક્યો

(૧) નાટકમાં નટ નાચે છે. હું પણ આજે નાચીશ. તે પુરુષ નાચ્યો. બધા આજે નાચો. બાળકો તારી આજ્ઞાથી નાચો. તે નાચે.

(૨) હું આ કાર્યથી ખુશ થાઉં છું. આ નગરમાં બધા મનુષ્યો આજે મહોત્સવથી ખુશ થશે. બધા બાળકો ખુશ થાવ.

(૩) તે શા માટે મારી નિંદા કરે છે. ખરાબ માણસો હંમેશાં બધા સારા માણસોની નિંદા કરે છે. નીતિમાં ચતુર પુરુષો નિંદા કરો અથવા પ્રશંસા કરો. તે શામાટે તારી નિન્દા કરે ?

(૪) ઘનશ્યામ તે રસ્તામાં પડે છે. તે બે પુરુષો કોઈપણ ઠેકાણે પડશે નહિ. હું ત્યાં કેવી રીતે પડયો તે હું જાણતો નથી. તે ત્યાં પડે.

(૫) હું આજેજ પાણી પીશ. મેં ગઇકાલે દૂધ પીધું નથી. તારો પુત્ર દૂધ પિએ. રોગી પુરુષે પાણી ન પીવું જોઇએ.

(૬) આંબાનું ઝાડ આ માસમાં ફળે છે. તારાં બધાં વૃક્ષો આવતા માસમાં ફળશે. મારા વૃક્ષો ફળો.

(૭) તે મને જણાવશે. ગુરુએ મને સમજાવ્યું. તે બધાને સમજાવશે. તે સમજાવો. તે કેવી રીતે તેને સમજાવે ?

(૮) તે પોતાનું શરીર શણગારે છે. તે રાજા તે મહોત્સવમાં બધા શહેરને શણગારશે. બધા પુરુષો પોતાના ઘરોને શણગારો.

(૯) ચોર પૈસા ચોરે છે. તેણે તારા પૈસા ચોર્યા. શા માટે તે પુસ્તક ચોરે ? જો તે ચોરવા ઇચ્છતો હોય તો ચોરે.

(૧૦) રાજપુરુષ નગરનું રક્ષણ કરે છે. દ્વારપાળો ઘરનું રક્ષણ કરે છે, તારો નોકર તારા બાગનું રક્ષણ શામાટે કરતો નથી ?

ધાતુસાધિત ।

" तुम् " પ્રત્યય લગાડવાથી એક ધાતુસાધિત બને છે. જેનો અર્થ 'તેને માટે' એમ થાય છે જેમકે—

		મુલધાતુ
(૧) गन्तुम्	= જવા માટે	गम् (જવું)
(૨) कर्तुम्	= કરવા માટે	कृ (કરવું)
(૩) वक्तुम्	= બોલવા માટે	वच् (બોલવું)
(૪) पातुं	= પીવા માટે	पा (પીવું)
(૫) खादितुम्	= ખાવા માટે	खाद् (ખાવું)

આ પ્રમાણે બીજા ધાતુઓના પણ રૂપ બને છે. એમાંથી ઘણા વાક્યો પાઠક બનાવી શકે છે—

संस्कृत–वाक्यानि ।

यदि त्वं जलं पातुं इच्छसि तर्हि तं कूपं प्रति गच्छ तत्र च

लुभ् (લોભ કરવો) लोभति, लोभिष्यति, अलोभत्, लोभतु, लोभेत्, लोभितुम्, लोब्धुम्।

वद् (બોલવું) वदति, वदिष्यति, अवदत्, वदतु, वदेत्, वदितुम्।

वम् (વમન કરવું) वमति, वमिष्यति, अवमत्, वमतु, वमेत्, वमितुम्।

वस् (રહેવું) वसति, वत्स्यति, अवसत्, वसतु, वसेत्, वस्तुम्।

वृध् (વધવું) वर्धति, वर्धिष्यति, अवर्धत्, वर्धतु, वर्धेत्, वर्धितुम्।

व्रज् (જવું) व्रजति, व्रजिष्यति, अव्रजत्, व्रजतु, व्रजेत्, व्रजितुम्।

शंस् (સ્તુતિ કરવી) शंसति, शंसिष्यति, अशंसत्, शंसतु, शंसेत्, शंसितुम्।

शुन्ध् (સ્વચ્છ કરવું) शुन्धति, शुन्धिष्यति, अशुन्धत्, शुन्धतु, शुन्धेत्, शुन्धितुम्।

शुभ् (પ્રકાશ યુક્ત થવું) शोभति, शोभिष्यति, अशोभत्, शोभतु, शोभेत्, शोभितुम्।

श्लिष् (આલિંગન કરવું) श्लेषति, श्लक्ष्यति, अश्लिषत्, श्लेषतु, श्लेषेत्, श्लेष्टुम्।

सह् (સહન કરવું) सहति, सहिष्यति, असहत्, सहतु, सहेत्, सहितुम्, सोढुम्।

सृप् (પેટે ચાલવું) सर्पति, सर्प्स्यति, असर्पत्, सर्पतु, सर्पेत्, सर्प्तुम्, स्रप्तुम्।

स्खल् (ઠોકર લાગવી) स्खलति, स्खलिष्यति, अस्खलत्, स्खलतु, स्खलेत्, स्खलितुम्।

स्तन् (ગર્જવું) स्तनति, स्तनिष्यति, अस्तनत्, स्तनतु, स्तनेत्, स्तनितुम्।

स्था (ઉભા રહેવું) तिष्ठति, स्थास्यति, अतिष्ठत्, तिष्ठतु, तिष्ठेत्, स्थातुम्।

स्फुट् (ફુટવું, ફુટવું) स्फोटति, स्फोटिष्यति, अस्फोटत, स्फोटतु, स्फोटेत्, स्फोटितुम्।

स्मृ (સ્મરણ કરવું) स्मरति, स्मरिष्यति, असरत्, सरतु, स्मरेत, स्मर्तुम्।

स्रु (ઝરવું) स्रवति, स्रोष्यति, अस्रवत्, स्रवतु, स्रवेत्, स्रोतुम्।

हल् (હળ ચલાવવું) हलति, हलिष्यति, अहलत्, हलतु, हलेत्, हलितुम्।

हिंस् (હિંસા કરવી) हिंसति, हिंसिष्यति, अहिंसत्, हिंसतु, हिंसेत्, हिंसितुम्।

हृ (હરણ કરવું) हरति, हरिष्यति, अहरत्, हरतु, हरेत्, हर्तुम्।

અહીં 'तुम्' પ્રત્યયાન્ત રૂપ પ્રત્યેક ધાતુનાં અન્તમાં આપેલાં છે તેને પાઠક ધ્યાન-પૂર્વક જુએ—

संस्कृत-वाक्यानि।

१ सः राजकुमारः अश्वं आरोहति। तत्र क्षेत्रे वृक्षः रोहति। कथं वीरः हस्तिनं आरोढुं शक्नोति? सः पुरुषः अश्वं आरोहतु।

२ त्वं किं लपसि? सः किं न आलपति? त्वं किमर्थं तथा आलपिष्यसि? यदि त्वं आलपितुं इच्छसि तर्हि तथा कुरु। सः तथा कदापि न अलपत्।

३ तौ किमर्थं न वदतः? ते सर्वेऽपि बालाः तत्र वदिष्यन्ति।

ते कदापि न अवदन्। सा पुत्रिका तथा वदतु परन्तु त्वं न वद। यदि त्वं वदितुं इच्छसि तर्हि प्रथमं पुस्तकं पठ।

४ सः ज्वरति अतः वमति। नः इदानीं सः न ज्वरति परन्तु वमति। तेन वमनाय कषायः पीतः तेन सः तथा वमति।

५ सः तस्मिन् गृहे वसति। त्वं कुत्र वत्स्यसि? यदि स वस्तुं इच्छति तर्हि तत्र वसतु।

६ सः सर्पति? त्वं तथा सर्प्स्यसि किम्? अहं सर्प्तुं न इच्छामि। अतः तत्र इदानीं नैव आगमिष्यामि।

७ अहं न स्मरामि यत् त्वया तदानीं तत्र उक्तम्। तत् त्वमपि स्मरसि किं? वद। सः स्मरतु तेन यत् उक्तम्।

८ तत् पात्रं स्रवति, अतः तस्मात् पात्रात् सर्वं जलं बहिः आगतम्।

९ अहं भूमिं न हलामि। तर्हि कः हलिष्यति? मम भृत्यः हलिष्यति। कदा सः तत्र हलितुं गमिष्यति?

१० तस्मात् कूपात् जलं आहरति। अहं कदापि न आहरामि परंतु स एव सदा आहरति। कः आहर्तुं इच्छति? यः आहर्तुं इच्छति स एव जलं आहरतु।

ગુજરાતી વાક્યો

(૧) તે રાજકુમાર ઘોડા ઉપર ચઢે છે. તે ખેતરમાં ઝાડ ઉગે છે. શું વીર પુરુષ હાથી ઉપર ચઢવા સમર્થ છે? તે પુરુષ ઘોડા ઉપર ચઢો.

(૨) તું શું બોલે છે? તે બોલતો નથી? તું શામાટે તે પ્રમાણે બોલશે.? જો તું બોલવા ઇચ્છતો હોય તો તેમ કર. તે કોઈપણ વખત તે પ્રમાણે બોલ્યો નથી.

(૩) તે બે શા માટે બોલતા નથી ? તે બધા બાળકો ત્યાં બોલશે, તેઓ કદાપિ બોલ્યા નથી. તે પુત્રી તેમ બોલે પરંતુ તું તેમ ન બોલ. જો તું બોલવા ઇચ્છતો હોય તો પહેલા પુસ્તક વાચ.

(૪) તેને તાવ આવે છે માટે ઉલટી કરે છે. ના હમણાં તેને તાવ નથી પરંતુ ઉલટી કરે છે તેણે ઉલટી કરવા માટે કાઢો પીધો છે તેથી તે પ્રમાણે ઉલટી કરે છે.

(૫) તે ઘરમાં રહે છે. તુ કયાં રહેશે ? જો તે રહેવા ઇચ્છતો હોય તો ત્યાં રહો.

(૬) તે પેટે ચાલે છે. તું તેમ પેટે ચાલશે ? હું પેટે ચાલવા ઇચ્છતો નથી. એથી ત્યાં હમણાં નહિજ આવીશ.

(૭) તેં ત્યારે ત્યાં જે કહ્યું હતું તે મને યાદ નથી. તે તને યાદ છે ? બોલ. તે યાદ કરો તેણે જે કહ્યું હોય.

(૮) તે વાસણ ગળે છે. એથી તે વાસણમા થી બધું પાણી બહાર આવ્યું.

(૯) હું જમીન ખેડતો નથી. ત્યારે કોણ ખેડશે ? મારો નોકર ખેડશે. કયારે તે ત્યાં ખેડવા જશે.

(૧૦) તે કુવામાંથી પાણી લાવે છે. હું કદાપિ લાવતો નથી પરંતુ તેજ હંમેશા લાવે છે કોણ લાવવા ઇચ્છે છે ? જે લાવવા ઇચ્છતો હોય તેજ પાણી લાવે.

धातुसाधित ।

'त्वा' પ્રત્યય લગાડવાથી એક પ્રકારના ધાતુસાધિત રૂપ બને છે—

गम् [જવુ] = गत्वा [જઇને.]

પાઠ ૬

શેષ લકારોનાં પરસ્મૈપદી રૂપ

પાંચ લકારોના રૂપ પાઠકોને હવે આવડે છે. એક લકારનો પ્રયોગ ફક્ત વેદના મંત્રોમાંજ થાય છે, એટલે એનો વિચાર કરવાની અહિં જરૂર નથી. શેષ ચાર લકારોના રૂપ અહિં બતાવવાનાં છે—

(१) अनद्यतन–परोक्षभूते लिट्

अनद्यतन અર્થાત્ જે આજ થયું નથી અને પરોક્ષ અર્થાત્ આપણી સામે પણ થયું નથી આ પ્રકારના ભૂતકાલને માટે 'लिट्' લકાર થાય છે જેમકે—

'રામ રાજા થયા હતા.' આજ નથી થયા અને અમારી સામે પણ નથી થયા. એ લકારના વાક્ય આ પ્રમાણે થાય છે— " रामः राजा बभूव। रावणः नाम राक्षसानाम् अधिपतिः बभूव।" વિગેરે એ 'लिट्' લકારના રૂપ નીચે પ્રમાણે થાય છે—

	एक व०	द्वि व०	बहु व०
१ प्र पु०	बभूव	बभूवतुः	बभूवुः
२ म० पु०	बभूविथ	बभूवथुः	बभूव
३ उ पु०	बभूव	बभूविव	बभूविम

'भू' ધાતુના આ રૂપ છે. એમા પ્રથમ અક્ષરને બેવડાવવાનો (द्विर्भाव) હોય છે. જેમકે—'भू' નું 'भू भू' બને છે અને પછી 'बभू' બાકી રહ્યા પછી આગળ પ્રત્યય લાગે છે. હવે 'रक्ष्' ધાતુના 'लिट्' લકારના રૂપ જુઓ—

'रक्ष्' (लिट्) ना रूप

१ प्र. पु. ररक्ष	ररक्षतुः	ररक्षुः
२ म. पु. ररक्षिथ	ररक्षथुः	ररक्ष
३ उ. पु. ररक्ष	ररक्षिव	ररक्षिम

'बुध्' धातुना (लिट्) ना रूप

१ प्र. पु. बुबोध	बुबुधतुः	बुबुधुः
२ म. पु. बुबोधिथ	बुबुधथुः	बुबुध
३ उ. पु. बुबोध	बुबुधिव	बुबुधिम

આ પ્રમાણે બીજા ધાતુઓના રૂપ થાય છે. પાઠકોના લાભને માટે અહિં 'लिट्' ના કેટલાક ધાતુઓના રૂપ આપ્યાં છે—

ધાતુ 'लिट्' ના રૂપ	ધાતુ 'लिट्' ના રૂપ
अट् = आट, आटतुः	खाद् = चखाद, चखादतुः
अर्घ् = आनर्घ, आनर्घतुः	गद् = जगाद, जगदतुः
अर्च् = आनर्च, आनर्चतुः	गर्ज् = जगर्ज, जगर्जतुः
अर्ह् = आनर्ह, आनर्हतुः	गुप् = जुगोप, जुगुपतुः
कण् = चकाण, चकणतुः	धृप् = जधर्प, जधृपतुः
कित् = चिकित्सांचकार, चिकित्सांचक्रतुः	चर् = चचार, चेरतुः
	चित् = चिचेत, चिचिततुः
कित् = चिकेत, चिकिततुः	जप् = जजाप, जेपतुः
कुज् = चुकोज, चुकुजतुः	जल्प् = जजल्प, जजल्पतुः
कुंथ् = चुकुन्थ, चुकुन्थतुः	भूप् = बुभूप, बुभूपतुः
कृप् = चकर्प, चकृपतुः	वस् = उवास, ऊषतुः
क्रंद् = चक्रन्द, चक्रन्दतुः	

क्रम् = चक्राम, चक्रमतुः
क्रीड् = चिक्रीड, चिक्रीडतुः
क्षर् = चक्षार, चक्षरतुः
स्था = तस्थौ, तस्थतुः
स्मृ = सस्मार, सस्मरतुः
हिंस् = जिहिंस, जिहिंसतुः

પાઠક આ રૂપોને જોયા પછી બીજા ધાતુઓના રૂપ બનાવી શકશે. આગળ બનાવેલા રૂપોની માફક પાઠક એના રૂપ બનાવીને કાગળ ઉપર લખશે તો તેને વધારે લાભ થશે.

(२) अनद्यतन भविष्यति लुट् ।

अनद्यतन અર્થાત્ જે આજનો નથી એ ભવિષ્યકાલને માટે 'लुट्' લકારના રૂપ બને છે—

'भू' ધાતુના 'लुट्' ના રૂપ

	एक व०	द्वि व०	बहु व०
प्र०	भविता	भवितारौ	भवितारः
म०	भवितासि	भवितास्थः	भवितास्थ
३ उ०	भवितास्मि	भवितास्वः	भवितास्मः

'बुध्' ધાતુના 'लुट्' ના રૂપ

१ प्र०	बोधिता	बोधितारौ	बोधितारः
२ म०	,, तासि	,, तास्थः	,, तास्थ
३ उ०	,, तास्मि	,, तास्वः	,, तास्मः

આ 'लुट्' ના રૂપ બનાવવા ઘણાં સહેલાં છે. જે પ્રત્યય અહિં બતાવ્યા છે, એને ધાતુની સાથે જોડવાથી રૂપ બની શકે છે. કેટલાક ધાતુઓની પહેલાં 'इ' લાગે છે અને કેટલાક ધાતુઓની પહેલાં 'इ' લાગતી નથી. સંસ્કૃત ગ્રંથ વાંચવાથી એનું જ્ઞાન આપોઆપ

થઇ જશે. આ ' लुङ् ' લકારના રૂપવિષે વધુ લખવાની હવે જરૂર નથી.

સાધારણ ભૂતકાલના પ્રયોગને માટે આ ' लुङ् ' લકારના રૂપનો પ્રયોગ થાય છે.

भूते लुङ्

' भू ' ધાતુના ' लुङ् ' ના રૂપ

	एक व०	द्वि व०	बहु व०
१ प्र. पु.	अभूत्	अभूताम्	अभूवन्
२ म. पु.	अभूः	अभूतम्	अभूत
३ उ. पु.	अभूवम्	अभूव	अभूम

એના બીજા ધાતુઓના રૂપ બનાવવા થોડાં કઠિણ છે, એટલે એ વિષે જે આવશ્યક સંકેત કરવાનો છે તે આગળ જતાં કરવામાં આવશે.

(४) हेतुहेतुमद्भावाद्यर्थे भविष्यति लृङ् ।

' આમ થશે, તો આમ થશે ' એ પ્રમાણે એક બીજા સાથે હેતુભાવ બતાવવાના અર્થમાં આ ' लृङ् ' લકારના રૂપ બને છે—

' भू ' ધાતુના ' लृङ् ' લકારના રૂપ

	एक व०	द्वि व०	बहु व०
१ प्र. पु.	अभविष्यत्	अभविष्यताम्	अभविष्यन्
२ म. पु.	अभविष्यः	अभविष्यतम्	अभविष्यत
३ उ. पु.	अभविष्यम्	अभविष्याव	अभविष्याम

એમાં પાઠક જુએ કે આરંભનો ' अ ' કાર અને અંતિમ પ્રત્યય તો ' अनद्यतन भूत–लङ् ' ના છે. અને મધ્યમાં ' भविष्य लट् '

નો ' स्य ' લાગેલો છે. અર્થાત્ ' लङ् ' અને ' लट् ' નો મેળાપ એમાં એ પ્રમાણે થયો છે. જો એટલી વાત પાઠક સમજી લેશે તો તે એના રૂપ સહેલાઇથી બનાવી શકશે.

અહિં પાઠકોને શેષ ચાર લકારોના રૂપ બનાવવાની વિધિ બતાવી છે. પહેલાં પાંચ લકારોના રૂપ આવી ગયાં છે. અહિં શેષ ચાર લકારોની સાથે પરિચય થઈ ગયો છે. આ પ્રમાણે નવ લકારોની સાથે પાઠકો પરિચિત થઇ ગયા છે. દશમો લકાર વેદ મંત્રોમાંજ આવે છે, એટલે એનો વિચાર આ વખતે કરવાની આવશ્યકતા નથી.

એ રૂપોનો પ્રયોગ તથા એમનો ઉપયોગ આગળ બતાવશે. પાઠકોની સમજને માટે અહિં ફરીથી નવ લકારોના રૂપ બતાવ્યાં છે—

वस् ધાતુના રૂપ

१ [लट्] वसति, वसतः, वसन्ति । वससि, वसथः, वसथ । वसामि, वसावः, वसामः ।

२ [लृट्] वत्स्यति, वत्स्यतः वत्स्यन्ति । वत्स्यसि, वत्स्यथः, वत्स्यथ । वत्स्यामि, वत्स्यावः वत्स्यामः ।

३ [लङ्] अवसत्, अवसताम्, अवसन् । अवसः, अवसतम्, अवसत । अवसम्, अवसाव, अवसाम ॥

४ [लोट्] वसतु-वसतात्, वसताम्, वसन्तु । वस-वसतात्, वसतम्, वसत । वसानि, वसाव, वसाम ॥

५ [लिङ्] वसेत्, वसेताम्, वसेयुः । वसेः, वसेतम्, वसेत । वसेयम्, वसेव, वसेम ॥

६ [लिट्] उवास, ऊषतुः, ऊषुः । उवसिथ, ऊषथुः, ऊष । उवास, ऊषिव, ऊषिम ।

७ [लुट्] वस्ता, वस्तारौ, वस्तारः । वस्तासि, वस्तास्थः वस्तास्थ । वस्तास्मि, वस्तास्वः, वस्तास्मः ॥

८ [लुङ्] अवात्सीत्, अवात्ताम्, अवात्सुः । अवात्सीः, अवात्तम्, अवात्त । अवात्सम्, अवात्स्व, अवात्स्म ॥

९ [लृङ्] अवत्स्यत्, अवत्स्यताम्, अवत्स्यन्, अवत्स्यः, अवत्स्यतम्, अवत्स्यत । अवत्स्यम्, अवत्स्याव, अवत्स्याम ॥

'वस्' ધાતુના રૂપ વિશેષ કઠિન છે એથી અહિં આપેલાં છે. બીજા ધાતુઓનાં રૂપ પાઠક પૂર્વોકતસૂચના પ્રમાણે બનાવી શકશે.

અહિં પ્રથમ ગણ પરસ્મૈપદ ધાતુઓનું પ્રકરણ સમાપ્ત થાય છે.

वाचन पाठः ।

हे पुरुष ! अत्र आगच्छ । मया सह अत्र आसने आसने उपविश । त्वं इदानीं अत्र किमर्थं आगतः ? कस्मात् ग्रामात् आगतः ? केन सह आगत ? तव भ्राता कुत्र वर्तते ? स इदानीं किं करोति ? तेन सह त्वं किं न आगतः ?

પાઠ ૭

આ પાઠમાં નીચે લખેલા શ્લોક વાંચો–(म. भारत वन. अ. २५९)

वैशम्पायन उवाच ।

वने निवसतां तेषां पांडवानां महात्मनाम् ।
वर्षाण्येकादशाऽतीयुः कृच्छ्रेण भरतर्षभ ॥१॥
फलमूलाशनास्ते हि सुखार्हा दुःखमुत्तमम् ।
प्राप्तकालमनुध्यान्तः सेहिरे वरपूरुषाः ॥२॥
युधिष्ठिरस्तु राजर्षिरात्मकर्मापराधजम् ।
चिंतयन्स महाबाहुर्भ्रातॄणां दुःखमुत्तमम् ॥३॥
न सुष्वाप सुखं राजा हृदि शल्यैरिवार्पितैः ।
दौरात्म्यमनुपश्यंस्तत्काले द्यूतोद्भवस्य हि ॥४॥

हे भरतर्षभ ! हे भरतश्रेष्ठ ! तेषां महात्मनां पांडवानां वने निवसतामेकादश वर्षाणि कृच्छ्रेण कष्टेन व्यतीयुः व्यतीतानि ॥१॥ ते हि सुखार्हाः सुखाय योग्या अपि फलमूलाशनाः फलमूलभक्षकाः भूत्वा प्राप्तकालं प्राप्तसमयमनुध्यान्तो विचारयन्तः वरपूरुषाः श्रेष्टमनुष्याः उत्तममत्यन्तं दुःखं सेहिरे ॥२॥ महाबाहुः राजर्षिः युधिष्ठिरस्तु राजश्रेष्टो धर्मराजस्तु आत्मकर्मापराधजं आत्मनः स्वस्य कर्मणः अपराधात् जनितं उत्पन्नं भ्रातॄणां बंधूनां उत्तमं दुःखं चिंतयन् ॥३॥ स राजा हृदि अर्पितैः शल्यैः इव द्यूतोद्भवस्य द्यूतजनितस्य तत् दौरात्म्यं काले अनुपश्यन् सुखं न सुष्वाप ॥४॥

શબ્દાર્થ–कृच्छ्र=કષ્ટ सेहिरे=સહન કર્યું चिन्तयन्=વિચાર કરવાવાળો. अर्पित = રાખેલા. सुष्वाप = સુતા. दौरात्म्यम् = દુર્જનતા. शल्यम्=શસ્ત્ર, બાણ. सुखं न सुष्वाप=સુખે સુતા નહિ.

संस्मरन्परुषा वाचः सूतपुत्रस्य पांडवः ।
निःश्वासपरमो दीनो बिभ्रत्कोपविषं महत् ॥५॥
अर्जुनो यमजौ चोभौ द्रौपदी च यशस्विनी ।
स च भीमो महातेजाः सर्वेषामुत्तमो बली ॥६॥
युधिष्ठिरमुदीक्षन्तः सेहुर्दुःखमनुत्तमम् ।
अवशिष्टमल्पकालं मन्वानाः पुरुषर्षभाः ॥७॥
वपुरन्यदिवाऽकार्षुरुत्साहामर्षचेष्टितैः ।
कस्यचित्त्वथ कालस्य व्यासः सत्यवतीसुतः ॥८॥
आजगाम महायोगी पांडवानवलोककः ।
तमागतमभिप्रेक्ष्य कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥९॥

सूतपुत्रस्य कर्णस्य परुषाः रूक्षाः वाचः शब्दाः संस्मरन् स्मरन् पांडवो धर्मराजो महत् कोपविषं क्रोधस्य विषं बिभ्रत् धारयन् निःश्वासपरमो निःश्वासयुक्तो दीनश्च अभवत् ॥५॥ अर्जुनः उभौ यमजौ नकुलसहदेवौ यशस्विनी द्रौपदी च सर्वेषामुत्तमो बली बलिष्ठो महातेजा महातेजस्वी स भीमश्च ॥ ६ ॥ एते सर्वे पुरुषर्षभाः युधिष्ठिरमुदीक्षन्तो अल्पकालमवशिष्टं मन्वानाः विचारयन्तोऽनुत्तममत्यन्तं दुःखं सेहुः सेहिरे ॥ ७ ॥ उत्साहामर्षचेष्टितैः अन्यत् भिन्नं इव वपुः शरीरं अकार्षुः । अथ कस्यचित् कालस्य पश्चात् सत्यवतीसुतो ॥ ८ ॥ महायोगी पांडवान् अवलोकको द्रष्टुकामो व्यास आजगाम । कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः तं व्यासं

શબ્દાર્થ-परुष = કઠોર. कोपविषं = ક્રોધનું ઝેર. निःश्वासपरमः = ઉંડા શ્વાસ લેવાવાળા. अनुत्तम = અત્યંત ઉત્તમ. उदीक्षन् = જોવાવાળા. मन्वानः = માનવાવાળા. सेहुः = સહન કર્યું. अमर्ष = સહન ન કરવું. चेष्टित = ચેષ્ટા. वपुः = શરીર. अवलोककः = જોવાની ઇચ્છાવાળા. आजगाम = આવ્યા.

प्रत्युद्गम्य महात्मानं प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ।
तमासीनमुपासीनः शुश्रूषुर्नियतेन्द्रियः ॥१०॥
तोषयन्प्रणिपातेन व्यासं पाण्डवनन्दनः ।
तानवेक्ष्य कृशान्पौत्रान्वने वन्येन जीवितः ॥११॥
महर्षिरनुकंपार्थमब्रवीद् बाष्पगद्गदम् ।
युधिष्ठिर महाबाहो शृणु धर्मभृतां वर ॥१२॥
नातप्ततपसो लोके प्राप्नुवन्ति महासुखम् ।
सुखदुःखे हि पुरुषः पर्यायेणोपसेवते ॥ ॥ १३ ॥
न ह्यनन्तं सुखं कश्चित्प्राप्नोति पुरुषर्षभ ।
प्रज्ञावांस्त्वेव पुरुषः संयुक्तः परया धिया ॥ १४ ॥

आगतं अभिप्रेक्ष्य अवलोक्य महात्मानं व्यासं प्रत्युद्गम्य संमुखं गत्वा यथाविधि विधिं अनुसृत्य प्रत्यगृह्णात् प्रतिग्रहं कृतवान्॥९

व्यासं आसीनं उपविष्टं पाण्डवनंदनः पाण्डुपुत्रः युधिष्ठिरः नियतेन्द्रियः संयतेन्द्रियः उपासीनः समीपमेव उपस्थितः शुश्रूषुः सेवा कर्तुकामः प्रणिपातेन नमस्कारेण तोषयन् संतोषयन् । तान् पौत्रान् पुत्रस्य पुत्रान् वन्येन कंदमूलफलादिना जीवतः जीवनं कुर्वतः अतएव कृशान् दुर्बलान् अवेक्ष्य दृष्ट्वा ॥ ११ ॥ महर्षिः अनुकंपार्थं दयार्थं बाष्पगद्गदं बाष्पपूरितनेत्राभ्यां गद्गदितकंठेन च अब्रवीत् उक्तवान् । हे युधिष्ठिर ! हे महाबाहो ! हे धर्मभृतां वर ! शृणु ॥ १२ ॥ लोके अस्मिन् लोके अतप्ततपसः महासुखं न प्राप्नुवन्ति । हि पुरुषः सुखदुःखे पर्यायेण उपसेवते ॥ १३ ॥ हे पुरुषर्षभ ! कश्चित् हि अनंतं सुखं न प्राप्नोति ॥ १४ ॥

શબ્દાર્થ— = शुश्रूषु = સેવા કરવાની ઇચ્છાવાળા
अतप्ततपा = જેણે તપ નહીં કીધું એવા पर्याय = ફેરફેર

उदयास्तमनज्ञो हि न हृष्यति न शोचति ।
सुखमापतितं सेवेद् दुःखमापतितं वहेत् ॥ १५ ॥
कालप्राप्तमुपासीत सस्यानामिव कर्षकः ।
तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥ १६ ॥
नासाध्यं तपसः किंचिदिति बुध्यस्व भारत ।
सत्यमार्जवमक्रोधः संविभागो दमः शमः ॥ १७ ॥
अनसूयाऽविहिंसा च शौचमिन्द्रियसंयमः ।
पावनानि महाराज नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ १८ ॥
अधर्मरुचयो मूढा तिर्यग्गतिपरायणाः ।
कृच्छ्रां योनिमनुप्राप्ता न सुखं विन्दते जना ॥ १९ ॥

प्रज्ञावान् बुद्धिमान् एव पुरुषः परया धिया संयुक्तः उदयोस्तमनज्ञः उदयं अस्तमनं अस्तं च जानाति इति उदयास्तमनज्ञः न हृष्यति न च शोचति, न शोकं करोति ॥ १५ ॥ आपतितं प्राप्तं सुखं सेवेत, आपतितं दुःखं वहेत् । कर्षकः कृषिकर्मकर्ता सस्यानां कालप्राप्तं फलं इव उपासीत ॥ १६ ॥ हि तपसः तपश्चरणात् परं श्रेष्ठं किंचित् अपि नास्ति । तपसा महत् फलं विंदते प्राप्नोति । हे भारत ! युधिष्ठिर ! तपसः असाध्यं किंचिदपि नास्ति इति बुध्यस्व जानीहि ॥ १७ ॥ सत्यं, आर्जवं = ऋजुत्वं = सरलत्वं, अक्रोध = क्रोधराहित्यं, संविभाग = समविभाग, दम = इंद्रियदमनं, शम = मनसः शांतिः, अनसूया = असूयाराहित्यं, अविहिंसा = अहिंसा शौचं, इंद्रियसंयम ॥ १८॥ हे महाराज ! पुण्यकर्मणां नराणां एतानि पावनानि कर्माणि सन्ति । अधर्मरुचयः मूढा तिर्यग्गतिपरायणा अधोगतिं प्रति गच्छन्तः, कृच्छ्रा कष्टप्रदां योनिं अनुप्राप्ताः जनाः सुखं न विंदते ॥ १९ ॥

પાઠ ૮

आत्मनेपद-धातु ।

प्रथमगण परस्मैपदी ધાતુની સાથે પાઠકોને પરિચય થઈ ગયો છે. હવે પ્રથમગણના **आत्मनेपद** ધાતુઓની સાથે પરિચય કરવાનો છે. વાસ્તવિક રીતે વિચાર કરીએ તો '**परस्मै**' (બીજાને માટે) **पद्**' નો અર્થ બીજાનો સંબંધ બતાવવાવાળો અને '**आत्मने**' (પોતાને માટે) **पद्**' નો અર્થ પોતાની સાથેનો સંબંધ બતાવવાવાળો થાય છે. આ અર્થ ઘણા પ્રાચીન કાલમાં થતો હતો, પરંતુ આ વખતે એ ભાવ કોઇ રીતે સ્પષ્ટ થતો નથી. પણ એ નામ રૂઢ થઈ ગયાં છે.

प्रथमगण आत्मनेपद ધાતુના પણ પૂર્વોક્ત દશ લકારોના પ્રત્યયો લાગી રૂપ થાય છે, એના ઉદાહરણ જુઓ.

'क्रंद्' (૨૯૯ું) प्रथमगण आत्मनेपद ।

(१) लट् (વર્તમાન-કાલ)

	एक व०	द्वि व०	बहु व०
१ प्र. पु.	क्रंदते	क्रंदेते	क्रन्दन्ते
२ म. पु.	क्रंदसे	क्रंदेथे	क्रंदध्वे
३ उ. पु.	क्रंदे	क्रंदावहे	क्रंदामहे

(२) लृट् (ભવિષ્ય-કાલ)

१	क्रंदिष्यते	क्रंदिष्येते	क्रंदिष्यन्ते
२	क्रंदिष्यसे	क्रंदिष्येथे	क्रंदिष्यध्वे
३	क्रंदिष्ये	क्रंदिष्यावहे	क्रंदिष्यामहे

(३) लङ् (ભૂતકાલ)

१ अक्रंदत	अक्रंदेताम्	अक्रन्दन्त
२ अक्रंदथाः	अक्रंदेथाम्	अक्रंदध्वम्
३ अक्रंदे	अक्रंदावहि	अक्रंदामहि

(४) लोट् (આજ્ઞાર્થ)

१ क्रंदताम्	क्रंदेताम्	क्रन्दन्ताम्
२ क्रंदस्व	क्रंदेथाम्	क्रंदध्वम्
३ क्रंदै	क्रंदावहै	क्रंदामहै

(४) लिङ् (વિધ્યર્થ)

१ क्रंदेत	क्रंदेयाताम्	क्रंदेरन्
२ क्रंदेथाः	क्रंदेयाथाम्	क्रंदेध्वम्
३ क्रंदेय	क्रंदेवहि	क्रंदेमहि

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા ધાતુઓના રૂપ થાય છે.

प्रथमगण आत्मनेपद धातु ।

अंक् (ચિહ્ન કરવું) अङ्कते, अङ्किष्यते, आङ्कत, अङ्कताम्, अङ्केत ।

कत्थ् (પ્રશંસા કરવી) कत्थते, कत्थिष्यते, अकत्थत, कत्थताम्, कत्थेत ।

कम् (ઇચ્છા કરવી) कामयते, कामयिष्यते, अकामयत, कामयताम्, कामयेत ।

काश् (પ્રકાશવું) काशते, काशिष्यते, अकाशत, काशताम्, काशेत ।

क्रंद् (રડવું) क्रन्दते, क्रन्दिष्यते, अक्रन्दत, क्रन्दताम्, क्रन्देत ।

क्षम् (सहन करवुं) क्षमते, क्षमिष्यते, क्षंस्यते, अक्षमत, क्षमताम्, क्षमेत।

खंड् (तोडवुं) खण्डते, खण्डिष्यते, अखण्डत, खण्डताम्, खण्डेत।

गर्ह् (निन्दा करवी) गर्हते, गर्हिष्यते, अगर्हत, गर्हताम् गर्हेत।

गाह् (स्नान करवुं) गाहते, गाहिष्यते, अगाहत, गाहताम् गाहेत।

ग्रस् (खावुं) ग्रसते, ग्रसिष्यते, अग्रसत, ग्रसताम्, ग्रसेत।

चंड् (क्रोध करवो) चण्डते, चण्डिष्यते, अचण्डत, चण्डताम्, चण्डेत।

चेष्ट् (चेष्टा करवी) चेष्टते, चेष्टिष्यते, अचेष्टत, चेष्टताम्, चेष्टेत।

डी (उडवुं) डयते, डयिष्यते, अडयत, डयताम्, डयेत।

त्रप् (शरमावुं) त्रपते, त्रपिष्यते, त्रप्स्यते, अत्रपत, त्रपताम्, त्रपेत।

त्रै (रक्षण करवुं) त्रायते, त्रास्यते, अत्रायत, त्रायताम्, त्रायेत।

त्वर् (उतावळ करवी) त्वरते, त्वरिष्यते, अत्वरत, त्वरताम्, त्वरेत।

दध् (धारण करवुं) दधते, दधिष्यते, अदधत, दधताम्, दधेत।

दय् (दया करवी) दयते, दयिष्यते, अदयत, दयताम्, दयेत।

देव् (रमवुं) देवते, देविष्यते, अदेवत, देवताम्, देवेत।

ध्वंस् (नाश पामवुं) ध्वंसते, ध्वंसिष्यते, अध्वंसत, ध्वंसताम्, ध्वंसेत।

पण् (वेपार करवो) पणते, पणिष्यते, अपणत, पणताम्, पणेत।

पू (पवित्र करवुं) पवते, पविष्यते, अपवत, पवताम्, पवेत।

प्रथ् (प्रख्यात थवुं) प्रथते प्रथिष्यते, अप्रथत, प्रथताम्, प्रथेत।

संस्कृत-वाक्यानि

१ अहं मम वस्त्रं अंके। त्वं किं तत्र अंकसे ? तौ द्वौ पुरुषौ अत्र न अंकेते। स कदा अंकिष्यते ? वयं नैव अंकिष्यामहे।

२ अहं कत्थिष्ये। आवां कत्थिष्यावहे। वयं कत्थिष्यामहे। स तुभ्यं पुराणकथां कत्थताम्। ते सर्वे कथां अकत्थन्त।

३ अहं ह्यः न अक्रंदे। यूयं एव तत्र ह्य अक्रन्दध्वम्। यदि स बालः क्रंदितुं इच्छति, तर्हि स सुखं क्रन्दताम।

४ स योगी शीतोष्णे क्षमते। अहं तव अपराध नव क्षस्य। सर्वे वयं क्षंस्यामहे। वयं न क्षमामहे। क न क्षमते ?

५ स एवं किमर्थं तं गर्हते ? यथा स तं गर्हते तथा त्वं तं न गर्हस्व। स तं सदैव गर्हिष्यते। कः तं अगर्हत ?

६ अहं तडागस्य शीते जले गाहे। त्वं किं न गाहसे ? ते सर्वे कदा अगाहन्त ? त्वं किं न अगाहथाः ? अहं तत्र ह्यः अगाहे॥

७ कः तत्र एवं चेष्टते ? स एवं किमर्थं चेष्टते ? अहं तथा नैव चेष्टे, यथा स चेष्टते। अत्र क एवं अचेष्टत ?

८ पक्षिणः आकाशे डयन्ते। विमानं आकाशे उड्डयते। त्वं कथं उड्डयिष्यसे ? अहं अधुना उड्डये। त्वं न उड्डयस।

९ क्षतात् त्रायते यः स क्षत्रिय भवति। स क्षत्रिय भूत्वा कथं प्रजा न त्रायते ? कथं स तान् न अत्रायत ?

१० त्वं किं न पणसे ? वयं सर्वे अपि अस्मिन् देशे पणामहे। किमर्थं स तस्मिन् स्थाने न पणते ? कः तत्र अपणत ?

११ त्वं इदानीं किमर्थं एवं त्वरसे ? सर्वे अपि ते त्वरन्ते। यदि वयं न एवं त्वरामहे, तर्हि कथं तत्र गमिष्यामः ?

ગુજરાતી વાક્યો

(૧) હું મારા વસ્ત્ર ઉપર ચિન્હ કરૂં છું. શું તું તેના ઉપર ચિન્હ કરે છે. ? તે બે પુરુષ અહિં ચિન્હ કરતા નથી. તે ક્યારે ચિન્હ કરશે. ? અમે ચિન્હ કરશુંજ નહિ.

(૨) હું પ્રશંસા કરૂં છું. અમે બે પ્રશંસા કરીશું. અમે પ્રશંસા કરીશું. તે તને પુરાણની વાર્તા કહે. તે બધાએ વાર્તાની પ્રશંશા કરી.

(૩) હું ગઇ કાલે રડ્યો નથી. તમેજ ત્યાં ગઇ કાલે રડ્યા હતા. જો તે બાળક રડવા ઈચ્છતો હોય તો તે સુખે રડો.

(૪) તે યોગી ઠંડી અને ગરમી સહન કરે છે. હું તારો અપરાધ સહન કરીશ નહિજ. અમે બધા સહન કરીશું અમે તેને ક્ષમા આપીએ છીએ. કોણ સહન કરતો નથી ?

(૫) તે આ પ્રમાણે શામાટે તેની નિંદા કરે છે ? જેમ તે તેની નિંદા કરે છે તેમ તું તેની નિંદા ન કર. તે તેને હંમેશાંજ નિંદશે. કોણે તેની નિંદા કરી.

(૬) હું તળાવના ઠંડા પાણીમાં સ્નાન કરૂં છું, તું શામાટે સ્નાન કરતો નથી ? તે બધાએ ક્યારે સ્નાન કર્યું ? તેં શામાટે સ્નાન ન કર્યું ? મેં ત્યાં ગઇ કાલે સ્નાન કર્યું હતું.

(૭) કોણ ત્યાં આ પ્રમાણે ચેષ્ટા કરે છે ? તે આ પ્રમાણે શા માટે ચેષ્ટા કરે છે ? હું તે પ્રમાણે ચેષ્ટા કરતો નથી જે પ્રમાણે તે ચેષ્ટા કરે છે. અહીં કોણે આ પ્રમાણે ચેષ્ટા કરી ?

(૮) પક્ષિઓ આકાશમા ઉડે છે. વિમાન આકાશમાં ઉડે છે. શું તું ઉડશે ? હું હમણાં ઉડું છું. તું ઉડતો નથી.

(૯) જે માણસ પ્રહારમાંથી બચાવે છે તે ક્ષત્રિય થઇને શા-માટે પ્રજાનું રક્ષણ કરતો નથી ? તેણે શામાટે તેઓને ન બચાવ્યા ?

(૧૦) તું શા માટે વેપાર કરતો નથી ? અમે બધા આ દેશમાં વેપાર કરીએ છીએ. શામાટે તે તે ઠેકાણે વેપાર કરતો નથી ? ત્યાં કોણે વેપાર કર્યો ?

(૧૧) તું હમણાં શામાટે આમ ઉતાવળ કરે છે ? તે બધા ઉતાવળ કરે છે. જો અમે આમ ઉતાવળ ન કરીએ તો ત્યાં કેવી રીતે જઇશું ?

પાઠ ૯

आत्मने पद લકારોના રૂપ

१ लट् (વર્તમાનકાલ) = (ભાષ્ ધાતુ) = १ भाषते, भाषेते, भाषन्ते । २ भाषसे, भाषेथे, भाषध्वे । ३ भाषे, भाषावहे, भाषामहे ।

२ लिट् (अनद्यतन परोक्ष भूतकाल) = (भाष् धातु) = १ बभाषे, बभाषाते, बभाषिरे । २ बभाषिषे, बभाषाथे, बभाषिध्वे । ३ बभाषे, बभाषिवहे, बभाषिमहे ॥

३ लुट् (अनद्यतन भविष्यकाल) = (भाष् धातु) =

१ भापिता, भापितारौ, भापितारः। २ भापितासे, भापितासाथे, भापिताध्वे। ३ भापिताहे, भापितास्वहे, भापितास्महे॥

४ लृट् = (भविष्यकाल) (भिक्ष् धातु) १ भिक्षिष्यते, भिक्षिष्येते, भिक्षिष्यन्ते। २ भिक्षिष्यसे, भिक्षिष्येथे, भिक्षिष्यध्वे,। ३ भिक्षिष्ये, भिक्षिष्यावहे, भिक्षिष्यामहे॥

५ लेट् (એનો પ્રયોગ કેવલ વેદમાંજ થાય છે.)

६ लोट् = (આજ્ઞાર્થ) = (भृज् धातु) = १ भर्जताम्, भर्जेताम्, भर्जन्ताम्। २ भजस्व भर्जेथाम्, भर्जध्वम्। ३ भर्जै, भर्जावहै, भर्जामहै॥

७ लङ् = (अनद्यतन भूत) = (भ्रंस् धातु) १ अभ्रंसत, अभ्रंसेताम्, अभ्रंसन्त।२ अभ्रंसथा . अभ्रंसेथाम्, अभ्रंसध्वम्। ३ अभ्रंसे, अभ्रंसावहि, अभ्रंसामहि॥

· लिङ् = (विध्यर्थ) = (भ्राज् धातु) = १ भ्राजेत, भ्राजेयाताम्, भ्राजेरन्। २ भ्राजेथा, भ्राजेयाथाम्, भ्राजेध्वम्॥ ३ भ्राजय भ्राजेवहि, भ्राजेमहि॥

आशीर्लिङ् = (આશીર્વાદ) (यत् धातु) = यतिषीष्ट, यतिषीयास्ताम्, यतिषीरन्। २ यतिषीष्ठा, यतिषीयास्थाम्, यतिषीध्वम्, ३ यतिषीय, यतिषीवहि, यतिषीमहि॥

९ लुङ् = (ભૂતકાલ) = (व्यथ् धातु) = १ अव्यथिष्ट, अव्यथिषाताम्, अव्यथिषत। २ अव्यथिष्ठा, अव्यथिषाथाम्, अव्यथिध्वम्। ३ अव्यथिषि, अव्यथिष्वहि, अव्यथिष्महि॥

१० लृङ् = (हेतुमद्भावार्थ =(भ्रंस् धातु) = १ अभ्रंसिष्यत,

अस्रंसिष्येताम्, अस्रंसिष्यन्त । २ अस्रंसिष्येथाः, अस्रंसिष्ये-थाम्, अस्रंसिष्यध्वम् । ३ अस्रंसिष्ये, अस्रंसिष्यावहि, अस्रंसिष्यामहि ॥

धातु ।

भाष् = [બોલવું] भाषते, भाषिष्यते, अभाषत, भाषताम्, भाषेत ।

भास् = [પ્રકાશિત થવું] भासते, भासिष्यते, अभासत, भासताम्, भासेत ।

भिक्ष् = [ભીખ માંગવી] भिक्षते, भिक्षिष्यते, अभिक्षत, भिक्षताम्, भिक्षेत ।

भृज् = [શેકવું] भर्जते, भर्जिष्यते, अभर्जत, भर्जताम्, भर्जेत ।

હવે નીચે લખેલા ધાતુઓના કેવલ વર્તમાન કાલનાજ રૂપ આપવામાં આવે છે, એમને જોઇને પાઠક ભવિષ્ય વિગેરે બીજા કાલના રૂપ બનાવી શકે છે—

भ्रंस् [પડી જવું] भ्रंसते	लंघ् [જવું] लंघते
भ्राज् [ચમકવું] भ्राजते	लभ् [પ્રાપ્ત થવું] लभते
मंह् [વધવું] मंहते	लोक् [જોવું] लोकते
मुद् [હર્ષ કરવો] मोदते	लोच् [જોવું] लोचते
म्रद् [મર્દન કરવું] म्रदते	वंद् [વંદન કરવું] वंदते
यत् [યત્ન કરવો] यतते	वर्च् [ચમકવું] वर्चते
रम् [રમમાણ થવું] रमते	वर्ष् [વર્ષવું] वर्षते
रुच् [ગમવું, પસંદ પડવું, પ્રકાશિત થવું] रोचते	वृत् [રહેવું] वर्तते
	वृध् [વધવું] वर्धते

वेप् [કંપવું] वेपते ।
वेष्ट् [વીંટવું] वेष्टते
व्यथ् [દુઃખી થવું] व्यथते
शंक् [શંકા કરવી] शंकते
आशंस् [ઇચ્છા કરવી] आशंसते
शिक्ष् [શીખવું] शिक्षते
शुभ् [શોભવું] शोभते
श्लाघ् [પ્રશંસા કરવી] श्लाघते
श्लोक् [કવિતા કરવી] श्लोकते
सह् [સહન કરવું] सहते

सेव् [સેવન કરવું] सेवते
स्पंद् [ધડકવું, ફરવું] स्पंदते
स्पर्ध् [સ્પર્ધા કરવી] स्पर्धते
स्मि [હસવું] स्मयते
स्रंस् [પડી જવું] स्रंसते
स्वञ्ज् [ભેટવું] स्वंजते
[भविष्य०] स्वंक्ष्यते
स्वाद् [સ્વાદ લેવો] स्वादते
स्विद् [પરસીનો થવો] स्वेदते
हद् [શૌચ જવું] हदते
ह्लाद् [ખુશ થવું] ह्लादते

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ त्वं इदानीं किं भाषसे ? तौ किं न भाषेते ? ते कदापि नैव भाषन्ते । वयं सर्वेऽपि तदानीं भाषामहे ।

२ स भिक्षुः किमर्थं न भिक्षते ? सर्वेऽपि भिक्षवः अत्र भिक्षन्ते । यथा त्वं भिक्षसे, तथैव स भिक्षते ।

३ यथा सूर्यः भ्राजते तथैव अग्निः अपि भ्राजते । यथा रात्रौ अग्निः भ्राजते तथा न दिवा ।

४ त्वं किं न यतसे ? अत्र कः यतते ? तौ यतेते । वयं न यतामहे । यथा त्वं यतसे तथा अहं अपि यते ।

५ स वृद्धः पुरुषः वेपते । स रोगेण व्यथते । किमर्थं त्वं वेपसे ?

ગુજરાતી વાક્યો

૧ તું હમણાં શું બોલે છે? તે બે શું નથી બોલતા? તેઓ કદાપિ બોલતાજ નથી. અમે બધા ત્યારે બોલીએ છીએ.

૨ તે ભિખારી શામાટે ભિખ માંગતો નથી? બધા ભિક્ષુઓ અહિં ભિખ માંગે છે. જેમ તું ભિક્ષા માંગે છે તેમજ તે ભિક્ષા માંગે છે.

૩ જેમ સૂર્ય ચમકે છે તેમજ અગ્નિ ચમકે છે. અગ્નિ રાત્રે જેવો ચમકે છે તેવો દિવસે ચમકતો નથી.

૪ તું કેમ પ્રયત્ન કરતો નથી? અહિં કોણ પ્રયત્ન કરે છે? તે બે પ્રયત્ન કરે છે. અમે પ્રયત્ન કરતા નથી. જેમ તું પ્રયત્ન કરે છે તેમ હું પણ પ્રયત્ન કરૂં છું.

૫ તે ઘરડો માણસ ધ્રુજે છે. તે રોગથી પીડાય છે. તું શામાટે ધ્રુજે છે?

પાઠક આ પ્રમાણે વાક્ય બનાવે અને ધાતુઓના રૂપ બનાવવાનો અભ્યાસ કરે હવે નીચે લખેલા શ્લોક વાંચો—

(महाभारत वन. अ. २७२)

स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य युधिष्ठिरम् ।
ववंदे विह्वलो राजंस्तांश्च दृष्ट्वा मुनींस्तदा ॥ १९ ॥
तमुवाच घृणी राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
तथा जयद्रथं दृष्ट्वा गृहीतं सव्यसाचिना ॥ २० ॥

स जयद्रथः मुक्तः बंधनात् मोचितः युधिष्ठिरं राजानं अभ्येत्य समीपं गत्वा तं च अभिवाद्य नमस्कृत्य, हे राजन्! तदा मुनीन् दृष्ट्वा विह्वलः व्यथितः भूत्वा तान् ववन्दे वंदनं कृतवान् ॥ १९ ॥ धर्मपुत्रः युधिष्ठिरः घृणी दयामयः राजा सव्यसाचिना अर्जुनेन

अदासा गच्छ मुक्तोऽसि मैवं कार्षीः पुन. क्वचित् ।
स्त्रीकाम वा धिगस्तु त्वां क्षुद्र: क्षुद्रसहायवान् ॥ २१ ॥
एवंविधं हि कः कुर्यात्त्वदन्यः पुरुषाधमः ।
गतसत्त्वमिव ज्ञात्वा कर्तारमशुभस्य तम् ॥ २२ ॥
सम्प्रेक्ष्य भरतश्रेष्ठः कृपां चक्रे नराधिपः ।
धर्मे ते वर्धतां बुद्धिर्मा चाधर्मे मन कृथाः ॥ २३ ॥
साश्वः सरथपादात स्वस्ति गच्छ जयद्रथ ।
एवमुक्तस्तु सव्रीड तूष्णीं किंचिदवाङ्मुखः ॥ २४ ॥
जगाम राजन्दुःखार्तो गंगाद्वाराय भारत ।

गृहीतं बद्धं जयद्रथं तथा दृष्ट्वा तं उवाच ॥ २० ॥ मुक्तः असि, अदास दासभावरहित गच्छ, एवं पुनः क्वचित् मा कार्षीः, त्वं क्षुद्र· क्षुद्रसहायवान् क्षुद्राणां पुरुषाणां सहायेन युक्त असि, स्त्रीकाम त्वां धिक् अस्तु ॥ २१ ॥ त्वदन्यः कः पुरुषाधम एवं विधं हि कुर्यात् ! अशुभस्य कर्मणः कर्तारं तं जयद्रथ गतसत्त्वं बलहीनं इव ज्ञात्वा ॥ २२ ॥· नराधिपः भरतश्रेष्ठः तं संप्रेक्ष्य दृष्ट्वा कृपां चक्रे । ते बुद्धिः धर्मे वर्धताम्, अधर्मे मनः मा कृथा ॥ २३ ॥ हे जयद्रथ ! साश्वः अश्वयुक्तः सरथपादातः रथै· पदातिभिः युक्तः स्वस्ति गच्छ । हे राजन् भारत ! एवं उक्तः तु सव्रीडं सलज्जं तूष्णीं भूत्वा किंचित् अपि न उक्त्वा अवाङ्मुखो भूत्वा दु खार्त· गंगाद्वाराय जगाम ॥ २४ ॥

પાઠ ૧૦

प्रथमगण उभयपद धातु ।

તે ધાતુ ઉભયપદના છે કે જેના રૂપ બન્ને પ્રકારોથી-અર્થાત્ પરસ્મૈપદની રીતિથી અને આત્મનેપદની રીતિથી થાય છે. કેવલ પરસ્મૈપદના રૂપ તથા કેવલ આત્મનેપદના રૂપ પૂર્વ સ્થાનમાં બતાવ્યાં છે, આગળ કહેલા બન્ને પ્રકારોની રીતિથી હવે એના રૂપ બનાવવાં જોઇએ.

પહેલાં બતાવી દીધું છે કે આત્મનેપદનો ઉપયોગ પ્રારંભમાં પોતાના ઉદ્દેશ્યને માટેજ થતો હતો, અને પરસ્મૈપદનો ઉપયોગ બીજાના ઉદ્દેશ્યને માટેજ થતો હતો જેમકે ' वद् ' ધાતુ પ્રથમગણ ઉભયપદી છે, એના રૂપ ' वदति, वदते ' એમ થાય છે. ' वदति ' પરસ્મૈપદનું રૂપ છે, એટલે એનો વાસ્તવિક અર્થ તે ' पर ' અર્થાત્ બીજાની સાથે બોલે છે, એવો થાય છે. અને ' वदते ' રૂપ આત્મને-પદનું છે, એટલે એનો અર્થ તે પોતાની સાથે બોલે છે એમ થાય છે. જો કે પ્રથમ આરંભમાં એ ભેદ હતો, તોપણ આગળ જતાં સંસ્કૃત ભાષામાં એ ભેદ રહ્યો નથી અને બન્નેનો ઉપયોગ સરખી રીતે થવા લાગ્યો.

એ વાત અહિં લખવાનું કારણ એટલું જ છે કે સંસ્કૃતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી બીજી ભાષાઓમાં એ ભિન્નતા હજુપણ જોવામાં આવે છે. નિરુક્તના જ્ઞાનને માટે એનું સ્મરણ રહેવું આવશ્યક છે. હવે એના રૂપ જુઓ.—

लट् (વર્તમાનકાલ) = (' खन ' धातु) = (परस्मैपद)
१ खनति खनतः, खनन्ति । २ खनसि, खनथः, खनथ । ३ खनामि, खनावः, खनामः ॥

(आत्मनेपद) १ खनते, खनेते, खनन्ते, । २ खनसे, खनेथे, खनध्वे । ३ खने, खनावहे, खनामहे ॥

२ लङ् (अनद्यतन भूत) = (' बुध् ' धातु) = (परस्मैपद)
१ अबोधत्, अबोधताम्, अबोधन्, २ अबोधः, अबोधतम्, अबोधत । ३ अबोधम्, अबोधाव, अबोधाम ॥

(आत्मनेपद) १ अबोधत, अबोधेताम्, अबोधन्त । २ अबोधथाः, अबोधेथाम्, अबोधध्वम् । ३ अबोधे, अबोधावहि, अबोधामहि ॥

પાઠક આ પ્રમાણે રૂપ બનાવી શકે છે. હવે ઉભયપદના ધાતુ અહિ આપવામાં આવે છે—

प्रथमगण उभयपदी धातु ।

खन् (ખોદવું) खनति, खनते । खनिष्यति, खनिष्यते ।
गृह् (છુપાવવું) गूहति, गूहते । गूहिष्यति, गूहिष्यते ।
चष् (ભક્ષણ કરવું) चषति, चषते । चषिष्यति, चषिष्यते ।
छद् (આચ્છાદન કરવું) छदति, छदते । छदिष्यति, छदिष्यते ।
त्विष् (ચમકવું) त्वेषति, त्वेषते । त्वेषिष्यति, त्वेषिष्यते ।
दाश् (આપવું) दाशति, दाशते । दाशिष्यति, दाशिष्यते ।
दास् (આપવું) दासति, दासते । दासिष्यति, दासिष्यते ।
धाव् (દોડવું) धावति, धावते । धाविष्यति, धाविष्यते ।

धृ (ધારણ કરવું) धरति, धरते । धरिष्यति, धरिष्यते ।
नी (લઈ જવું) नयति, नयते । नेष्यति, नेष्यते ।
पच् (રાંધવું) पचति, पचते । पक्ष्यति, पक्ष्यते ।
बुध् (જાણવું) बोधति, बोधते । बोधिष्यति, बोधिष्यते ।
भक्ष् (ખાવું) भक्षति, भक्षते । भक्षिष्यति, भक्षिष्यते
भज् (સેવા કરવી) भजति, भजते । भक्ष्यति, भक्ष्यते. ।
भृ (ભરણ કરવું) भरति, भरते । भरिष्यति, भरिष्यते ।
मृष् (સહન કરવું) मर्षति, मर्षते । मर्षिष्यति, मर्षिष्यते ।
मेध् (જાણવું, હિંસા કરવી) मेधति, मेधते । मेधिष्यति, मेधिष्यते ।
यज् (પૂજા, સંગતિકરણ તથા દાન કરવું) यजति, यजते । यक्ष्यति, यक्ष्यते ।
याच् (યાચના કરવી) याचति, याचते । याचिष्यति, याचिष्यते ।
रञ्ज् (રંગવું) रंजति, रंजते । रंक्ष्यति, रंक्ष्यते ।
राज् (પ્રકાશવું) राजति, राजते । राजिष्यति, राजिष्यते ।
लप् (ઇચ્છા કરવી) लपति, लपते । लपिष्यति, लपिष्यते ।
वद् (બોલવું) वदति, वदते । वदिष्यति, वदिष्यते ।
वप् (વાવવું, રોપવું) वपति, वपते । वप्स्यति, वप्स्यते ।
वह् (ઉઠાવી લઈ જવું) वहति, वहते । वक्ष्यति, वक्ष्यते ।
वृ (વરવું) वरति, वरते । वरिष्यति, वरिष्यते ।
वे (વણવું) वयति, वयते । वास्यति, वास्यते ।
शप् (શાપ આપવો) शपति. शपते । शप्स्यति, शप्स्यते ।
श्रि (આશરો લઈ રહેવું) श्रयति, श्रयते । श्रयिष्यति, श्रयिष्यते ।
ह्वे (બોલાવવું) ह्वयति, ह्वयते । ह्वास्यति ह्वास्यते ।

આ ઠેકાણે પ્રથમ ધાતુ,-પછી તેનો અર્થ, ત્યાર પછી ધાતુના વર્તમાનકાલના (परस्मै અને आत्मनेपदी) રૂપ અને છેવટે ભવિષ્યકાલના બન્ને પ્રકારના રૂપ આપ્યાં છે. પાઠક બીજાં રૂપ પાછળ આવી ગયેલાં રૂપોની માફક બનાવી શકશે.

संस्कृत–वाक्यानि ।

१ सः खनते । तौ खनेते । ते सर्वे मिलित्वा तत्र खनन्ते । यदा त्वं खनिष्यसि तदा सः अपि खनतु । अहं नैव खनिष्ये ।

२ बालः तेन मार्गेण धावते । बालकौ तत्र इदानीं धावेते । ते सर्वे इदानीं एव धाविष्यन्ते ।

३ कः त्वां एवं अबोधत ? अहं अबोधे । आवां अबोधावहे । वयं अबोधामहे । ते सर्वे अबोधन्त ।

४ भक्तः ईश्वरं भजते । सत्पुरुषौ परमात्मानं भजेते । साधवः जगत्पतिं भजन्ते ।

५ याचकः धनं याचते । तौ भूमिं याचेते । कथं ते सर्वे जलं अयाचन्त ? त्वं किमर्थं याचसे ?

ગુજરાતી વાક્યો.

૧ તે ખોદે છે. તે બે ખોદે છે. તે બધા મળીને ત્યાં ખોદે છે. જ્યારે તું ખોદશે ત્યારે તે પણ ખોદે. હું નજ ખોદીશ.

૨ બાળક તે રસ્તે દોડે છે. હમણાં ત્યાં બે બાળકો દોડે છે. તે બધા હમણાંજ દોડશે.

૩ કોણે તને આમ સમજાવ્યું ? હું સમજ્યો. અમે બે સમજ્યા. અમે સમજ્યા. તે બધાએ જાણ્યું.

૪ ભકત ઇશ્વરને ભજે છે. બે સજ્જનો પરમાત્માને ભજે છે. સાધુપુરુષો જગતના નાથને ભજે છે.

૫ ભિખારી પૈસા માંગે છે, તે બે જમીન માંગે છે. શું તે બધાએ પાણી માંગ્યું ? તું શામાટે માગે છે.

उपसर्ग सहित धातु ।

संभज् = (ભજન કરવું, સેવન કરવું, વિભાગ કરવો) **संभजते** ।
विराज् = (વિશેષ પ્રકાશવું) **विराजति, विराजते** ।
अभिलष्= (ઇચ્છા કરવી) **अभिलषति** ।
संवद् = (સંવાદ કરવો) **संवदति** ।

આ પ્રમાણે બીજા ધાતુઓની સાથે ઉપસર્ગ લગાવીને પ્રયોગ થઇ શકે છે. કોઇ કોઈ ધાતુના પદ ઉપસર્ગ લાગવાથી બદલાઇ પણ જાય છે. પ્રયોગ જોવાથી એ વાત પાઠકો જાણી શકશે.

અહિ પ્રથમગણના ધાતુઓનું પ્રકરણ સમાપ્ત થયું છે જો કે બધા ધાતુના રૂપ જલ્દી બનાવતાં ન આવડે તોપણ સંસ્કૃતમાં બનેલાં રૂપોની સાથે પરિચય થયો તે પણ ઘણું જ્ઞાન થયું છે એમ સમજવું જોઇએ. કારણ કે બધા ધાતુઓનાં રૂપ બનાવવાં એ મોટી વિદ્વત્તાનું કામ છે. અને તે વિશેષ અભ્યાસથી થઇ શકે છે. એટલે પાઠક પ્રત્યેક લકારના રૂપોની વિશેષતા ધ્યાનમાં રાખે તથા સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ વધારે તો આગળ જતાં બધા રૂપ આપોઆપ ઉપસ્થિત થશે.

-o=o-

પાઠ ૧૧

(महाभारत वनपर्व अ. २७२)

जनमेजय उवाच-एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
अत ऊर्ध्वं नरव्याघ्राः किमकुर्वत पांडवाः ॥१॥

वैशम्पायन उवाच-एवं कृष्णां मोक्षयित्वा विनिर्जित्य जयद्रथम् ।
आसांचक्रे मुनिगणैर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २ ॥
तेषां मध्ये महर्षीणां शृण्वतामनुशोचताम् ।
मार्कण्डेयमिदं वाक्यमब्रवीत्पांडुनंदनः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच-भगवन्देवर्षीणां त्वं ख्यातो भूतभविष्यवित् ।
संशयं परिपृच्छामि छिन्धि मे हृदि संस्थितम् ४
द्रुपदस्य सुता ह्येषा वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
अयोनिजा महाभागा स्नुषा पांडोर्महात्मनः ॥५॥

जनमेजय उवाच- एवं कृष्णायां द्रौपद्यां हृतायां द्रौपदीहरणे जयद्रथेन कृते, अनुत्तमे अत्यन्तं क्लेशं दुःख प्राप्य, अत ऊर्ध्वं नरव्याघ्राः नरश्रेष्ठाः पांडवाः किमकुर्वत ॥१॥ वैशम्पायन उवाच- कृष्णां द्रौपदीमेवं रीत्या मोक्षयित्वा, जयद्रथं विनिर्जित्य तस्य पराभवं कृत्वा, धर्मराजो युधिष्ठिरो मुनिगणैः सह आसांचक्रे उपविष्टः ॥ २ ॥ शृण्वतां अनुशोचतां तेषां महर्षीणां मध्ये मार्कंडेयं महर्षिं पांडुनंदनो धर्मराज इदं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३ ॥ युधिष्ठिर उवाच- हे भगवन् ! त्वं देवर्षीणां मध्ये भूतभविष्यवित् ख्यातः । मे हृदि हृदये स्थित संशयं परिपृच्छामि तं संशयं छिन्धि दूरीकुरु ॥४॥ हि एषा द्रुपदस्य सुता वेदिमध्यात्समुत्थिता महाभाग्यवती महात्मन पाण्डोः स्नुषा अस्ति ॥ ५ ॥ अह

मन्ये कालश्च भगवान्दैवं च विधिनिर्मितम्।
भवितव्यं च भूतानां यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ६ ॥
इमां हि पत्नीमस्माकं धर्मज्ञां धर्मचारिणीम्।
संस्पृशेदीदृशो भावः शुचिं स्तैन्यमिवानृतम् ॥ ७ ॥
न हि पापं कृतं किंचित्कर्म वा निंदितं क्वचित्।
द्रौपद्या ब्राह्मणेष्वेव धर्मः सुचरितो महान् ॥ ८ ॥
तां जहार बलाद्राजा मूढबुद्धिर्जयद्रथः।
तस्याः संहरणात्पापः शिरसः केशपातनम् ॥ ९ ॥
पराजयं च संग्रामे ससहायः समाप्तवान्।
प्रत्याहृता तथाऽस्माभिर्हत्वा तत्सैन्धवं बलम् ॥ १० ॥
तद्दारहरणं प्राप्तमस्माभिरवितर्कितम्।
दुःखश्चायं वने वासो मृगयायां च जीविका ॥ ११ ॥

मन्ये, भगवान् कालः अथवा विधिनिर्मितं दैवं अस्ति एव। भूतानां प्राणिनां यद् भवितव्यं अस्ति तस्य भवितव्यस्य व्यतिक्रमो विपर्ययो नास्ति ॥ ६ ॥ हि इमां अस्माकं धर्मचारिणीं धर्मज्ञां पत्नीं ईदृशो भावः ईदृग्विधं दुःखं संस्पृशेत्, शुचिं शुद्धाचारं नरं अनृतं स्तैन्यमिव । अहो इत्याश्चर्यं ॥ ७ ॥ द्रौपद्या किंचिदपि पापं कर्म न कृतम्, क्वचिन्निंदितं वाऽपि कर्म न कृतम्। ब्राह्मणेष्वेव महान् धर्मः सुचरितः सुष्ठु आचरितः ॥ ८ ॥ तां मूढबुद्धिर्जयद्रथो राजा बलाज्जहार। तस्याः संहरणाद् द्रौपदीहरणात् पापः ससहायः जयद्रथः शिरसः केशपातनं केशवपनम् ॥ ९ ॥ संग्रामे युद्धे च पराजयं समाप्तवान् प्राप्तवान् तथा अस्माभिः सैंधवं सिंधुदेशाधिपतेर्बलं हत्वा द्रौपदी प्रत्याहृता ॥ १० ॥ अस्माभिः अवितर्कितं न वितर्कितं तद् दारहरणं प्राप्तं । एवं

हिंसा च मृगजातीनां वनौकोभिर्वनौकसाम् ।
ज्ञातिभिर्विप्रवासश्च मिथ्या व्यवसितैरियम् ॥ १२
अस्ति नूनं मया कश्चिदल्पभाग्यतरो नरः ।
भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा भवेत् ॥१३॥

(वनपर्व अ० २७४)

मार्कण्डेय उवाच– प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ ।
रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्या बलीयसा ॥१॥
आश्रमाद्राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ।
मायामास्थाय तरसा हत्वा गृध्रं जटायुषम् ॥ २ ॥
प्रत्याजहार तां रामः सुग्रीवबलमाश्रितः ।
बद्ध्वा सेतुं समुद्रस्य दग्ध्वा लंकां शितैः शरैः ॥३

प्रकारेण अयं वनवासः दुःखः दुःखकरः । मृगयायां च जीविका दुःखप्रदा एव अस्ति ॥ ११ ॥ वनौकोभिर्वननिवासिभिरस्माभिर्वनौकसां वनचराणां मृगजातीनां इयं हिंसा, मिथ्याव्यवसितैः मिथ्याव्यवहारैः द्यूतादिभिः ज्ञातिभिः विप्रवासः ग्रामाद् बहिर्निःसारणं आदिकं सर्वमेव दुःखकरं अस्ति ॥ १२ ॥ नूनं मया सदृशः अल्पभाग्यतरः हीनभाग्ययुक्तः नरः मनुष्यः भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वो वा अपि अस्ति ? पूर्वं दृष्टः पूर्वं श्रुतः सोऽपि भवेत् ?
मार्कंडेय उवाच– हे भरतर्षभ ! अप्रतिमं दुःखं रामेण प्राप्तम्। तस्य भार्या जानकी बलीयसा राक्षसा रावणेन हृता ॥ १ ॥ दुरात्मना राक्षसेन्द्रेण रावणेन मायां कपटं आस्थाय जटायुषं गृध्रं हत्वा तरसा वेगेन (सीता हृता) ॥ २ ॥ तां सीतां सुग्रीवबलं आश्रितः रामः प्रत्याजहार पुनः आनीतवान् समुद्रस्य सेतुं बद्ध्वा, शितैः शरैः लंकां दग्ध्वा ॥ ३ ॥

પાઠ ૧૨

દશમગણના ધાતુ

પ્રથમગણના ધાતુઓની માફક સહેલાઇથી દશમગણના ધાતુઓનાં રૂપ થાય છે. પ્રથમગણના ધાતુઓને ધાતુ અને પ્રત્યયની વચમાં જ્યાં ' अ ' લાગે છે. ત્યાં દશમગણના ધાતુ અને પ્રત્યયની વચમાં ' अय ' લાગે છે. એટલો જ મુખ્ય ભેદ છે. ઘણું કરીને બાકીનાં રૂપ એકસરખી રીતે જ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે રૂપ જુઓ—

' पत् ' (પડવું) એ ધાતુ પ્રથમ અને દશમગણમાં છે. એટલે એનાં રૂપ અહિં બતાવવામાં આવે છે—

' पत् ' (પડવું)

प्रथमगण ।	दशमगण ।
१ पतति	पतयति ।
२ पतिता	पतयिता ।
३ पतिष्यति	पतयिष्यति ।

પ્રથમગણના ધાતુઓને જ્યાં 'अ' નથી લાગતો ત્યાંના રૂપોમાં કોઇ વિશેષ ફરક પડતો નથી, કેવલ लिट् (ભૂતકાલ) ના રૂપોમાં થોડો ભેદ છે. જુઓ—

प्रथमगण	दशमगण
१ पपात	पतयाञ्चकार

હવે પાઠકોની સુગમતાને માટે દશમગણના રૂપ આપવામાં આવે છે—

"पत्" धातु (पडवुं)

१ लट्=(वर्तमान काल) परस्मैपदना रूप

१ पतयति, पतयतः, पतयन्ति। २ पतयसि, पतयथः, पतयथ।
३ पतयामि, पतयावः, पतयामः।

आत्मनेपदना रूप—

१ पतयते, पतयेते, पतयन्ते। २ पतयसे, पतयेथे, पतयध्वे।
३ पतये, पतयावहे, पतयामहे।

आ धातुना बीजां रूप पण नीचे प्रमाणे थाय छे—

परस्मैपदमां—

१ पातयति, पातयतः, पातयन्ति।

तथा आत्मनेपदमां—

१ पातयते, पातयेते, पातयन्ते।

बीजां रूप 'प' ने ठेकाणे आ प्रमाणे 'पा' समजीने करवाना छे. पुनः बीजा धातुना रूप जुओ—

"चुर्" (चोरवुं)

१ लट् (वर्तमानकाल) परस्मैपदना रूप—

१ चोरयति, चोरयतः, चोरयन्ति १ चोरयसि, चोरयथः, चोरयथ। १ चोरयामि, चोरयावः, चोरयामः।

आत्मनेपदना रूप—

१ चोरयते, चोरयेते, चोरयन्ते। १ चोरयसे, चोरयेथे, चोरयध्वे। ३ चोरये, चोरयावहे, चोरयामहे।

"तड्" (તાડન કરવું–મારવું)

२ लङ् (अनद्यतन–भूत) પરસ્મૈપદના રૂપ—

१ अताडयत्, अताडयताम्, अताडयन् । २ अताडयः, अताडयतम्, अताडयत । ३ अताडयम्, अताडयाव, अताडयाम ।

આત્મનેપદના રૂપ—

१ अताडयत, अताडयेताम्, अताडयन्त । २ अताडयथाः, अताडयेथाम्, अताडयध्वम् । ३ अताडये, अताडयावहि, अताडयामहि ।

"भू" (વિચાર કરવો)

३ लोट् (આજ્ઞાર્થ) પરસ્મૈપદના રૂપ—

१ भावयतु, भावयताम्, भावयन्तु । २ भावय, भावयतम्, भावयत । ३ भावयानि, भावयाव, भावयाम ।

આત્મનેપદના રૂપ—

१ भावयताम्, भावयेताम्, भावयन्ताम् । २ भावयस्व, भावयेथाम्, भावयध्वम् । ३ भावयै, भावयावहै, भावयामहै ।

આ પ્રમાણે રૂપો થાય છે. આ દશમગણમાં કેવલ પરસ્મૈપદના ધાતુ ઘણા નથી તેમજ આત્મનેપદના ધાતુ પણ થોડાજ છે અને શેષ ધાતુ ઉભયપદના છે. આ ઉભયપદના ધાતુઓના રૂપ પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદના રૂપોની માફકજ થાય છે. કે જે ઉપર આપેલાં છે.

દશમગણના 'लिट्' (अनद्यतन परोक्ष–भूत) ના રૂપ અતિસુગમ છે. કારણ કે દશમગણના ધાતુના તે રૂપ આ પ્રમાણે બને છે—

"चुर्" (ચોરવું)

परस्मैपद ।	आत्मनेपद ।
चोरयामास	चोरयामास
चोरयाम्बभूव	चोरयाम्बभूव
चोरयाञ्चकार	चोरयाञ्चक्रे

અર્થાત્ ' आस, बभूव, चकार ' એ રૂપ લગાવીને પૂર્વોક્ત રૂપ તૈયાર થાય છે. દરેક ધાતુના રૂપ આજ પ્રમાણે થાય છે. એટલે એ રૂપ બનાવવા અતિસુગમ છે.

પરસ્મૈપદના રૂપ—

१ चकार, चक्रतुः, चक्रुः । २ चकर्थ, चक्रथुः, चक्र । ३ चकार, (चकर), चकृव, चकृम ।

આત્મનેપદના રૂપ—

१ चक्रे, चक्राते, चक्रिरे । २ चकृषे, चक्राथे, चकृढ्वे । ३ चक्रे, चकृवहे, चकृमहे ।

આ રૂપ દશમગણના કોઇ પણ ધાતુની આગળ મુકવાથી ' लिट् ' લકારના રૂપ તૈયાર થાય છે. જેમકે—

चोरयाञ्चकार, चोरयाञ्चक्रतुः, चोरयाञ्चक्रुः । વિગેરે બધા ધાતુઓના વિષયમાં ઘણું કરીને આજ નિયમ છે. હવે અહિં થોડા ધાતુ આપવામાં આવે છેઃ—

દશમગણના ધાતુ

ઉભય–૫૬

अय् = (પાપ કરવું) अघयति, अघयते । अघयाञ्चकार-चक्रे । अघयिता । अघयिष्यति, अघयिष्यते ।

अंक्=(ચિહ્ન કરવું) अंकयति, अंकयते, । अंकयाञ्चकार-चक्रे । अंकयिता । अंकयिष्यति, अंकयिष्यते ।

अंग्= (ચિહ્ન કરવુ) अंगयति, अंगयते । इत्यादि० ।

अंध्=(આંધળા થવું) अंधयति, अंधयते । अंधयाञ्चकार-चक्रे । अंधयिता । अंधयिष्यति ।

अम्= (રોગ થવો) आमयति-ते । आमयाञ्चकार - चक्रे । आमयिता । आमयिष्यति ।

अर्क्=(સ્તુતિ કરવી) अर्कयति-ते। अर्कयांचकार चक्रे।अर्कयिता।

अर्घ=(પૂજા કરવી) अर्घयति ते। अर्घयांचकार चक्रे। अर्घयिता। अर्घयिष्यति ।

अर्च्=(પૂજા કરવી) अर्चयति-ते । अर्चयांचकार चक्रे । (पूर्ववत्)

अर्ह्=(પૂજા કરવી) अर्हयति ते। अर्हयांचकार चक्रे। अर्हयिता । अर्हयिष्यति-ते ।

अवधीर्=(અપમાન કરવું) अवधीरयति-ते । अवधीरयांचकार-चक्रे । अवधीरयिता । अवधीरयिष्यति-ते।

अंश्=(વિભાગ કરવો) अंशयति-ते । अंशयांचकार -,चक्रे । अंशयिता । अंशयिष्यति ते ।

આ ઠેકાણે ધાતુ, તેનો અર્થ, પછી (लट्) વર્તમાન કાલના રૂપ (लिट्) અનદ્યતન ભૂતકાલનું રૂપ, (लुट्) અનદ્યતન ભવિષ્ય કાલનું રૂપ, અને પછી (लृट्) સામાન્ય ભવિષ્ય કાલનું રૂપ આપ્યું છે. એનાથી પાઠક પોતે રૂપ બનાવી શકશે.

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ स वस्त्रं अंकयति । स किं अंकयांचक्रे ? अहं न किमपि अंकयांचक्रे । त्वं कदा तत् अंकयिष्यसि ?

२ किमर्थं स अघयति । यदा स अघयांचकार तदा त्वया किं कृतम् ? वयं न अघयांचकृम ।

३ ते सर्वे सूर्यं अर्कयांचक्रुः । ईश्वरं सर्वेऽपि अर्कयिष्यन्ति । कः तत्र अर्कयिष्यति ? कथं स अर्कयिष्यति ? कः एवं अर्कयते ?

४ त्वं देवं अर्चय । अहमपि परमात्मानं मनसा एव अर्चयामि । यदा स तं अर्चयांचकार तदा त्वया किं कृतम् ?

५ सदा दुष्टः मनुष्यः सत्पुरुषं अवधीरयति ।

આ પ્રમાણે પાઠક વાક્ય બનાવી શકે છે અને પોતાનો અભ્યાસ વધારી શકે છે. થોડા વિચારપૂર્વક પ્રયત્ન કરવાથી પાઠકોને ઘણાં વાક્ય બનાવવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થશે.

સંધિ કરેલાં વાક્યો

अहं किमपि नाङ्कयामि । नाङ्कयाम्यहं किमपि । किमप्यहं नाङ्कयामि । अङ्कयामि नाहं किमपि । न किमप्यहमङ्कयामि । अङ्कयामि किमपि नाहम् ।

પાઠ ૧૩

शब्दार्थ ।

विपाकः = પરિણામ	आख्याहि= કહે
उपस्थितः = પ્રાપ્ત	पश्चिमं संदेशम् = અંતિમ નિવેદન
सांप्रतं = હમણાં	विवासन = શહેરમાંથી કાઢી મુકવું
नृशंस = દુષ્ટ	अयशः = અપકીર્તિ
सकाम = ઈચ્છા યુકત, ઈચ્છા પુરી કરેલી	निवर्तयिष्यामि = પાછો લાવીશ
द्रोणी = પાત્ર, વાસણ	अनुत्तमं = બધાથી ઉત્તમ
बीजं = બી	मोक्षयित्वा = બંધનથી છોડીને
प्रकीर्यन्ते = ફેંકાય છે, વવાય છે.	आसांचक्रे = બેસી ગયો
त्वरमाणः = ઉતાવળ કરવાવાળો	छिन्धि = છેદન કર
एकैकशः = એકએકથી	स्नुषा = વહુ
अनुजाने = આજ્ઞા આપું છું	स्तैन्यं = ચોરી
शुनः = કુતરાઓ (ને)	सैन्धवः = સિન્ધુ દેશના
श्वा = કુતરો	दारहरणं = સ્ત્રી ચોરવી
उपायनं = ભેંટ	वनौकाः = વનમાં ઘર કરવાવાળા
सप्तरात्र = સાત રાત્રિ	विप्रवासः = શહેરમાંથી બહાર કાઢવું
तुमुल = મોટો	अक्लिष्ट = કષ્ટ વગર
आलयं = મન્દિર	
उपाघ्राय = સૂંઘીને	
अत्यगात् = ગયા	

धातु

उप स्था = ઉપસ્થિત થવું	प्रष्टुं = પૂછવા માટે
सं-त्यज् = ફેંકવું, છોડવું	उपचक्रमे = આરંભ કર્યો.
अप नी = દૂર લઈ જવું	परदारा = પારકી સ્ત્રી.
आ-नी = લાવું	आ घ्रा = સૂંઘવું.
आ-ख्या = કહેવું	उप-क्रम् = આરંભ કરવો.
वि लप् = રડવું	नि-वृत् = પાછા ફરવું.
विलपन् = રડતો	मुच् = મુક્ત કરવું.

हे कौसल्ये ! तस्यैव मम कर्मणोऽयं विपाक उपस्थितः । तस्य मुनेः शापकारणादद्यैव मे मरणं आगतमिति मन्ये । अद्याहं पुत्रशोकेन जीवितं संत्यक्ष्यामि । साम्प्रतमेवाहं चक्षुर्भ्यां न पश्यामि त्वामपि । अत, हे कौसल्ये ! त्वं हस्तेन मां स्पृश । मया रामे योग्यं आचरणं न कृतम् । यत्तु रामेण कृतं तत्तु शोभनमेव । अतस्तस्य रामस्य शोको मम प्राणाञ्छोषयति । क्षीणतैलो दीप इव मम हृदयं शाम्यति । हा राम ! हा राम ! सुत कुत्र गतोऽसि । अत्र त्वां न पश्यामि । हा कौसल्ये ! हा सुमित्रे ! इति विलपन् राजा दशरथ. प्राणान् जहौ ।

दशरथे नृपे एवं शान्ते कौसल्या मूर्च्छिता भूत्वा भुवि निपतिता । तां तथा पतितां दृष्ट्वा सर्वं नरेन्द्रस्य भवनं रोदनमयं बभूव । गतप्रभं राज्ञः दशरथस्य मुखमवलोक्य कौसल्या कैकेयीमब्रवीत्-' नृशंसे ! कैकेयी ! सकामा भव । अकंटकं राज्यं भुंक्ष्व । अहं तु अत ऊर्ध्वं जीवितुमपि नोत्सहे । का खलु भर्तारं परित्यज्य जीवितुमिच्छेत ? कैकेय्या अद्य राघवाणां कुलं हतम् ।

न रामो जानाति मां अद्यैव विधवां जाताम्। साहं गमिष्यामि पतिलोकमद्यैव। प्रवेक्ष्यामि वा अग्निम्।'

नृपतेः शरीरमेवालिंगयन्तीं कौसल्यां सेवकास्ततः स्थानात् दूरं अपनिन्युः। राज्ञः शरीरं तैलद्रोण्यां संवेश्य ते तस्य सर्वाणि कर्माणि चक्रुः। व्यतीतायां तु रजन्यां द्विजातयो राजसभां ईयुस्तत्र श्रेष्ठं राजपुरोहितं वसिष्ठं चोचुः।

ऋषय ऊचु—' अद्यैव कश्चित् राजा इक्ष्वाकूणां विधीयताम्। अराजकं हि नो राष्ट्रं विनाशं समवाप्नुयात्। अराजके जनपदे पर्जन्योऽपि न वर्षति। न च केनापि बीजानि प्रकीर्यन्ते। पुत्रः पितुर्वशेन वर्तते; नापि भार्या स्वामिनः वशे भवति। अराजके जनपदे मत्स्या इव जनाः परस्परं भक्षयन्ति। नरेन्द्रो हि राष्ट्रस्य धर्मरक्षकः। अत अद्यैव कश्चिद्राजा विधीयताम्।'

वसिष्ठ उवाच-' अहो! वयं किं समीक्षामहे? शोकं त्यक्त्वा मम शासनाद्भरतः शीघ्रं दूतसाहाय्येनानीयताम्। हे दूत! त्वं भरतं प्रति त्वरमाणो याहि। कथय च तं पुरोहितः त्वां कुशलं प्राह। आगच्छ च शीघ्रमिति। तस्मै च पितरं मृतं, रामं च वने गतं, मा कथय।'

तथा आज्ञता दूता ययुः। यथाऽऽदिष्टं च भरतमूचुः। वस्त्राण्याभरणानि भरताय तस्य मातुलाय च ददुः। भरतोऽपि तत्सर्वं स्वीकृत्य सर्वेषां कुशलमेकैकशः पप्रच्छ। दूतैः प्रेरितो भरतो मातामहमुवाच ' राजन्! गच्छामि पितुः सकाशमिति।' तं शिरसि आघ्राय मातामह उवाच-' गच्छ तात! अनुजाने त्वाम्। सुप्रजा त्वया कैकेयी। मदर्थे सर्वेषां कुशलं ब्रूयाः' इति।

एवं सत्कृत्य राजा कैकेयः भरताय बहु धनं ददौ। अंतः-पुरेऽतिसंवृद्धान् महाकायान् शुनश्चोपायनं ददौ। शत्रुघ्नसहितः भरतस्ततो रथमारुह्य ययौ। सप्तरात्रादूर्ध्वं सालवनं प्राप्यायोध्यामरुणोदयसमये ददर्श। पुरुषव्याघ्रः अयोध्यां पुरीं दृष्ट्वा सारथिमब्रवीत्–'नाहं अयोध्यायाः तुमुलं शब्दं शृणोमि। उद्यानानि यथापूर्वाणि प्रफुल्लानि न दृश्यन्ते। सूत! कथय कथमेतत्? मे बंधुषु कुशलं वर्तते वा न?'

एवं दुःखार्तो भरतो अयोध्यां प्रविवेश। पितुरालये पितरमपश्यन्, मातुरालये मातरं द्रष्टुं जगाम। तं समुपाघ्राय कैकेयी कुशलं पप्रच्छ। भरतः सर्वं कथयामास। मातरं पप्रच्छ च 'किमिति राजानं न पश्यामि' इति। कैकेयी कथयामास—'या सर्वेषां भूतानां गतिस्तां गतिं ते पिता गतः' इति। श्रुत्वैतद्भरतो भूमौ निपपात। उवाच च ताम् 'केन व्याधिना राजाऽत्यगात? रामोऽपि कुत्र गतः तच्छीघ्रमाख्याहि। पितैव हि ज्येष्ठो भ्राता धर्मं जानतः आर्यस्य। तथा पितुः पश्चिमं संदेशं श्रोतुमिच्छामि।'

एवं पृष्टा कैकेयी यथाभूतमकथयत्। यथा 'हा राम, हा सीते, हा लक्ष्मणेति विलपन् राजा परलोकं गतः। लक्ष्मणानुचरो रामोऽपि सीतया सह वनं गतः।' श्रुत्वैतद् भरतः पुनः प्रष्टुमुपचक्रमे। 'कच्चिद्रामेण ब्राह्मणधनं न हृतम्? कच्चिन्न विहिंसितोऽपापः? न वा कच्चित्परदारानभिमन्यते येन विवासितः?' इति।

कैकेयी तमुवाच–'अभिषेचनमिह रामस्य श्रुत्वा तव पिता

मया याचितः, राज्यं त्वदर्थं भवतु, रामस्य च वने विवासनं भवत्विति।'

श्रुत्वैतत्संतप्तो भरतस्तां तदोवाच। 'राजानं मृत्युवशं रामं च तापसं कृत्वा त्वया मे दुःखमेव संवर्धितम्। त्वं कुलस्य कालरात्रिरेव प्रत्यक्षं संजाता। कथं तव ईदृशी पापमयी बुद्धिः समुत्पन्ना ? अस्मिन् जीवलोके त्वयाऽहं अयशः प्रापितः। एष इदानीं गमिष्यामि रामं प्रति निवर्तयिष्यामि च तं भ्रातरं वनात्।' मातरं इत्युक्त्वा कैकेयीभवनात्कौसल्यागारं सशत्रुघ्नो भरतः प्राप्तः।

—०:०—

પાઠ ૧૪

પાઠકોની સરલતાને માટે દશમગણના ધાતુઓનાં કેટલાંક રૂપ અહિં આપવામાં આવે છે:—

लिट् (अनद्यतन परोक्षभूत)

" ईड् " (સ્તુતિ કરવી) પરસ્મૈપદ—

१ ईडयांचकार, ईडयांचक्रतुः, ईडयांचक्रुः। २ ईडयांचकर्थ, ईडयांचक्रथुः, ईडयांचक्र। ३ ईडयांचकार (चकर), ईडयांचकृव, ईडयांचकृम।

આત્મનેપદ—

१ ईडयांचक्रे, ईडयांचक्राते, ईडयांचक्रिरे। २ ईडयांचकृषे,

संस्कृत-वाक्यानि

१ वीरः ऊर्जयति । कः तदा ऊर्जयांचकार । स किमर्थं ऊर्जयिष्यति । ते सर्वे नैव ऊर्जयन्ति ।

२ इदानीं बालकः आक्रंदयति । सर्वेऽपि बालकाः एवं आक्रंदयन्ति । कदा ते सर्वे आक्रंदयांचक्रुः ?

३ यदा ते कर्तयिष्यन्ति तदा त्वं किं करिष्यसि ? कथं ते कर्तयांचक्रतुः ? किमर्थं ते एवं कर्तयांचक्रुः ?

४ त्वं कथय यत् त्वया तदानीं तत्र श्रुतम् । रामचंद्रः स्वकीयां कथां कथयांचकार । स न कथयिष्यति ।

હવે થોડા ધાતુ જુઓ.

દશમગણુ ઉભયપદ ધાતુ

क्षप्= (પ્રેરણા કરવી) क्षपयति-ते ।
क्षल्= (ધોવું) क्षालयति ते ।
खण्ड्= (ટુકડા કરવા) खण्डयति-ते ।
गण्= (ગણવું) गणयति-ते ।
गर्ज्= (ગર્જના કરવી) गर्जयति-ते ।
गर्ह्= (નિન્દા કરવી) गर्हयति-ते ।
गवेष्= (શોધવું) गवेषयति-ते ।
अवगुण्ठ्= (વીંટવું) अवगुण्ठयति-ते ।
गुण्= (ગુણવું) गुणयति-ते ।
ग्रन्थ्= (બાંધવું, સંબંધ જોડવો) ग्रंथयति-ते ।
ग्रस्= (ગળી જવું) ग्रासयति-ते ।

ग्राम्= (નિમંત્રણ આપવું) ग्रामयति-ते ।
घट्= (એકઠું કરવું) घटयति-ते ।
घण्ट्= (શબ્દ કરવો) घण्टयति-ते ।
चण्ड्= (કોપ કરવો) चण्डयति-ते ।
चर्व्= (ચાવવું) चर्वयति-ते ।
चल्= (ચલાવવું) चालयति-ते ।
चित्र्=(ચિત્ર પાડવું) चित्रयति-ते ।
चिन्त्= (ચિંતન કરવું) चिन्तयति-ते ।
चिन्ह्= (ચિન્હ કરવું) चिन्हयति-ते ।
चुद्= (પ્રેરણા કરવી) चोदयति-ते ।
चुम्ब्= (હિંસા કરવી) चुम्बयति-ते ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ अहं वस्त्राणि अत्रैव प्रक्षालयामि। ते सर्वे कदा स्वकीयानि वस्त्राणि प्रक्षालयांचक्रुः । यः पुरुषः वस्त्रं प्रक्षालयिष्यति स एव अत्र आगच्छतु ।

२ त्वं किं खण्डयसि ? त्वं तत्काष्ठं केन शस्त्रेण खण्डयसि ? कः तत् अखण्डयत् ? यदि त्वं खण्डयितुं इच्छसि तर्हि काष्ठं खण्डय । वयं तत् नैव खण्डयांचकृम ।

३ स रूप्यकान् गणयति । अहं रूप्यकान् अगणयम् । विश्वामित्रः सर्वं गणयांचकार ।

४ मेघः आकाशे गर्जति । कदा मेघाः गर्जन्ति । यदा वृष्टि-समयः आगच्छति तदा एव मेघाः आकाशे गर्जन्ति । सर्वे मेघाः गर्जयांचक्रुः ।

५ चित्रकारः सुंदरं चित्रं चित्रयति। कस्य चित्रं सः चित्रयति? यदा तच्चित्रं चित्रितं भविष्यति तदा स किं करिष्यति?

६ मनुष्य अन्नं चर्वयति। यथा स चर्वयति तथैव त्वं चर्वय। सर्वे अपि चर्वयन्ति।

પાઠક આ રીતે પૂર્વોકત ધાતુઓના રૂપ બનાવી વાક્ય બનાવે અને પોત નો અભ્યાસ વધારે.

-०-:—:-०-

પાઠ ૧૫

धनंजयश्च तेजस्वी प्रणिपत्य पुरंदरम्।
भृत्यवत्प्रणतस्तस्थौ देवराजसमीपत ॥ ८ ॥

"तेजस्वी तेजोयुक्तः धनंजयः अर्जुनः च पुरंदरं शत्रुनगर विध्वंसकं इंद्रं प्रणिपत्य प्रणम्य देवराजसमीपत इंद्रस्य समीपं एव भृत्यवत् दाससमानं प्रणतः नम्र भूत्वा तस्थौ स्थितवान्।"

आघ्राय तं महातेजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर।
धनंजयमभिप्रेक्ष्य विनीतं स्थितमन्तिके ॥ १० ॥
जटिलं देवराजस्य तपोयुक्तमकल्मषम्।
हर्षेण महताऽऽविष्ट फाल्गुनस्याथ दर्शनात् ॥ ११ ॥

'महातेजा अतितेजाः कुन्तीपुत्र कुंतीनंदनः युधिष्ठिर त देवराजस्य इंद्रस्य अंतिके समीपभागे एव स्थितं विनीतं नम्रं जटिलं प्रशस्ताभि जटाभि युक्त, तपोयुक्तं तपसा युक्तं, अकल्मषं

पापरहितं तं धनंजयं अर्जुनं अभिप्रेक्ष्य अवलोक्य, तं अर्जुनं आघ्राय च तस्य गन्धं आघ्राय च, अथ फाल्गुनस्य दर्शनात् महता हर्षेण आविष्टः युक्तः अभूत्।"

बभूव परमप्रीतो देवराजं च पूजयन्।
तं तथाऽदीनमनसं राजानं हर्षसंप्लुतम् ॥ १२ ॥
उवाच वचनं धीमान्देवराजः पुरंदरः।
त्वमिमां पृथिवीं राजन्प्रशासिष्यसि, पांडव।
स्वस्ति प्राप्नुहि कौन्तेय काम्यकं पुनराश्रमम् ॥ १३ ॥

" (सः युधिष्ठिरः) देवराजं इंद्रं च पूजयन् पूजयित्वा परमप्रीतो बभूव। तं राजानं धर्मराजानं हर्षसंप्लुतं हर्षयुक्तं तथा अदीनमनसं दीनमनोभावरहितं युधिष्ठिरं धीमान् पुरंदरः शत्रुनगरभेत्ता देवराजः इंद्रः इदं वचनं अब्रवीत्। हे पांडव! हे धर्मराज! हे राजन्! त्वं इमां पृथिवीं प्रशासिष्यसि राष्ट्रस्य शासनं करिष्यसि। हे कौन्तेय! कुन्तीनंदन! धर्मराज! पुनः काम्यकं आश्रमं स्वस्ति प्राप्नुहि।"

अस्त्राणि लब्धानि च पांडवेन सर्वाणि मत्तः प्रयतेन राजन्।
कृतप्रियश्चास्मि धनंजयेन जेतुं न शक्यस्त्रिभिरपि लोकैः ॥ १४ ॥
(म. भारत. वन. २६६)

"हे राजन्! मत्तः मत्सकाशात् पांडवेन पंडुनंदनेन अर्जुनेन सर्वाणि अखिलानि अस्त्राणि प्राप्तानि। धनंजयेन अर्जुनेन अहं कृतप्रियः अस्मि। तेन मम अतीव प्रियं कार्यं कृतं इति अभिप्रायः। अतः एष अर्जुनः त्रिभिः लोकैः जेतुं न शक्यः। एवं सर्वत्र विजयी एव संजातः॥"

હવે એનું અધ્યયન કર્યા પછી પાઠક નીચે આપેલા શ્લોક વાંચે —

युधिष्ठिर उवाच—

कस्मिन्रामः कुले जातः किं वीर्यः किं पराक्रमः ।
रावणः कस्य पुत्रो वा किं वैरं तस्य तेन ह ॥ ४ ॥
एतन्मे भगवन्सर्वं सम्यगाख्यातुमर्हसि ।
श्रोतुमिच्छामि चरितं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ५ ॥

मार्कंडेय उवाच–

अजो नामाभवद्राजा महानिक्ष्वाकुवंशजः ।
तस्य पुत्रो दशरथः शश्वत्स्वाध्यायवाञ्छुचिः ॥ ६ ॥
अभवंस्तस्य चत्वारः पुत्रा धर्मार्थकोविदाः ।
रामलक्ष्मणशत्रुघ्ना भरतश्च महाबलः ॥ ७ ॥
रामस्य माता कौशल्या कैकेयी भरतस्य तु ।
सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायाः परंतपौ ॥ ८ ॥

(म. भा. वन. अ. २७४)

युधिष्ठिर उवाच– कस्मिन्कुले रामो जातः ? स किं वीर्यः ? किं पराक्रमः ? रावणो वा कस्य पुत्र ? तस्य रावणस्य तेन रामेण सह किं निमित्तं वैरम् ? ॥ ४ ॥ हे भगवन् ! एतत् सर्वं मे सम्यक् आख्यातुं अर्हसि । अक्लिष्टकर्मणो रामस्य चरितं श्रोतुमिच्छामि ॥ ५ ॥ मार्कंडेय उवाच– इक्ष्वाकुवंशजः अजो नाम महान् राजा अभवत् । तस्य पुत्रः दशरथः शश्वत् निरंतरं स्वाध्यायवान् स्वाध्याययुक्तः शुचिः पवित्रः ॥६॥ तस्य दशरथस्य धर्मार्थकोविदाः चत्वारः पुत्राः अभवन् । राम-लक्ष्मण-

शत्रुघ्नाः महाबलः भरतश्च ॥ ७ ॥ रामस्य माता कौशल्या, भरतस्य तु माता कैकेयी, सुमित्रायाः सुतौ परन्तपौ शत्रुतापकौ लक्ष्मण-शत्रुघ्नौ द्वौ एव अभवताम्।

ततो गर्भः समभवत्पृथायां पृथिवीपते।
शुक्ले दशोत्तरे पक्षे तारापतिरिवाम्बरे ॥ १ ॥
सा बांधवभयाद् बाला गर्भं तं विनिगूहति।
धारयामास सुश्रोणी न चैनां बुबुधे जनः ॥ २ ॥
न हि तां वेद नार्यन्या काचिद्धात्रेयिकामृते।
कन्यापुरगतां बालां निपुणां परिरक्षणे ॥ ३ ॥
ततः कालेन सा गर्भं सुषुवे वरवर्णिनी।
कन्यैव तस्य देवस्य प्रसादादमरप्रभम् ॥ ४ ॥
। (म॰ भा॰ वन॰ अ॰ ३०८)

हे पृथिवीपते! ततः पृथायाः कुन्त्याः गर्भः समभवत्। अम्बरे आकाशे दशोत्तरे शुक्ले पक्षे तारापतिः चंद्रः इव ॥ १ ॥ सा बाला सुश्रोणि कन्या कुन्ती बांधवभयात् विनिगूहति गूढं गुप्तं यथा भवति तथा कृत्वा रक्षन्ती तं गर्भं धारयामास। जनः एनां च न बुबुधे न ज्ञातवान्। कन्यापुरगतां परिरक्षणे निपुणां बालां धात्रेयिकां ऋते धात्रीं विहाय, काचित् काऽपि अन्या नारी अन्या स्त्री तां न वेद न ज्ञातवती। ततः ऊर्ध्वं कालेन समयेन सा वरवर्णिनी उत्तमवर्णयुक्ता कुन्ती तस्य देवस्य प्रसादात् अमरप्रभं देवसदृशं गर्भं पुत्रं कन्या एव सुषुवे उत्पादितवती।

कर्ण उवाच—

भगवन्तमहं भक्तो यथा मां वेत्थ गोपते।
तथा परमतिग्मांशो नास्त्यदेयं कथंचन ॥ १ ॥

न मे दारा न मे पुत्रा न चान्यद्दैवतं दिवि ।
तथेष्टा वै सदा भक्त्या यथा त्वं गोपते मम ॥ २ ॥
इष्टानां च महात्मानो भक्तानां च न संशयः ।
कुर्वन्ति भक्तिमिष्टां च जानीषे त्वं च भास्कर ॥ ३ ॥
इष्टो भक्तश्च मे कर्णो न चान्यद्दैवतं दिवि ।
जानीत इति वै कृत्वा भगवानाह मद्धितम् ॥ ४ ॥
भूयश्च शिरसा याचे प्रसाद्य च पुनः पुनः ।
इति ब्रवीमि तिग्मांशो त्वं तु मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ५ ॥

(म० भा० वन० ३०२)

हे परमतिग्मांशो अति तीक्ष्ण किरण, हे गोपते पृथ्वीपते सूर्य ! यथा मां त्वं वेत्थ जानासि तथा एव अहं भगवन्तं त्वां भक्तः अस्मि। अतः कथंचन किंचिदपि अदेयं दातुं अयोग्यं नास्ति ॥ १ ॥ हे गोपते ! हे सूर्य ! यथा त्वं मम भक्त्या सदा इष्टः असि, तथा अन्यत् दिवि दैवतं न, न मे पुत्राः न च मे दाराः स्त्रियः इष्टाः सन्ति ॥ २ ॥ हे भास्कर सूर्य ! महात्मानः सज्जनाः इष्टानां च भक्तानां च इष्टां भक्तिं कुर्वन्ति इति त्वं जानीषे, मम संशयः न ॥ ३ ॥ कर्णः मे इष्टः भक्तः च तस्य अन्यत् दैवतं दिवि नास्ति इति कृत्वा एव भगवान् मद्धितं मम हितं आह ॥ ४ ॥ अतः पुनः पुनः भूयः शिरसा प्रसाद्य याचे याचामि, इति एवं ब्रवीमि। हे तिग्मांशो ! त्वं मे तत् भाषणं क्षन्तुं अर्हसि योग्योऽसि ॥ ५ ॥

–०=०–

પાઠ ૧૬

ફરીથી આ પાઠમાં કેટલાક ધાતુઓનાં રૂપ આપ્યાં છે. પાઠક એના તરફ વિશેષ ધ્યાન આપે—

(१) चूर्ण् = (ચૂર્ણ કરવું)

(लट्) વર્તમાનકાલના રૂપ (પરસ્મૈપદ)

१ चूर्णयति, चूर्णयतः, चूर्णयन्ति । २ चूर्णयसि, चूर्णयथः, चूर्णयथ । ३ चूर्णयामि, चूर्णयावः, चूर्णयामः ॥

(આત્મનેપદ)

१ चूर्णयते, चूर्णयेते, चूर्णयन्ते । २ चूर्णयसे, चूर्णयेथे, चूर्णयध्वे । ३ चूर्णये, चूर्णयावहे, चूर्णयामहे ॥

(२) छिद्र् = (છેદ કરવો)

(लङ्) (અનદ્યતન ભૂત) પરસ્મૈપદ

१ अच्छिद्रयत्, अच्छिद्रयताम्, अच्छिद्रयन्। २ अच्छिद्रयः, अच्छिद्रयतम्, अच्छिद्रयत । ३ अच्छिद्रयम्, अच्छिद्रयाव, अच्छिद्रयाम ॥

આત્મનેપદ

१ अच्छिद्रयत्, अच्छिद्रयेताम्, अच्छिद्रयन्त । २ अच्छिद्रयथाः, अच्छिद्रयेथाम्, अच्छिद्रयध्वम् । ३ अच्छिद्रये, अच्छिद्रयावहि, अच्छिद्रयामहि ।

(३) आ-ज्ञा = (આજ્ઞા કરવી)

लोट् (આજ્ઞાર્થ) પરસ્મૈપદ

१ आज्ञापयतु, आज्ञापयताम्, आज्ञापयन्तु। २ आज्ञापयः,

आज्ञापयतम्, आज्ञापयत । ३ आज्ञापयानि, आज्ञापयाव, आज्ञापयाम ॥

आत्मनेपद

१ आज्ञापयताम्, आज्ञापयेताम्, आज्ञापयन्ताम् । २ आज्ञापयस्व, आज्ञापयेथाम्, आज्ञापयध्वम् । ३ आज्ञापयै, आज्ञापयावहै, आज्ञापयामहै ।

(४) तुल् = (तोळवु)

लिङ् (विध्यर्थ) परस्मैपद

१ तोलयेत्, तोलयेताम्, तोलयेयु । २ तोलये:, तोलयेतम्, तोलयेत । ३ तोलयेयम्, तोलयेव, तोलयेम ।

आत्मनेपद

१ तोलयेत, तोलयेताम्, तोलयेरन् । २ तोलयेथा, तोलयेयाथाम्, तोलयेध्वम् । ३ तोलयेय, तोलयेवहि, तोलयेमहि ॥

(५) दुःख् = (दुःख आपवु)

लिट् (अनद्यतन परोक्षभूत) परस्मैपद

१ दुःखयाचकार, दुःखयाचक्रतु, दुःखयाचक्रु । २ दुःखयाचकर्थ, दुःखयाचक्रथु, दुःखयाचक्र। ३ दुःखयाचकार (चकर), दुःखयाचकृव दुःखयाचकृम ॥

आत्मनेपद

१ दुःखयाचक्रे, दुःखयाचक्राते दुःखयाचक्रिरे । २ दुःखयांचकृप दुःखयाचक्राथे, दुःखयाचकृढ्वे। ३ दुःखयाचक्रे दुःखयाचकृवहे, दुःखयाचकृमहे ।

(६) तिज् (તેજ કરવું)

लृट् (ભવિષ્યકાલ) પરસ્મૈપદ

१ तेजयिष्येति, तेजयिष्यतः, तेजयिष्यन्ति । २ तेजयिष्यसि, तेजयिष्यथः, तेजयिष्यथ । ३ तेजयिष्यामि, तेजयिष्यावः, तेजयिष्यामः ।

આત્મનેપદ

१ तेजयिष्यते, तेजयिष्येते, तेजयिष्यन्ते, । २ तेजयिष्यसे, तेजयिष्येथे, तेजयिष्यध्वे, । ३ तेजयिष्ये, तेजयिष्यावहे, तेजजिष्यामहे ।

પાઠક આ પ્રમાણે રૂપ બનાવે.

દશમગણુ ઉભયપદ ધાતુ

चूर्ण्= (ચૂર્ણ કરવું) चूर्णयति-ते ।
छद्= (ઢાંકવું) छादयति-ते ।
छन्द्= (છન્દ બનાવવો) छन्दयति-ते ।
छर्द्= (વમન કરવું) छर्दयति-ते ।
छिद्र्= (છિદ્ર કરવું) छिद्रयति-ते ।
छिद्= (છેદન કરવું) छेदयति-ते ।
जुप्= (સંતુષ્ટ થવું) जोपयति-ते ।
जृ= (ઘરડા થવું) जारयति-ते ।
ज्ञप्= (જાણવું) ज्ञपयति-ते ।
आ ज्ञा= (આજ્ઞા કરવી) आज्ञापयति-ते ।
तड्= (મારવું) ताडयति-ते ।
तप्= (તપાવવું) तापयति-ते ।

तर्क्= (વિચાર કરવો) तर्कयति-ते ।
तर्ज्= (નિંદા કરવી) तर्जयति-ते ।
तिज्= (તેજ કરવું) तेजयति-ते ।
तिल्= (તેલ લગાવવું) तेलयति ते ।
तुल्= (તોલવું) तोलयति-ते ।
तृप्= (તૃપ્ત થવું) तर्पयति ते ।
त्रस्= (વિરોધ કરવો) त्रासयति-ते ।
दण्ड्= (દંડ દેવો) दण्डयति-ते ।
दु:ख्= (દુઃખ દેવું) दु:खयति ते ।

संस्कृत-वाक्यानि

१ वैद्यस्य भृत्यः वनस्पतिमूलानि चूर्णयति । कः एवं चूर्णयां-चकार ? वयं न चूर्णयामहे । कौ चूर्णयिष्येते ?

२ अहं एवं तर्कयामि । त्वं किं न तर्कयसि ? तौ द्वौ अपि पुरुषौ तर्कयिष्यतः । त्वं तर्कय । स तर्कयतु ।

३ वैद्यः धान्यं कदा तोलयिष्यति ? यदि सः न तोलयिष्यति तर्हि त्वं तोलयस्व । यदि त्वं अपि न तोलयिष्यसि तर्हि अहं तोलयिष्यामि ।

४ कथं स कीटः एतत् काष्ठं छिद्रयति । कुत्र छिद्रयति ? यदा त्वं पश्यसि तदा स कीटः न छिद्रयति ।

५ आज्ञापय तव भृत्यं यत् स मम गृहं प्रति न आगच्छतु । त्वं किमर्थं मां एवं आज्ञापयसि ? यदा स नृपः अत्र आगमि-ष्यति तदा एव स आज्ञापयिष्यति ।

६ सः भद्रः पुरुषः पितॄन्, देवान्, अतिथीन् च तर्पयति। यदा स तान् सर्वान् तर्पयांचकार तदा तेऽपि तृप्ताः सन्तः स्वं स्थानं गताः।

७ काष्ठकारः काष्ठं शस्त्रेण छेदयति। यदि सः तत् छेदयिष्यति तर्हि त्वं तत्र गच्छ, पश्य च तं यदि स छेत्तुं इच्छति वा न।

८ वीरः पुरुषः खड्गं तेजयति। नापितः क्षुरं तेजयति। ज्ञानी पुरुषः वाचं तेजयति।

९ यदि त्वं जोषयसि। तर्हि सः तत्र गच्छतु। त्वं किमर्थं तं जोषयितुं इच्छसि?

પાઠક આ પ્રમાણે વાક્ય બનાવે અને અભ્યાસ વધારે. હવે નીચે લખેલા ધાતુઓનો અભ્યાસ કરો—

દશમગણ ઉભયપદ ધાતુ

दुल्= (હલાવવું) दोलयति-ते।

धू= (હલાવવું) धूनयति-ते, धावयति-ते। दुधाव, धूनयांचकार–चक्रे। धूनयिता, धविता। धूनयिष्यति-ते। धविष्यति-ते।

धृ= (ધારણ કરવું) धारयति-ते।

धृष्= (અપમાન કરવું) धर्षयति ते।

ध्वन्= (શબ્દ કરવો) ध्वनयति-ते।

नट्= (બોલવું) नाटयति-ते।

नद्= (શબ્દ કરવો) नादयति-ते।

निवास्= (નિવાસ કરવો) निवासयति-ते।

पक्ष्= (સ્વીકાર કરવો) पक्षयति-ते।

पञ्च्= (વિવેચન કરવું) पञ्चयति ते ।
पट्= (બોલવું) पटयति-ते ।
पत्= (પડવું) पतयति ते ।
पार= (સમાપ્ત કરવું) पारयति ते ।
पिण्ड्= (એકઠું કરવું) पिण्डयति ते ।
पीड्= (પીડા કરવી) पीडयति ते ।
पुष्= (પુષ્ટ કરવું) पोषयति ते ।
पुज्= (પૂજા કરવી) पूजयति-ते ।
पुर्= (ભરવું) पूरयति ते ।
पूर्ण= (પૂર્ણ કરવું) पूर्णयति ते ।
पाल्= (પાલન કરવું) पालयति ते ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ राजा राष्ट्रं धारयति । मनुष्य प्राणं धारयति । देही देहं धारयति । वृक्षा पुष्पाणि धारयन्ति ।

२ विज्ञानी पुरुषः शास्त्रसिद्धान्तं प्रपञ्चयति । कः एवं प्रपञ्चयितुं शक्नोति ? त्वं किं न प्रपञ्चयसे ?

३ स चोरः नदीं पारयते । तौ पुरुषौ नदीं पारयितुं न शक्नुत । पाठशालायाः सर्वेऽपि बालका नदीं पारयिष्यन्ति नात्र संशयः ।

४ जलेन तत् पात्रं पूरय । अहं इदानीं तत्पात्रं जलेन नैव पूरयामि । श्व वा परश्व वा पूरयिष्यामि । कः तत् पात्रं अपूरयत ।

५ यथा त्वं तं पुरुषं पीडयसि तथा स त्वां नैव पीडयति । त्वं किमर्थं तं एवं पीडयसि ? स कं पीडयांचकार ।

६ ते पुरुषाः ताः स्त्रियः धर्षयांचक्रिरे । कः एव स्त्रीं धर्षयेत्। किमर्थं त्वं तां अधर्षयः ? यः एवं स्त्रीं धर्षयति स राजपुरुषैः दण्ड्यते ।

७ वायुः वृक्षं कथं दोलयति, पश्य । त्वं तं किमर्थं आंदोलयसि ? यदि त्वं वृक्षं एवं दोलयसि तर्हि वृक्षात् सर्वाणि फलानि पतिष्यन्ति ।

८ त्वं एवं किमर्थं पिष्टं पिण्डयसि ? अपूप-निर्माणाय अहं एवं पिष्टं पिण्डयामि । कः अपूपान् करिष्यति ?

સૂચના— પાઠક આ પ્રમાણે વાક્ય બનાવે અને પોતાની વાતચીતની તૈયારી કરે. આ પ્રકારના અભ્યાસથી પાઠક જલ્દી સંસ્કૃતમાં વાતચીત કરી શકે છે.

સંધિ કરેલા વાક્યો.

ते पुरुषास्ताः स्त्रियो धर्षयांचक्रिरे । क एवं स्त्रीं धर्षयेत् । किमर्थं तां त्वमधर्षयः ? य एवं स्त्रीं धर्षयति स राजपुरुषैर्दण्ड्यते ।

वायुर्वृक्षं कथं दोलयति, पश्य । त्वं तं किमर्थमान्दोलयसि ? यदि त्वं तं वृक्षमेवमान्दोलयसि, तर्हि वृक्षात्सर्वाणि फलानि पतिष्यन्ति ।

त्वमेवं किमर्थं पिष्टं पिण्डयसि ? अपूपनिर्माणायाहमेवं पिष्टं पिण्डयामि । क अपूपान् करिष्यति ?

પાઠ ૧૭

(म भा- वन अ- ६५)

बृहदश्व उवाच—

सा तच्छ्रुत्वाऽनवद्यांगी सार्थवाहवचस्तदा ।
जगाम सह तेनैव सार्थेन पतिलालसा ॥ १ ॥
अथ काले बहुतिथे वने महति दारुणे ।
तडागं सर्वतो भद्रं पद्मसौगन्धिकं महत् ॥ २ ॥
ददृशुर्वणिजो रम्यं प्रभूतयवसेन्धनम् ।
बहुपुष्पफलोपेतं नानापक्षिनिषेवितम् ॥ ३ ॥
निर्मलस्वादुसलिलं मनोहारि सुशीतलम् ।
सुपरिश्रान्तवाहास्ते निवेशाय मनो दधुः ॥ ४ ॥

बृहदश्व उवाच- सा अनवद्यांगी सुंदरशरीरावयवा दमयन्ती तदा तत् सार्थवाहवच श्रुत्वा तस्य वणिज' भाषणं श्रुत्वा, सा पतिलालसा दमयन्ती तेन एव सार्थेन वणिजा समूहेन सह, जगाम अग्रे गतवती ॥ १ ॥ अथ अनंतरं बहुतिथे बहुदिने काले समये व्यतीते बहुकालानंतरं, महति दारुणे वने सर्वतोभद्रं सर्वत' कल्याणं पद्मसौगन्धिक पद्मानां कमलानां सुगंधिना युक्तं महत् तडागं कासारम् ॥ २ ॥ रम्यं, प्रभूतयवसेन्धनं बहुतृणकाष्ठयुक्तं नानापक्षिनिषेवितं अनेकैः पक्षिभिः सेवितं वणिज ददृशु ॥३॥ निर्मलस्वादुसलिलं निर्मलमधुरजलयुक्तं मनोहारि मनोहरं सुशीतलं अतिशीतलं तडागं दृष्ट्वा ते सुपरिश्रान्तवाहा- अतिपरिश्रान्त-

संमते सार्थवाहस्य-विविशुर्वनमुत्तमम् ।
उवास सार्थः सुमहान्वेलामासाद्य पश्चिमाम् ॥ ५ ॥
अथार्धरात्रसमये निःशब्दस्तिमिते तदा ।
सुप्ते सार्थे परिश्रान्ते हस्तियूथमुपागमत् ॥ ६ ॥
पानीयार्थं गिरिनदीं मदप्रस्रवणाविलाम् ।
अथापश्यत सार्थं तं सार्थजान्सुबहून्गजान् ॥ ७ ॥
ते तान्ग्राम्यगजान्दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तदा ।
समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदोत्कटाः ॥ ८ ॥
तेषामापततां वेगः करिणां दुःसहोऽभवत् ।
नगाग्रादिव शीर्णानां शृंगाणां पततां क्षितौ ॥ ९ ॥

वाहनाः तत्र एव निवेशाय मनः दधुः ॥ ४ ॥ सार्थवाहस्य मुख्यस्य वणिजः संमते संमत्या उत्तमं वनं विविशुः प्रविष्टाः । तत्र पश्चिमां वेलां आसाद्य स सुमहान् सार्थः उवास तत्रैव निवासं चकार ॥५॥ अथ निःशब्दस्तिमिते शब्दरहिते स्तब्धे शांते वा अर्धरात्रसमये मध्यरात्रसमये तदा परिश्रान्ते सार्थे सुप्ते सति तत्र हस्तियूथं हस्तिनां गजानां यूथं आगमत् आगतम् ॥ ६ ॥ मदप्रस्रवणाविलां मदस्रावकलुषितां गिरिनदीं पानीयार्थं जलपानार्थं तत् हस्तियूथं आगमत् । अथ तत् गजयूथं सार्थजान् सार्थगतान् सुबहून् गजान् तं सार्थं च तत्र अपश्यत ॥ ७ ॥ तदा ते सर्वे मदोत्कटाः वनगजाः तान् ग्राम्यगजान् दृष्ट्वा तान् जिघांसन्तः हिंसितुमिच्छन्तः वेगेन समाद्रवन्त तेषां उपरि अभ्यधावन्त ॥ ८ ॥ तेषां आपततां आक्रमणकारिणां गजानां वेगः दुःसहः सहनाय अयोग्यः अभवत् । नगाग्रात् पर्वताग्रात् शीर्णानां भिन्नानां अतएव क्षितौ भूम्यां पततां शृंगाणां वेगः यथा दुःसहः भवति

स्पन्दतामपि नागानां मार्गा नष्टा वनोद्भवाः ।
मार्गं संरुध्य संसुप्तं पद्मिन्याः सार्थमुत्तमम् ॥ १० ॥

ते तं ममर्द्दुः सहसा चेष्टमानं महीतले ।
हाहाकारं प्रमुञ्चन्तः सार्थिकाः शरणार्थिनः ॥ ११ ॥

वनगुल्मांश्च धावन्तो निद्रान्धा बहवोऽभवन् ।
केचिद्दन्तैः करैः केचित्केचित्पद्भ्यां हता गजैः ॥ १२ ॥

निहतोष्ट्राश्वबहुलाः पदातिजनसंकुलाः ।
भयादाधावमानाश्च परस्परहतास्तदा ॥ १३ ॥
घोरान्नादान्विमुञ्चन्तो निपेतुर्धरणीतले ।
वृक्षेष्वारुह्य संरब्धाः पतिता विषमेषु च ॥ १४ ॥

तथा स तेषां वेगः दुःसहः अभवत् ॥ ९ ॥ नागानां हस्तिनां स्पन्दतां धावतां वनोद्भवाः वने उद्भूताः मार्गाः नष्टाः नाशं प्राप्ताः । पद्मिन्याः कमलिन्याः सकाशे मार्गं संरुध्य उत्तमं सार्थं संसुप्तं आसीत् ॥ १० ॥ ते सर्वे वनगजाः तं महीतले चेष्टमानं यतमानं सार्थं ममर्द्दुः । शरणार्थिनः सार्थिकाः वणिजः हाहाकारं प्रमुञ्चन्तः कुर्वन्तः ॥११॥ बहवः मनुष्याः वनगुल्मान् वनस्थितान् वृक्षस्तंभान् धावन्तः निद्रान्धाः अभवन् । केचिद् मनुष्याः दन्तैः करैः शुण्डाभिः केचिद् पद्भ्यां गजैः हताः ॥ १२ ॥ निहतोष्ट्राश्वबहुलाः बहुलाः उष्ट्राः अश्वाः च निहताः, पदातिजनसंकुलाः पदातिजनाः संकुलिताः, भयात् आधावमानाः च तदा परस्परहताः परस्पराघातेनैव हताः ॥ १३ ॥ ते मनुष्याः घोरान् नादान् विमुञ्चन्तः धरणीतले निपेतुः । वृक्षेषु आरुह्य संरब्धाः संभ्रान्ताः

एवं प्रकारैर्बहुभिर्दैवेनाक्रम्य हस्तिभिः ।
राजन्विनिहतं सर्वं समृद्धं सार्थमण्डलम् ॥ १५ ॥
आरावः सुमहांश्चासीत्त्रैलोक्यभयकारकः ।
एषोऽग्निरुत्थितः कष्टस्त्रायध्वं धावताधुना ॥ १६ ॥
रत्नराशिर्विशीर्णोऽयं गृह्णीध्वं किं प्रधावत ।
सामान्यमेतद्द्रविणं न मिथ्या वचनं मम ॥ १७ ॥
एवमेवाभिभाषन्तो विद्रवन्ति भयात्तदा ।
पुनरेवाभिधास्यामि चिन्तयध्वं सकातराः ॥ १८ ॥
तस्मिंस्तथा वर्तमाने दारुणे जनसंक्षये ।
दमयन्ती च बुबुधे भयसंत्रस्तमानसा ॥ १९ ॥

विषमेषु विषमस्थानेषु पतिताः ॥ १४ ॥ एवं बहुभिः प्रकारैः हस्तिभिः दैवेन दैवप्रेरणेन आक्रम्य, हे राजन् ! सर्वं समृद्धं धनयुक्तं सार्थमंडलं विनिहतं विशेषेण नाशितम् ॥ १५ ॥ तदा तत्र त्रैलोक्यभयकारकः सुमहान् आरावः कोलाहल शब्द आसीत् । एष कष्ट कष्टप्रदः अग्निः उत्थितः उत्पन्नः, त्रायध्वं, रक्षध्वं, अधुना धावत ॥ १६ ॥ अयं रत्नराशिः रत्नानां राशि विशीर्णः पतित तं गृह्णीध्वं, किं प्रधावत? एतत् द्रविणं सामान्यं साधारणं उभयोः समं वर्तते, अस्मिन् विषये मम वचनं मिथ्या न ॥ १७ ॥ तदा एवं एव अभिभाषन्तः भयात् विद्रवन्ति ! हे सकातराः सभयाः जनाः ! पुनः एव अभिधास्यामि कथयिष्यामि, चिन्तयध्व विचारयध्वम् ॥ १८ ॥ तस्मिन् दारुणे भयंकरे जनसंक्षये जनानां नाशे तथा वर्तमाने सति भयसंत्रस्तमानसा भयेन त्रस्तमानसा दमयन्ती बुबुधे जागृतिं प्राप्ता ॥ १९ ॥ तत्र सर्व-

अपश्यद्वैशसं तत्र सर्वलोकभयंकरम्।
अदृष्टपूर्वं तद् दृष्ट्वा बाला पद्मनिभेक्षणा ॥ २० ॥

लोकभयंकरं सर्वलोकभयावहं वैशस क्लेशं अपश्यत् पद्मनिभेक्षणा कमलसदृशलोचना बाला दमयन्ती तत् अदृष्टपूर्वं दृष्ट्वा भयभीता ॥ २० ॥

—०——●—

પાઠ ૧૮

१ (लट्) વર્તમાન કાલ પરસ્મૈપદ १ भक्षयति, भक्षयत, भक्षयन्ति। २ भक्षयसि, भक्षयथ, भक्षयथ। ३ भक्षयामि, भक्षयावः, भक्षयाम ॥

(આત્મનેપદ)= भक्षयते, भक्षयेते, भक्षयन्ते। २ भक्षयसे, भक्षयेथे, भक्षयध्वे। ३ भक्षये, भक्षयावहे, भक्षयामहे।

२ (लिट्) અનદ્યતન પરોક્ષ-ભૂતકાલ પરસ્મૈપદ = १ भक्षयाचकार, भक्षयाचक्रतु, भक्षयाचक्रु। २ भक्षयांचकर्थ, भक्षयाचक्रथु, भक्षयाचक्र। ३ भक्षयाचकार-चकर, भक्षयाचकृव, भक्षयाचकृम।

(આત્મનેપદ)= १ भक्षयांचक्रे, भक्षयांचक्राते, भक्षयाचक्रिरे। २ भक्षयाचकृषे, भक्षयांचक्राथे, भक्षयाचकृढ्वे। ३ भक्षयाचक्रे, भक्षयाचकृवहे, भक्षयांचकृमहे।

સૂચના— અહિં ' भक्षया ' ની પછી ' आस, बभूव ' મુકીને પણ રૂપ થાય છે એ વિષે આગળ પણ લખી દીધુ છે

३ (लुट्) અનદ્યતન ભવિષ્યકાલ પરસ્મૈપદ= १ भक्षयिता, भक्षयितारौ, भक्षयितारः । २ भक्षयितासि, भक्षयितास्थः, भक्षयितास्थ । ३ भक्षयितास्मि, भक्षयितास्वः, भक्षयितास्मः ।

(આત્મનેપદ)= १ भक्षयिता, भक्षयितारौ, भक्षयितारः । २ भक्षयितासे, भक्षयितासाथे, भक्षयिताध्वे । ३ भक्षयिताहे, भक्षयितास्वहे, भक्षयितास्महे ।

४ (लट्) ભવિષ્યકાલ પરસ્મૈપદ= १ भक्षयिष्यति, भक्षयिष्यतः, भक्षयिष्यन्ति । २ भक्षयिष्यसि, भक्षयिष्यथः, भक्षयिष्यथ । ३ भक्षयिष्यामि, भक्षयिष्यावः, भक्षयिष्यामः ।

(આત્મનેપદ)= १ भक्षयिष्यते, भक्षयिष्येते, भक्षयिष्यन्ते । २ भक्षयिष्यसे, भक्षयिष्येथे, भक्षयिष्यध्वे । ३ भक्षयिष्ये, भक्षयिष्यावहे, भक्षयिष्यामहे ।

५ (लेट्) એનો પ્રયોગ વેદમાંજ થાય છે.

६ (लोट्) આશીર્વાદ પરસ્મૈપદ= १ भक्षयतु-भक्षयतात्, भक्षयताम्, भक्षयन्तु । २ भक्षय-भक्षयतात्, भक्षयतम्, भक्षयत । ३ भक्षयानि, भक्षयाव, भक्षयाम ।

(આત્મનેપદ)= १ भक्षयताम्, भक्षयेताम्, भक्षयन्ताम् । २ भक्षयस्व, भक्षयेथाम्, भक्षयध्वम् । ३ भक्षयै, भक्षयावहै, भक्षयामहै ।

७ (लङ्) અનદ્યતન-ભૂતકાલ પરસ્મૈપદ= १ अभक्षयत्, अभक्षयताम्, अभक्षयन् । २ अभक्षयः, अभक्षयतम्, अभक्षयत । ३ अभक्षयम्, अभक्षयाव, अभक्षयाम ।

(આત્મનેપદ)=१ अभक्षयत, अभक्षयेताम्, अभक्षयन्त। २ अभक्षयथाः, अभक्षयेथाम्, अभक्षयध्वम्। ३ अभक्षये, अभक्षयावहि, अभक्षयामहि।

८ (लिङ्) (વિધ્યર્થ–પરસ્મૈપદ= १ भक्षयेत्, भक्षयेताम्, भक्षयेयुः २ भक्षये, भक्षयेतम्, भक्षयेत । ३ भक्षयेयम्, भक्षयेव, भक्षयेम।

(આત્મનેપદ)= १ भक्षयेत, भक्षयेयाताम्, भक्षयेरन्। २ भक्षयेथाः, भक्षयेयाथाम्, भक्षयेध्वम्। ३ भक्षयेय, भक्षयेवहि, भक्षयेमहि।

હવે દશમગણના ધાતુ જુઓ.

દશમગણ ઉભયપદ ધાતુ

प्रथ् (પ્રખ્યાત થવું) प्रथयति-ते। प्रथयांचकार।
प्री (સંતુષ્ટ થવું) प्रीणयति-ते। प्रीणयांचकार।
बध् (બાધવું) बाधयति ते। बाधयांचकार।
बंध् (બાંધવું) बंधयति ते। बंधयांचकार।
भक्ष् (ખાવું) भक्षयति-ते।। भक्षयांचकार।
भू (વિચાર કરવો) भावयति-ते। भावयांचकार।
भूष् (શણગારવું) भूषयति ते। भूषयांचकार।
मण्ड् (ભૂષિત કરવું) मण्डयति-ते। मण्डयांचकार।
मन्त्र् (વિચાર કરવો) मंत्रयति ते। मंत्रयांचकार।
मह् (પૂજા કરવી) महयति-ते। महयांचकार।
मान् (સન્માન કરવું) मानयति-ते। मानयांचकार।
मार्ग् (શોધવું) मार्गयति-ते। मार्गयांचकार।

मार्ज् (શુદ્ધ કરવું) मार्जयति-ते । मार्जयांचकार ।
मिश्र् (મિશ્રણ કરવું) मिश्रयति-ते । मिश्रयांचकार ।
मुच् (છોડવું) मोचयति-ते । मोचयांचकार ।
मूत्र् (મૂતરવું) मूत्रयति-ते । मूत्रयांचकार ।
मृज् (શુદ્ધ કરવું) मार्जयति ते । मार्जयांचकार ।
मृष् (સહન કરવું) मर्षयति-ते । मर्षयांचकार ।
यंत्र् (બંધન કરવું) यंत्रयति ते । यंत्रयांचकार ।
यम् (બાંધવું) यमयति-ते । यमयांचकार ।
युज् (યોજના કરવી) योजयति-ते । योजयांचकार ।
रच् (રચના કરવી) रचयति-ते । रचयांचकार ।
रस् (રસ લેવો) रसयति-ते । रसयांचकार ।

संस्कृत-वाक्यानि

१ विश्वामित्रः ग्रन्थं रचयति । कः एतत् अरचयत् ? यः एवं अरचयत् स इदानीं कुत्र गतः ?

२ भृत्यः प्रभातसमये मम स्थानं मार्जयति । ते सर्वे दासाः तत्र न मार्जयांचक्रुः । त्वं च मार्जयिष्यसि किम् ?

३ यथा अश्वः मूत्रयति तथा श्वा न मूत्रयति । हस्ती प्रभूतं मूत्रयति । परन्तु मत्स्या न मूत्रयन्ति ।

४ मनुष्यः स्वदेहं अलंकारैः भूषयति । ज्ञानी पुरुषः एवं न भूषयति, तस्य विद्या एव अलंकारः भवति ।

५ इदानीं कः अन्नं भक्षयति ? यः भक्षयितुं न इच्छति स इतः स्थानात् दूरं गच्छतु ।

६ रामः प्रजां प्रीणयांचकार। युधिष्ठिर अपि सर्वाणि मित्राणि अप्रीणयत्। किं त्वं तथा प्रीणयिष्यसि ?

७ सर्वाणि अपि भैषज्यानि तस्मिन् पात्रे मिश्रय। त्वं तत् सर्वं मिश्रयितुं समर्थः असि वा न ? कदा ते वैद्याः भैषज्यानि मिश्रयांचक्रुः ?

८ राजा प्रीत्या सर्वान् दासान् अद्य वा श्वो वा मोचयिष्यति। ते राजपुरुषाः तान् सर्वान् मोचयांचक्रुः ?

પાઠક આ પ્રમાણે વાક્ય બનાવે અને ધાતુઓનો ઉપયોગ કરવાનો અભ્યાસ વધારે.

—०=०—

પાઠ ૬૯

तत्र स्थितां कौसल्यां दृष्ट्वा भरतशत्रुघ्नौ रुरुदतुः। कौसल्याऽपि भरतशत्रुघ्नौ दृष्ट्वा रुदती प्राह। हे भरत ! इदं ते निष्कण्टकं राज्यं प्राप्तम्। तव माता कैकयी मां अपि तत्रैव प्रस्थापयितुं इच्छति यत्र कमलनेत्रो रामो गतः। त्वं वा तत्र नय यत्र रामः अस्ति। कौसल्यया एवमुक्तो भरतः कौसल्यायाश्चरणयोः पपात उवाच च। आर्ये ! त्वं रामचन्द्रे मे विपुलां प्रीतिं जानास्येव। अजानन्तं निरपराधिनं मां किं एवं गर्हसे ?

तदा भरतं कौसल्याऽब्रवीत्। ते आत्मा धर्मात् चलितः। वत्स ! त्वं सत्यप्रतिज्ञोऽसि। अतः सतां लोकान् अवाप्स्यसि।

इत्युक्त्वा भ्रातृवत्सलं भरतं समीपं आनीय आलिंग्य च प्रभूतं रुरोद । एवं तयोर्विलपतोः शोकेन सा रात्रिर्जगाम ।

एवं शोकसन्तप्तं भरतं वसिष्ठ ऋषिः उवाच । अलं शोकेन । नरपतेः दशरथस्य उत्तमं संयानं कुरु । तस्य वसिष्ठस्य आज्ञया धर्मज्ञो भरतो राज्ञः प्रेतकृत्यानि सर्वाण्यपि कारयामास । " क्व गतोऽसि तात मां कौसल्यां च त्यक्त्वा " इत्युक्त्वा भरतशत्रुघ्नौ विलेपतुः ।

वसिष्ठस्तु तावुत्थाप्याह । " युवयोः पितुः प्रेतस्य त्रयोदशोऽयं दिवसः । अतः शोकं त्यक्त्वा स्वानि कार्याणि कर्तुं उत्तिष्ठतम् । " इति ।

अथ चतुर्दशे दिवसे राजकर्मचारिणः समेत्य भरतमब्रुवन्- " त्वं अद्य अस्माकं राजा भव " इति ।

तच्छ्रुत्वा भरत उवाच-" हे जनाः ! एतत् अभिषेचनिकं गृहीत्वा रामहेतोः अहं वनं गमिष्यामि । राम एव नः राजा भवतु । " इति ।

रामदर्शनेच्छया शीघ्रमेव भरतः प्रययौ । तस्याग्रतो मन्त्रिणः प्रययुः । सकैकेय्यश्च सर्वा अपि मातरः तान् एव अनुजग्मुः । यदा ते सर्वे शृंगवेरपुरं गंगातीरं च प्राप्ताः तदा तत्र गुह आगत्याब्रवीत् । " भरत ! धन्योऽसि त्वं यत् अयत्नादागतं राज्यं अपि त्यक्तुं इच्छसि रामहेतो ।" इति । तदा भरतेन परिपृष्टो गुहोऽकथयत्-" एतदिंगुदीमूलं तृणं च, यत्र रामलक्ष्मणौ शयितौ । " इति । भरत आह-" हा हतोऽस्मि । सभार्यो रामो मम कृते ईदृशीं तृणशय्यां अधिशेते, अहमपि अद्यप्रभृति भूमौ तृणेषु

एव शयिष्ये फलमूलाशनो भूत्वा जटाचीराणि च तथैव धारयामि यथा रामो धारयति।" इति।

दाशैः गंगां संतीर्य भरतो वनं प्रययौ। ततो भरद्वाजाश्रमं गत्वा नरश्रेष्ठो भरतः क्रोशादेव सर्वं जनं अवस्थाप्य वसिष्ठेनैव च केवलेन सह भरद्वाजं प्रणनाम। अनामयं च ते परस्परं पप्रच्छुः। भरद्वाजस्तु भरतमुवाच- "राज्यं खलु प्रशासतस्तव इहागमने किं कार्यम्? आचक्ष्व सर्वम्। नहि मे मनः शुध्यति।" तच्छ्रुत्वा भरत उवाच- "हतोऽस्मि, यदि भगवानपि एवं मां मन्यते न ममेदं मातृवचनं, नापि तदहं आददे। अयोध्यामेव प्रतिनेतुं रामं प्रसादयितुमहमागतोऽस्मि।"

भरद्वाजस्ततो भरतमुवाच- "युक्तमेवैतत्त्वयि राघववंशजे। अयं ते भ्राता रामश्चित्रकूटे वसति। तं श्वः गन्ताऽसि।" ससैन्यः सपरिवारस्तां रजनीं तत्र व्युष्य भ्रातृवत्सलो भरतो चित्रकूटप्रदेशं प्राप्तः।

लक्ष्मणस्तु भरतसैन्यशब्दं श्रुत्वा अब्रवीत्- "व्यक्तं, कैकेय्याः सुतो भरतः आवां हन्तुं ससैन्य अत्राभ्येति। अतः वध्य एव हि सः।" इति। तं परिसांत्व्य राम आह- "भरतं हत्वा किं करिष्यामि, पितुः शासनान्मया, वन एव वस्तव्यम्। अहं तु मन्ये भरतः मां अयोध्यां नेतुं मां द्रष्टुं वा आगतः। अतः त्वया स निष्ठुरं न वाच्य.।" इति।

रामसंदर्शनाय उत्सुको भरतः स्वसैन्यं शैलस्य अधस्तात् एव संस्थाप्य, मातृः मे शीघ्रं आनयेति गुरुं वसिष्ठं उक्त्वा, स्वयं अग्रे भूत्वा जगाम। गिरिशिखरं गत्वा तत्र रामं जटाजिनधरं

चीरवाससं दृष्ट्वा तमभ्यधावत तस्य पादयोः पपात च "आर्य" इत्युक्त्वा पुनः किंचिदपि वक्तुं न शशाक। तं मूर्ध्नि आघ्राय, भरतं अंके आरोप्य तं सादरं पर्यपृच्छत्- " हे सत्यपराक्रम ! पितुः शुश्रूषसे कच्चित्, किं निमित्तं राज्यं हित्वा इमं देशं प्रस्थितोऽसि ? "

भरतस्ततो राममुवाच- " आर्य ! पुत्रशोकेन पीडितः तातः स्वर्गं गतः। नरके पतिष्यति मे जननी। दासभूतस्य मे प्रसादं कर्तुमर्हसि । अद्यैव राज्ये अभिषिच्यस्व। एतदर्थं हि सर्वा मातरः प्रजाश्चानुप्राप्ताः। प्राप्नुहि राज्यं, कुरु च अस्मान् सर्वान् सकामानिति। " सबाष्प एव भरतो रामस्य पादौ जग्राह।

तदा राम उवाच- " मद्विधः सत्यव्रत. राज्यहेतोः पापं कथं आचरेत्, न सूक्ष्ममपि पश्यामि त्वयि दोषम्। नापि जननीमर्हसि विगर्हितुम्। समादिष्टोऽस्मि मातापितृभ्यां वनं गच्छेति। कथं ततोऽन्यत्समाचरे। त्वया एव प्राप्तव्यं राज्यम्। दण्डकारण्ये पुनर्मया वस्तव्यम्। पित्रा दत्तं राज्य त्वमुपभोक्तुमर्हसि। अहं तु दुर्जातः यस्य शोकेन पिता मृतः। हे पितः ! कुत्र गतोऽसि ? सीते ! हा मृतोऽस्मि। हे लक्ष्मण ! त्वमिदानीं पितृहीनोऽसि।" एवं दीर्घमाक्रोशं कृत्वा रामो लक्ष्मणमुवाच। 'तातस्य जलक्रियार्थं गमिष्यामि।' इति।

शब्दार्थ

रुद् = રડવું.	विपुल = ઘણું.
रुदती = રડતી.	अवाप्स्यसि = પ્રાપ્ત કરશે.
निष्कंटक = કાંટા વિનાનું.	विलपन् = રડતો.

संयान = પ્રસ્થાન.	अधस्तात् = નીચે.
आभिषेचनिकम् = અભિષેક સંબંધી.	सूक्ष्म = થોડો.
अनुजग्मु. = પાછળ ગયા.	परिसान्त्व्य = શાંત કરીને.
इंगुदीमूलम् = ઇંગુદી વૃક્ષનું મૂળ	अग्रे भूत्वा = આગળ થઇને.
शयितः = સુતા હતા.	विगर्हितुम् = નિંદા કરવા માટે
दाश = માછી લોક.	निष्ठुर = ક્રૂરતા સાથે.
क्रोश = કોશ, બે માઇલ	चीरवासस् = વલ્કલધારી.
अनामय = નીરાગિતા.	वक्तव्य = રહેવું.
रजनी = રાત્રિ	दुर्जात. = અશુભ જન્મ વાળો.
व्युष्य = રહીને.	शैल = પર્વત.
	मद्विधः = મારા સમાન.
	आक्रोश = કોલાહલ.

સંધિ કરેલા વાક્યો.

संतीर्य गंगां दाशैः, वनं भरतः प्रययौ । ततो भरद्वाजस्य महर्षेराश्रमं प्राप्य, नरश्रेष्ठो भरतः सर्वं जनं क्रोशादेवा- वस्थाप्य, केवलेन वसिष्ठेनैव सह, ऋषिं भरद्वाजं प्रणनाम । भरतमुवाच भरद्वाज ऋषिः– ' राज्यं खलु प्रशासतस्तव किं प्रयोजनमिहागमने ? आचक्ष्व सर्वं । नहि मे शुध्यति मनः ।' तच्छ्रुत्वोवाच भरतः–' हतोऽस्मि । यदि भगवानपि मामेवं मन्यते । न ममेष्टं मातुर्वचनम् । नापि तदहमाददे । अयोध्यामेव रामं प्रतिनेतुं प्रसादयितुं चाहमागतोऽस्मि । '

પાઠ ૨૦

દશમગણના ઉભયપદી ધાતુ.

रिच् (વિભક્ત કરવું) रेचयति-ते । रेचयांचकार ।
लक्ष् (ધ્યાન આપવું) लक्षयति-ते । लक्षयांचकार
लंघ् (ઉલ્લઘન કરવું) लंघयति ते । लंघयांचकार ।
लोक् (પ્રકાશવું) लोकयति-ते । लोकयांचकार ।
वच् (બોલવું) वाचयति ते । वाचयांचकार ।
वर् (ઇચ્છા કરવી) वरयति-ते । वरयांचकार ।
वर्ण् (વર્ણન કરવું, રંગવુ) वर्णयति ते । वर्णयांचकार ।
वर्ध् (વધવું) वर्धयति-ते । वर्धयांचकार ।
वस् (નિવાસ કરવો) वासयति-ते । वासयांचकार ।
विडम्ब् (વિડંબન કરવું) विडम्बयति ते । विडम्बयांचकार ।
वृ (ઢાંકવું) वारयति-ते । वारयांचकार ।
वृज् (દૂર કરવું) वर्जयति-ते । वर्जयांचकार ।
व्यय् (ખર્ચ કરવો) व्यययति ते । व्यययांचकार ।
शिष् (શેષ રહેવું) शेषयति ते । शेषयांचकार ।
श्लिष् (ભેટવું) श्लेषयति ते । श्लेषयांचकार ।
सद् (પ્રાપ્ત થવું) सादयति-ते । सादयांचकार ।
सान्त्व् (શાંત કરવું) सान्त्वयति-ते । सान्त्वयांचकार ।
साम् (શાંત કરવુ) सामयति-ते । सामयांचकार ।
सुख् (સુખ આપવું) सुखयति ते । सुखयांचकार ।
स्तन् (શબ્દ કરવો) स्तनयति-ते । स्तनयांचकार ।
स्तेन् (ચોરી કરવી) स्तेनयति ते । स्तेनयांचकार ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ स नैव लक्षयति । तौ कथं लक्षयतः ? ते सर्वेऽपि सर्वदा लक्षयन्ति । अहं लक्षयिष्ये । आवां लक्षयिष्यावहे । वयं सर्वेऽपि न लक्षयिष्यामहे ॥

२ स हनुमान् इदानीं महासागरं लंघयति । कः एवं नदीं अलंघयत् । यूयं कदा सागरं लंघयिष्यथ ?

३ अहं न लोकयामि । त्वं विलोकयिष्यसि किम् ? कः तदा लोकयांचकार ? मम पुत्राः विलोकयांचक्रुः ।

४ पुत्राः इदानीं पुस्तकानि वाचयन्ति किम् ? के मनुष्याः पुस्तकानि वाचयितुं न शक्नुवन्ति ? ये वाचयांचक्रुः ते कुत्र गताः ?

५ चित्रकारः चित्रं वर्णयति । कवयः काव्येषु नायकान् वर्णयन्ति । त्वं किं अवर्णयः ? स वर्णयांचकार ।

६ धीरः पुरुषः तं सान्त्वयति । यथा तं त्वं सान्त्वयसि तथा स न सान्त्वयितुं शक्नोति । ते परिसान्त्वय इदानीम् ।

७ पुरुषः स्त्रीं सुखयति । मित्रं मित्रं सुखयति । ते पुत्रान् सुखयांचक्रुः । त्वं कं असुखयः ?

८ मेघः आकाशे स्तनयति । मेघाः आकाशे स्तनयांचक्रुः । स किमर्थं एवं स्तनयति ।

९ चोरः तत्र स्तेनयति । कः एवं अत्र अस्तेनयत् ? यः स्तेनयति सः स्तेन इति कथ्यते ।

१० पुरुषः स्त्रीं वरयति । स्त्री पुरुषं अवरयत् । के पुरुषाः वरयांचक्रुः ?

દશમગણ ઉભયપદ ધાતુ

स्तोम् (પ્રશંસા કરવી) स्तोमयति-ते । स्तोमयांचकार ।
स्निह् (સ્નેહ કરવો) स्नेहयति-ते । स्नेहयांचकार ।
स्पृह् (ઈચ્છા કરવી) स्पृहयति-ते । स्पृहयांचकार ।
स्फुट् (ફાટવું) स्फोटयति-ते । स्फोटयांचकार ।
स्वद् (પસંદ પડવું) स्वदयति ते । स्वदयांचकार ।
हिंस् (હિંસા કરવી) हिंसयति ते । हिंसयांचकार ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ ऋत्विक् देवतां स्तोमयति । यजमानः स्तोमयांचकार ।
२ अहं मोदकान् स्वादयामि । कः रसं अस्वादयन् ?
३ नरः पशून् हिंसयति । सिंहः हस्तिनं हिंसयति ।

પાઠક આ પ્રમાણે વાકય પ્રયોગ કરે અને પોતાનો અભ્યાસ વધારે. જો પાઠક આટલા દશમગણના ધાતુઓ યાદ કરશે અથવા ધ્યાનમાં રાખશે, તો તેને સંસ્કૃતભાષા ઘણી જલ્દી આવડશે. કારણ કે ધાતુઓને બરાબર જાણવાથી જ સંસ્કૃતમાં સહેલાઇથી પ્રવેશ થઇ શકે છે.

આ દશમગણના ઉભયપદ ધાતુ આપ્યા છે. દશમગણમાં ઘણું કરીને કેવલ પરસ્મૈપદી ધાતુ નથી. ઉભયપદમાં પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદના રૂપ થાય છે. પરંતુ કેવલ આત્મનેપદી થોડા જ છે તેમાંથી કેટલાક અહિં આપવામાં આવે છે.

દશમગણ આત્મનેપદ ધાતુ

अर्थ् (માંગવું) अर्थयते । अर्थयांचक्रे । अर्थयिता । अर्थयिष्यते ।

कुत्स् (નિંદા કરવી) कुत्सयते । कुत्सयांचक्रे । कुत्सयिता । कुत्सयिष्यते ।
गंध् (હિંસા કરવી) गंधयते । गंधयांचक्रे । गंधयिता ।
गर्व् (ગર્વ કરવો) गर्वयते । गर्वयांचक्रे । गर्वयिता । गर्वयिष्यते ।
चित् (વિચાર કરવો) चेतयते । चेतयांचक्रे ।
तर्ज् (નિંદા કરવી) तर्जयते । तर्जयांचक्रे ।
त्रुट् (તોડવું) त्रोटयते । त्रोटयांचक्रे ।
दंश् (કરડવું) दंशयते । दंशयांचक्रे ।
दंस् (કરડવું) दंसयते । दंसयांचक्रे ।
भर्त्स् (નિંદા કરવી) भर्त्सयते । भर्त्सयांचक्रे ।
मृग् (શોધવું) मृगयते । मृगयांचक्रे ।
यक्ष् (પૂજા કરવી) यक्षयते । यक्षयांचक्रे ।
वीर् (વીર્યવાન્ થવું) वीरयते । वीरयांचक्रे ।
संग्राम् (યુદ્ધ કરવું) संग्रामयते । संग्रामयांचक्रे ।

એના રૂપ કેવલ આત્મનેપદના રૂપોના જેવાંજ થાય છે. આત્મનેપદના રૂપ આગળના પાઠોમાં આપ્યાંજ છે હવે એના રૂપ બનાવીને વાક્ય બનાવો—

संस्कृत–वाक्यानि

१ भिक्षुकः धनं प्रार्थयते । त्वं किं न प्रार्थयसे ? अहं अर्थये । स तद् अर्थयांचक्रे । ते अर्थयांचक्रिरे ।
२ वीरः गर्वयते । वीरपुरुषौ गर्वयिष्येते । त्वं एवं मा गर्वय । यूयं गर्वयांचकृढ्वे ।
३ त्वं चेतयसे । सर्वे चेतयिष्यन्ते । स चेतयांचकार ।

४ सर्पः मनुष्यं दंशयते । सर्पा मनुष्यान् दंशयिष्यन्ते ।
५ राजा राजपुरुषान् भर्त्सयते । क एनं एवं भर्त्सयेत् ।
६ राजा वने व्याघ्रं मृगयते । त्वं मृगयसे किम् ?
७ यः वीरयते [redacted] एव वीरः भवति ।
८ सर्वे पुरुषाः पानिपतनगरे संग्रामयांचक्रुः ।
९ त्वं गंधयिष्यसे चेत् तर्हि स किं करिष्यति ?
१० भ्रातरः परस्परं कुत्सयांचक्रुः ।

આ પ્રમાણે વાકય બનાવીને તેનો બોલવામાં ઉપયોગ કરો અને પોતાનો અભ્યાસ વધારો.

-०-:—:-०-

પાઠ ૨૧

एवं शोचतां तेषां रामभरतादीनां रजनी न्यवर्तत । प्रभाते भरतो रामचन्द्रं सुहृन्मध्ये उपविष्टमब्रवीत् । ' मे माता कैकेयी त्वया सान्त्विता । राज्यं च मह्यं दत्तम् । तदेव राज्यं तुभ्यमहं ददामि । अकंटकं भुंक्ष्व राज्यम् ' इति । रामस्तु तदा भरतं समाश्वासयत् ।

राम उवाच- " न आत्मनः कामचारो हि पुरुषः । किंतु अनीश्वरः । सर्वेऽपि निचयाः क्षयान्ताः । संयोगा वियोगान्ता । मरणान्तं च जीवितम् । अतस्त्वं स्वस्थो भव । अयोध्यां गच्छ, शोकं त्यज । यथा पित्रा नियुक्तोऽसि तया कुरु । अहमपि

पुण्यकर्मणा तेनैव पित्रा यत्र नियुक्तोऽस्मि तत्रैवास्यार्यस्य शासनं करिष्यामि, उभयोरपि आवयोः स पिता मान्य एव । "

भरत उवाच– " हे सत्यप्रतिज्ञ राम ! मयि प्रोषिते तत् अनिष्टं पापं क्षुद्रया मात्रा कृतम् । बद्धोऽस्मि धर्मबंधेन तेन इमां मातरं पापकारिणीं न हन्मि । तातं च न परिगर्हे स अस्माकं दैवतम् । को हि धर्मज्ञ ईदृशं कुर्यात् ? स्त्रियः प्रियचिकीर्षवः अन्तकाले हि पुरुषाः मुह्यन्ति इति श्रुतम् । तत्प्रत्यक्षीकृतमत्र । आयताम् भवान् सर्वान् । क्व च अरण्यं क्व च क्षात्रं । क्व जटाः क्व च प्रजापालनम् । अहं हि भवतः बालः ज्ञानेन स्थानेन जन्मना च सोऽहं भवति तिष्ठति कथं भूमिं पालयिष्यामि ? मां किल्बिषाद्रक्ष । नोचेद्भवता सार्धं अहमपि गमिष्यामि वनम् । " इति ।

एतच्छ्रुत्वा लक्ष्मणाग्रजो रामः पुनः प्रत्युवाच– हे भ्रातः ! पुरा किल तव पित्रा देवासुरसंग्रामे तव जनन्यै द्वौ वरौ दत्तौ । ताभ्यां वराभ्यां सा तव माता तव राज्यं मम प्रव्राजनं अयाचत । सोऽहं पितुः सत्यवादे स्थितः भवानपि पितरं सत्यवादिनं कर्तुमर्हति । सत्ये लोकः प्रतिष्ठितः । भूमिः कीर्तिः यशो लक्ष्मीः सत्यमेव समनुवर्तन्ते । सत्यमेव ततो भवेत् । मम जीवता पित्रा यद्विक्रीतं, आहितं, क्रीतं वा तद्भरतेन मया वा न शक्यं लोपयितुम् । अहं पुनः वनात् भ्रात्रा लक्ष्मणेन सह यदा प्रत्यागतो भविष्यामि तदा पृथिव्याः पतिर्भविष्यामि । " इति ।

पुनः भ्रातुः पादयोर्निपत्य भृशं प्रार्थयामास भरतः । " अहमेकस्तु सुमहद्राज्यं नोत्सहे रक्षितुं त्वं हि शक्तः लोकस्य परिपालने । " इति ।

रामः पुनरुवाच– " हे भरत ! लक्ष्मीश्चन्द्रादपेयात् हिमवान् वा पर्वतः हिमं त्यजेत्, सागरो वा वेलामतीयात्, न त्वहं प्रतिज्ञां त्यजेयम् । " इति ।

भरतेनापि प्रतिज्ञातम् । स आह च– " आर्य ! देहि तव पादुके, एते हि सर्वराज्यस्य योगक्षेमं विधास्यतः " इति ।

तदा रामस्तथा कृत्वा पादुके भरताय प्रायच्छत् । सोऽपि पादुके संप्रणम्य उवाच– " चतुर्दश वर्षाण्यहं जटाचीरधारी वसिष्यामि नगराद् बहिः, आगमनं तव आकांक्षन्, ते पादुकयोः उपरि राज्यतंत्रं न्यस्यामि । संपूर्णे हि चतुर्दशे वर्षेऽहनि यदि न द्रक्ष्यामि त्वां हुताशनमेव प्रवेक्ष्यामि । " इति ।

तथेति रामः प्रतिज्ञाय सादरं शत्रुघ्नं भरतं च परिष्वज्य उवाच– " रक्ष मातरं कैकेयीम्, मा तां प्रति रोषं कुरु । " इति ।

इत्युक्त्वा अश्रुपरीताक्षः रामः भ्रातरं भरतं विससर्ज । भरतोऽपि राघवं प्रदक्षिणं चकार । संपरिगृह्य पादुके च स अयोध्यां आजगाम ।

ततो मातॄः अयोध्यायां निक्षिप्य भरतोऽब्रवीत्-" अहं नंदिग्रामे गमिष्यामि " ततो मंत्रिणामनुमते भरतो मुनिवेषधरो नंदिग्रामेऽवसन् । अभिषिच्य तत्रार्यपादुके सर्वदा तदधीनो राज्यं कारयामास ।

सर्वेषु भरतादिषु अपयातेषु सलक्ष्मणो रामचंद्रस्तत्र वासं नारोचयन् । ततो मुनिभिरभ्यनुज्ञातो रामचंद्रः सभार्यः वनं प्रविवेश ।

दण्डकारण्यं प्रविश्य तु रामस्तापसाश्रममंडलं ददर्श । तत्रस्थास्तापसाः सिद्धाश्च तान् रामचंद्रादीन् यथान्यायं

तर्पयामासुः । कृतातिथ्यास्तु ते मुनीनामंत्र्य वनमेवान्वगाहन्त । रामलक्ष्मणौ तत्र भैरवं पुरुषादं विरोधं नाम राक्षसं ददृशतुः । अपक्रम्य वैदेहीं विराधोऽब्रवीत् । " भविष्यति ममैव भार्या । रुधिरं च युवयोः पास्यामि " इति । रामलक्ष्मणौ तु ततो दीप्तं शरवर्षं ववर्षतुः । सौमित्रिः सव्यं रामोऽपि तस्य दक्षिणं बाहुं बभञ्ज । रामबाणेन विद्धः विराधः भूमौ पपात, ममार च ।

एवं विराधं राक्षसं हत्वा ते शरभंगस्याश्रमं अभिजग्मुः । शरभंगोऽपि रामस्य आतिथ्यं यथायोग्यं चकार ।

शब्दार्थ

शोचन् = શોક કરવાવાળો.	शासन = આજ્ઞા.
रजनी = રાત્રિ	प्रोषित = પ્રવાસમાં ગયેલો.
सुहृद् = મિત્ર.	गर्ह् = નિંદા કરવી.
सान्त्वित = શાંત કરેલો.	प्रियचिकीर्षुः = પ્રિય કરવાવાળો.
अकंटक = કાંટા વિનાનું, દુઃખ વિનાનું.	प्रत्यक्षीकृत = પ્રત્યક્ષ કર્યું.
	त्रायताम् = રક્ષણ કરે.
समाश्वासयत् = ધીરજ આપી.	किल्बिष = પાપ.
कामचारः = મન માન્યો વ્યવહાર.	सत्यवाद् = સત્ય વચન.
	अनुवर्तते = પાછળ આવે છે.
क्षयान्तम् = જેના અંતમાં નાશ છે.	भजेत् = સેવા કરવી જોઈએ.
	विक्रीत = વેચાયલા
स्वस्थ = શાંત.	आहित = રખેલું.
नियुक्त = પ્રેરિત.	क्रीत = ખરીદી લીધેલા

भृशम् - ફરીથી	अश्रुपरीताक्षः = જેની આંખ આંસુ ભરી છે.
अपेयात् = ચાલી જાય.	विससर्ज = છોડી દીધું.
हिमवत् = હિમાલય પર્વત.	प्रदक्षिणम् = પ્રદક્ષિણા.
हिमम् = બરફ.	अपयात = ગયેલા.
वेला = સીમા.	वासः = રહેવું.
अतीयात् = ઉલ્લંઘન કરે.	अरोचयत् = પસંદ થયો.
पादुका = પાવડી.	अभ्यनुज्ञात = આજ્ઞા કરાયલા.
प्रायच्छत् = આપ્યું.	मंडलम् = સમૂહ.
संप्रणम्य = નમન કરીને.	आमन्त्र्य = બોલાવીને.
आकांक्षन् = ઇચ્છા કરતો.	भैरवः = ભયંકર.
हुताशन = અગ્નિ.	पुरुषाद = મનુષ્ય ભક્ષક.
परिष्वज्य = આલિંગન આપીને.	सौमित्रिः = લક્ષ્મણ.
रोष. = ક્રોધ.	

समासाः ।

१ रामभरतादयः = रामश्च भरतश्च रामभरतौ । रामभरतौ आदी येषां ते रामभरतादय. ।

२ सुहृन्मध्यम् = सुहृदां मध्यं ।

३ अकंटकम् = न विद्यन्ते कंटकाः यस्मिन् तत् ।

४ कामचारः = कामं यथा स्यात् तथा चरति ।

५ अनीश्वरः = न ईश्वरः ।

६ क्षयान्तः = क्षयः अन्ते यस्य ।

७ मरणान्तम् = मरणं अन्ते यस्य ।

८ स्वस्थः = स्वस्मिन् स्थितः ।

९ पुण्यकर्मन् = पुण्यं कर्म यस्य।
१० सत्यप्रतिज्ञः = सत्या प्रतिज्ञा यस्य।
११ धर्मज्ञः = धर्मं जनाति इति।
१२ प्रजापालनम् = प्रजानां पालनम्।

पाठ २२

(महाभारत वनपर्व अ० ९४)

वामदेव उवाच—

अयुद्धेनैव विजयं वर्धयेद्वसुधाधिपः।
जघन्यमाहुर्विजयं युद्धेन च नराधिपः॥ १॥
न चाप्यलब्धं लिप्सेत मूले नातिदृढे सति।
नहि दुर्बलमूलस्य राज्ञो लाभो विधीयते॥ २॥

वामदेव उवाच—वसुधाधिपः पृथिवीपतिः अयुद्धेनैव युद्धेन विना एव विजयं वर्धयेत् जयं सम्पादयेत्। हे नराधिप, राजन्, युद्धेन विजयं युद्धद्वारा प्राप्तं विजयं जघन्यं निकृष्टं आहुः कथयन्ति॥ १॥ तथा मूले अतिदृढे न सति, निर्बले राज्यशासने सति, अलब्धं अप्राप्यं न लिप्सेत न इच्छेत्। हि यस्मात्कारणात् दुर्बलमूलस्य अशक्तमूलस्य राज्ञः

यस्य स्फीतो जनपदः संपन्नप्रियराजकः ।
संतुष्टपुष्टसचिवो दृढमूलः स पार्थिवः ॥ ३ ॥
यस्य योधाः सुसंतुष्टाः सान्त्विताः सूपधास्थिताः ।
अल्पेनापि स दण्डेन महीं जयति पार्थिवः ॥ ४ ॥
पौरजानपदा यस्य भूतेषु च दयालवः ।
सधना धान्यवन्तश्च दृढमूलः स पार्थिवः ॥ ५ ॥
प्रतापकालमधिकं यदा मन्येत चात्मनः ।
तदा लिप्सेत मेधावी परभूमिं धनान्युत ॥ ६ ॥

नरपतेः लाभः न विधीयते न भवति ॥२॥ यस्य नराधिपस्य जनपदः प्रजासमूहः स्फीतः समृद्धिं गतः, संपन्नप्रियराजकः संपन्नाश्च प्रियाश्च राज्यशासकाः यस्य सः, सन्तुष्टपुष्टसचिवः सन्तुष्टाश्च पुष्टाश्च मन्त्रिणः यस्य सः, पार्थिवः राजा 'दृढमूलः' भवति ॥३॥ यस्य राज्ञः योधाः सैनिकाः सुसंतुष्टाः सम्यग् तुष्टाः सान्त्विताः सुखिताः सूपधास्थिताः सम्यग् परीक्षिताः भवन्ति, स पार्थिवः धराधिपः अल्पेनापि लघुनापि दण्डेन महीं पृथिवीं जयति ॥४॥ यस्य पार्थिवस्य पौरजानपदाः पुरवासिनः प्रजाश्च भूतेषु प्राणिमात्रेषु दयालवः दयावन्तः, सधना धनेन सहिता धान्यवन्तश्च धान्ययुक्ताश्च भवन्ति सः पार्थिवः 'दृढमूलः' मन्तव्यः ॥ ५ ॥ यदा राजा आत्मनः स्वस्य आधिकं विशेषं प्रतापकालं प्रभावसमयं

भोगेषूदयमानस्य भूतेषु च दयावतः ।
वर्धते त्वरमाणस्य विषयो रक्षितात्मनः ॥ ७ ॥
तक्षेदात्मानमेवं स वनं परशुना यथा ।
यः सम्यग् वर्तमानेषु स्वेषु मिथ्या प्रवर्तते ॥ ८ ॥
नैव द्विषन्तो हीयन्ते राज्ञो नित्यमनिघ्नतः ।
क्रोधं निहन्तुं यो वेद तस्य द्वेष्टा न विद्यते ॥ ९ ॥
यदार्यजनविद्विष्टं कर्म तन्नाचरेद् बुधः ।

मन्येत अवबुध्येत, तदा मेधावी बुद्धिमान् (स राजा) परभूमिं परेषां भूमिं, उत तथा धनानि द्रव्याणि लिप्सेत इच्छेत् ॥६॥ भोगेषु उदयमानस्य वर्धमानस्य, च तथा भूतेषु प्राणिषु दयावतः करुणाशीलस्य, त्वरमाणस्य कर्म शीघ्रं सम्पादयतः, रक्षितात्मनः आत्मरक्षायां समर्थस्य राज्ञ एव विषयः राष्ट्रं वर्धते वृद्धिं प्राप्नोति ॥ ७ ॥ यः सम्यक् वर्तमानेषु विद्यमानेषु स्वेषु आत्मीयजनेषु मिथ्या प्रवर्तते आचरते स आत्मानं एवं तक्षेत् यथा वनं अरण्यं परशुना तक्षेत् ॥ ८ ॥ नित्यं सर्वदा अनिघ्नतः राज्ञः अहिंसकस्य पृथिवीपतेः द्विषन्तः शत्रवः नैव हीयन्ते न न्यूनाः भवन्ति, यः क्रोधं निहन्तुं निघन्तुं वेदं जानाति तस्य द्वेष्टा द्वेषकर्ता न विद्यते नैव भवति ॥ ९॥ यत् कर्म कार्यं आर्यजनविद्विष्टं श्रेष्ठपुरुषैः निन्दितं अस्ति तत् कर्म बुधः बुद्धिमान् राजा न

यत्कल्याणमभिध्यायेत्तत्रात्मानं नियोजयेत् ॥१०॥
नैवमन्येऽवजानन्ति नात्मना परितप्यते ।
कृत्यशेषेण यो राजा सुखान्यनुबुभूषति ॥११॥
इदं वृत्तं मनुष्येषु वर्तते यो महीपतिः ।
उभौ लोकौ विनिर्जित्य विजये सम्प्रतिष्ठते ॥ १२ ॥

भीष्म उवाच—

इत्युक्तो वामदेवेन सर्वं तत्कृतवान्नृपः ।
तथा कुर्वंस्त्वमप्येतौ लोकौ जेता न संशयः ॥१३॥

आचरेत् न कुर्यात् । यत्कल्याणं अभिध्यायेत् येन कर्मणा मङ्गलं स्यात् तत्र आत्मानं नियोजयेत् ॥ १० ॥ यो राजा नरपतिः कृत्यशेषेण कर्तव्यपालनेन सुखानि अनुबुभूषति अनुभवितुं इच्छति तं राजानं अन्ये नैव अवजानन्ति तस्य अवज्ञां नैव कुर्वन्ति ॥ ११ ॥ यः महीपतिः यः राजा मनुष्येषु प्रजासु इदं वृत्तं व्यवहारं वर्तते आचरते स राजा उभौ लोकौ मर्त्यलोकं स्वर्गं च विनिर्जित्य विजये सम्प्रतिष्ठते सर्वथा साफल्यं प्राप्नोति ॥ १२ ॥ भीष्म उवाच— ऋषिना वामदेवेन इत्युक्तः इत्थं उपदिष्टः नृपः वसुमना नाम नृपतिः तत्सर्वं कृतवान् । त्वमपि (हे युधिष्ठिर) तथा तद्वत् कुर्वन् एतौ उभौ जेता भविष्यसि, न संशयः अस्मिन् विषये संशयो नास्ति ॥ १३ ॥

—०::०—

पाठ २३

श्रीमद्भगवद्गीता

प्रथमोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच–हे संजय ! धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे युद्धस्य इच्छया समवेताः, मामकाः दुर्योधनादयः पुत्राः, पाण्डवाः पण्डोः युधिष्ठिरादयः पुत्राः च किं अकुर्वत ?

संजय उवाच–तदा पाण्डवानां सैन्यं व्यूहरचनां कृत्वा स्थितं दृष्ट्वा, राजा दुर्योधनः द्रोणाचार्यं उपसंगम्य, इदं वचनं अब्रवीत् ।

राजा दुर्योधन उवाच–हे आचार्य द्रोण ! तव बुद्धिमता शिष्येण धृष्टद्युम्नेन रचितव्यूहां एतां महतीं सेनां पश्य । अस्यां सेनायां भीमार्जुनसमाः युद्धे शूराः महाधनुष्काः, युयुधानः विराटः च, महारथः द्रुपदः च, धृष्टकेतुः, चेकितानः, वीर्यवान् काशिराजः च, पुरुजित् कुन्तिभोजः, नरपुंगवः शैब्यः च, विक्रान्तः युधामन्युः च, वीर्यवान् उत्तमौजाः च, सुभद्रापुत्रः, द्रौपद्याः सर्वे पुत्राः च, एते सर्वे महारथाः सन्ति ।

हे द्विजानां मध्ये श्रेष्ठ द्रोणाचार्य ! अस्माकं सेनायां ये विशिष्टाः, मम सैन्यस्य नायकाः, तान् एवान् निबोध । संक्षेपेण तान् मम सेनानायकान् तव ज्ञानार्थं कथयामि ।

भवान्, भीष्मः पितामहः, कर्णः च, समितिंजयः कृपः च, अश्वत्थामा, विकर्णः च, तथा च सोमदत्तिः, अन्ये च बहवः शूराः, एते सर्वे मदर्थे स्वकीयं जीवितं त्यक्तुं सिद्धाः सन्ति। एते सर्वे नानाशस्त्रप्रहरणाः तथा सर्वेऽपि युद्धविशारदाः सन्ति।

अस्माकं धृतराष्ट्रपुत्राणां एतत् बलं अपर्याप्तं अस्ति। तथा एतेषां पाण्डुनन्दनानां भीमाभिरक्षितं सैन्यं पर्याप्तं अस्ति। अतः सर्वे एव भवन्तः वीराः सर्वेषु अयनेषु यथास्थानं अवस्थिताः भीष्मं पितामहं एव सर्वतः रक्षन्तु।

राज्ञः दुर्योधनस्य एतत् भाषणं श्रुत्वा, तस्य हर्षं संजनयन्, प्रतापवान् कुरुषु वृद्धः पितामहः भीष्मः उच्चैः सिंहनादं विनद्य, पश्चात् शङ्खं च दध्मौ। ततः सर्वेषां वीराणां शङ्खाः च भेर्यः च, पणवाः आनकाः गोमुखाः च, सहसा एव अभ्यहन्यन्त। सः तुमुलः शब्दः अभवत्। ततः श्वेतैः हयैः युक्ते महति रथे स्थितौ, माधवः श्रीकृष्णः पाण्डवः अर्जुनः च, स्वकीयौ दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः।

कृष्णः पाञ्चजन्यं शंखं दध्मौ, अर्जुनः देवदत्तं नामकं शंखं दध्मौ, भीमकर्मा भीमः पौण्ड्रं नामकं महाशङ्खं दध्मौ। युधिष्ठिरः अनन्तविजयं, नकुलः सुघोषं, सहदेवः च मणिपुष्पकं शङ्खं दध्मौ। महाधनुर्धारी काशीराजः, महारथः

शिखण्डी च, धृष्टद्युम्नः, विराटः च, अपराजितः सात्यकिः च, द्रुपदः द्रौपदेयाः च, महाबाहुः सौभद्रः, पृथक् पृथक् सर्वशः स्वकीयान् शंखान् दध्मुः । हे पृथिवीपते ! सः तुमुलः घोषः नभः पृथिवीं च विशेषेण अनुनादयन् सर्वेषां धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।

अथ कपिध्वजः पण्डुनंदनः अर्जुनः, धृतराष्ट्रपुत्रान् स्वकीये सेनाव्यूहे व्यवस्थितान् दृष्ट्वा, इदानीं शस्त्राणां आघातः प्रवृत्त एव इति मत्वा, स्वकीयं धनुः उद्यम्य, हे राजन् ! श्रीकृष्णं इदं वाक्यं आह । हे अच्युत ! उभयोः सेनयोः मध्ये मे रथं स्थापय । अहं एतान् योद्धुकामान् व्यवस्थितान् सेनास्थितान् वीरान् निरीक्षे । अस्मिन् रणे मया कैः सह योद्धव्यं इति च द्रष्टुं इच्छामि । दुष्टबुद्धेः दुर्योधनस्य अस्मिन् युद्धे प्रियं चिकीर्षवः एते समागताः वीराः सन्ति । योत्स्य--मानान् सर्वान् वीरान् अहं अवेक्षे ।

संजय उवाच–हे भारत धृतराष्ट्र ! एवं अर्जुनेन उक्तः कृष्णः उभयोः सेनयोः मध्ये, भीष्मद्रोणसमीपे एव, अन्येषां सर्वेषां च महीपालानां सन्मुखं, अर्जुनस्य उत्तमं रथं स्थापयित्वा, ' हे पार्थ ! एतान् समवेतान् कुरून् पश्य ', इति उवाच ।

---:o:---

पाठ २४

अथ पार्थः अर्जुनः उभयोः सेनयोः मध्ये स्थितान् स्वकीयान् पितॄन्, पितामहान्, आचार्यान्, मातुलान्, भ्रातॄन्, पुत्रान्, पौत्रान्, सखीन्, श्वशुरान्, सुहृदः, च एव अपश्यत्। स अर्जुनः तान् सर्वान् बन्धून् अवस्थितान् समीक्ष्य, परया कृपया आविष्टः, विषीदन् इदं अब्रवीत्। हे कृष्ण! इमं स्वजनं युयुत्सुं समुपस्थितं दृष्ट्वा, मम गात्राणि सीदन्ति, मम मुखं च परिशुष्यति, मे शरीरे कम्पः रोमहर्षः च जायते, मम हस्तात् गाण्डीवं धनुः स्रंसते, मम त्वक् च सर्वतः परिदह्यते। अहं इदानीं अत्र अवस्थातुं अपि न शक्नोमि। मे मनः इदानीं भ्रमति इव इति भाति। हे केशव! सर्वतः निमित्तानि लक्षणानि विपरीतानि एव पश्यामि। अस्मिन् युद्धे एनं स्वजनं हत्वा, किंचिदपि श्रेयः न अनुपश्यामि। हे कृष्ण! अहं अस्मिन् युद्धे विजयं न कांक्षे, राज्यं सुखानि च अपि न इच्छामि। हे गोविन्द! राज्येन नः किं सुखं भवेत्? भोगैः जीवितेन अपि च कीदृक् सुखं भवेत्? येषां एवेषां अर्थे नः राज्यं कांक्षितं, भोगाः च अपि कांक्षिताः, सुखानि च इष्टानि, ते इमे आचार्याः पितरः पुत्राः, तथा च पितामहाः मातुलाः श्वशुराः, पौत्राः, श्यालाः, तथा

संबन्धिनः, प्राणान् धनानि सुखानि च त्यक्त्वा, अस्मिन् युद्धे अवस्थिताः।

हे मधुसूदन श्रीकृष्ण ! मां घ्नतः अपि एतान् धृतराष्ट्रस्य पुत्रान्, अहं हन्तुं न इच्छामि। त्रैलोक्यस्य राज्यस्य-हेतोः अपि एतान् हन्तुं अहं न इच्छामि। किं तु पृथिवी-स्थितस्य राज्यस्य हेतो ? हे जनार्दन ! एतान् धृतराष्ट्रस्य पुत्रान् निहत्य, नः कः आनन्दः स्यात्? एतान् आततायिनः हत्वा, अस्मान् पापं एव आश्रयेत्। तस्मात् एतान् स्वबान्धवान् धृतराष्ट्रस्य पुत्रान् वयं हन्तुं न योग्याः। हे माधव ! हि स्वजनं हत्वा वयं कथं सुखिनः स्याम ?

यद्यपि लोभेन हतचेतसः एते धृतराष्ट्रस्य पुत्राः कुलस्य क्षयं न पश्यन्ति, मित्रद्रोहे पातकं च अपि न पश्यन्ति, तथापि हे जनार्दन ! कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिः अस्माभिः अस्मात् पापात् निवर्तितुं कथं न ज्ञेयम् ?

कुलस्य क्षये संजाते सनातनाः कुलधर्माः प्रणश्यन्ति, उत नष्टे धर्मे अधर्मः कृत्स्नं कुलं अभिभवति। हे कृष्ण ! अधर्मस्य प्रभावात् कुलस्त्रियः प्रदुष्यन्ति, स्त्रीषु दुष्टासु वर्ण-संकरः जायते। संकरः कुलघ्नानां कुलस्य नरकाय एव भवति।

एषां पितरः लुप्त-पिण्डोदक-क्रियाः सन्तः पतन्ति। कुल-

घातकानां एतैः वर्णसंकरकारकैः दोषैः शाश्वताः जातिधर्माः 'कुलधर्माः च उत्साद्यन्ते । हे जनार्दन ! उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां नरके नियतं वासः भवति, इति वयं अनुशुश्रुम । अहो ! यत्, महत् पापं कर्तुं वयं व्यवसिताः, यत् राज्यस्य लोभेन स्वजनं अत्र हन्तुं वयं उद्यताः ।

यदि शस्त्रपाणयः एते धृतराष्ट्रस्य पुत्राः, अशस्त्रं अप्रतीकारं मां रणे हन्युः, तत् मे क्षेमतरं भवेत् ।

संजय उवाच-- रणभूम्यां एवं उक्त्वा, शोकेन उद्विग्नमनाः भूत्वा अर्जुनः सशरं चापं त्यक्त्वा, रथस्य उपस्थे उपाविशत् ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

संजय उवाच-- तथा कृपया आविष्टं अश्रुपूर्णाकुलेक्षणं विषीदन्तं तं अर्जुनं मधुसूदनः इदं वाक्यं उवाच ।

श्रीभगवान् उवाच-- हे अर्जुन ! अनार्यजुष्टं अस्वर्ग्यं अकीर्तिकरं इदं कश्मलं विषमे अस्मिन् समये, त्वां कुतः समुपस्थितम् ? हे पार्थ ! क्लैब्यं मा गमः स्म । त्वयि वीरे न एतत् उपपद्यते । हे परंतप अर्जुन ! इदं क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वा, युद्धाय उत्तिष्ठ ।

—:०-०:—

पाठ २५

अर्जुन उवाच–हे मधुसूदन ! अहं भीष्मं द्रोणं च युद्धे इषुभिः कथं प्रतियोत्स्यामि ? हे अरिसूदन ! एतौ भीष्मद्रोणौ पूजार्हौ । हि महानुभावान् गुरून् न हत्वा, इह लोके भैक्ष्यं अपि भोक्तुं श्रेयः । गुरून् हत्वा तु, इह एव रुधिरेण प्रदिग्धान् अर्थकामान् भोगान् भुञ्जीय ।

आवयोः कतरत् गरीयः ? यत् वा वयं तान् जयेम, अथवा ते अस्मान् जयेयुः, एतत् अपि वयं न विद्मः । यान् हत्वा न जिजीविषामः, ते एव अस्मिन् युद्धे अस्मत्संमुखं युद्धार्थं अवस्थिताः । दीनतायाः दोषेण अपहृतस्वभावः, धर्मनिश्चये च संमूढचेताः अहं त्वां पृच्छामि । यत् निश्चयेन श्रेयः स्यात्, तत् मे ब्रूहि । अहं ते शिष्यः । त्वां प्रपन्नं मां शाधि । अस्यां पृथिव्यां असपत्नं समृद्धं राज्यं, सुराणां च अपि आधिपत्यं अवाप्य, यत् मम इन्द्रियाणां उच्छोषकं शोकं अपनुद्यात्, तत् न पश्यामि ।

संजय उवाच— परंतपः गुडाकेशः अर्जुनः एवं हृषीकेशं कृष्णं उक्त्वा ' न योत्स्ये ' इति गोविन्दं उक्त्वा तूष्णीं बभूव । हे भरतश्रेष्ठ धृतराष्ट्र ! उभयोः सेनयोः मध्ये विषीदन्तं अर्जुनं हृषीकेशः प्रहसन् इव इदं वचनं अब्रवीत् ।

श्रीभगवान् उवाच— त्वं अशोचनीयान् अन्वशोचः। बहून प्रज्ञावादान् च भाषसे। पण्डिताः गतासून् अगतासून् च न अनुशोचन्ति।

अहं पूर्वकाले न आसं इति तु नैव, त्वं अपि पूर्वकाले न आसीः इति अपि न, इमे सर्वे राजानः, ये अत्र समागताः ते, पूर्वकाले नासन् इति अपि नैव। तथा च अतः परं भविष्यकाले, वयं सर्वे न भविष्यामः इत्यपि नैव सत्यं अस्ति। देहधारिणः अस्मिन् देहे यथा कौमारं यौवनं जरा भवति, तथैव तस्य देहान्तरप्राप्तिः च भवति एव। अतः तत्र धीरः न मुह्यति।

इन्द्रियैः सह ये विषयाणां स्पर्शाः भवन्ति, ते शीत-उष्ण-सुख-दुःखदाः भवन्ति, एते स्पर्शाः कदा भवन्ति, कदा न भवन्ति, अतः ते अनित्याः। हे अर्जुन! तान् स्पर्शान् तितिक्षस्व, सहस्व। हे पुरुषश्रेष्ठ! यं दुःखे सुखे च सम-भावेन वर्तमानं धीरं पुरुषं एते न व्यथयन्ति, स पुरुषः अमृतत्वप्राप्तये योग्यः भवति।

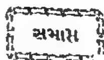
असतः सद्भावः न विद्यते, सतः च अभावः अपि न भवति। तत्त्वदर्शिभिः उभयोः एनयोः अन्तिमः निश्चयः कृतः। येन इदं सर्वं जगत् विस्तारितं तत् तत्त्वं अविनाशि

संग्रामं न करिष्यासि चेत्, ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापं अवाप्स्यसि । अपि च भूतानि ते अव्ययां अकीर्तिं कथयिष्यन्ति। संभावितस्य च अकीर्तिः मरणात् अतिरिच्यते

महारथाः त्वां भयात् रणात् उपरतं मंस्यन्ते । येषां च त्वं बहुमतः भूत्वा, लाघवं यास्यसि। तव सामर्थ्यं निन्दन्तः तव अहिताः, बहून् अवाच्यान् वादान् वदिष्यन्ति ततः किंनु दुःखतरम् ? अस्मिन् युद्धे हतः स्वर्गं प्राप्स्यसि, जित्वा वा महीं भोक्ष्यसे, हे अर्जुन ! तस्मात् युद्धाय कृतनिश्चयः उत्तिष्ठ । सुखदुःखे, लाभालाभौ, जयाजयौ समे कृत्वा, ततः युद्धाय युज्यस्व, एवं पापं न अवाप्स्यसि ।

हे पार्थ! एषा ते सांख्ये बुद्धिः अभिहिता। योगे तु इमां बुद्धिं शृणु । यया बुद्ध्या युक्तः त्वं सर्वं कर्मबन्धं प्रहास्यसि ।

इह अभिक्रमनाशः नास्ति। अत्र प्रत्यवायः न विद्यते । अस्य योगधर्मस्य स्वल्पं अपि अनुष्ठानं महतः भयात् त्रायते । हे अर्जुन! इह व्यवसायात्मिका एका एव बुद्धिः फलदायिनी भवति । । अव्यवसायिनां अनन्ताः बुद्धयः बहुशाखाः च भवन्ति ।

ભાગ ૮

ૐ

સંસ્કૃત-સ્વયં-શિક્ષક

(સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરવાનો સુહેલો ઉપાય.)

ભાગ આઠમો

— + —

લેખક

પં. શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર

—•◦•—

સંવત્ ૨૦૦૯, શક ૧૮૭૪, ઇ. સ. ૧૯૫૨

— + —

સ્વાધ્યાય-મંડળ, પારડી (જિ. સૂરત)

દ્વિતીય, ચતુર્થ અને ષષ્ઠ ગણના ક્રિયાપદ.

આગળ થઇ ગયેલા ૭ મા ભાગમાં પ્રથમગણ અને દશમ-ગણના ક્રિયાપદ બનાવવાની વિધિ બતાવી છે એજ ગણ વિશેષ ઉપયોગી ધાતુઓથી પરિપૂર્ણ છે, અને એમાં જ બધાથી વધારે ધાતુઓની સંખ્યા છે. એટલે એ બે ગણ સારી રીતે થઇ જાય તો અર્ધાથી પણ વધારે ધાતુ તૈયાર થઇ જાય છે પછી બાકીના થોડાજ ધાતુઓ બીજા આઠ ગણોમાથી તૈયાર કરવાના રહે છે. એમાંથી દ્વિતીય, ચતુર્થ અને ષષ્ઠ આ ત્રણ ગણના ધાતુઓના ક્રિયાપદ બનાવવાની વિધિ આ પુસ્તકમાં બતાવવાની છે. આશા છે કે પાઠક એનો સારો અભ્યાસ કરશે.

સુગમતાને માટે આ પુસ્તકમાં પ્રથમ ષષ્ઠ ગણ પછી ચતુર્થ ગણ અને અંતમા દ્વિતીય ગણના ધાતુઓ આપ્યા છે.

સ્વાધ્યાય-મંડળ
' આનંદાશ્રમ '
પારડી (જિ. સુરત)

લેખક
શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર

મુદ્રક અને પ્રકાશક— વસંત શ્રીપાદ સાતવળેકર
સ્વાધ્યાય-મંડળ, ભારત મુદ્રણાલય,
' આનંદાશ્રમ ' પારડી (જિ. સુરત)

સંસ્કૃત-સ્વયં-શિક્ષક

ભાગ આઠમો

પાઠ ૧

षष्ठ ગણુના ધાતુ

આથી પહેલાં બતાવી દીધું છે કે પ્રથમ ગણુના ધાતુઓને પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં " अ " લગાડવાનો હોય છે અને દશમ-ગણુના ધાતુઓને " अय " લાગે છે. એજ પ્રમાણે આ षष्ठ ગણુના ધાતુઓને " अ " લાગે છે. પરંતુ પ્રથમ ગણુનો " अ " હ્રસ્વ સ્વરોનો ગુણ કરવાવાળો છે અને ઘણું કરીને આ षष्ठ ગણુનો " अ " ગુણ નથી કરતો જેમકે—

१ बुध् (જાણવું) प्रथम गण = बोधति, बोधतः, बोधन्ति ।

२ गुज् (શબ્દ કરવો) षष्ठ गण = गुजति, गुजतः, गुजन्ति ।

જો बुध् ધાતુ षष्ठ ગણુમાં હોત તો તેનું ' बुधति ' થાત અને જો गुज् ધાતુ પ્રથમ ગણુમાં હોત તો તેનું રૂપ ' गोजति ' થાત. આટલો આ ગણોમાં તફાવત છે. પાઠક આ ભેદને ધ્યાનમાં રાખે. પછી षष्ठ ગણુના બાકીના બીજાં રૂપો ઘણાં ખરાં પ્રથમ ગણુના સરખાંજ થાય છે, પરંતુ પૂર્વોક્ત ગુણ થવો અને ન થવો એ ભેદજ વિશેષ પ્રધાન સ્થાન રાખે છે. હવે જુઓ-એનાં રૂપ નીચે પ્રમાણે થાય છે.

चल्' (ચાલવું)

१ लट् (વર્તમાન કાલ) १ चलति, चलतः, चलन्ति। २ चलसि, चलथः, चलथ। ३ चलामि, चलावः, चलामः।

२ लिट् (अनद्यतन परोक्षभूत) १ चचाल, चेलतुः, चेलुः। २ चेलिथ, चेलथुः, चेल। चचाल, चेलिव, चेलिम।

३ लुट् (अनद्यतन भविष्य) १ चलिता, चलितारौ, चलितारः। २ चलितासि, चलितास्थः, चलितास्थ। ३ चलितास्मि, चलितास्वः, चलितास्मः।

४ लृट् (भविष्य) १ चलिष्यति, चलिष्यतः, चलिष्यन्ति। २ चलिष्यसि, चलिष्यथः, चलिष्यथ। ३ चलिष्यामि, चलिष्यावः, चलिष्यामः।

५ लेट् (એનો પ્રયોગ વેદમાં થાય છે.)

६ लोट् (आज्ञार्थ) १ चलतु, चलताम्, चलन्तु। २ चल, चलतम्, चलत। ३ चलानि, चलाव, चलाम।

७ लङ् (अनद्यतनभूत) १ अचलत्, अचलताम्, अचलन्। २ अचलः, अचलतम्, अचलत। ३ अचलम्, अचलाव, अचलाम।

८ लिङ् (विधिलिङ्) १ चलेत्, चलेताम्, चलेयुः। २ चलेः, चलेतम्, चलेत। ३ चलेयम्, चलेव, चलेम।

(आशीर्लिङ्) १ चल्यात्, चल्यास्ताम्, चल्यासुः। २ चल्याः, चल्यास्तम्, चल्यास्त। ३ चल्यासम्, चल्यास्व, चल्यास्म।

९ लुङ् (भूतकाल) १ अचालीत्, अचालिष्टाम्, अचालिषुः। २ अचालीः, अचालिष्टम्, अचालिष्ट। ३ अचालिषम्, अचालिष्व, अचालिष्म।

१० लृङ् (हेतुहेतुमद्भावार्थ) १ अचलिष्यत्, अचलिष्यताम्, अचलिष्यन् । २ अचलिष्यः, अचलिष्यतम्, अचलिष्यत । ३ अचलिष्यम्, अचलिष्याव, अचलिष्याम ।

પાઠક આ પ્રમાણે षष्ठ ગણના ધાતુઓના પરસ્મૈપદી રૂપ બનાવી શકશે.

षष्ठ-ગણ પરસ્મૈપદના ધાતુ.

इष् (ઇચ્છા કરવી) इच्छति । इयेष । एषिता, एष्टा । एषिष्यति ।
उज्झ् (છોડવું) उज्झति । उज्झाञ्चकार । उज्झिता । उज्झिष्यति ।
ऋच् (સ્તુતિ કરવી) ऋचति । आनर्च । अर्चिता । अर्चिष्यति ।
ऋच्छ् (જવું) ऋच्छति । आनर्च्छ । ऋच्छिता । ऋच्छिष्यति ।
कुच् (સંકોચ કરવો) कुचति । चुकोच । कुचिता । कुचिष्यति ।
कुट् (કુટિલ થવું) कुटति । चुकोट । कुटिता । कुटिष्यति ।
कृन् (કાપવું) कृन्तति । चकर्त । कर्तिता । कर्तिष्यति, कर्त्स्यति ।
कृ (ફેંકવું) किरति । चकार । कारिता । कारिष्यति ।
क्षुर् (વિલેખન કરવું) क्षुरति । चुक्षोर । क्षोरिता । क्षोरिष्यति ।
गु (શૌચ કરવું) गुवति । जुगाव । गुता । गुष्यति ।
गुज् (શબ્દ કરવો) गुजति । जुगोज । गुजिता । गुजिष्यति ।
गुञ्ज् (અસ્પષ્ટ શબ્દ કરવો) गुञ्जति । जुगुञ्ज । गुञ्जिता । गुञ्जिष्यति ।
गुम्फ् (ગૂંથવું) गुम्फति । जुगुम्फ । गुम्फिता । गुम्फिष्यति ।
गॄ (ગળવું) गिरति । जगार । गरिता । गारिष्यति ।
गिलति । जगाल । गलिता । गालिष्यति ।
घुर् (શબ્દ કરવો) घुरति । जुघोर । घोरिता । घोरिष्यति ।
घूर्ण् (ઘુમાવવું) घूर्णति । जुघूर्ण । घूर्णिता । घूर्णिष्यति ।
चल् (ચાલવું) चलति । चचाल । चलिता चलिष्यति ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ त्वं किं इच्छसि ? तौ किं इच्छतः ? ते क्रीडितुं इच्छन्ति । स कदा क्रीडां कर्तुं एषिष्यति ? सर्वे बालकाः धावितुं एषिष्यन्ति किम् ?

२ पण्डिताः परमात्मानं ऋर्चन्ति । कः एवं देवं आनर्च ? यदि त्वं अर्चिष्यसि तर्हि अहमपि देवं तथा अर्चिष्यामि ।

३ यथा काष्ठकारः काष्ठं कृन्तति तथा वयं न कृन्तामः । नापितः केशान् कृन्तति ।

४ बालकः बालकेन सह गुजति । तदा एवं कः जुगोज ? यूयं कदा गुजिष्यथ ? सर्वे पुरुषाः तत्र गुजन्ति ।

५ बालिकाः पुष्पाणां मालाः गुम्फन्ति । मालाकारः उद्यानात् पुष्पाणि आनयति मालां च गुम्फति । त्वं कदा मालां गुम्फिष्यसि ?

६ यंत्रकारः चक्राणि घूर्णति । त्वं किं घूर्णसि ? यदा स घूर्णिष्यति तदा त्वं किं करिष्यसि ?

७ सर्वे मानवाः सायंकाले भ्रमणाय चलिष्यन्ति किम् ? बालकाः भ्रमणाय चलन्तु । त्वं अपि भ्रमणाय चल ।

પાઠક આ પ્રમાણે ધાતુઓના રૂપ બનાવી વાક્યો બનાવી શકશે, અને પોતાનો અભ્યાસ વધારી શકશે. આ પ્રમાણે વાક્ય બનાવવાથી જ સંસ્કૃતમાં વાતચીત કરવાનો અભ્યાસ વધી શકે છે.

–०–:—:–०–

પાઠ ૨

હવે આ પાઠમાં ષષ્ઠગણ પરસ્મૈપદી ધાતુઓના કેટલાંક રૂપ પાઠકોની સુગમતાને માટે આપવામાં આવે છે.

जुड् = (જોડવું)

१ लट् (વર્તમાન કાલ) = १ जुडति, जुडतः, जुडन्ति। २ जुडसि, जुडथः, जुडथ। ३ जुडामि, जुडावः, जुडामः।

तिल् = (તેલ લગાવવું)

२ लिट् = (अनद्यतन-परोक्षभूत) १ तितेल, तितिलतुः, तितिलुः। २ तितेलिथ, तितिलथुः, तितिल। ३ तितेल, तितिलिव, तितिलिम।

तृप् = (તૃપ્ત થવું)

३ लुट् = (अनद्यतन-भविष्य) = १ तर्पिता, तर्पितारौ, तर्पितारः। २ तर्पितासि, तर्पितास्थः, तर्पितास्थ। ३ तर्पितास्मि, तर्पितास्वः, तर्पितास्मः।

[સૂચના— આ ધાતુના " तर्प्ता, त्रप्ता " એવાં પણ બીજાં રૂપ થાય છે.]

त्रुट् = (કાપવું)

४ लृट् = (ભવિષ્ય) = १ त्रुटिष्यति, त्रुटिष्यतः, त्रुटिष्यन्ति। २ त्रुटिष्यसि, त्रुटिष्यथः, त्रुटिष्यथ। ३ त्रुटिष्यामि, त्रुटिष्यावः, त्रुटिष्यामः।

५ लेट् = (એનો પ્રયોગ ફક્ત વેદમાંજ થાય છે.)

धू = (હલાવવું)

६ लोट् = (आज्ञार्थ) = १ धुवतु, धुवताम्, धुवन्तु। २ धुव,

श्रुवतम्, श्रुवत । ३ श्रुवानि, श्रुवाव, श्रुवाम ।

नू = (સ્તુતિ કરવી)

७ लङ्= (अनद्यतनभूत)= १ अनुवत्, अनुवताम, अनुवन् ।
२ अनुव, अनुवतम्, अनुवत । ३ अनुवम्, अनुवाव, अनुवाम ।

આ પ્રમાણે બીજા ધાતુઓના રૂપ બનાવો—

પષ્ઠ–ગણ પરસ્મૈપદના ધાતુ

चुट् (છેદવું) चुटति । चुचोट । चुटिता । चुटिष्यति ।
छुर् (બેદન કરવું) छुरति । चुच्छोर । छुरिता । छुरिष्यति ।
जुड् (જોડવું, બાંધવું) जुडति । जुजोड । जुडिता । जुडिष्यति ।
तिल् (તેલ લગાવવું) तिलति । तितेल । तेलिता । तेलिष्यति ।
तुट् (કુદવું, સાફ કરવું) तुटति । तुतोट । तुटिता । तुटिष्यति ।
तुड् (તોડવું) तुडति । तुतोड । तुडिता । तुडिष्यति ।
तृप् (તૃપ્ત થવું) तृपति । ततर्प । तर्पिता । तर्पिष्यति ।
त्रुट् (કાપવું) त्रुटति । तुत्रोट । त्रुटिता । त्रुटिष्यति ।
दृभ् (સંબંધ જોડવો) दृभति । ददर्भ । दर्भिता । दर्भिष्यति ।
संदृभ् („ „) संदृभति । संददर्भ । संदर्भिता । संदर्भिष्यति ।
धि (ધારણ કરવું) धियति । दिधाय । धेता । धेष्यति ।
धू (હલાવવું) धुवति । दुधाव । धुविता । धुविष्यति ।
ध्रू (ગતિ કરવી, સ્થિર થવું) ध्रुवति । दुध्राव । ध्रुता । ध्रुष्यति ।
नू (સ્તુતિ કરવી) नुवति । नुनाव । नुविता । नुविष्यति ।
पिश् (દીપન કરવું) पिशति । पिपेश । पेशिता । पेशिष्यति ।
पुण् (શુભકર્મ કરવું) पुणति । पुपोण । पोणिता । पोणिष्यति ।
पुर् (આગળ જવું) पुरति । पुपोर । पोरिता । पोरिष्यति ।

पृण् (સંતુષ્ટ થવું) पृणति । पपर्ण । पर्णिता । पर्णिष्यति ।
प्रच्छ् (પૂછવું) पृच्छति । पप्रच्छ । प्रष्टा । प्रक्ष्यति ।
बृह् (ઉદ્યોગ કરવો) बृहति । ववर्ह । वर्हिता । वर्हिष्यति ।
भुज् (કુટિલ થવું) भुजति । बुभोज । भोक्ता । भोक्ष्यति ।
मस्ज् (સ્નાન કરવો) मज्जति । ममज्ज । मंक्ता । मंक्ष्यति ।
मृ (મરવું) ममार । मर्ता । मरिष्यति ।

संस्कृत-वाक्यानि

१ यथा-नापितस्य क्षुरः छुरति तथा शूरस्य शस्त्राणि अपि छुरन्ति एव । तव छुरिकाः बालकं छुरिष्यन्ति ।

२ त्वं किमर्थं वृक्षं तुडसि ? कः उद्यानस्य वृक्षान् तुतोड ? यः वृक्षं तुतोड स कुत्र अस्ति ।

३ स देवान् मनुष्यान् पितॄन् च अन्नेन तर्पिष्यति । यः सदा अन्नादिना देवादीन् तृपति स एव श्रेष्ठो मनुष्यः ।

४ वायुः वनस्थान् वृक्षान् धुवति । त्वं किमर्थं तत् काष्ठं अधुवः ? स एव वस्त्रं धुवतु । त्वं तत् तथा मा धुव ।

५ त्वं अधुना कं नुवसि ? सर्वे मानवाः परमात्मानं नुवन्तु । कः अपि मानवं मा नुवतु ।

६ शृणु स त्वां किंपृच्छति । यूयं पृच्छथ । ते प्रक्ष्यन्ति । यूयं सर्वे अपि प्रश्नान् पृच्छथ ।

७ छात्राः नदीजले मज्जन्ति । ते सर्वे मनुष्याः तस्मिन्

अगाधे जले ममज्जुः । त्वं कदा मंक्ष्यसि ?

८ सर्वेऽपि प्राणिनः जलेन उदरं पृणन्ति । त्वं कदा तत्पात्रं अपृणः ? मेघः जलेन पृथिवीं पर्णिष्यति ।

९ अहं इदानीं तिलामि । स श्वः तेलिष्यति । त्वं कदा तेलिष्यामि ? यदा सर्वे तेलिष्यन्ति तदा अहमपि तेलिष्यामि ।

પાઠક આ પ્રમાણે વાકય બનાવે અને ધાતુઓના રૂપ બનાવવાનો અભ્યાસ વધારે. હવે થોડા ધાતુ આપવામાં આવે છે.

षष्ठ ગણ પરસ્મૈપદી ધાતુ

मृश् (વિચાર કરવો) मृशति । ममर्श । म्रष्टा । म्रक्ष्यति ।
रुज् (ભગ્ન થવું) रुजति । रुरोज । रोक्ता । रोक्ष्यति ।
लिख् (લખવું) लिखति । लिलेख । लेखिता । लखिष्यति ।
विश् (પ્રવેશ કરવો) विशति । विवेश । वेष्टा । वेक्ष्यति ।
व्रश्च् (છેદન કરવું) व्रश्चति । वव्रश्च । व्रश्चिता, व्रष्टा । व्रश्चिष्यति, व्रक्ष्यति ।
शुभ् (શોભિત થવું) शुभति । शुशोभ । शोभिता । शोभिष्यति ।
सुर् (ઐશ્વર્ય યુક્ત થવું) सुरति । सुषोर । सोरिता । सोरिष्यति ।
सू (પ્રેરણા કરવી) सुवति । सुषाव । सविता । सविष्यति ।
सृज् (ઉત્પન્ન કરવું) सृजति । ससर्ज । स्रष्टा । स्रक्ष्यति ।
स्पृश् (સ્પર્શ કરવો) स्पृशति । पस्पर्श । स्प्रष्टा । स्प्रक्ष्यति ।
स्फुट् (વિકસિત થવું) स्फुटति । पुस्फोट । स्फुटिता । स्फुटिष्यति ।
स्फुर् (ફરકવું) स्फुरति । पुस्फोर । स्फुरिता । स्फुरिष्यति ।
स्फुल् (હાલવું) स्फुलति । पुस्फोल । स्फुलिता । स्फुलिष्यति ।
हिल् (,, ભાવ કરવો) हिलति । जिहेल । हेलिता । हेलिष्यति ।

હવે કેટલાક લકારોના રૂપ આપવામાં આવે છે.

विश् = (પ્રવેશ કરવો)

८ लिङ् (विधिलिङ्)=१ विशेत्, विशेताम्, विशेयुः। २ विशेः, विशेतम्, विशेत। ३ विशेयम्, विशेव, विशेम॥

(आशीर्लिङ्)= १ विश्यात्, विश्यास्ताम्, विश्यासुः। २ विश्याः, विश्यास्तम्, विश्यास्त। ३ विश्यासम्, विश्यास्व, विश्यास्म॥

९ लुङ् (भूतकाल)= १ अविक्षत्, अविक्षताम्, अविक्षन्। २ अविक्षः, अविक्षतम्, अविक्षत। ३ अविक्षम्, अविक्षाव, अविक्षाम॥

१० लृङ् (हेतुहेतुमद्भावार्थ)= १ अवेक्ष्यत्, अवेक्ष्यताम्, अवेक्ष्यन्। २ अवेक्ष्यः, अवेक्ष्यतम्, अवेक्ष्यत। ३ अवेक्ष्यम्, अवेक्ष्याव, अवेक्ष्याम॥

संस्कृत-वाक्यानि

१ त्वं किं इदानीं मृशसि? अहं किमपि न मृशामि। त्वं-एव सर्वं मृश। मनुष्याः मृशन्तु। त्वं किं न म्रक्ष्यसि?

२ बालकाः स्वगृहे विशन्तु। पक्षिणः तत्र न वेक्ष्यन्ति। त्वं कदा तस्मिन् गृहे वेक्ष्यसि?

३ अधिकारिणः पत्राणि लिखन्ति। रामः एकं पत्रं लिलेख। यदि त्वं निबन्धं लेखिष्यसि तर्हि अहं नैव लेखिष्यामि।

—:o:—

પાઠ ૩

वाचन-पाठः ।

१ मलिनाः पुरुषाः तत्र जलं स्पृशन्तु । त्वं तान् रुग्णान् न स्पृश । अहमेव तं स्प्रक्ष्यामि ।

२ नटः तत्र कथं हिलति तत् पश्य । त्वं तथा न हिलसि । कदा त्वं तथा अहिलः यथा स हिलति ।

३ त्वं सर्वानपि वृक्षान् किमर्थं ग्रथति ? स कदा वनस्पतीन् ग्रग्रथ ? अहं कदापि नैव ग्रथिष्यामि ।

४ नरपतिः सभायां शुभति । त्वमपि तथा शुभसि यथा स शुभति । अलंकारैः त्वं शोभिष्यसि ।

પાઠક આ પ્રમાણે વાક્ય બનાવી પોતાનો અભ્યાસ વધારે

ષષ્ઠ ગણ આત્મનેપદના ધાતુ

ષષ્ઠ ગણના પરસ્મૈપદી ધાતુઓના રૂપ બનાવવાની વિધિ પૂર્વ પાઠોમાં પાઠકોએ જોઇ છે હવે આત્મનેપદી ધાતુઓની વિધિ અહિ બતાવવામાં આવે છે—

' कु ' = (શબ્દ કરવો)

१ लट् (वर्तमानकाल)= १ कुवते, कुवेते, कुवन्ते । २ कुवसे, कुवेथे, कुवध्वे । ३ कुवे, कुवावहे, कुवामहे ॥

'जुष्' = (સેવન કરવુ)

२ लिट् (अनद्यतन-भूतकाल)= १ जुजुषे, जुजुषाते, जुजुषिरे । २ जुजुषिसे, जुजुषाथे, जुजुषिध्वे । ३ जुजुषे, जुजुषिवहे, जुजुषिमहे ॥

'आ-दृ' = (આદર કરવો)

३ लुट् (अनद्यतन-भविष्य) १ आदर्ता, आदर्तारौ, आदर्तारः । २ आदर्तासे, आदर्तासाथे आदर्ताध्वे । ३ आदर्ताहे, आदर्तास्वहे, आदर्तास्महे ।

'धृ' = (રહેવુ)

४ लृट् (भविष्यकाल)= १ धरिष्यते, धरिष्येते, धरिष्यन्ते । २ धरिष्यसे, धरिष्येथे, धरिष्यध्वे । ३ धरिष्ये, धरिष्यावहे, धरिष्यामहे ॥

'लस्ज्' = (લજ્જા કરવી, શરમાવુ)

५ लोट् (आज्ञार्थ)= १ लज्जताम्, लज्जेताम्, लज्जन्ताम् । २ लज्जस्व, लज्जेथाम्, लज्जध्वम् । ३ लज्जै, लज्जावहै, लज्जामहै ॥

પાઠક આ પ્રમાણે નીચે આપેલા ધાતુના રૂપ બનાવે.

षष्ठ ગણ આત્મનેપદના ધાતુ

कु (શબ્દ કરવો) कुवते । चुकुवे । कुविता । कुविष्यते ।
जुष् (પ્રીતિ કરવી) जुषते । जुजुषे । जोषिता । जोषिष्यते ।
आदृ (આદર કરવો) आद्रियते । आदद्रे । आदर्ता । आदरिष्यते ।
धृ (રહેવુ) ध्रियते । दध्रे । धर्ता । धरिष्यते ।
मृ (પ્રાણ ત્યાગ કરવો) म्रियते ।
लस्ज् (લજ્જા કરવી, શરમાવુ) लज्जते । ललज्जे । लज्जिता । लज्जिष्यते ।

(સૂચના—" મૃ " ધાતુના કેટલાક રૂપ પરસ્મૈપદના સરખાં અને કેટલાંક આત્મનેપદના સરખાં થાય છે.)

આ ધાતુઓના રૂપોનો ઉપયોગ કરીને સંસ્કૃત વાક્યો બનાવો-

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ कः अत्र कुर्वते ? ते किमर्थं कुर्वन्ते । त्वं किं न तथा कुरुषे यथा स कुर्वते । वयं न कुर्वामहे ।

२ त्वं किं जोषिष्यसे ? आवां जुषावहे, वयमपि जुषामहे । ते जोषितारः ।

३ छात्राः गुरुं आदरिष्यन्ते । कौ छात्रौ गुरुं न आदरिष्येते ? त्वं राजानं किं न आदरिष्यसे ?

४ सर्वाः स्त्रियः लज्जन्ते । त्वं एवं किमर्थं लज्जसे ? कः अपि पुरुषः एवं न लज्जते ।

५ प्राणिनः म्रियन्ते । मानवाः अपि म्रियन्ते । कथं योगी शीघ्रं न म्रियते ?

આ પ્રમાણે ધાતુઓનો ઉપયોગ થઇ શકે છે.

षष्ठ ગણના ઉભયપદી ધાતુ

ઉભયપદી ધાતુઓના રૂપ બન્ને પ્રકારે અર્થાત્ પરસ્મૈપદી અને આત્મનેપદી ધાતુઓનાં રૂપોના સરખા થાય છે.

' कृष् ' = (હળ ચલાવવું, ખેડવું)

१ लट् (वर्तमान काल) પરસ્મૈપદ= १ कृषति, कृषतः, कृषन्ति । २ कृषसि, कृषथः, कृषथ । ३ कृषामि, कृषावः, कृषामः ॥

આત્મનેપદ=१ कृपते, कृपेते, कृपन्ते। २ कृपसे, कृपेथे, कृपध्वे। ३ कृपे, कृपावहे, कृपामहे ॥

'क्षिप्' = (ફેંકવું)

२ लङ् (अनद्यतनभूत) પરસ્મૈપદ= १ अक्षिपत्, अक्षिपताम्, अक्षिपन्। २ अक्षिपः, अक्षिपतम्, अक्षिपत। ३ अक्षिपम्, अक्षिपाव, अक्षिपाम ॥

આત્મનેપદ= अक्षिपत, अक्षिपेताम्, अक्षिपन्त। २ अक्षिपथाः, अक्षिपेथाम्, अक्षिपध्वम्। ३ अक्षिपे, अक्षिपावहि, अक्षिपामहि ॥

'तुद्' = (દુઃખી થવું)

३ लोट् (आज्ञार्थ) પરસ્મૈપદ=१ तुदतु, तुदताम्, तुदन्तु। २ तुद, तुदतम्, तुदत। ३ तुदानि, तुदाव, तुदाम ॥

આત્મનેપદ= १ तुदताम्, तुदेताम्, तुदन्ताम्। २ तुदस्व, तुदेथाम्, तुदध्वम्। ३ तुदै, तुदावहै, तुदामहै ॥

'मुच्' = (છોડવું)

४ विधिलिङ् (विध्यर्थ) પરસ્મૈપદ= १ मुञ्चेत्, मुञ्चेताम्, मुञ्चेयुः। २ मुञ्चेः, मुञ्चेतम्, मुञ्चेत। ३ मुञ्चेयम्, मुञ्चेव, मुञ्चेम ॥

આત્મનેપદ= १ मुञ्चेत, मुञ्चेयाताम्, मुञ्चेरन्। २ मुञ्चेथाः, मुञ्चेयाथाम्, मुञ्चेध्वम्। ३ मुञ्चेय, मुञ्चेवहि, मुञ्चेमहि॥

હવે षष्ठगण उभयपदी धातु જુઓ:—

षष्ठ ગણના ઉભયપદી ધાતુ

कृष् (હળ ચલાવવું, ખેડવું) कृषति-ते। चकर्ष, चकृषे। क्रष्टा, कर्ष्टा। क्रक्ष्यति-ते। क्रक्ष्यति-ते।

क्षिप् (ફેંકવું) क्षिपति ते । चिक्षेप । क्षेप्ता । क्षेप्स्यति-ते ।

तुद् (દુ:ખી થવું) तुदति-ते । तुतोद, तुतुदे । तोत्ता । तोत्स्यति-ते ।

दिश् (આજ્ઞા કરવી) दिशति-ते । दिदेश, दिदिशे । देष्टा । देक्ष्यति ते ।

नुद् (પ્રેરણા કરવી) नुदति ते । नुनोद, नुनुदे । नोत्ता । नोत्स्यति ते ।

भ्रस्ज् (શેકવું) भृज्जति-ते । बभ्रज्ज, बभर्ज । भर्ष्टा । भ्रक्ष्यति ते ।

मिल् (મેળ કરવો, મળવું) मिलति ते । मिमेल, मिमिले । मेलिता । मेलिष्यति-ते ।

मुच् (છોડવું) मुञ्चति-ते । मुमोच, मुमुचे । मोक्ता । मोक्ष्यति ते ।

लिप् (લિપવું) लिम्पति ते । लिलेप-लिलिपे । लेप्ता । लेप्स्यति ते ।

विद् (પ્રાપ્ત થવું) विन्दति-ते । विवेद, विविदे । वेत्ता, वेदिता । वेत्स्यति-ते, वेदिष्यति ते ।

सिच् (સિંચન કરવું, છાંટવું) सिंचति-ते । सिषेच, सिषिचे । सेक्ता । सेक्ष्यति ते ।

આ ધાતુઓના રૂપ બનાવીને વાક્યોમાં એનો ઉપયોગ કરો.

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ कृषीवलाः भूमिं कृषन्ति । ते भूमिं कदा कर्क्ष्यन्ति । प्रथमं राजा भूमिं कृषते, पश्चात् प्रजाजनाः कृषन्ते ।

२ सः वस्त्रं कूपे क्षिपति । अहं मम वस्त्रं तत्र न अक्षिपम् । तौ तत्र किं क्षेप्स्यते ?

३ तस्य भृत्यः तुदति । सः अतुदत् । तौ न अतुदेताम् । स तत्र तोत्स्यति किम् ?

४ रामः लक्ष्मणं दिदेश । स त्वां कदा देक्ष्यति ? अहं तं न अदिशम् । स एव सर्वान् दिशतु ।

५ स धान्यं भृज्जते । स न बभर्जे । अहं एव चणकान् भ्रक्ष्यामि । त्वं भ्रक्ष्यसि किम् ?

६ सः अद्य तं मिलति । न स गतमासे एव मिमेल । त्वं कदा मेलिष्यसि ? सः न अमिलत् ।

७ स इदानीं जलं मुञ्चति । मेघाः आकाशात् जलं मुञ्चन्ति । त्वं तं पशुं कदा मोक्ष्यसि ?

८ त्वं स्वकीयं गृहं कदा लेप्स्यसे ? अहं तत्स्थानं न लिम्पामि । स एव लिम्पतु ।

९ मनुष्यः ध्यानेन सुखं विन्दते । आत्मना विन्दते वीर्यम् । विद्यया विन्दतेऽमृतम् ।

१० स उद्याने वृक्षेभ्यः जलं सिञ्चति । त्वमपि तथैव जलं सिञ्चस्व । वद, त्वं कदा जलं सेक्ष्यसे ?

पाठक आ प्रमाणे वाक्य बनाववानो अभ्यास करे. अहिं षष्ठ गणना धातुओनुं प्रकरण समाप्त थयुं. हवे आगळ चतुर्थ गणना धातुओनो विचार करवामां आवशे.

—०—

પાઠ ૪

रामायणम् ।

एवं विराधं राक्षसं हत्वा ते शरभंगस्याश्रमं जग्मुः। स तु तपोधनो रामं दृष्ट्वोवाच "हे नरव्याघ्र रामचंद्र ! तवागमनस्य वृत्तान्तं श्रुत्वा, त्वामतिथिमदृष्ट्वा ब्रह्मलोकं न गच्छामि, इति निश्चयो मया कृतः । अतस्त्वां द्रष्टुकाम एवाहं स्थितोऽत्र । "

इत्युक्त्वा रामं संपूज्य, तस्यातिथ्यं कृत्वा स्वयमचिरादेवाग्निं प्रविवेश ।

ततो बहवस्तापसा राममभिगम्योचुः " महानयं ब्राह्मणभूयिष्ठो वानप्रस्थगणो राक्षसैरनाथवद्धन्यते । अतोऽस्माकं त्वमेव नाथः । एहि पश्य । घोरै राक्षसैर्महत् कंदनं कृतम् । एवं तपस्विनां दुःखं न वयं मृष्यामः । त्वां च वयं सर्वेऽपि रक्षणार्थं समुपस्थिताः । "

तापसानां वचनं श्रुत्वा राम उवाच– " भो भो विप्राः! मम वनवासो भवतां दुःखविनाशाय तथा च भवतां रक्षणायैवास्ति । अतो भवद्भिर्भयं न कर्तव्यम् । अहं शीघ्रमेव सर्वान् राक्षसान् नाशयिष्यामि । " इति ।

ततः सीतारामलक्ष्मणास्तैः सर्वैरपि द्विजैः सह अग्रे

सुतीक्ष्णस्याश्रमपदं जग्मुः । अग्रतो रामो मध्ये सीता पृष्ठतो धनुष्पाणिर्लक्ष्मणश्चेति क्रमेण ते सर्वेषां तपस्विनामाश्रमाञ्जग्मुः । तत उर्ध्वं रामोऽगस्त्याश्रमं सीतया लक्ष्मणेन च सह गतः ।

किंचिद् दूरं गत्वा रामोऽगस्त्याश्रमं ददर्श । तत्र गत्वा महाबाहू रामः सूर्यसममगस्त्यं मुनिं दृष्ट्वा, तं मुनिमभिवाद्य तत्रैव कृताञ्जलिस्तस्थौ ।

मुनिश्रेष्ठोऽगस्त्यो राममुवाच– " भवान् मम पूज्योऽतिथिर्मान्यश्च । ममाश्रमे विश्वकर्मणा निर्मितं हेमवज्रविभूषितं दिव्यं चापं विद्यते ब्रह्मणा दत्ताश्च शरोत्तमा अत्र सन्ति । अक्षय्यसायकौ तूणीरौ च । रजतकोशश्च असिरस्ति । हे राम ! तव जयाय एतान् प्रतिगृह्णीष्व । तत्सर्वं श्रेष्ठमायुधजातं रामाय दत्वाऽगस्त्यो रामं पुनरब्रवीत् । इतो द्वियोजनादूर्ध्वं पंचवटीति विश्रुतो देशः । तत्र गत्वा स्वकीयं आश्रमं कुरु । स एव प्रदेशो यत्र त्वया अत ऊर्ध्वं वस्तव्यम् ।

अथैवं पञ्चवटीं गच्छन्रघुनंदनो महाकायं भीमपराक्रमं गृध्रं दृष्टवान् । तं गृध्रं दृष्ट्वा तौ महाभागौ रामलक्ष्मणौ तं राक्षसं मेनाते " को भवान् "इति पृष्टस्तु स गृध्र उवाच- " वत्स राम ! ममागमनः पितुर्वयस्यं विद्धि । " इति । पूजयित्वा पितृसखं गृध्रं राघवस्तस्य कुलं नाम च पप्रच्छ ।

स आचचक्षे । प्रजापतेर्दक्षस्य षष्टिर्दुहितरः । तासां अष्टौ कश्यपः प्रतिजग्राह । तासु ताम्रायाः शुकी नाम्नी एकतमा कन्यका बभूव । तस्याः पौत्री विनतानाम्न्यासीत् । विनतायाः पुत्रयोर्गरुडारुणयोर्मध्येऽरुणादहं जातः । जटायुरिति मे नाम । संपातिश्च ममाग्रजः । सोऽहं यदीच्छसि ते सहायको भविष्यामि । सलक्ष्मणे त्वयि बहिर्याते ऽहं सीतां रक्षिष्ये । इति । एवं जटायुषा कथितं वृत्तान्तं रामः शुश्राव । श्रुत्वा च तं पितुर्मित्रं ज्ञात्वा पूजयामास ।

ततस्तेन पक्षिणा सार्धं पञ्चवटीं गत्वा रामलक्ष्मणौ रम्ये गोदावरी–प्रदेशे यथा कथितमगस्त्येन तथाऽऽश्रमं चक्रतुः । बहुफले तस्मिन्प्रदेशे सह सीतया रामलक्ष्मणौ सुखेन कंचित्कालं न्यवसताम् ।

अथ कदाचिद् दशग्रीवस्य रक्षसो भगिनी शूर्पणखा देवतोपमं रामं विलोक्य तत्रागता । तं रामं दृष्ट्वा सा राक्षसी काममोहिता बभूव । तां दृष्ट्वा रामोऽपि स्मितपूर्वमब्रवीत् । 'कृतदारोऽस्मि । इयं मम दयिता भार्या सीता । अतो मम भ्रातरं भज । ' एतच्छ्रुत्वा रामं विसृज्य राक्षसी लक्ष्मणं प्राप्ता । तामागतां लक्ष्मणोऽब्रवीत् । ' कथं दासस्य मे भार्या भूत्वा त्वं दासी भवितुमिच्छसि ? परवशोऽहम् । मम भ्राता राम एव त्वां योग्यः भविष्यति । गच्छ तं प्रति । '

सा पुनः रामं गत्वोवाच । 'एवं भूतां ते मानुषीं भार्यां भक्षयिष्यामि । निःसपत्ना भूत्वा त्वया सह चरिष्यामि ।' तच्छ्रुत्वा कुपितो रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । 'अनार्यैः सहार्यैः कथंचनैवं परिहासो नैव कार्यः । अलं परिहासेन ।'

लक्ष्मणस्तु तच्छ्रुत्वा खड्गमुद्धृत्य तस्याः शूर्पणखायाः कर्णनासिके चिच्छेद । सा तु शूर्पणखा तदा विस्वरं विनद्य यथागतं वनं प्रदुद्राव । सा ततो रुधिरं विक्षरन्ती घोरदर्शना शूर्पणखा भ्रातुः खरस्य स्थानं गत्वा सर्वं वृत्तान्तं शशंस ।

एवंविधां भगिनीं शूर्पणखां दृष्ट्वा खरः खरतरं वाचं स्वभ्रातरं दूषणनामानमुवाच । 'हे भ्रातः ! चित्तानुवर्तिनां मम राक्षसानां चतुर्दश सहस्राणि सज्जीकुरु इति ।' एवं ब्रुवाणस्य तस्यैवं दूषण आचचक्षे । 'युक्तो महारथः सदश्वैः ।' निर्यातानि च घोराणां राक्षसानां चतुर्दश सहस्राणि ।

तानागतान्राक्षसान् रामो ददर्श । रामोऽपि चापमुद्यम्य ज्याघोषेण दिशः पूरयन् तत्रैव सज्जीभूत्वा स्थितः । क्रुद्धा निशाचरा रामं नानाविधैः शस्त्रैरभ्यवर्षन्त । रामस्य शरा अपि राक्षसानां प्राणानाददुः । क्रमेणैकेनैव शरेण रामेण राक्षसानां चतुर्दश-सहस्राणि हतानि ।

राक्षसानां वधादूर्ध्वं रामस्तत्रैव सीतया सह लक्ष्मणेन च सह उवास ।

शब्दार्थ

नरव्याघ्रः = મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ.	पितृसखः = પિતાના મિત્ર.
धनुष्पाणिः = જેણે હાથમાં ધનુષ લીધું છે.	प्रतिजग्राह = સ્વીકાર કરી.
कृताञ्जलिः = હાથ જોડીને.	पौत्री = પુત્રીની પુત્રી.
हेमवज्रविभूषितः = સુવર્ણ અને વજ્રથી સુશોભિત.	न्यवसताम् = વાસ કર્યો.
अक्षय्यसायकः = જેમાંથી બાણ ખૂટતાં નથી.	कृतदारः = જેણે લગ્ન કર્યાં છે.
रजतकोशः = ચાંદીની મ્યાન જેમાં તલવાર રહે છે.	दयिता = પ્રિયા.
आयुधजातम् = શસ્ત્રોનો સમૂહ.	परवशः = પરતંત્ર.
द्वियोजनम् = બે જોજન.	कथंचन = કોઈ પણ પ્રકારે.
वयस्यः = મિત્ર..	अलं = બસ.
	विस्वरं = બેસુર.
	खरतरं = વધારે કઠોર.
	निर्यात = ગયેલા.
	सज्जीभूतः = તૈયાર.
	आददुः = લીધું.

—:०—०:—

પાઠ ૫

ચતુર્થગણના પરસ્મૈપદી ધાતુ

જે પ્રમાણે 'प्रथम' ગણના ધાતુઓને "अ", दशम ગણના ધાતુઓને 'अय' અને षष्ठ ગણના ધાતુઓને "अ" લાગે છે તે પ્રમાણે चतुर्थ ગણના ધાતુઓને "य" લાગે છે. ઉદાહરણ જુઓ—

१ प्रथमगण = वद् + अ + ति = वदति।
२ दशमगण = भक्ष् + अय + ति = भक्षयति।
३ षष्ठ गण = विश् + अ + ति = विशति।
४ चतुर्थगण = क्रुध् + य + ति = क्रुध्यति।

પાઠક આ ચિન્હોને યાદ રાખે, આ ગણચિન્હ છે. એનું નામ વિકરણ છે. હવે चतुर्थ ગણના રૂપોનો વિધિ બતાવવામાં આવે છે. પાઠક સમજી ગયા હશે કે "ति" ની પહેલાં "य" વધારે લાગે છે. બાકી બીજું प्रथम ગણના સરખુંજ થાય છે.

ચતુર્થગણ પરસ્મૈપદી ધાતુ

'अस्' = (ફેંકવું)

१ लट् (वर्तमान काल) = १ अस्यति, अस्यतः, अस्यन्ति। २ अस्यसि, अस्यथः, अस्यथ। ३ अस्यामि, अस्याव, अस्यामः॥

'क्रुध्' = (ક્રોધ કરવો, ગુસ્સો કરવો)

२ लिट् (अनद्यतन परोक्षभूत) = १ चुक्रोध, चुक्रुधतुः, चुक्रुधुः। २ चुक्रोधिथ, चुक्रुधथुः, चुक्रुध। ३ चुक्रोध, चुक्रुधिव, चुक्रुधिम॥

'क्लम्' = (થાકવું)

३ लुट् (अनद्यतन भविष्य) = १ क्लमिता, क्लमितारौ, क्लमितारः। २ क्लमितासि, क्लमितास्थः, क्लमितास्थ। ३ क्लमितास्मि, क्लमितास्वः, क्लमितास्मः ॥

'क्रुध्' = (ક્રોધ કરવો)

४ लृट् (भविष्यकाल) = १ क्रोधिष्यति, क्रोधिष्यतः क्रोधिष्यन्ति। २ क्रोधिष्यसि, क्रोधिष्यथः, क्रोधिष्यथ। ३ क्रोधिष्यामि, क्रोधिष्यावः, क्रोधिष्यामः ॥

५ लेट् નો પ્રયોગ ભાષામાં નહિ, ફક્ત વેદમાં થાય છે.

'कुप्' = (ક્રોધ કરવો)

६ लोट् (आज्ञार्थ) = १ कुप्यतु, कुप्यताम्, कुप्यन्तु। २ कुप्य, कुप्यतम्, कुप्यत। ३ कुप्यानि, कुप्याव, कुप्याम ॥

७ लङ् (अनद्यतन भूत) = १ अकुप्यत्, अकुप्यताम्, अकुप्यन्। २ अकुप्यः, अकुप्यतम्, अकुप्यत। ३ अकुप्यम्, अकुप्याव, अकुप्याम ॥

८ लिङ् (विधिलिङ्) = १ कुप्येत्, कुप्येताम्, कुप्येयुः। २ कुप्येः, कुप्येतम्, कुप्येत। ३ कुप्येयम्, कुप्येव, कुप्येम ॥

(आशीर्लिङ्) = १ कुप्यात्, कुप्यास्ताम्, कुप्यासुः। २ कुप्याः, कुप्यास्तम्, कुप्यास्त। ३ कुप्यासम्, कुप्यास्व, कुप्यास्म ॥

९ लुङ् = (भूतकाल) = १ अकुपत्, अकुपताम्, अकुपन्। २ अकुपः, अकुपतम्, अकुपत। ३ अकुपम्, अकुपाव, अकुपाम ॥

१० लङ्=(हेतुहेतुमद्भावार्थे)=१ अकोपिष्यत्, अकोपिष्यताम्, अकोपिष्यन् । २ अकोपिष्यः, अकोपिष्यतम्, अकोपिष्यत । ३ अकोपिष्यम्, अकोपिष्याव, अकोपिष्याम ॥

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા ધાતુઓના રૂપ બનાવો.

चतुर्थगण પરસ્મૈપદ ધાતુ

अस् = (ફેંકવું) । अस्यति । आस । असिता । असिष्यति ।

ऋध् = (સમૃદ્ધ થવું) ऋध्यति । आनर्ध । अर्धिता । अर्धिष्यति ।

कुप् = (ક્રોધ કરવો) कुप्यति । चुकोप । कोपिता । कोपिष्यति ।

कृश् = (અશકત થવું) कृश्यति । चकर्श । कर्शिता । कर्शिष्यति ।

क्रुध् = (ગુસ્સો કરવો) क्रुध्यति । चुक्रोध । क्रोद्धा । क्रोत्स्यति ।

क्लम् = (થાકી જવું) क्लाम्यति । चक्लाम । क्लमिता । क्लमिष्यति ।

क्लिद् = (ભીંજાવું) क्लिद्यति । चिक्लेद । क्लेत्ता, क्लेदिता । क्लेत्स्यति, क्लेदिष्यति ।

क्षम् = (સહન કરવું) क्षाम्यति । चक्षाम । क्षमिता, क्षन्ता । क्षमिष्यति, क्षंस्यति ।

क्षिप् = (ફેંકવું) क्षिप्यति । चिक्षेप । क्षेप्ता । क्षेप्स्यति ।

क्षुध् = (ભૂખ લાગવી) क्षुध्यति । चुक्षोध । क्षोद्धा । क्षोत्स्यति ।

३ लोट् = (आज्ञार्थ) = १ तृप्यतु, तृप्यताम्, तृप्यन्तु । २ तृप्य, तृप्यतम्, तृप्यत । ३ तृप्याणि, तृप्याव, तृप्याम ।

४ लिङ् (विधिलिङ) = १ तृप्येत्, तृप्येताम्, तृप्येयुः । २ तृप्येः, तृप्येतम्, तृप्येत । ३ तृप्येयम्, तृप्येव, तृप्येम ।

(आशीर्लिङ्) = १ तृप्यात्, तृप्यास्ताम्, तृप्यासुः । २ तृप्याः, तृप्यास्तम्, तृप्यास्त । ३ तृप्यासम्, तृप्यास्व, तृप्यास्म ॥

'त्रस्' (ત્રાસ પામવું)

५ लृट् (भविष्यकाल)=१ त्रसिष्यति, त्रसिष्यतः, त्रसिष्यन्ति । २ त्रसिष्यसि, त्रसिष्यथः, त्रसिष्यथ । ३ त्रसिष्यामि, त्रसिष्यावः, त्रसिष्यामः ॥

'नृत्' (નાચવું)

६ लिट् = (अनद्यतन परोक्षभूत) = ननर्त, ननृततुः, ननृतुः । २ ननर्तिथ, ननृतथुः, ननृत । ३ ननर्त, ननृतिव, ननृतिम ॥

આ પ્રમાણે નીચે આપેલા ધાતુઓના રૂપ બનાવી શકશે—

चतुर्थ ગણુ પરસ્મૈપદના ધાતુ.

तृप् (તૃપ્ત થવું) तृप्यति । ततर्प । तर्पिता, तर्प्ता । तर्पिष्यति । तर्प्स्यति ।

त्रस् (ત્રાસ પામવું) त्रस्यति । तत्रास । त्रसिता । त्रसिष्यति ।

तृष् (તરસ લાગવી) तृष्यति । ततर्ष । तर्षिता । तर्षिष्यति ।

दम् (વશ થવું) दाम्यति । ददाम । दमिता । दमिष्यति ।

दस् (નાશ થવું) दस्यति । ददास । दसिता । दसिष्यति ।

दिव् (ક્રીડા કરવી) दीव्यति । दिदेव । देविता । देविष्यति ।

दुष् (દુષિત થવું) दुष्यति । दुदोष । दोष्टा । दोक्ष्यति ।
दृप् (ગર્વ કરવો) दृप्यति । ददर्प । दर्पिता, दर्प्ता, द्रप्ता ।
दर्पिष्यति, दर्प्स्यति, द्रप्स्यति ।
दो (ટુકડા કરવા) द्यति । ददौ । दाता । दास्यति ।
द्रुह् (દ્વેષ કરવો) द्रुह्यति । दुद्रोह । द्रोहिता, द्रोग्धा, द्रोढा ।
द्रोहिष्यति, ध्रोक्ष्यति ।
नश् (નાશ પામવું) नश्यति । ननाश । नशिता, नंष्टा ।
नशिष्यति, नंक्ष्यति ।
नृत् (નાચવું) नृत्यति । ननर्त । नर्तिता । नर्तिष्यति, नर्त्स्यति ।
पुष् (પુષ્ટ થવું) पुष्यति । पुपोष । पोष्टा । पोक्ष्यति ।
भ्रम् (ભમાવવું) भ्राम्यति । बभ्राम । भ्रमिता । भ्रमिष्यति ।
भ्रंश् (પડવું) भ्रश्यति । बभ्रंश । भ्रंशिता । भ्रंशिष्यति ।
मद् (હર્ષ પામવું) माद्यति । ममाद । मदिता । मदिष्यति ।
मिद् (પ્રીતિ કરવી) मेद्यति । मिमेद । मेदिता । मेदिष्यति ।
मुह् (મૂર્છિત થવું) मुह्यति । मुमोह । मोहिता । मोहिष्यति ।
मृग् (શોધવું, શિકાર કરવો) मृग्यति । ममर्ग । मर्गिता
मर्गिष्यति ।
मृष् (સહન કરવું) मृष्यति । ममर्ष । मर्षिता । मर्षिष्यति ।
यस् (પ્રયત્ન કરવો) यस्यति । ययास । यसिता । यसिष्यति ।
राध् (વધવું) राध्यति । रराध । राद्धा । रात्स्यति ।
रिप् (નાશ પામવું) रिप्यति । रिरेप । रेपिता । रेपिष्यति ।
रुप् (હિંસા કરવી) रुप्यति । रुरोप । रोपिता, रोप्टा । रोपिष्यति ।
लुप् (ભ્રાન્ત થવું) लुप्यति । लुलोप । लोपिता । लोपिष्यति ।

लुभ् (લોભ કરવો) लुभ्यति । लुलोभ । लोभिता, लोब्धा । लोभिष्यति ।

व्यध् (વિંધવું) विध्यति । विव्याध । व्यद्धा । व्यत्स्यति ।

व्रीड् (શરમાવું) व्रीड्यति । विव्रीड । व्रीडिता । व्रीडिष्यति ।

शम् (શાંત થવું) शाम्यति । शशाम । शमिता । शमिष्यति ।

शुध् (શુદ્ધ થવું) शुध्यति । शुशोध । शोद्धा । शोत्स्यति ।

शुष् (સુકાવું) शुष्यति । शुशोष । शोष्टा । शोक्ष्यति ।

शो (બારીક કરવું) श्यति । शशौ । शाता । शास्यति ।

श्रम् (થાકવું, શ્રમ કરવો) श्राम्यति । शश्राम । श्रमिता । श्रमिष्यति ।

श्लिष् (ભેટવું) श्लिष्यति । शिश्लेष । श्लेष्टा । श्लेक्ष्यति ।

ष्ठिव् (થૂંકવું) ष्ठीव्यति । तिष्ठेव । ष्ठेविता । ष्ठेविष्यति ।

सह् (તૃપ્ત થવું) सह्यति । ससाह । सहिता । सहिष्यति ।

सिध् (સિદ્ધ થવું) सिध्यति । सिषेध । सेद्धा । सेत्स्यति ।

सीव् (સીવવું) सीव्यति । सिषेव । सेविता । सेविष्यति ।

स्निह् (સ્નેહ કરવો) स्निह्यति । सिष्णेह । स्नेहिता । स्नेहिष्यति

स्विद् (પરસીનો આવવો) स्विद्यति । सिष्वेद । स्वेत्ता । स्वेत्स्यति ।

हृष् (ખુશ થવું) हृष्यति । जहर्ष । हर्षिता । हर्षिष्यति ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ कथां श्रुत्वा श्रुत्वा अहं न तृप्यामि । स त्वां नैव तर्पिष्यति । परशुरामस्य पितरः तत्रपुः । देवाः तृप्यन्तु ।

२ राक्षसाः अनेन कारणेन त्रस्यन्ति । के एवं न

त्रसिष्यन्ति ? भवन्तः किमर्थं त्रसन्ति ? यूयं सर्वे अपि मा त्रस्यत ।

३ सर्वे बालका इदानीं दीव्यन्ति । यूयं कदा देविष्यथ ? वयं अद्य नैव देविष्यामः । स मा दीव्यतु । अक्षैर्मा दीव्यः ।

४ शत्रवः द्रुह्यन्ति, ते सर्वे द्रुह्यन्तु, किन्तु अहं कदापि नैव द्रुह्यामि । त्वमपि द्रोहिष्यसि किम् ?

५ सर्वे प्राणिनः नश्यन्ति, सर्वं जगत् नश्यति । अपि तु आत्मा नैव नश्यति ।

६ नटा नृत्यन्ति । बालका नाट्यशालायां नृत्यन्तु, परन्तु ते अन्यत्र न नृत्येयुः । अहं गृहे एव नर्तिष्यामि ।

७ पुरुषः अन्नेन पुष्यति । शरीरं अन्नेन विना न पुष्यति । त्वं कथं पोक्ष्यसि । स रसेन पुष्यतु ।

८ राजा राज्यात् भ्रश्यति । तारकाः आकाशाद् भ्रश्यन्ति । भृत्यः प्रासादात् भ्रश्यति । त्वं तस्मात् स्थानान्मा भ्रश्य ।

९ त्वं लुभ्यसि । अहं कदापि नैव लुभ्यामि । मूर्खाः लुभ्यन्तु । ज्ञानिनः मा लुभ्यन्तु ।

१० शरीराणि जलेन शुध्यन्ति । मनः सत्येन शुध्यति । ज्ञानेन बुद्धिः शुध्यति । तपसा आत्मा शुध्यतु ।

११ यत् त्वया प्रतिपादितं तत् कथं सिध्यति ? त्वं स्वसिद्धान्तं सेत्स्यसि किम् ?

१२ नराः विजयेन हृष्यन्ति । सर्वेऽपि धनप्राप्त्या हर्षिष्यन्ति । पुत्रस्य मुखं दृष्ट्वा मातापितरौ हृष्यतः ।

પાઠ ૭

એ ધાતુઓના રૂપ નીચે બતાવ્યા પ્રમાણે થાય છે

ચતુર્થ ગણુ આત્મનેપદી ધાતુ.

'क्लिश्' (ક્લેશ ભોગવવો)

१ लट् (वर्तमानकाल) = १ क्लिश्यते, क्लिश्येते, क्लिश्यन्ते । २ क्लिश्यसे, क्लिश्येथे, क्लिश्यध्वे । ३ क्लिश्ये, क्लिश्यावहे, क्लिश्यामहे ॥

'खिद्' (ખિન્ન થવું)

२ लङ् (अनद्यतनभूत) = १ अखिद्यत, अखिद्येताम्, अखिद्यन्त । २ अखिद्यथाः, अखिद्येथाम्, अखिद्यध्वम् । ३ अखिद्ये । अखिद्यावहि, अखिद्यामहि ॥

'तप्' (ઐશ્વર્ય યુક્ત થવું)

३ लोट् (आज्ञार्थ) = १ तप्यताम्, तप्येताम्, तप्यन्ताम् । २ तप्यस्व, तप्येथाम्, तप्यध्वम् । ३ तप्यै, तप्यावहै, तप्यामहै ॥

'पुर्' (ભરવું)

४ लिङ् (विधिलिङ्) = १ पूर्येत, पूर्येयाताम्, पूर्येरन् । २ पूर्येथाः, पूर्येयाथाम्, पूर्येध्वम् । ३ पूर्येय, पूर्येवहि, पूर्येमहि ॥

'युज्' (ધ્યાન ધરવું)

५ लिट् (अनद्यतन परोक्षभूत) = १ युयुजे, युयुजाते, युयुजिरे । २ युयुजिषे, युयुजाथे, युयुजिध्वे । ३ युयुजे, युयुजिवहे, युयुजिमहे ॥

'सृज्' (છોડવું)

६ लृट् (भविष्यकाल) = १ स्रक्ष्यते, स्रक्ष्येते, स्रक्ष्यन्ते । २ स्रक्ष्यसे, स्रक्ष्येथे, स्रक्ष्यध्वे । ३ स्रक्ष्ये, स्रक्ष्यावहे, स्रक्ष्यामहे ॥

चतुर्थगण આત્મનેપદ ધાતુ.

क्लिश् (દુઃખ ભોગવવું) क्लिश्यते । चिक्लिशे । क्लेशिता । क्लेशिष्यते ।
क्षी (હિંસા કરવી) क्षीयते । चिक्षिये । क्षेता । क्षेष्यते ।
खिद् (ખેદ પામવું) खिद्यते । चिखिदे । खेत्ता । खेत्स्यते ।
जन् (જન્મ લેવો) जायते । जज्ञे । जनिता । जनिष्यते ।
डी (ઉડવું) डीयते । डिड्ये । डयिता । डयिष्यते ।
तप् (ઐશ્વર્ય યુક્ત થવું) तप्यते । तेपे । तप्ता । तप्स्यते ।
दीप् (પ્રકાશવું) दीप्यते । दिदीपे । दीपिता । दीपिष्यते ।
दू (દુઃખી થવું) दूयते । दुदुवे । दविता । दविष्यते ।
पत् (ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થવું) पत्यते । पेते । पतिता । पतिष्यते ।
पद् (જવું) पद्यते । पेदे । पत्ता । पत्स्यते ।
पी (પીવું) पीयते । पिप्ये । पेता । पेष्यते ।
पूर् (ભરવું) पूर्यते । पुपूरे । पूरिता । पूरिष्यते ।
प्री (પ્રીતિ કરવી) प्रीयते । पिप्रिये । प्रेता । प्रेष्यते ।
बुध् (જાણવું) बुध्यते । बुबुधे । बोद्धा । भोत्स्यते ।

मन् (મનન કરવું) मन्यते । मेने । मन्ता । मंस्यते ।
युज् (ધ્યાન લગાવવું) युज्यते । युयुजे । योक्ता । योक्ष्यते ।
युध् (લડવું) युध्यते । युयुधे । योद्धा । योत्स्यते ।
विद् (થવું, હોવું) विद्यते । विविदे । वेत्ता । वेत्स्यते ।
सू (પ્રસૂત થવું) सूयते । सुषुवे । सविता । सोष्यते, सविष्यते ।
सृज् (છોડવું) सृज्यते । ससृजे । स्रष्टा । स्रक्ष्यते ।

પાઠક હવે એ ધાતુઓનો ઉપયોગ કરી શકશે.

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ त्वं किमर्थं एवं क्लिश्यसे । स क्लिश्यतां परन्तु त्वं मा क्लिश्यस्व । लोकहेतोः राजा क्लिश्यते ।

२ ब्राह्मणः तत्र खिद्यते । त्वं खेत्स्यसे किम् । अजायमानः बहुधा विजायते । काष्ठात् अग्निः जज्ञे ।

३ विश्वामित्रः ऋषिषु दीप्यते । अहं दीपेन तव दीपं दीपिष्ये । स दीप्यताम् ।

४ यथा स बुध्यते तथा त्वं न बुध्यसे । तव शिष्यः यथा बुबुधे तथा स बालः न बुध्यते ।

५ अहं मन्ये तवैव एतत् राज्यमिति । त्वं किं मन्यसे ? यदि त्वं एवं मंस्यसे तर्हि अहं किमपि न वदिष्यामि ।

६ यदा त्वं युध्यसे तदा तव पदातयः कुत्र भवन्ति । यदि त्वं इच्छसि तर्हि मया सह युध्यस्व ।

७ तव मित्रं अत्र विद्यते किम् ? मम गृहे महाभारतस्य

पुस्तकं विद्यते ।

८ त्वं अस्मिन् देशे किमर्थं तप्यसे ? सः अपि तथा न तप्यते यथा त्वं तप्यसे ।

९ पक्षिणः आकाशे डीयन्ते । उष्णकाले मयूराः आकाशे किमर्थं न डीयन्ते । स डयिष्यते किम् ?

પાઠક આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત ધાતુઓના રૂપ બનાવી વાક્યોમાં એમનો ઉપયોગ કરી શકે છે. અહિં चतुर्थ ગણના આત્મનેપદી ધાતુઓનો વિચાર થયો. હવે चतुर्थ ગણના ઉભયપદી ધાતુઓનો વિચાર કરાય છે—

चतुर्थ ગણના ઉભયપદી ધાતુ.

ઉભયપદી ધાતુઓના રૂપ પરસ્મૈપદી અને આત્મનેપદી એમ બે રીતે થાય છે.

'शुच्' (શુદ્ધ થવું)

१ लट् (वर्तमानकाल)

परस्मैपद = १ शुच्यति, शुच्यतः, शुच्यन्ति । २ शुच्यसि, शुच्यथः, शुच्यथ । ३ शुच्यामि, शुच्यावः, शुच्यामः ॥

आत्मनेपद - १ शुच्यते, शुच्येते, शुच्यन्ते । २ शुच्यसे, शुच्येथे, शुच्यध्वे । ३ शुच्ये, शुच्यावहे, शुच्यामहे ॥

२ 'लङ्' = (अनद्यतनभूत)

परस्मैपद = १ अशुच्यत्, अशुच्यताम्, अशुच्यन् । २ अशुच्यः, अशुच्यतम्, अशुच्यत । ३ अशुच्यम्, अशुच्याव, अशुच्याम ॥

आत्मनेपद = १ अशुच्यत, अशुच्येताम्, अशुच्यन्त ।

२ अशुच्यथाः, अशुच्येथाम्, अशुच्यध्वम् । ३ अशुच्ये, अशुच्यावहि, अशुच्यामहि ।

३ 'लोट्' (आज्ञार्थ)

परस्मैपद = १ शुच्यतु, शुच्यताम्, शुच्यन्तु । २ शुच्य, शुच्यतम्, शुच्यत । ३ शुच्यानि, शुच्याव, शुच्याम ॥

आत्मनेपद = १ शुच्यताम्, शुच्येताम्, शुच्यन्ताम् । २ शुच्यस्व, शुच्येथाम्, शुच्यध्वम् । ३ शुच्यै, शुच्यावहै, शुच्यामहै ॥

४ 'लिङ्' (विधिलिङ्)

परस्मैपद = १ शुच्येत्, शुच्येताम्, शुच्येयुः । २ शुच्येः, शुच्येतम्, शुच्येत । ३ शुच्येयम्, शुच्येव, शुच्येम ॥

आत्मनेपद = १ शुच्येत, शुच्येयाताम्, शुच्येरन् । २ शुच्येथाः, शुच्येयाथाम्, शुच्येध्वम् । ३ शुच्येय, शुच्येवहि, शुच्येमहि ॥

આ પ્રમાણે બીજા લકારોના રૂપ પણ બનાવી શકાય છે.

चतुर्थ गणना ઉભયપદી-धातु.

रज् (રંગવું) रज्यति ते । ररञ्ज-ररञ्जे । रंक्ता । रंक्ष्यति ते ।
शुच् (શુદ્ધ કરવું) शुच्यति-ते । शुशोच-शुशुचे । शोचिता । शोचिष्यति-ते ।

संस्कृत-वाक्यानि

१ रंजयिता वस्त्राणि रज्यति । त्वं किं न वस्त्रं रज्यसे ? अहं नैव रंक्ष्यामि ।

२ त्वं मर्वं शुच्यसे । अहं न शुच्ये । वयं शुच्यामहे । त्वं शो[illegible]ष्यामि । युवां शोचिष्यथः । यूयं शोचिष्यथ ।

અહિં चतुर्थ ગણુનો વિચાર સમાપ્ત થાય છે. હવે પછી द्वितीय ગણુના ધાતુઓના વિચાર થશે. એની વચ્ચે એક વાચનપાઠ વાંચી જુઓ.

પાઠ ૮

रामायणम् ।

ततः शूर्पणखा दूषणं खरं त्रिशिरसं च रामेण हतं दृष्ट्वा परमोद्विग्ना रावणपालितां लंकां जगाम, ददर्श च दशग्रीवम् । तं रावणमुपगम्य भयविह्वला शूर्पणखाऽब्रवीत् । " हे रावण ! त्वं कामभोगेषु प्रमत्तः घोद्भव्यं घोरं भयं नावबुध्यसे ! कामवृत्तं लुब्धं ग्राम्येषु भोगेषु सक्तं महीपतिं प्रजाः बहु न मन्यन्ते । एकेन रामेण राक्षसानां चतुर्दश सहस्राणि हतानि, खरोऽपि दूषणेन सह हतः । दण्डकारण्यं निर्भयं कृतम् । ऋषयो निर्भयाः जाताः । कथं त्वं सर्वमेतत् नावबुध्यसे ?"

एतच्छ्रुत्वा रावणः संक्रुद्धस्तां पुनः पप्रच्छ । " कोऽयं रामः ? किं वीर्यः ? तस्य किं रूपम् ? किमर्थं प्रविष्टो दुर्गमं दण्डकारण्यम् ? किं च तस्यायुधं येन राक्षसा हताः ? केन च त्वं एवं विरूपिता ? " इति ।

रावणस्य भाषणं श्रुत्वा क्रोधमूर्च्छिता शूर्पणखा रामलक्ष्मणयोः पराक्रममाख्यातवती । सा रावणं पुनरुवाच– " हे दशमुख ! रामस्य धर्मपत्नी सीता नाम विशालाक्षी सुंदरी, तथारूपा नारी मया कुत्रापि न दृष्टपूर्वा । यादृशी सीता तादृशी न देवी, न गंधर्वी, न यक्षी, न किन्नरी । अतः सा तवैवानुरूपा भार्या । त्वं च तस्या योग्यः पतिः । अहं तामानेतुमुद्यताऽस्मि, किन्तु क्रूरेण लक्ष्मणेन विरूपिताऽस्मि ।" इति ।

श्रुत्वा तच्छूर्पणखावचनं राक्षसाधिपो रावणो रथशालां गत्वा " रथः संयुज्यताम् " इति सूतं संचोदयामास ।

रावणो रथमास्थाय समुद्रस्य पारं गत्वा मारीचस्याश्रमं ददर्श । तत्र जटामण्डलधारिणं नियताहारं मारीचं नाम राक्षसं दृष्ट्वा उवाच– " भवान् हि मे परमा गतिः । जनस्थाने मानुषेण त्रिशिरदूषणादयो राक्षसा हताः । मम भगिनी शूर्पणखाऽपि कर्णनासिकाछेदनेन विरूपिता । अतोऽस्य भार्यां जनस्थानादानयिष्यामि । तत्र मे सहायो भव । सीतायाः संमुखं सौवर्णो मृगो भूत्वा विचर । त्वां तु दृष्ट्वा सीता निःसंशयं अयं गृह्यतामिति भर्तारं लक्ष्मणं च कथयिष्यति । रामलक्ष्मणौ अपि त्वद्ग्रहणार्थं आश्रमाद् बहिर्गमिष्यतः । यदा ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां विहीन आश्रमो

भविष्यति, अहं तत्र प्रविश्य सीतामाहरिष्यामि ।

रावणस्यैतज्ज्ञापणं श्रुत्वा महातेजा मारीचः प्रत्युवाच " हे राजन् ! सुलभाः प्रियवादिनः । अप्रियस्य पथ्यस्य च श्रोता वक्ता च दुर्लभः । अयुक्ताचारश्चपलस्त्वं महावीर्यगुणोपेतं रामं न बुध्यसे । संक्रुद्धो रामो लोकानराक्षसान् कुर्यात् । त्वद्विधः कामवृत्तो हि राजा दुःशीलः पापमन्त्रितः स्वजनं राष्ट्रमात्मानं च हन्ति । दीप्तस्याग्नेर्ज्वालेव सा सीता धर्षयितुं न शक्या । परदारामर्शात्तु नान्यन्महत्पातकं परतरम् । अतः स्वदारनिरतो भव । रक्ष स्वकुलं राक्षसांश्च ।

तन्मारीचस्य युक्तं वाक्यं रावणस्तु न प्रतिजग्राह । कालप्रेरितश्चाब्रवीत्-- " मारीच ! निष्फलं वाक्यं किमर्थमेवं ब्रवीषि ? खरघातिनस्तस्य रामस्य प्रिया भार्या सीता मयाऽवश्यमेव हर्तव्या । मादृशस्य राज्ञः प्रतिकूलो भूत्वा न कोऽपि सुखं प्राप्नोति । यदि त्वं ममैतत्कार्यं स्वेच्छया न कर्तुमिच्छसि तर्हि बलात्करिष्यसि । "

ततस्ताटिकासुतो मारीचस्तथेत्युवाच । तत उभौ अपि राघवस्याश्रमं जग्मतुः। मारीचो मृगो भूत्वा रामस्याश्रमद्वारि विचचार । तं सौवर्णमृगं रुचिरं दृष्ट्वा प्रहृष्टा सीता भर्तारं रामं लक्ष्मणं चाब्रवीत्--" हे राम ! पश्य सौवर्णं मृगम् । अहो अस्य रूपम् । अहो लक्ष्मीः । स्वरसंपच्च शोभना ।

हे महाबाहो राम ! आनयैनं । एष नः क्रीडार्थं भविष्यति ।" इति ।

एवं प्रचोदितो रामो लक्ष्मणमुवाच । " हे लक्ष्मण ! इह त्वं सन्नद्धो भव ! रक्ष तावत् सीताम् । यावदहमानयामि मृगम् । अप्रमत्तेन त्वया भाव्यम्, प्रयत्नेन रक्षितव्या च त्वया सीता । " इति ।

इत्यादिश्य, उग्रपराक्रमो रामो चापं गृहीत्वा मृगमनुगतः । रामं अवेक्ष्यावेक्ष्य धावन्मृगो मुहूर्तादेव न दद्दृशे, मुहूर्द्दूरादेव प्रकाशते च । रामस्तु तमुद्दिश्य प्रदीप्तं ब्रह्मास्त्रं मुमोच । स शरः मृगरूपस्य मारीचस्य हृदयं बिभेद, तदा तत्रैव स न्यपतत् । प्राप्तकालं ज्ञात्वा तदा मरणसमये रामस्येवाक्रोशं चकार " हा सीते ! हा लक्ष्मण ! " इति । एवमाक्रोशं कृत्वा तत्रैव ममार च ।

तस्य तीव्रं शब्दं च श्रुत्वा रामो भयं आविवेश । तं शब्दं श्रुत्वा सीता कथं भवेत् ? कथं च लक्ष्मणः ? इति स मनसि विचारयामास ।

एवं मृगरूपं राक्षसं हत्वा त्वरमाण आश्रमाभिमुखं ससार ।

अत्र सीता रामस्यार्तं शब्दं श्रुत्वा लक्ष्मणमाह " गच्छ रामं जानीहि । आक्रन्दमानं भ्रातरं त्रातुमर्हसि । " इति ।

भ्रातुराज्ञां स्मृत्वा न जगाम लक्ष्मणः । जनकात्मजा ततः

क्रुद्धा तमुवाच "यस्त्वमस्यामवस्थायां नाभिगच्छसि भ्रातरं, नूनं मत्कृते लोभादेवात्र स्थितोऽसि ।"

एवं ब्रुवन्तीं वैदेहीं लक्ष्मणोऽब्रवीत्– "हे देवि ! ते भर्ता पन्नगासुरगन्धर्वदेवदानवराक्षसैरपि नैव जेतुं शक्यः । समरेऽवध्यो हि रामः । अतो मां नैवं वक्तुमर्हसि । अस्मिन्वने राघवं विना त्वां हातुं नोत्सहे। नान्यथा चिन्तयितुमर्हसि वैदेहि । महावने विविधवाचो राक्षसा एवं व्याहरन्त्येव ।" इति ।

तथापि क्रुद्धा सीता संरक्तलोचना भूत्वा परुषं वाक्यमब्रवीत् "अनार्य लक्ष्मण ! हे नृशंस ! कुलपांसन ! मन्ये राघवस्य महद्व्यसनं तुभ्यं रोचत एव । नैतच्चित्रं यत् त्वद्विधेषु सपत्नेषु प्रच्छन्नचारिषु नृशंसेषु पापं भवेत् । सुदुष्टस्त्वम् । मन्ये मम हेतोरेव त्वमेकं राममनुगतोऽसि । भरतेनापि वा प्रयुक्तो भवेः । हे सौमित्रे ! नैव तवोद्दिष्टं सिध्यति । कथं रामं भर्तारं प्राप्यान्यं जनं कामयेयम् । यदि इतो न गच्छसि रामरक्षणाय तर्हि त्वत्समक्षमेवात्र प्राणान्सन्त्यजामि ।" इति ।

एवं परुषमुक्तो जितेन्द्रियो लक्ष्मणः प्राञ्जलिराह ।– "नोत्सहे वक्तुमस्योत्तरम् । हे सीते! स्त्रीषु न चित्रमेव– द्वाक्यम् । स्वभाव एवैष नारीणाम् । भवती तु मम दैवतम् । इदं तु तव वाक्यं तप्तनाराचसंनिभं न सहे श्रोतुम् ।

उपशृण्वन्तु मे साक्षिणः सर्वेऽपि वनचराः, परुषं यथाऽहं वाक्यं त्वयोक्तोऽस्मि। स्त्रीत्वाद् दुष्टस्वभावेन मां भ्रातृवाक्ये व्यपस्थितमपि विशङ्कसे ! अस्तु ते स्वस्ति । गच्छामि यत्र काकुत्स्थः।" इत्युक्त्वा खिन्नो भूत्वा लक्ष्मणो निष्क्रान्तः।

वृक्षवल्लीषु प्रच्छन्नो रावणस्तदा क्षिप्रमेव परिव्राजकरूपधृक् काषायवस्त्रधारी वैदेहीमभिचक्राम । रामस्याश्रममागत्य तत्र सीतां दृष्ट्वा ब्रह्मघोषमुदीरयन् सीतामेवमब्रवीत्-" पीतकौशेय-वासिनि त्वं श्रीः शुभा वा लक्ष्मीरप्सरा वा काऽसि ? का त्वं ? देवता प्रतिभासि मे । कथं पुनस्त्वमिहागताऽसि ? राक्षसानामयं वासः । " इति ।

एवं रावणेन संपृष्टा सीता सर्वं प्रोवाच वृत्तम्। सा तमुवाच च -" आगमिष्यति मे भर्ता पुष्कलं वन्यमादाय । स त्वं नाम च गोत्रं च कुलं च समाचक्ष्व । एकाकी च त्वं अस्मिन्दण्डकारण्ये किं चरसि ? " इति ।

स रावणः प्रत्युवाच-- " सदेवासुरमानुषा लोका येन वित्रासिताः सोऽहं रावणो नाम राक्षसेश्वरः । लङ्का नाम महापुरी गिरिमूर्धनि सागरमध्येऽस्ति, तत्र गत्वा मेऽग्रमहिषी भव । " इति ।

अनादृत्य तस्य तद्वाक्यं कुपिता जनकात्मजा तं प्रत्युवाच-

" जितेन्द्रियमक्षोभ्यं राममेवानुव्रताऽस्मि । त्वं पुनर्जम्बूको भूत्वा सिंहीं मामिहेच्छसि? नाहं शक्या त्वया स्प्रष्टुमपि । "

श्रुत्वा तत्सीतावाक्यं दशग्रीवः स्वकीयं वपुः सुमहच्चकार सीतां पुनर्बभाषे च– " मन्ये, त्वया मम वीर्यपराक्रमौ न श्रुतौ । अहं भुजाभ्यां पृथिवीमुद्वहेयम्, समुद्रमपि संपूर्णमपिबेयम्, रणे मृत्युमपि हन्याम् । " इति ।

इत्युक्त्वा रावणः सीतां केशेषु हस्तेनैकेन जग्राह अपरेणोर्वोः । एवं गृहीता सा सीता भयार्ता विह्वलं चुक्रोश " हा राम, हा राम " इति। " हा लक्ष्मण, हा लक्ष्मण " इति च । एवं ह्रियमाणा सीता विललाप चैवम्- " हा राम ! न जानीषे मां राक्षसेन ह्रियमाणाम् । न पश्यसि मामधर्मेण ह्रियमाणाम् । कथं न शाधि पापमेवंविधं रावणम् । हन्त ! सकामा खलु कैकेयीदानीं संवृत्ता । हे राम ! पश्य माम्, रक्ष माम् । " इति

एवं विलपन्तीं सीतां गृहीत्वा रावणो लंकां प्रस्थितः ।

शब्दार्थ

उद्विग्न = ખિન્ન, દુઃખી.	ग्राम्य = ગ્રામીણ, હીન.
पालिता = પાલન કરાયલી.	आख्यातवती = કહ્યું
बोद्धव्यम् = જાણવા યોગ્ય.	नियताहार = નિશ્ચિત ભોજન
विन्हल = દુઃખી, પીડિત.	पथ्य = હિતકારક.

अयुक्ताचार = દુરાચારી.
चपल = ચંચલ
पापमन्त्रित = પાપી સલાહ આપાયલો.
बलात् = જબરજસ્તીથી.
तथा = ઠીક છે.
लक्ष्मी = શોભા.
स्वरसपन् = શબ્દની શોભા.
काकुत्स्थ = રામ.
सन्नद्ध = તૈયાર, સિદ્ધ
त्वरमाण = ઉતાવળ કરવાવાળો
समार = ચાટ્યો
पन्नग = સાપ
जेतुं = જીતવા માટે.
हातुं = છોડવા માટે.
विविधवाचः = અનેક પ્રકારના શબ્દ કરવાવાળા
व्याहरन्ति = બોલે છે
परुष = કઠોર
नृशंस = ક્રૂર
कुलपांसन = કુળ દૂષિત કરનારો
नाराचः = બાણ
संनिभ = સરખો
वन्य = વનમાં ઉત્પન્ન થયેલો.

समासाः ।

१ रावणपालिता = रावणेन पालिता ।
२ कामभोगी = कामश्च भोगश्च ।
३ विशालाक्षी = विशाले अक्षिणी यस्याः सा ।
४ दृष्टपूर्वा = पूर्वं दृष्टा ।
५ रथशाला = रथानां शाला ।
६ जटामंडलधारिन् = जटायाः मंडलं जटामंडलं । तत् धारयतीति जटामंडलधारी ।

७ नियताहारः = नियतः आहारः यस्य ।

८ कर्णनासिकाछेदनं = कर्णश्च नासिका च कर्णनासिके। तयोः छेदनम् ।

९ प्रियवादिन् = प्रियं वदति इति ।

१० अयुक्ताचारः = न युक्तः अयुक्तः । अयुक्तः आचारः यस्य सः ।

११ महावीर्यगुणोपेतः = वीर्यं च गुणश्च वीर्यगुणौ । महान्तौ च तौ वीर्यगुणौ च महावीर्यगुणौ । ताभ्यां उपेतः ।

१२ उग्रपराक्रमः = उग्रः पराक्रमो यस्य ।

१३ संरक्तलोचना = संरक्ते लोचने यस्या ।

१४ काषायवस्त्रधारी = काषायं च तद्वस्त्रं च काषायवस्त्रं । तद् धारयतीति ।

१५ जितेन्द्रियः = जितानि इन्द्रियाणि येन ।

१६ अक्षोभ्यः = न क्षोभ्यः ।

१७ भयार्ता = भयेन आर्ता ।

१८ अधर्मः = न धर्मः ।

१९ सीतावाक्यं = सीताया वाक्यं ।

२० दशग्रीवः = दश ग्रीवा यस्य सः ।

—:o—o:—

પાઠ ૯

द्वितीय ગણના ધાતુ.

જે પ્રમાણે प्रथम, चतुर्थ, षष्ठ, અને दशम ગણના ક્રમથી વિકરણ ' अ, य, अ, અને अय ' છે, એ પ્રમાણે આ બીજા ગણના ધાતુઓ માટે કોઇ વિકરણ લાગતો નથી, વિકરણ વિનાજ આ ગણના ધાતુઓની સાથે પ્રત્યય લાગે છે. જુઓ.—

गण	धातु	विकरण	प्रत्यय	रूप	अर्थ
प्रथमगण	= भू (भव)	+ अ	+ ति	भवति	=(થાય છે)
चतुर्थगण	= क्रुध्	+ य	+ ति	क्रुध्यति	=(ક્રોધ કરે છે)
षष्ठगण	= भुज्	+ अ	+ ति	भुजति	=(વાંકો થાય છે)
दशमगण	= गण्	+ अय	+ ति	गणयति	=(ગણે છે)
द्वितीयगण	= अद्	+ ०	+ ति	अत्ति	=(ખાય છે)
" "	पा	+ ०	+ ति	पाति	=(રક્ષણ કરે છે)
" "	या	+ ०	+ ति	याति	=(જાય છે)

द्वितीय ગણની વિશેષતા હવે પાઠકોના ધ્યાનમાં આવી ગઇ હશે. હવે એના રૂપ જુઓ.—

' अद् ' (ખાવું, ભક્ષણ કરવું)

પરસ્મૈપદ.

१ लट् (वर्तमानकाल) = १ अत्ति, अत्तः, अदन्ति । २ अत्सि, अत्थः, अत्थ । ३ अद्मि, अद्वः, अद्मः ॥

२ लोट् (आज्ञार्थ) = १ अत्तु, अत्ताम्, अदन्तु । २ अद्धि, अत्तम्, अत्त । ३ अदानि, अदाव, अदाम ॥

३ लङ् (अनद्यतनभूत) = १ आदत्, आत्ताम्, आदन् ।
२ आदः, आत्तम्, आत्त । ३ आदम्, आद्व, आद्म ॥

४ लिङ् (विधिलिङ्) = १ अद्यात्, अद्याताम्, अद्युः ।
२ अद्याः, अद्यातम्, अद्यात । ३ अद्याम्, अद्याव, अद्याम ॥

द्वितीय ગણ પરસ્મૈપદના ધાતુ.

अद् (ખાવું) अत्ति । आदत् । आद । अत्ता । अत्स्यति ।
अन् (શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવો) अनिति । आन । अनिता । अनिष्यति ।
अस् (થવું, હોવું) अस्ति । आसीत् । भविता । भविष्यति ।
इ (જવું) एति । अयांचकार । एता । एष्यति ।
कु (શબ્દ કરવો) कौति । चुकाव । कोता । कोष्यति ।
ख्या (કહેવું) ख्याति ।
चकास् (પ્રકાશ પામવું) चकास्ति । चकासांचकार । चकासिता ।
चकासिष्यति ।
जक्ष् (ખાવું) जक्षिति । जजक्ष । जक्षिता । जक्षिष्यति ।
जागृ (જાગવું) जागर्ति । जजागार । जागरिता । जागरिष्यति ।
दरिद्रा (દરિદ્ર થવું) दरिद्राति । दरिद्रांचकार–ददरिद्रौ । दरिद्रिता ।
दरिद्रिष्यति ।
दा (કાપવું) दाति । ददौ । दाता । दास्यति ।
द्रा (ખરાબ રીતે ચાલવું) द्राति । दद्रौ । द्राता । द्रास्यति ।
नु (સ્તુતિ કરવી) नौति । नुनाव । नविता । नविष्यति ।
पा (રક્ષણ કરવું) पाति । पपौ । पाता । पास्यति ।
भा (પ્રકાશ પામવું) भाति । बभौ । भाता । भास्यति ।
या (જવું) याति । ययौ । याता । यास्यति ।

मा (માપવું) माति । ममौ । माता । मास्यति ।
यु (મિશ્રણ કરવું) यौति । युयाव । यविता । यविष्यति ।
रा (આપવું) राति । ररौ । राता । रास्यति ।
रुद् (રડવું) रोदिति । रुरोद । रोदिता । रोदिष्यति ।
ला (દેવું, લેવું) लाति । ललौ । लाता । लास्यति ।
वच् (બોલવું) वक्ति । उवाच । वक्ता । वक्ष्यति ।

આ ધાતુઓના રૂપ બનાવી વાક્યોમાં પ્રયોગ કરો—

संस्कृत-वाक्यानि

१ अहं फलं अद्मि । त्वं फलं अत्सि किम् ? स किं फलं न अत्ति ? राम फलानि एव अत्तु ।

२ तत्र पुस्तकं अस्ति, परंतु दीपः नास्ति । त्वं कुत्र असि ? अहं अत्रैव अस्मि ।

३ स शोभनां कथां ख्याति । त्वं किं न ख्यासि ? यथा स शोभनां कथां आख्याति तथा त्वं किं न आख्यासि ?

४ अद्य स जागर्ति । अहं अद्य न जागर्मि । त्वं किमर्थं जागर्षि । स जागर्तु । त्वं जागृहि ।

५ राजा धनं ब्राह्मणाय राति । स तस्मै पुस्तकं रास्यति । अहं न तुभ्यं द्रव्यं रामि ।

६ राजा मानवान् पाति । राष्ट्रं अपि राजा एव पाति । त्वं किं पासि ? सर्वं ईश्वरः पाति ।

७ अश्वः शीघ्रं याति । श्वा अपि तथैव यातु । त्वं याहि इदानीं ।अहं न यास्यामि । स यातु ।

८ त्वं किमर्थं रोदिषि ? यथा स रोदिति तथा कः अपि न रोदिति । अहं नैव रोदिष्यामि ।

९ स वक्ति । अहं वच्मि । त्वं वक्षि । स किं वक्ष्यति ? अहमपि तथैव वक्ष्यामि । मनुष्याः वचन्तु ।

१० मनुष्यः वनं एति । बालकः इदानीं गृहं एतु । त्वं किं तत्र न एष्यसि । अहं अपि नैव तत्र एष्यामि ।

द्वितीय ગણુના ધાતુઓના રૂપ.

' अस् ' (થવું, હોવું)

१ लट् (वर्तमानकाल) = १ अस्ति, स्तः, सन्ति । २ असि, स्थः, स्थ । ३ अस्मि, स्वः, स्मः ।

२ लोट् (आज्ञार्थ) = १ अस्तु, स्ताम्, सन्तु । २ एधि, स्तम्, स्त । ३ असानि, असाव, असाम ॥

३ लङ् (अनद्यनभूत) = १ आसीत्, आस्ताम्, आसन् । २ आसीः, आस्तम्, आस्त, । ३ आसम्, आस्व, आस्म ॥

४ लिङ् (विधिलिङ्)= १ स्यात्, स्याताम्, स्युः । २ स्याः, स्यातम्, स्यात । ३ स्याम्, स्याव, स्याम ॥

' इ ' (જવું)

१ लट् = १ एति, इतः, यन्ति । २ एषि, इथः, इथ । ३ एमि, इवः, इमः, ।

२ लोट् = १ एतु, इताम्, यन्तु। २ एहि, इतम्, इत।
३ अयानि, अयाव, अयाम ॥

३ लङ् = १ ऐत्, ऐताम्, आयन्। २ ऐ, ऐतम्, ऐत।
३ आयम्, ऐव, ऐम ॥

४ लिङ् = १ इयात्, इयाताम्, इयुः। २ इया, इयातम्,
इयात। ३ इयाम्, इयाव, इयाम ॥

'ख्या' (कहना)

१ लट् = १ ख्याति, ख्यातः, ख्यान्ति। २ ख्यासि, ख्याथः,
ख्याथ। ३ ख्यामि, ख्यावः, ख्यामः ॥

२ लोट् = १ ख्यातु ख्याताम्, ख्यान्तु। २ ख्याहि, ख्यातम्,
ख्यात। ३ ख्यानि, ख्याव, ख्याम ॥

३ लङ् = १ अख्यात्, अख्याताम्, अख्युः अख्यान्। २ अख्याः,
अख्यातम्, अख्यात। ३ अख्याम्, अख्याव, अख्याम ॥

४ लिङ् = १ ख्यायात्, ख्यायाताम्, ख्यायुः। २ ख्यायाः,
ख्यायातम्, ख्यायात। ३ ख्यायाम्, ख्यायाव, ख्यायाम ॥

'जागृ' (जागना)

१ लट् = १ जागर्ति, जागृतः, जाग्रति। २ जागर्षि, जागृथः,
जागृथ। ३ जागर्मि, जागृवः, जागृमः ॥

२ लोट् = १ जागर्तु जागृताम्, जाग्रतु। २ जागृहि, जागृतम्,
जागृत। ३ जागराणि, जागराव, जागराम ॥

३ लङ् = १ अजागः, अजागृताम् अजागरुः। २ अजागः,
अजागृतम्, अजागृत। ३ अजागरम्, अजागृव, अजागृम ॥

४ लिङ् = १ जागृयात्, जागृयाताम्, जागृयुः। २ जागृयाः,
जागृयातम्, जागृयात। ३ जागृयाम, जागृयाव, जागृयाम ॥

સૂચના—પાઠકોના સુગમતાને માટે કેટલાક ધાતુઓના રૂપ અહિં આપી દીધાં છે. આ પ્રમાણે બીજા ધાતુઓનાં રૂપ પાઠક બનાવી શકશે, અને એનો પ્રયોગ વાક્યમાં કરી શકશે.

—:o:—

પાઠ ૧૦

'नु' (સ્તુતિ કરવી)

१ लट् = १ नौति, नुतः, नुवन्ति। २ नौषि, नुथः, नुथ। ३ नौमि, नुवः, नुमः॥

२ लोट् = १ नौतु, नुताम्, नुवन्तु। २ नुहि, नुतम्, नुत। ३ नवानि, नवाव, नवाम॥

३ लङ् = १ अनौत्, अनुताम्, अनुवन्। २ अनौः, अनुतम्, अनुत। ३ अनुवम्, अनुव, अनुम॥

४ लिङ् = १ नुयात्, नुयाताम्, नुयुः। २ नुयाः, नुयातम्, नुयात। ३ नुयाम्, नुयाव, नुयाम॥

'वश्' (ઇચ્છા કરવી)

१ लट् = १ वष्टि, उष्टः, उशन्ति। २ वक्षि, उष्ठः, उष्ठ। ३ वश्मि, उश्वः, उश्मः॥

२ लोट् = १ वष्टु, उष्टाम्, उशन्तु। २ उड्ढि, उष्टम्, उष्ट। ३ वशानि, वशाव, वशाम॥

'विद्' (જાણવું)

१ लट् = १ वेत्ति, वित्तः, विदन्ति। २ वेत्सि, वित्थः, वित्थ। ३ वेद्मि, विद्वः, विद्मः॥

એના બીજા રૂપ નીચે પ્રમાણે થાય છે—

१ वेद, विदतु, विदु । २ वेत्थ, विदथु, विद । ३ वेद, विद्व, विम ।

२ लोट् = १ वेत्तु, वित्ताम्, विदन्तु । २ विद्धि, वित्तम्, वित्त । ३ वेदानि, वेदाव, वेदाम ॥

એના બીજા રૂપ નીચે પ્રમાણે થાય છે—

१ विदाङ्करोतु, विदाङ्कुरुताम्, विदाङ्कुर्वन्तु । २ विदाङ्कुरु, विदाङ्कुरुतम्, विदाङ्कुरुत । ३ विदाङ्करवाणि, विदाङ्करवाव, विदाङ्करवाम ॥

३ लङ् = १ अवेत्, अवित्ताम्, अविदु । २ अवे, अवित्तम्, अवित्त । ३ अवेदम्, अविद्व, अविद्म ॥

४ लिङ् = १ विद्यात्, विद्याताम्, विद्यु । २ विद्या, विद्यातम्, विद्यात । ३ विद्याम्, विद्याव, विद्याम ॥

'शास्' (२।७४ કરવું

१ लट् = शास्ति, शिष्ट, शासति । २ शास्सि, शिष्ठ, शिष्ठ । ३ शास्मि, शिष्व, शिष्मः ॥

२ लोट् = १ शास्तु, शिष्टाम्, शासतु । २ शाधि, शिष्टम्, शिष्ट । ३ शासानि, शासाव, शासाम ॥

३ लङ् = १ अशात्, अशिष्टाम्, अशासु । २ अशा, अशिष्टम्, अशिष्ट । ३ अशासम्, अशिष्व, अशिष्म ॥

४ लिङ् = १ शिष्यात् शिष्याताम्, शिष्यु । २ शिष्या, शिष्यातम्, शिष्यात । ३ शिष्याम्, शिष्याव, शिष्याम ॥

પાઠક આ પ્રમાણે द्वितीय ગણુ પરસ્મૈપદી ધાતુઓના રૂપ બનાવી વાક્યોમા પ્રયોગ કરી જુઓ—

द्वितीय गण परस्मैपद धातु.

वश् (ઇચ્છા કરવી) वष्टि । उवाश । वशिता । वशिष्यति ।
वा (જવું) वाति । ववौ । वाता । वास्यति ।
विद् (જાણવું) वेत्ति, वेद । विवेद, विदांचकार । वेदिता । वेदिष्यति ।
वी (જવું) वेति । विवाय । वेता । वेष्यति ।
शास् (શાસન કરવું) शास्ति । शशास । शासिता । शासिष्यति ।
श्रा (રાંધવું) श्राति । शश्रौ । श्राता । श्रास्यति ।
श्वस् (શ્વાસ લેવો) श्वसिति । शश्वास । श्वसिता । श्वसिष्यति ।
सु (પ્રસવ થવો) सौति । सुषाव । सोता । सोष्यति ।
स्ना (સ્નાન કરવું) स्नाति । सस्नौ । स्नाता । स्नास्यति ।
स्वप् (સુવું) स्वपिति । सुष्वाप । स्वप्ता । स्वप्स्यति ।
हन् (હિંસા કરવી) हन्ति । जघान । हन्ता । हनिष्यति ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ अहं वने व्याघ्रान् हन्मि। त्वं तत्र कं हंसि ? सः अत्र वानरं हन्ति । व्याधः मृगान् मा हन्तु । शूराः शत्रून् युद्धे घ्नन्ति । २ त्वं किमर्थं तं हंसि । अहं नैव हनिष्यामि । स हनिष्यति किम् ? त्वं मा जहि । ३ स तस्य तडागस्य जलेन तत्र स्नाति । अहमपि तथैव स्नामि । त्वं न स्नास्यसि किम् ? ४ सर्वे प्राणिनः श्वसन्ति । त्वं श्वसिषि । अहं अपि श्वसिमि । त्वं श्वसिष्यसि । अहं श्वसिष्यामि । ५ राजा राष्ट्रं शास्ति । राजपुत्रः कदा राज्यं शासिष्यति । राज्ञः प्रथमः पुत्रः एव शासिष्यति नान्यः ।

सात्यकिरुवाच ।

यादृशः पुरुषस्यात्मा तादृशं संप्रभाषसे ।
यथारूपोऽन्तरात्मा ते तथारूपं प्रभाषसे ॥ १ ॥
सन्ति वै पुरुषाः शूराः सन्ति कापुरुषास्तथा ।
उभावेतौ दृढौ पक्षौ दृश्येते पुरुषान्प्रति ॥ २ ॥
एकस्मिन्नेव जायेते कुले क्लीबमहाबलौ ।
फलाफलवती शाखे यथैकस्मिन्वनस्पतौ ॥३॥

(महाभारत उद्योग० ३)

सात्यकिः उवाच = पुरुषस्य यादृशः आत्मा तादृशं (त्वं) संप्रभाषसे । ते अन्तरात्मा यथारूपः तथारूपं (त्वं) प्रभाषसे ॥ १ ॥ पुरुषाः शूराः सन्ति वै, तथा कापुरुषाः (अपि) सन्ति । एतौ उभौ (अपि) दृढौ पक्षौ पुरुषान्प्रति दृश्येते ॥ २ ॥ एकस्मिन् एव कुले क्लीबमहाबलौ जायेते । यथा एकस्मिन् वनस्पतौ फलाफलवती शाखे (भवतः) ॥३॥

यादृश = જેવો.
तादृश = તેવો.
भाष् = બોલવું.
यथारूप = જેવો.
दृढ = બલવાન
क्लीब = બળ વગરનો.

कुल = વંશ
महाबल = બલવાન.
फलाफलवती = ફળ આપવાવાળી અને ફળ ન આપવાવાળી.

પાઠક આ પ્રમાણે સંસ્કૃત શ્લોકનું અધ્યયન કરી શકશે.

—०—:—.—०—

પાઠ ૧૧

द्वितीय ગણુ આત્મનેપદ ધાતુ.

' आस् ' (બેસવું)

१ लट् = १ आस्ते, आसाते, आसते । २ आस्से, आसाथे, आध्वे । ३ आसे, आस्वहे, आस्महे ॥

२ लोट् = १ आस्ताम्, आसाताम्, आसताम् । २ आस्व, आसाथाम्, आध्वम् । ३ आसै, आसावहै, आसामहै ॥

३ लङ् = १ आस्त, आसाताम्, आसत । २ आस्थाः, आसाथाम्, आध्वम् । ३ आसि, आस्वहि, आस्महि ॥

४ लिङ् = १ आसीत, आसीयाताम्, आसीरन् । आसीथाः, आसीयाथाम्, आसीध्वम् । ३ आसीय, आसीवहि, आसीमहि ॥

' चक्ष् ' (બોલવું)

१ लट् = १ चष्टे, चक्षाते, चक्षते । २ चक्षे, चक्षाथे, चड्ढ्वे । ३ चक्षे, चक्ष्वहे, चक्ष्महे ॥

२ लोट् = १ चष्टाम्, चक्षाताम्, चक्षताम् । २ चक्ष्व, चक्षाथाम्, चड्ढ्वम् । ३ चक्षै, चक्षावहै, चक्षामहै ॥

३ लङ् = १ अचष्ट, अचक्षाताम्, अचक्षत । २ अचष्ठाः, अचक्षाथाम्, अचड्ढ्वम् । ३ अचक्षि, अचक्ष्वहि, अचक्ष्महि ॥

४ लिङ् = १ चक्षीत, चक्षीयाताम्, चक्षीरन् । २ चक्षीथा, चक्षीयाथाम्, चक्षीध्वम् । ३ चक्षीय, चक्षीवहि, चक्षीमहि ॥

આ પ્રમાણે નીચે આપેલા ધાતુઓના રૂપ પાઠક બનાવી શકશે.

द्वितीय ગણ આત્મનેપદના ધાતુ.

आस् (બેસવું) आस्ते । आसांचक्रे । आसिता । आसिष्यते ।

ईश् (समर्थ थवुं) ईष्टे । ईशांचक्रे । ईशिता । ईशिष्यते ।
चक्ष् (बोलवुं) चष्टे । चचक्षे । ख्याता । ख्यास्यति-ते ।
वस् (आच्छादन करवुं) वस्ते । ववसे । वसिता । वसिष्यते ।
वृज् (छोडवुं) वृक्ते । ववृजे । वर्जिता । वर्जिष्यते ।
आशास् (इच्छा करवी) आशास्ते । आशशासे । आशासिता । आशासिष्यते ।
शी (सुवुं) शेते । शिश्ये । शयिता । शयिष्यते ।
सू (प्रसूति थवी) सूते । सुषुवे । सोता, सविता । सोष्यते, सविष्यते ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ स पुरुषः वृक्षस्य अधस्तात् आस्ते । तौ पुरुषौ तत्र आसाते । सर्वे बालकाः तत्र आसते । त्वं कुत्र आस्से ।

२ ईशः सर्वं जगत् ईष्टे । त्वं किं ईशिषे ? ते सर्वे राजानः ईशते । वयं सर्वेऽपि ईश्महे । अहं ईशे ।

३ स बालः शोभनं चष्टे । त्वं इदानीं किं चक्षे ? सः अपि किं चष्टे । ते शूराः किं चक्षते ।

४ मनुष्याः तत्र वसते । त्वं कुत्र वस्से ? अहं अत्र वसे । स तत्र वस्ताम् । त्वं अत्र वस्स्व ।

५ मनुष्यः धनं आशास्ते । त्वं किं आशास्से ? अहं न किमपि आशासे ।

६ नारी पुत्रं सूते । अहं बालकं सुवे । ताः स्त्रियः पुत्रान् सुवते । यूयं सूध्वे ।

द्वितीय ગણના ઉભયપદ ધાતુ.

'ब्रू' (બોલવું)

१ लट् (परस्मैपद) १ ब्रवीति, ब्रूतः, ब्रुवन्ति । २ ब्रवीषि, ब्रूथः, ब्रूथ । ३ ब्रवीमि, ब्रूवः, ब्रूमः ॥

એ પરસ્મૈપદના રૂપ બીજા એક પ્રકારે પણ થાય છે– १ आह, आहतुः, आहुः । २ आत्थ, आहथुः, ब्रूथ । ३ ब्रवीमि, ब्रूवः, ब्रूमः ॥

(आत्मनेपद) = १ ब्रूते, ब्रुवाते, ब्रुवते । २ ब्रूषे, ब्रुवाथे, ब्रूध्वे । ३ ब्रुवे, ब्रूवहे, ब्रूमहे ॥

२ लोट् = (परस्मैपद) १ ब्रवीतु, ब्रूताम्, ब्रुवन्तु । २ ब्रूहि, ब्रूतम्, ब्रूत । ब्रवाणि, ब्रवाव, ब्रवाम ॥

(आत्मनेपद) = १ ब्रूताम, ब्रुवाताम्, ब्रुवताम् । २ ब्रूष्व, ब्रुवाथाम्, ब्रूध्वम् । ३ ब्रवै, ब्रवावहै, ब्रवामहै ॥

३ लङ् = (परस्मैपद) = १ अब्रवीत्, अब्रूताम्, अब्रुवन् । २ अब्रवीः, अब्रूतम्, अब्रूत । ३ अब्रवम्, अब्रूव, अब्रूम ॥

(आत्मनेपद) = १ अब्रूत, अब्रुवाताम्, अब्रुवत । २ अब्रूथाः, अब्रुवाथाम्, अब्रूध्वम् । ३ अब्रुवि, अब्रूवहि, अब्रूमहि ॥

४ लिङ् = (परस्मैपद) = १ ब्रूयात्, ब्रूयाताम्, ब्रूयुः । २ ब्रूयाः, ब्रूयातम्, ब्रूयात । ३ ब्रूयाम्, ब्रूयाव, ब्रूयाम ॥

(आत्मनेपद) = १ ब्रुवीत, ब्रुवीयाताम्, ब्रुवीरन् । २ ब्रुवीथाः, ब्रुवीयाथाम्, ब्रुवीध्वम् । ३ ब्रुवीय, ब्रुवीवहि, ब्रुवीमहि ॥

ઉભયપદી ધાતુઓના રૂપ પરસ્મૈપદ ધાતુના સરખાં તથા આત્મનેપદ ધાતુના સરખાં થાય છે. એ બાબતમાં આગળ ઘણીવાર કહી દીધું છે.

ईश् (સમર્થ થવું) ईष्टे । ईशांचक्रे । ईशिता । ईशिष्यते ।
चक्ष् (બોલવું) चष्टे । चचक्षे । ख्याता । ख्यास्यति-ते ।
वस् (આચ્છાદન કરવું) वस्ते । ववसे । वसिता । वसिष्यते ।
वृज् (છોડવું) वृक्ते । ववृजे । वर्जिता । वर्जिष्यते ।
आशास् (ઇચ્છા કરવી) आशास्ते । आशशासे । आशासिता ।
आशासिष्यते ।
शी (સુવું) शेते । शिश्ये । शयिता । शयिष्यते ।
सू (પ્રસૂતિ થવી) सूते । सुषुवे । सोता, सविता । सोष्यते,
सविष्यते ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ स पुरुषः वृक्षस्य अधस्तात् आस्ते । तौ पुरुषौ तत्र आसाते । सर्वे बालकाः तत्र आसते । त्वं कुत्र आस्से ।

२ ईशः सर्वं जगत् ईष्टे । त्वं किं ईशिषे ? ते सर्वे राजानः ईशते । वयं सर्वेऽपि ईश्महे । अहं ईशे ।

३ स बालः शोभनं चष्टे । त्वं इदानीं किं चक्षे ? सः अपि किं चष्टे । ते शूराः किं चक्षते ।

४ मनुष्याः तत्र वसते । त्वं कुत्र वस्से ? अहं अत्र वसे । स तत्र वस्ताम् । त्वं अत्र वस्स्व ।

५ मनुष्यः धनं आशास्ते । त्वं किं आशास्से ? अहं न किमपि आशासे ।

६ नारी पुत्रं सूते । अहं बालकं सुवे । ताः स्त्रियः पुत्रान् सुवते । यूयं सूध्वे ।

દ્વિતીય ગણના ઉભયપદ ધાતુ.

'ब्रू' (બોલવું)

१ लट् (परस्मैपद) १ ब्रवीति, ब्रूतः, ब्रुवन्ति । २ ब्रवीषि, ब्रूथ, ब्रूथ । ३ ब्रवीमि, ब्रूवः, ब्रूमः ॥

એ પરસ્મૈપદના રૂપ બીજા એક પ્રકારે પણ થાય છે – १ आह, आहतुः, आहुः । २ आत्थ, आहथु, ब्रूथ । ३ ब्रवीमि, ब्रूवः, ब्रूमः ॥

(आत्मनेपद) = १ ब्रूते, ब्रुवाते, ब्रुवते । २ ब्रूषे, ब्रुवाथे, ब्रूध्वे । ३ ब्रुवे, ब्रूवहे, ब्रूमहे ॥

२ लोट् = (परस्मैपद) १ ब्रवीतु, ब्रूताम्, ब्रुवन्तु । २ ब्रूहि, ब्रूतम्, ब्रूत । ब्रवाणि, ब्रवाव, ब्रवाम ॥

(आत्मनेपद) = १ ब्रूताम्, ब्रुवाताम्, ब्रुवताम् । २ ब्रूष्व, ब्रुवाथाम्, ब्रूध्वम् । ३ ब्रवै, ब्रवावहै, ब्रवामहै ॥

३ लङ् = (परस्मैपद) = १ अब्रवीत्, अब्रूताम्, अब्रुवन् । २ अब्रवी, अब्रूतम्, अब्रूत । ३ अब्रवम्, अब्रूव, अब्रूम ॥

(आत्मनेपद) = १ अब्रूत, अब्रुवाताम्, अब्रुवत । २ अब्रूथाः, अब्रुवाथाम्, अब्रूध्वम् । ३ अब्रुवि, अब्रूवहि, अब्रूमहि ॥

४ लिङ् = (परस्मैपद) = १ ब्रूयात्, ब्रूयाताम्, ब्रूयुः । २ ब्रूयाः, ब्रूयातम्, ब्रूयात । ३ ब्रूयाम्, ब्रूयाव, ब्रूयाम ॥

(आत्मनेपद) = १ ब्रुवीत, ब्रुवीयाताम्, ब्रुवीरन् । २ ब्रुवीथाः, ब्रुवीयाथाम्, ब्रुवीध्वम् । ३ ब्रुवीय, ब्रुवीवहि, ब्रुवीमहि ॥

ઉભયપદી ધાતુઓના રૂપ પરસ્મૈપદ ધાતુના સરખાં તથા આત્મનેપદ ધાતુના સરખાં થાય છે. એ બાબતમાં આગળ ઘણીવાર કહી દીધું છે.

द्वितीय ગણુ ઉભયપદના ધાતુ.

दुह् (દૂધ દોહવું) दोग्धि, दुग्धे । दुदोह, दुदुहे ।दोग्धा। धोक्ष्यति-ते ।

द्विष् (દ્વેષ કરવો) द्वेष्टि, द्विष्टे। दिद्वेष, दिद्विषे। द्वेष्टा। द्वेक्ष्यति ते।

ब्रू (બોલવું) ब्रवीति, ब्रूते । उवाच, ऊचे । वक्ता । वक्ष्यति ते ।

लिह् (ચાટવું, સ્વાદલેવો) लेढि, लीढे । लिलेह, लिलिहे । लेढा । लेक्ष्यति-ते ।

स्तु (સ્તુતિ કરવી) स्तौति, स्तवीति-स्तुते,-स्तुवीते । तुष्टाव, तुष्टुवे । स्तोता । स्तोष्यति-ते ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ भक्तः ईश्वरं स्तौति । त्वं कं स्तौषि ? अहं कं अपि मानवं न स्तौमि । सर्वे बालकाः परमेश्वरं स्तुवन्तु ।

२ स किं ब्रवीति ? त्वं किं ब्रवीषि ? अहं न किमपि ब्रवीमि । [redacted] ब्रूताम् । त्वं ब्रूहि ।

३ कं त्वं द्वेक्षि ? अहं न कमपि द्वेष्मि । यः सर्वदा एव द्वेष्टि स द्वेष्टु ।

४ माता गां दोग्धि । त्वं किं न गां धोक्षि ? अहं न दोह्मि किन्तु मम पत्नी दोग्धि। सर्वे मानवाः गावः दुहन्तु ।

५ बालकः मधु लेढि । त्वं क्षीरं लेक्षि किम् ? अहं क्षीरं न लेह्मि । प्राणिनः फलं लिहन्ति ।

પાઠક આ પ્રમાણે ઉભયપદી ધાતુઓના રૂપ બનાવી અને તેનો ઉપયોગ કરો.

અહિ द्वितीय ગણનો વિચાર સમાપ્ત થાય છે.

પાઠ १२

(म० भा० अनु० अ० २)

भीष्म उवाच– अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथा मृत्युर्गृहस्थेन धर्ममाश्रित्य निर्जितः ॥ ४ ॥
मनोः प्रजापते राजन्निक्ष्वाकुरभवत्सुतः ।
तस्य पुत्रशतं जज्ञे नृपतेः सूर्यवर्चसः ॥ ५ ॥
दशमस्तस्य पुत्रस्तु दशाश्वो नाम भारत ।
माहिष्मत्यामभूद्राजा धर्मात्मा सत्यविक्रमः ॥ ६ ॥
दशाश्वस्य सुतस्त्वासीद्राजा परमधार्मिकः ।

भीष्मः उवाच– गृहस्थेन धर्ममाश्रित्य धर्मं कृत्वा यथा येन प्रकारेण मृत्युः मरणं निर्जितः जितः अत्रापि अस्मिन विषये अपि पुरातनं प्राचीनं इतिहासं कथां (वृद्धाः) उदाहरन्ति कथयन्ति ॥ ४ ॥ हे राजन् ! हे नृप ! प्रजापतेः नराधिपस्य मनोः इक्ष्वाकुः इक्ष्वाकुनामा सुतः पुत्रः जातः । सूर्यवर्चसो रवितुल्यप्रभावस्य नृपतेः भूपस्य तस्य इक्ष्वाकोः पुत्रशतं शतसंख्याः सुताः जज्ञे जाताः ॥५॥ हे भारत ! तस्य इक्ष्वाकोः दशमः दशाश्वो नाम पुत्रः तु सुतः तु माहिष्मत्यां नगर्यां धर्मात्मा धर्मनिष्ठः सत्यविक्रमः यथार्थपराक्रमः राजा अभूत् अभवत् ॥ ६ ॥ यस्य मनः चेतः नित्यं सदा सत्ये

नगरं विषयश्चास्य प्रतिपूर्णस्तदाऽभवत् ।
न तस्य विषये चाभूत्कृपणो नापि दुर्गतः ॥ १५ ॥
व्याधितो वा कृशो वाऽपि तस्मिन्नाभून्नरः क्वचित् ।
सुदाक्षिणो मधुरवागनसूयुर्जितेन्द्रियः ।
धर्मात्मा चानृशंसश्च विक्रान्तोऽथाविकत्थनः ॥ १६ ॥
यज्वा च दान्तो मेधावी ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ।
न चावमन्ता दाता च वेदवेदाङ्गपारगः ॥ १७ ॥

द्रव्यैः अपि च पृथग्विधैः धान्यैः ॥ १४ ॥ तदा प्रतिपूर्णः परिपूर्णः अभवत् । तस्य विषये देशे कृपणो अदानशूरः दुर्गतः दरिद्रः अपि न अभूत् ॥ १५ ॥ तस्मिन् तस्य देशे क्वचित् व्याधितः रुग्णः कृशः दुर्बलः अपि वा नरः मनुष्यः नाभूत् नासीत् । [redacted] च सुदाक्षिणः अतीव उदारः मधुरवाक् मधुरभाषी अनसूयुः विगतद्वेषः जितेन्द्रियः संयतेन्द्रियः धर्मात्मा धार्मिकः अनृशंसः अक्रूरः विक्रान्तः विक्रमशाली अथ अपि च अविकत्थनः आत्मश्लाघामकुर्वाणः ॥ १६ ॥ यज्वा विधिपूर्वक यज्ञकर्ता दान्तः बाह्येन्द्रियविजयी मेधावी बुद्धिमान् ब्रह्मण्यः ब्राह्मणभक्तः सत्यसंगरः सत्यप्रतिज्ञः अभवत्, अवमन्ता परेषां अपमानशीलः च न आसीत्, दाता दानशीलः च वेदवेदाङ्गपारगः वेदेषु शिक्षादिषु वेदानामङ्गेषु च प्रवीणः

तं नर्मदा देवनदी पुण्या शीतजला शिवा ।
चकमे पुरुषव्याघ्रं स्वेन भावेन भारत ॥ १८ ॥
तस्यां जज्ञे तदा नद्यां कन्या राजीवलोचना ।
नाम्ना सुदर्शना राजन् रूपेण च सुदर्शना ॥ १९ ॥
तादृग् रूपा न नारीषु भूतपूर्वा युधिष्ठिर ।
दुर्योधनसुता यादृगभवद्वरवर्णिनी ॥ २० ॥
तामग्निश्चकमे साक्षाद्राजकन्यां सुदर्शनाम् ।
भूत्वा च ब्राह्मणो राजन् वरयामास तं नृपम् ॥ २१ ॥

आसीत् ॥१७॥ पुरुषव्याघ्रं तं दुर्योधनं पुण्या पुण्यसाधनीभूता शीतजला शीतलोदका शिवा मंगलकारिणी देवनदी देवानां अमराणां नदी नर्मदा स्वेन स्वकीयेन भावेन मनसा चकमे वरयामास ॥१८॥ हे राजन् ! तदा तस्यां नद्यां नर्मदायां राजीवलोचना कमलसदृशलोचना नाम्ना सुदर्शना रूपेण च सुदर्शना दर्शनीय कन्या बाला जज्ञे जाता ॥१९॥ दुर्योधनसुता दुर्योधनस्य पुत्री यादृग् यादृशी वरवर्णिनी उत्तमरूपवती अभवत् बभूव, हे युधिष्ठिर ! तादृग् रूपा नारीषु भूतपूर्वा न पूर्वं न भूता ॥ २० ॥ हे राजन् ! तां राजकन्यां सुदर्शनां साक्षात् अग्निः चकमे ऐच्छत् । अग्निः च ब्राह्मणो भूत्वा ब्राह्मणवेषं गृहीत्वा तं दुर्योधनं नृपं वरयामास प्रार्थया-

दरिद्रश्चासवर्णश्च ममायमिति पार्थिवः ।
न दित्सति सुतां तस्मै तां विप्राय सुदर्शनाम् ॥२२॥
ततोऽस्य वितते यज्ञे नष्टोऽभूद्धव्यवाहनः ।
ततः सुदुःखितो राजा वाक्यमाह द्विजांस्तदा ॥२३॥

मास ॥ २१ ॥ पार्थिवः राजा अयं दरिद्रः निर्धनः मम असवर्णः भिन्नवर्णीयः च इति मत्वा तस्मै विप्राय तां सुदर्शनां सुतां कन्यां न दित्सति दातुं नेच्छति स्म ॥ २२ ॥ ततः अनंतरं अस्य दुर्योधनस्य वितते आरब्धे यज्ञे हव्यवाहनः अग्निः नष्टोऽभूत् नाशं गतः । ततः अग्निनाशानन्तर राजा दुर्योधनः सुदुःखितो नितरां दुःखितो भूत्वा तदा द्विजान् वाक्यं वक्ष्यमाण आह उक्तवान् ॥ २३ ॥

समासाः ।

गृहस्थ – गृहे तिष्ठति इति।
प्रजापति – प्रजाना पति ।
पुत्रशतं – पुत्रणा शत ।
सत्याविक्रम० – सत्य विक्रम यस्य ।
पृथिवीपति – पृथिव्या पति ।
सर्वसग्रामदुर्जय – सर्वसग्रामपु दुर्जय ।
मधुरवाक् – मधुरा वाक् यस्य ।
ब्राह्मणभक्त – ब्राह्मणाना भक्त ।

— * —

પાઠ ૧૩

તૃતીય ગણ પરસ્મૈપદના ધાતુ

તૃતીય ગણના પ્રત્યય ધાતુઓને લાગે તે પહેલાં ધાતુના પ્રથમ અક્ષરનું દ્વિત્વ થાય છે. જેમકે—

' दा ' (આપવું) એનું ' ददाति ' રૂપ થાય છે. એ રૂપ બનાવવાની રીતિ આ પ્રમાણે છે— दा दा, ददा+ति=ददाति । પ્રથમ અક્ષર દીર્ઘ હોય તો તે હ્રસ્વ બને છે. એ નિયમ પ્રમાણે ' दा दा ' નું ' द दा ' થયું અને ' ति ' પ્રત્યય લાગીને ' ददाति ' રૂપ બન્યું.

' धा ' (ધારણ કરવું) એનું ' दधाति ' રૂપ થાય છે. ' धा धा' ' ध धा ' ' दधा+ति=दधाति ' થાય છે. વર્ગનો ત્રીજો અક્ષર બની જાય છે. ' ध ' અક્ષર તવર્ગમાં ચોથો છે. એટલે એને ઠેકાણે એજ વર્ગનો ત્રીજો અક્ષર ' द ' બને છે. એ નિયમ પ્રમાણે ' ध धा ' નું ' द धा ' થયું.

કવર્ગના અક્ષરને ઠેકાણે ચવર્ગનો અક્ષર બને છે. જેમકે—

'गा' (સ્તુતિ કરવી) 'गा गा' 'ग गा, ज गा, जिगा+ति=जिगाति'

' भी ' (ભયભીત થવું) ' भी भी, वि भी, बिभे+ति=बिभेति '

હકારનો પણ जकार બને છે, જેમકે— ' हु ' (હવન કરવો) ' हु हु, जु हु, जुहो+ति=जुहोति ' વિગેરે એ પ્રમાણે રૂપ બને છે. ઘણા ભાગે ' लिट् ' ના રૂપોમાં આ ફેરફાર પાઠકોએ જોયેલ હશે. પાઠકોની સરલતાને માટે અહિં કેટલાક ધાતુઓના રૂપ આપવામાં આવે છે—

परस्मैपद ।

' हु ' (હવન કરવું)

१ लट् = १ जुहोति, जुहुतः, जुह्वति । २ जुहोषि, जुहुथः, जुहुथ । ३ जुहोमि, जुहुवः, जुहुमः ॥

२ लोट् = १ जुहोतु, जुहुताम्, जुह्वतु । २ जुहुधि, जुहुतम्, जुहुत । ३ जुहवानि, जुहवाव, जुहवाम ॥

३ लङ् = १ अजुहोत्, अजुहुताम्, अजुहवुः । २ अजुहोः, अजुहुतम्, अजुहुत । ३ अजुहवम्, अजुहुव, अजुहुम ॥

४ लिङ् = १ जुहुयात्, जुहुयाताम्, जुहुयुः । २ जुहुयाः, जुहुयातम्, जुहुयात । ३ जुहुयाम्, जुहुयाव, जुहुयाम ॥

५ लिट् = १ जुहाव, जुहुवतुः, जुहुवुः । २ जुहविथ, जुहुवथुः, जुहुव । ३ जुहाव, जुहुविव, जुहुविम ॥

१ जुहवांचकार, जुहवांचक्रतुः, जुहवांचक्रुः । २ जुहवांचकर्थ, जुहवांचक्रथुः, जुहवांचक्र । ३ जुहवांचकार, जुहवांचकृव, जुहवांचकृम ॥

६ लृट् = १ होष्यति, होष्यतः, होष्यन्ति । २ होष्यसि, होष्यथः, होष्यथ । ३ होष्यामि, होष्यावः, होष्यामः ॥

પાઠક આ પ્રમાણે ધાતુઓનાં રૂપ બનાવી વાક્યોમાં એના ઉપયોગ કરી જુએ.

—०—:—:—०—

પાઠ ૧૪

तृतीय गण परस्मैपदना धातु

ऋ (જવું) इयर्ति । आर । अर्ता । अरिष्यति ।
कित् (જાણવું) चिकेति । चिकेत । केतिता । केतिष्यति ।
गा (સ્તુતિ કરવી) जिगाति । जगौ । गाता । गास्यति ।
घृ (ઝરવું, પ્રકાશવું) जिघर्ति । जघार । घर्ता । घरिष्यति ।
पृ (પાલન કરવું) पिपर्ति । पपार । परिता । परिष्यति ।
भी (ભયભીત થવું) बिभेति । बिभाय, बिभयांचकार । भेता। भेष्यति।
हा (ત્યાગ કરવો) जहाति । जहौ । हाता । हास्यति ।
हु (લેવું, દેવું, હવન કરવો) जुहोति । जुहाव, जुहवांचकार । होता । होष्यति ।
ह्री (લજ્જિત થવું) जिहेति। जिहाय, जिहयांचकार । हेता। ह्रेष्यति ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ यजमानः यज्ञे आहुतीः जुहोति । ब्रह्मचारिणः अग्नौ आहुतीः जुह्वति । त्वं किं न होष्यसि । ह्यः तत्र कः अजुहोत् ?

२ वीरः अशक्तान् पिपर्ति । स कं पपार । ते सर्वेऽपि तान् पिप्रुः । त्वं परिष्यसि किम् ?

३ अहं चौरात् न बिभेमि । स व्याघ्रात् अपि न बिभेति ।

वीराः पुरुषाः कस्मिन् अपि युद्धे न बिभ्यति ।

४ स्त्रियः सदा जिन्हियति । पुरुषाः कदापि न जिन्हियति । ते सर्वे जिन्हयांचक्रुः । नारी न्हेष्यति एव ।

५ ईश्वरः सर्वं चिकेति । मनुष्यः केन साधनेन एवं केतिष्यति ? योगी पुरुषः सर्वं मनोगतं चिकेत ।

તૃતીય ગણ આત્મનેપદ ધાતુ.

मा (માપવું તુલના કરવી) मिमीते । ममे । माता । मास्यते ।

हा (જવું) जिहीते । जहे । हाता । हास्यते ।

આ ધાતુઓનાં રૂપ

' मा ' (માપવું, તુલના કરવી)

१ लट् = १ मिमीते, मिमाते, मिमते । २ मिमीषे, मिमाथे, मिमीध्वे । ३ मिमे, मिमीवहे मिमीमहे ॥

२ लोट् = १ मिमीताम्, मिमाताम्, मिमताम् । २ मिमीष्व, मिमाथाम्, मिमीध्वम् । ३ मिमै, मिमावहै, मिमामहै ॥

३ लङ् = १ अमिमीत, अमिमाताम्, अमिमत । २ अमिमीथा, अमिमाथाम्, अमिमीध्वम् । ३ अमिमि, अमिमीवहि, अमिमीमहि ॥

४ लिङ् = १ मिमीत, मिमीयाताम्, मिमीरन् । २ मिमीथा, मिमीयाथाम्, मिमीध्वम् । ३ मिमीय, मिमीवहि, मिमीमहि ॥

' हा ' (ત્યાગ કરવો)

१ लट् = १ जिहीते, जिहाते, जिहते । २ जिहीषे, जिहाथे, जिहीध्वे । ३ जिहे, जिहीवहे, जिहीमहे ॥

પાઠક આ પ્રમાણે આત્મનેપદના રૂપ બનાવી શકશે.

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ स धान्यं मिमीते । अहं घृतं न अमिमि । त्वं मिमीष्व । ते भूमिं मिमताम् ॥

—:o:—

પાઠ ૧૫

तृतीय ગણુ ઉભયપદના ધાતુ.

दा (આપવું) ददाति, दत्ते । ददौ, ददे । दाता । दास्यति-ते ।
धा (ધારણ-પોષણ કરવું) दधाति, धत्ते । दधौ, दधे । धाता । धास्यति-ते ।
निज् (શુદ્ધ કરવું) नेनेक्ति, नेनिक्ते । निनेज, निनिजे । नेक्ता । नेक्ष्यति-ते ।
भृ (ધારણ-પોષણ કરવું) बिभर्ति, बिभृते । बभार, बभ्रे, बिभरांचकार चक्रे । भर्ता । भरिष्यति-ते ।
विज् (જુદા થવું) वेवेक्ति, वेविक्ते । विवेज, विविजे । वेक्ता, । वेक्ष्यति-ते
विष् (વ્યાપ્ત થવું) वेवेष्टि, वेविष्टे । विवेष, विविषे । वेष्टा । वेक्ष्यति-ते ।

ધાતુઓનાં રૂપ.

लट् = (परस्मैपद) १ ददाति, दत्तः, ददति । २ ददासि, दत्थः, दत्थ । ३ ददामि, दद्वः, दद्मः ॥

(आत्मनेपद) = १ दत्ते, ददाते, ददते । २ दत्से, ददाथे, दद्ध्वे । ३ ददे, दद्वहे, दद्महे ॥

लोट् = (परस्मैपद) १ ददातु, दत्ताम्, ददतु । २ देहि, दत्तम्, दत्त । ३ ददानि, ददाव, ददाम ॥

(आत्मनेपद) = १ दत्ताम्, ददाताम्, ददताम्, । २ दत्स्व, ददाथाम्, दद्ध्वम् । ३ ददै, ददावहै, ददामहै ॥

लङ् = (परस्मैपद) १ अददात्, अदत्ताम्, अददुः । २ अददाः, अदत्तम्, अदत्त । ३ अददाम्, अदद्व, अदद्म ॥

(आत्मनेपद) १ अदत्त, अददाताम्, अददत । २ अदत्थाः, अददाथाम्, अदद्ध्वम्, । ३ अददि, अदद्वहि, अदद्महि ॥

'भृ' (ધારણ પોષણ કરવું)

लट् = (परस्मैपद) बिभर्ति, बिभृतः, बिभ्रति । २ बिभर्षि, बिभृथः, बिभृथ । ३ बिभर्मि, बिभृवः, बिभृमः ॥

(आत्मनेपद) = १ बिभृते, बिभ्राते, बिभ्रते । २ बिभृषे, बिभ्राथे, बिभृध्वे । ३ बिभ्रे, बिभृवहे, बिभृमहे ॥

लोट् = (परस्मैपद) १ बिभर्तु, बिभृताम्, बिभ्रतु । २ बिभृहि, बिभृतम्, बिभृत । ३ बिभराणि, बिभराव, बिभराम ॥

(आत्मनेपद)=१ बिभृताम्, बिभ्राताम्, बिभ्रताम्, २ बिभृष्व, बिभ्राथाम्, बिभृध्वम् । ३ बिभरै, बिभरावहै, बिभरामहै ॥

પાઠક આ પ્રમાણે રૂપ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે.

संस्कृत-वाक्यानि

१ स मह्यं धनं ददाति । से तुभ्यं किं ददति ? राजा मह्यं सुवर्णस्यालंकारं अददात् ।

२ त्वं तस्य मूल्यं अधुना एव देहि । अहं तस्मै पुस्तकं ददामि । त्वं तस्मै किं ददासि ?

३ ईश्वरः स्थिरचरं सर्वं जगत् स्वशक्त्या बिभर्ति । त्वं किं बिभर्षि ? यथा राजा राष्ट्रं बिभर्ति तथा गृहस्थाः गृहं बिभ्रति ।

પાઠક આ પ્રમાણે વાક્યોની રચના કરી શકશે. અહિ તૃતીય ગણનો વિચાર સમાપ્ત થાય છે.

સંધિ કરેલા વાક્યો.

१ यजमानो यज्ञे जुहोत्याहुतीः । आहुतीर्यजमानो जुहोति यज्ञे । यज्ञे यजमान आहुतीर्जुहोति । आहुतीर्जुहोति यजमानो यज्ञे । यजमानो जुहोति यज्ञे आहुतीः ।

२ अहं चोराच्च बिभेमि । न बिभेम्यहं चोरात् । बिभेमि नाहं चोरात् । अहं बिभेमि न चोरात् । बिभेम्यहं न चोरात् ।

३ स व्याघ्रादपि न बिभेति । न बिभेति स व्याघ्रादपि । व्याघ्रादपि स न बिभेति ।

—:*:—

पाठ १६

(महाभारत विराट् पर्व अ० ५)

वैशंपायन उवाच ।

ते वीरा बद्धनिस्त्रिंशास्तथा बद्धकलापिनः ।
बद्धगोधांगुलित्राणाः कालिंदीमभितो ययुः ॥ १ ॥
ततस्ते दक्षिणं तीरमन्वगच्छन्पदातयः ।
निवृत्तवनवासा हि स्वराष्ट्रंप्रेप्सवस्तदा ।
वसन्तो गिरिदुर्गेषु वनदुर्गेषु धन्विनः ॥ २ ॥
विध्यन्तो मृगजातानि महेष्वासा महाबलाः ।
उत्तरेण दशार्णांस्ते पंचालान्दक्षिणेन च ॥ ३ ॥

वैशम्पायनः उवाच अब्रवीत् = ते पांडवाः वीराः वीरपुरुषाः, बद्धनिस्त्रिंशाः बद्धखड्गाः, तथा बद्धकलापिनः बद्धकेशपाशाः, बद्धगोधांगुलित्राणाः गोधाचर्मणः अंगुलित्राणं बद्धं यैः ते, कालिन्दीं नदीं अभितः अभिमुखं कृत्वा ययुः जग्मुः ॥ १ ॥ ततः अनंतरं ते पदातयः एव पद्भ्यां एव गच्छन्तः कालिंदीनद्याः दक्षिणं तीरं अन्वगच्छन् अगच्छन् । तदा ते पांडवा निवृत्तवनवासाः वनवासात् निवृत्ताः स्वराष्ट्रं स्वकीयराज्यं प्रेप्सवः प्रकर्षेण इच्छवः गिरिदुर्गेषु पर्वतस्थानेषु वनदुर्गेषु वनदुर्गमस्थानेषु वसन्तः ॥ २ ॥ ते महेष्वासाः महाधनुर्धारिणः महाबलाः महाशक्तयः वनेषु मृगजातानि

अन्तरेण यकृल्लोमाञ्शूरसेनांश्च पांडवाः ।
लुब्धा ब्रुवाणा मत्स्यस्य विषयं प्राविशन्वनात् ॥ ४ ॥
धन्विनो बद्धनिस्त्रिंशा विवर्णाः श्मश्रुधारिणः ।
ततो जनपदं प्राप्य कृष्णा राजानमब्रवीत् ॥ ५ ॥
पश्यैकपद्यो दृश्यन्ते क्षेत्राणि विविधानि च ।
व्यक्तं दूरे विराटस्य राजधानी भविष्यति ॥ ६ ॥
वसामेहापरां रात्रीं बलवान्मे परिश्रमः ।

मृगसमूहान् शरैः विध्यन्तः ते उत्तरेण दशार्णान् देशान् तथा दक्षिणेन पंचालान् देशान् ॥ ३ ॥ अन्तरेण च यकृल्लोमान् शूरसेनान् देशान् कृत्वा ' वयं लुब्धाः लुब्धकाः व्याधाः ' इति ब्रुवाणाः कथयन्तः वनात् मत्स्यस्य विषयं देशं प्राविशन् प्रविष्टाः ॥ ४ ॥ धन्विनः धनुष्मन्तः बद्ध-निस्त्रिंशाः खड्गधारिणः विवर्णाः शोभनवर्णरहिताः श्मश्रुधारिणः ते पांडवाः आसन् । ततः मत्स्यस्य नगरं प्राप्य राजानं धर्म-राजानं कृष्णा द्रौपदी अब्रवीत् कथयामास ॥ ५ ॥ पश्य एकपद्यः एकपादपरिमिताः मार्गाः एकपद्यः पद्व्यः दृश्यन्ते, अवलोक्यन्ते, विविधानि च क्षेत्राणि च दृश्यन्ते, अतः अनेन चिन्हेन व्यक्तं स्पष्टं भवति यत् विराटस्य राज्ञः राजधानी राजनगरी दूरे एव भविष्यति ॥ ६ ॥ अतः इह एव अपरां रात्रिं वसामः, यतः मे बलवान् परिश्रमः जातः ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

धनंजय समुद्यम्य पाञ्चालीं वह भारत ।
राजधान्यां निवत्स्यामो विमुक्ताश्च वनादितः ॥७॥

वैशंपायन उवाच ।

तामादायार्जुनस्तूर्णं द्रौपदीं गजराडिव ।
संप्राप्य नगराभ्यासमवतारयदर्जुनः ॥ ८ ॥
स राजधानीं संप्राप्य कौन्तेयोऽर्जुनमब्रवीत् ।
क्वायुधानि समासज्य प्रवेक्ष्यामः पुरं वयम् ॥ ९ ॥
सायुधाश्च प्रवेक्ष्यामो वयं तात पुरं यदि ।
समुद्वेगं जनस्यास्य करिष्यामो न संशयः ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच– हे भारत धनंजय अर्जुन ! त्वं पांचालीं द्रौपदीं समुद्यम्य वह। इतः वनात् अस्मात् अरण्यात् विमुक्ताः च राजधान्यां निवत्स्यामः ॥ ७ ॥ वैशंपायन उवाच– अर्जुनः गजराट् इव तूर्णं सत्वरं तां द्रौपदीं आदाय गृहीत्वा नगराभ्यासं नगरसमीपं संप्राप्य अर्जुनः तां अवातारयत् ॥८॥ सः धर्मराजः कौंतेयः कुन्तीपुत्रः राजधानीं संप्राप्य अर्जुनं अब्रवीत् । आयुधानि क्व समासज्य स्थापयित्वा वयं पुरं प्रवेक्ष्यामः ? ॥ ९ ॥ हे तात ! यदि वयं सायुधाः आयुधैः सहिताः पुरं प्रवेक्ष्यामः तर्हि अस्य जनस्य समुद्वेगं करिष्यामः

गाण्डीवं च महद्वाढं लोके च विदितं नृणाम् ।
तच्चेदायुधमादाय गच्छामो नगरं वयम् ॥ ११ ॥
ततो द्वादश वर्षाणि प्रवेष्टव्यं वने पुनः ।
एकस्मिन्नपि विज्ञाते प्रतिज्ञातं हि नस्तथा ॥ १२ ॥

अत्र न संशयः । ॥ १० ॥ गांडीवं गांडीवनामकं धनुः महद्वाढं अतिदृढं अस्ति लोके च नृणां मनुष्याणां तत्सर्वं विदितं प्रसिद्धं अस्ति । तत् आयुधं आदाय वयं नगरं गच्छामः चेत् ॥ ११ ॥ ततः एकस्मिन् अपि विज्ञाते पुनः अस्माभिः वने द्वादशवर्षाणि प्रवेष्टव्यं भविष्यति यतः तथा नः प्रतिज्ञातम्, तथा अस्माभिः प्रतिज्ञा कृता ॥ १२ ॥

समासाः ।

१ बद्धनिस्त्रिंशाः–बद्धाः निस्त्रिंशाः यैः ।
२ बद्धगोधांगुलित्राणाः = बद्धानि गोधांगुलित्राणानि यैः ।
३ निवृत्तवनवासाः = वनवासात् निवृत्ताः ।
४ स्वराष्ट्रं = स्वस्य राष्ट्रम् ।
५ सायुधाः = आयुधैः सहिताः ।
६ द्वादशवर्षाणि = द्वादश च तानि वर्षाणि ।

પાઠ ૧૭

પંચમ ગણના ધાતુ.

પંચમ ગણનો વિકરણ પ્રત્યય ' नु ' છે. કે જે પ્રત્યયોની પૂર્વમાં લાગે છે. એ ગણના ધાતુઓના રૂપ નીચે પ્રમાણે થાય છે—

' साध् ' (સાધન કરવું)

१ लट् = १ साध्नोति, साध्नुतः, साध्नुवन्ति । २ साध्नोषि, साध्नुथः, साध्नुथ । ३ साध्नोमि, साध्नुवः, साध्नुमः ॥

२ लोट् = १ साध्नोतु, साध्नुताम्, साध्नुवन्तु । २ साध्नुहि, साध्नुतम्, साध्नुत । ३ साध्नवानि, साध्नवाव, साध्नवाम ॥

३ लङ् = असाध्नोत्, असाध्नुताम्, असाध्नुवन् । २ असाध्नोः, असाध्नुतम्, असाध्नुत । ३ असाध्नवम्, असाध्नुव, असाध्नुम ॥

४ विधिलिङ् = १ साध्नुयात्, साध्नुयाताम्, साध्नुयुः । २ साध्नुयाः, साध्नुयातम्, साध्नुयात । ३ साध्नुयाम्, साध्नुयाव, साध्नुयाम ॥

આ પ્રમાણે પંચમ ગણના બીજા પરસ્મૈપદી ધાતુઓના રૂપ થાય છે. જુઓ—

१ लट् =(' आप् ' ધાતુ) १ आप्नोति, आप्नुतः, आप्नुवन्ति । २ आप्नोषि, आप्नुथः, आप्नुथ । ३ आप्नोमि, आप्नुवः, आप्नुमः ॥

२ लोट् ('राध्' धातु) १ राध्नोतु, राध्नुताम्, राध्नुवन्तु। २ राध्नुहि, राध्नुतम्, राध्नुत। राध्नवानि, राध्नवाव, राध्नवाम ॥

હવે નીચે લખેલા ધાતુ જુઓ—

પંચમ ગણ પરસ્મૈપદના ધાતુ.

आप् (વ્યાપ્ત થવું) आप्नोति। आप। आप्ता। आप्स्यति।
(वि उपसर्गपूर्वक) व्याप्नोति। व्याप। व्याप्ता। व्याप्स्यति।
ऋध् (વધવું) ऋध्नोति। आनर्ध। अर्धिता। अर्धिष्यति।
तृप् (તૃપ્ત થવું) तृप्नोति। ततर्प। तर्पिता। तर्पिष्यति।
दु (દુઃખ આપવું) दुनोति। दुदाव। दोता। दोष्यति।
दृ (હિંસા કરવી) दृणोति। ददार। दर्ता। दरिष्यति।
राध् (સિદ્ધ કરવું, પૂર્ણ કરવું) राध्नोति। रराध। राद्धा। रात्स्यति।
शक् (શક્તિમાન થવું) शक्नोति। शशाक। शक्ता। शक्ष्यति।
साध् (સાધન કરવું, પૂર્ણ કરવું) साध्नोति। ससाध। साद्धा। सात्स्यति।
हि (જવું, વધવું) हिनोति। जिघाय। हेता। हेष्यति।

संस्कृत-वाक्यानि

१ मनुष्यः स्वकीयस्य कर्मणः फलं आप्नोति। बालकः वृक्षस्य फलं न आप्नोत्। स धनं प्राप्नोति।

२ अहं तत्कर्म कर्तुं न शक्नोमि। त्वं शक्ष्यसि किम्?। यः न शक्नोति स तत्र मा गच्छतु।

३ सः साधकः साध्यं साधनेन साघ्नोति । सर्वेऽपि तथैव साघ्नुवन्तु ।

४ त्वं कथं तत् राघ्नोषि ? स न अराघ्नोत् । त्वं राघ्नुहि । सः अपि राघ्नोतु ।

—:०-०:—

પાઠ ૧૮

पंचम ગણ આત્મનેપદના ધાતુ.

अश् (વ્યાપ્ત થવું) अश्नुते । आनशे । अशिता, अष्टा । अशिष्यते, अक्ष्यते ।

એના ૨૫ નીચે પ્રમાણે થાય છે—

१ लट् = १ अश्नुते, अश्नुवाते, अश्नुवते । २ अश्नुषे, अश्नुवाथे अश्नुध्वे । ३ अश्नुवे, अश्नुवहे, अश्नुमहे ॥

२ लोट् = १ अश्नुताम्, अश्नुवाताम्, अश्नुवताम् । २ अश्नुष्व, अश्नुवाथाम्, अश्नुध्वम् । ३ अश्नवै, अश्नवावहै, अश्नवामहै ॥

३ लङ् = १ आश्नुत, आश्नुवाताम्, आश्नुवत । २ आश्नुथाः, आश्नुवाथाम्, आश्नुध्वम् । ३ आश्नुवि, आश्नुवहि, आश्नुमहि ॥

४ विधिलिङ् = १ अश्नुवीत, अश्नुवीयाताम्, अश्नुवीरन् ।

२ अश्नुवीथाः, अश्नुवीयाथाम्, अश्नुवीध्वम् ।
३ अश्नुवीय, अश्नुवीवहि, अश्नुवीमहि ॥

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ पुरुषः अन्नं सायं-प्रातः अश्नुते । स्त्रीपुरुषौ फलानि अश्नुवीत । सर्वे बालकाः मिष्टं अश्नुवते ।

२ स भोजनं अद्य अश्नुताम् । त्वं अन्नं अद्य मा अश्नुथाः । यूयं फलानि अश्नुध्वम् ।

पंचम गणु ઉભયપદના ધાતુ.

कृ (હિંસા કરવી) कृणोति, कृणुते । चकार, चक्रे । कर्ता । करिष्यति-ते

चि (એકઠું કરવું) चिनोति, चिनुते । चिकाय, चिक्ये, चिचाय, चिच्ये । चेता । चेष्यति-ते ।

धु (હલાવવું) धुनोति, धुनुते । दुधाव, दुधुवे । धोता । धोष्यति-ते ।

वृ (વરવું, પસંદ કરવું) वृणोति, वृणुते । ववार, वव्रे । वरिता, वरीता । वरिष्यति-ते ।

शि (તીક્ષ્ણ કરવું) शिनोति, शिनुते । शिशाय, शिश्ये । शेता । शेष्यति-ते ।

सि (બાંધવું) सिनोति, सिनुते । सिषाय, सिष्ये, सेता । सेष्यति ते ।

सु (અભિષેક કરવો, રસ કાઢવો) सुनोति, सुनुते । सुषाव, सुषुवे । सोता । सोष्यति-ते ।

स्तृ (ઢાંકવું) स्तृणोति, स्तृणुते । तस्तार, तस्तरे । स्तर्ता । स्तरिष्यति ते ।

પાઠ ૧૯

ઉભયપદી ધાતુઓના રૂપ

' चि ' (એકઠું કરવું)

लट् (परस्मैपद) = १ चिनोति, चिनुतः, चिन्वन्ति। २ चिनोषि, चिनुथः, चिनुथ । ३ चिनोमि, चिनुवः, चिनुमः ॥

(आत्मनेपद) = १ चिनुते, चिन्वाते, चिन्वते । २ चिनुषे, चिन्वाथे, चिनुध्वे । ३ चिन्वे, चिनुवहे, चिनुमहे ॥

लोट् (परस्मैपद) = १ चिनोतु, चिनुताम्, चिन्वन्तु। २ चिनु, चिनुतम्, चिनुत । ३ चिनवानि, चिनवाव, चिनवाम॥

(आत्मनेपद) = १ चिनुताम्, चिन्वाताम्, चिन्वताम् । २ चिनुष्व, चिन्वाथाम्, चिनुध्वम् । ३ चिनवै, चिनवावहै, चिनवामहै ॥

लङ् (परस्मैपद) = १ अचिनोत्, अचिनुताम्, अचिन्वन् । २ अचिनो, अचिनुतम्, अचिनुत । ३ अचिनवम्, अचिनुव, अचिनुम ॥

(आत्मनेपद) = १ अचिनुत, अचिन्वाताम्, अचिन्वत । २ अचिनुथा, अचिन्वाथाम्, अचिनुध्वम् । ३ अचिन्वि, अचिनुवहि, अचिनुमहि ॥

विधिलिङ् (परस्मैपद)=१ चिनुयात्, चिनुयाताम्, चिनुयुः ।
२ चिनुयाः, चिनुयातम्, चिनुयात ।
३ चिनुयाम्, चिनुयाव, चिनुयाम ॥
(आत्मनेपद)=१ चिन्वीत, चिन्वीयाताम्, चिन्वीरन् ।
२ चिन्वीथाः, चिन्वीयाथाम्, चिन्वीध्वम् ।
३ चिन्वीय, चिन्वीवहि, चिन्वीमहि ॥

આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત ઉભયપદી ધાતુઓના રૂપ બનાવીને એમનો વાક્યોમાં ઉપયોગ કરો—

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ बालकाः फलानि चिन्वन्ति । सः पुष्पाणि अचिनोत् । अहं अद्य फलानि न चिनोमि ।

२ वायुः वृक्षान् धुनोति । आकाशे वायुः अभ्राणि धुनुते । त्वं कथं एवं वस्त्रं धुनोषि ?

३ पुरुषः कन्यां वृणुते । प्रजाजनाः राजानं राष्ट्राय वृण्वन्ति । त्वं कथं अवृणुथाः ?

४ ब्राह्मणाः सोमं सुन्वन्ति । सः औषधिं असुनोत् । स सुनोतु । त्वं न सुनुहि ।

५ स वस्त्रेण तत् स्तृणोति । पश्य कथं स स्तृणुते । यथा स स्तृणोति तथा त्वमपि स्तृणुहि ।

—:०-०:—

પાઠ ૨૦

(महाभारत उद्योगपर्व, अ० ३८)

अपकृत्य बुद्धिमतो दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ।
दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू याभ्यां हिंसति हिंसितः ॥ ८ ॥
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥ ९ ॥
अनीर्षुर्गुप्तदारश्च संविभागी प्रियंवदः ।
श्लक्ष्णो मधुरवाक् स्त्रीणां न चासां वशगो भवेत् ॥ १० ॥

बुद्धिमतः ज्ञानसंपन्नान् पुरुषान् अपकृत्य पीडयित्वा " अहं दूरस्थः दूरे अवस्थितः अस्मि " अतः अहं सुरक्षितोऽस्मि इति मत्वा नाश्वसेत् न विश्वसेत् । बुद्धिमतः ज्ञानिनः मनुष्यस्य दीर्घौ बाहू, याभ्यां बाहुभ्यां हिंसितः बुद्धिमान् पुरुषः पीडयितारं निश्चयेन हिंसति ॥ ८ ॥ अविश्वस्ते विश्वासरहिते अविश्वासयोग्ये कदाऽपि न विश्वसेत्, विश्वस्ते विश्वासयोग्येऽपि नैव अतिविश्वसेत् न अतिशयेन विश्वसेत् । अतिविश्वासात् यद् भयं उत्पन्नं भवति तत् मूलानि अपि निकृन्तति निःशेषेण छिनत्ति ॥ ९ ॥ अनीर्षुः ईर्ष्यारहितः, गुप्तदारः गुप्ता रक्षिताः दाराः स्त्रियाः धर्मपत्न्यः येन सः गुप्तदारः, संविभागी प्राप्तधनस्य योग्यविभागकर्ता, प्रियंवदः प्रियवादी,

पूजनीया महाभागाः पुण्याश्च गृहदीप्तयः ।
स्त्रियः श्रियो गृहस्योक्तास्तस्माद्रक्ष्या विशेषतः ॥ ११॥
पितुरन्तःपुरं दद्यान्मातुर्दद्यान्महानसम् ।
गोषु चात्मसमं दद्यात्स्वयमेव कृषिं व्रजेत् ॥ १२ ॥
भृत्यैर्वाणिज्यचारं च पुत्रैः सेवेत च द्विजान् ।
अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ॥ १३ ॥
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ।
नित्यं सन्तः कुले जाताः पावकोपमतेजसः ॥ १४ ॥

श्लक्ष्णः कोमलः, स्त्रीणां मधुरवाक् मधुरवचनः, तथापि आसां स्त्रीणां वशगः वशवर्ती न भवेत् ॥ १० ॥ पूजनीयाः महाभागाः महाभाग्यवत्यः, पुण्याः गृहदीप्तयः गृहप्रकाशकाः, स्त्रियः सन्ति, ताः गृहस्य श्रियः एव सन्ति, तस्मात् ताः विशेषतः रक्ष्याः ॥ ११ ॥ अंतःपुरं पितुः दद्यात्, मातुः च महानसं पाकशालां दद्यात्, गोषु आत्मसमं मित्रं दद्यात्, स्वयं एव कृषिं व्रजेत् गच्छेत् ॥ १२ ॥ भृत्यैः परिचारकैः वाणिज्यचारं व्यवहारं सेवेत, द्विजान् पुत्रैः सेवेत । अद्भ्यः जलात् अग्निः, ब्रह्मणः ब्राह्मणात् क्षत्रं क्षत्रियः, अश्मनः प्रस्तरात् लोहं उत्थितम् ॥ १३ ॥ तेषां अग्निक्षत्रियलोहानां तेजः यद्यपि सर्वत्रगं सर्वत्र संचारि वर्तते, तथापि स्वासु योनिषु स्वकीयोत्पत्तिस्थानेषु शाम्यति । कुले जाताः श्रेष्ठ

क्षमावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते ।
यस्य मन्त्रं न जानन्ति बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ये ॥१५॥
स राजा सर्वतश्चक्षुश्चिरमैश्वर्यमश्नुते ।
करिष्यन्न प्रभाषेत कृतान्येव तु दर्शयेत् ॥ १६ ॥
धर्मकामार्थकार्याणि तथा मंत्रो न भिद्यते ।
गिरिपृष्ठमुपारुह्य प्रासादं वा रहोगतः ॥ १७ ॥
अरण्ये निःशलाके वा तत्र मंत्रो विधीयते ।
नासुहृत्परमं मन्त्रं भारताऽर्हति वेदितुम् ॥ १८ ॥

कुले उत्पन्नाः सन्तः पावकोपमतेजसः अग्निवत्प्रकाशकाः ॥ १४ ॥ क्षमावन्तः क्षमायुक्ताः, काष्ठे अग्निः इव, यथा काष्ठे अग्निः अव्यक्तरूपेण भवति तथैव निराकाराः अव्यक्ताः शेरते वसन्ति । बाह्याः अभ्यन्तराश्च ये पुरुषाः यस्य मन्त्रं विचारं न जानन्ति ॥ १५ ॥ स राजा सर्वतश्चक्षुः सर्वत्रदृष्टिः ऐश्वर्यं प्रभुत्वं चिरं चिरकालं अश्नुते प्राप्नोति । करिष्यन् कर्म कर्तुं इच्छन् कदापि न प्रभाषेत, कृतानि एव तु कर्माणि दर्शयेत् ॥ १६ ॥ धर्मकामार्थकार्याणि धर्मार्थकामसंबंधीनि कर्माणि पूर्णतया कृत्वा एव तत्पश्चात् लोकेषु दर्शयितव्यानि । गिरिपृष्ठं पर्वतशिखरं उपारुह्य, आरुह्य, प्रासादं हर्म्यं राजभवनं वा रहोगतः एकान्तस्थाने गतः ॥ १७ ॥ निःशलाके एकान्ते रहसि अरण्ये वा एवंविधे स्थाने मंत्रः गुप्तविचारः

अपण्डितो वाऽपि सुहृत्पंडितो वाऽप्यनात्मवान् ॥
नापरीक्ष्य महीपालः कुर्यात्सचिवमात्मनः ॥ १९ ॥
अमात्ये ह्यर्थलिप्सा च मंत्ररक्षणमेव च ।
कृतानि सर्वकार्याणि यस्य पारिषदा विदुः ॥ २० ॥
धर्मे चार्थे च कामे च स राजा राजसत्तमः ।
गूढमंत्रस्य नृपतेस्तस्य सिद्धिरसंशयम् ॥ २१ ॥
अप्रशस्तानि कार्याणि यो मोहादनुतिष्ठति ।
स तेषां विपरिभ्रंशाद् भ्रश्यते जीवितादपि ॥ २२ ॥

विधीयते क्रियते । हे भारत ! भरतकुलोत्पन्न ! परमं श्रेष्ठं मन्त्रं अमित्रो असुहृद् वेदितुं ज्ञातुं नार्हति ॥ १८ ॥ अपंडितः अज्ञानः वा अपि सुहृत् मित्रं, पंडितो वाऽपि अनात्मवान् आत्मबलरहितः । महीपालः सचिवं मंत्रिणं अपरीक्ष्य परीक्षां न कृत्वा न कुर्यात् ॥ १९ ॥ अमात्ये हि अर्थलिप्सा अर्थलाभेच्छा तथा मंत्ररक्षणं गुह्यविचारस्य रक्षणं तथा च यस्य पारिषदाः सभाः कृतानि एव सर्वकार्याणि विदुः ॥ २० ॥ स राजा धर्मे च अर्थे च कामे च राजसत्तमः राजश्रेष्ठः भवति । गूढमंत्रस्य तस्य नृपतेः असंशयं सिद्धिः भवति ॥ २१ ॥ यः राजा मोहात् अप्रशस्तानि कार्याणि अनुतिष्ठति करोति स तेषां कार्याणां विपरिभ्रंशात् जीवितात् अपि भ्रश्यते

कर्मणां तु प्रशस्तानामनुष्ठानं सुखावहम् ।
तेषामेवाननुष्ठानं पश्चात्तापकरं मतम् ॥ २३ ॥
अनधीत्य यथा वेदान् विप्रः श्राद्धमर्हति ।
एवमश्रुतषाड्गुण्यो न मंत्रं श्रोतुमर्हति ॥ २४ ॥
स्थानवृद्धिक्षयज्ञस्य षाड्गुण्यविदितात्मनः ।
अनवज्ञातशीलस्य स्वाधीना पृथिवी नृप ॥ २५ ॥

॥ २२ ॥ प्रशस्तानां कर्मणां अनुष्ठानं तु सुखावहं सुखकारकम् । तेषां प्रशस्तानां कर्मणां अननुष्ठानं अनुष्ठानस्य अकरणं पश्चात्तापकरं मतम् ॥ २३ ॥ यथा वेदान् अनधीत्य न अधीत्य विप्रः श्राद्धं न अर्हति । एवं एव अश्रुतषाड्गुण्यः षड्गुणानां अपरिज्ञाता मंत्रं श्रोतुं न अर्हति ॥ २४ ॥ हे नृप ! स्थानवृद्धिक्षयज्ञस्य षाड्गुण्यविदितात्मनः षड्गुणज्ञानयुक्तस्य अनवज्ञातशीलस्य प्रशस्तशीलस्य राज्ञः सर्वा अपि पृथिवी स्वाधीना भवति ॥ २५ ॥

समासाः ।

१ अविश्वस्तः = न विश्वस्तः ।
२ गुप्तदारः = गुप्ताः दाराः यस्य ।
३ मधुरवाक् = मधुरा वाक् यस्य ।
४ सर्वत्रगम् = सर्वत्र गच्छति इति ।

५ गिरिपृष्ठम् = गिरेः पृष्ठम् ।
६ गूढमंत्रः = गूढः मंत्रः यस्य ।
७ अश्रुतषाड्गुण्यः = अश्रुतं षाड्गुण्यं येन ।
८ अनवज्ञातशीलः = अनवज्ञातं शीलं यस्य ।

—ः०ः—

પાઠ ૨૧

सप्तम ગણના ધાતુ.

આ सप्तम ગણનું ચિહ્ન 'न' છે અને એ ધાતુના અંતિમ સ્વરની પાછળ તથા અંતિમ વ્યંજનની પૂર્વે ધાતુના વચમાં જ લાગે છે. જેમકે—

हिंस् (હિંસા કરવી) हिंस् + न = हिं (न) स् = हिनस् + ति = हिनस्ति ।

कृन् (કાપવું) कृन् + न = कृ (न) त् = कृणत् = ति = कृणत्ति ।

આ પ્રમાણે રૂપ બને છે, હવે એના રૂપ જુઓ—

'पिष्' (ચૂર્ણ કરવું)

१ लट् = १ पिनष्टि, पिंष्टः, पिंषन्ति । २ पिनक्षि, पिंष्ठः, पिंष्ठ । ३ पिनष्मि, पिंष्व, पिंष्मः ॥

२ लोट् = १ पिनष्टु, पिंष्टाम्, पिंषन्तु । २ पिण्ड्ढि, पिंष्टम्, पिंष्ट । ३ पिनषाणि, पिनषाव, पिनषाम ॥

३ लङ् = १ अपिनट्, अपिंष्टाम्, अपिंषन् । २ अपिनट्,

अपिंष्टम्, अपिंष्ट । ३ अपिनषम्, अपिंष्व, अपिंष्म ॥

४ विधिलिङ् = १ पिंष्यात्, पिंष्याताम्, पिंष्युः । २ पिंष्याः, पिंष्यातम्, पिंष्यात । ३ पिंष्याम्, पिंष्याव, पिंष्याम ॥

' हिंस् ' (હિંસા કરવી)

१ लट् = १ हिनस्ति, हिंस्तः, हिंसन्ति । २ हिनस्सि, हिंस्थः, हिंस्थ । हिनस्मि, हिंस्वः, हिंस्मः ॥

२ लोट् = १ हिनस्तु, हिंस्ताम्, हिंसन्तु । २ हिन्धि, हिंस्तम्, हिंस्त । ३ हिनसानि, हिनसाव, हिनसाम ॥

३ लङ् = १ अहिनत्, अहिंस्ताम्, अहिंसन् । २ अहिनः, अहिंस्तम्, अहिंस्त । ३ अहिनसम्, अहिंस्व, अहिंस्म ॥

४ विधिलिङ् = १ हिंस्यात्, हिंस्याताम्, हिंस्युः । २ हिंस्याः, हिंस्यातम्, हिंस्यात । ३ हिंस्याम्, हिंस्याव, हिंस्याम ॥

' अञ्ज् ' (અંજન કરવું, તેલ ચોપડવું)

१ लट् = १ अनक्ति, अङ्क्तः, अञ्जन्ति । २ अनक्षि, अङ्क्थः, अङ्क्थ । ३ अनज्मि, अञ्ज्वः, अञ्ज्मः ॥

२ लोट् = १ अनक्तु, अङ्क्ताम्, अञ्जन्तु । २ अङ्ग्धि, अङ्क्तम्, अङ्क्त । ३ अनजानि, अनजाव, अनजाम ॥

३ लङ् = १ आनक्, आङ्क्ताम्, आञ्जन् । २ आनक्, आङ्क्तम्, आङ्क्त । ३ आनजम्, आञ्ज्व, आञ्ज्म ॥

४ विधिलिङ् = १ अञ्ज्यात्, अञ्ज्याताम्, अञ्ज्युः । २ अंज्याः, अञ्ज्यातम्, अञ्ज्यात । ३ अञ्ज्याम्, अञ्ज्याव, अञ्ज्याम

सप्तम गण परस्मैपदना धातु.

अञ्ज् (अंजन करवुं, तेल लगाववुं) अनक्ति । आनक् । अङ्क्ता, अञ्जिता । अञ्जिष्यति, अङ्क्ष्यति ।
उन्द् (भींजववुं) उनत्ति । उन्दाञ्चकार । उन्दिता । उन्दिष्यति ।
कृत् (कापवुं) कृणत्ति । चकर्त । कर्तिता । कर्तिष्यति ।
पृच् (संपर्क करवो) पृणक्ति । पपर्च । पर्चिता । पर्चिष्यति ।
भञ्ज् (तोडवुं) भनक्ति । बभञ्ज । भङ्क्ता । भङ्क्ष्यति ।
वृज् (हटाववुं) वृणक्ति । ववर्ज । वर्जिता । वर्जिष्यति ।
शिष् (विशेष थवुं) शिनष्टि । शिशेष । शेष्टा । शेक्ष्यति ।
हिंस् (हिंसा करवी) हिनस्ति । जिहिंस । हिंसिता । हिंसिष्यति ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ व्याधः अरण्ये आरण्यान् पशून् हिनस्ति । त्वं तत्र किं हिनस्सि ? क्षत्रियः प्रजाः मा हिनस्तु । अहं कदापि न हिनस्मि ।

२ भृत्यः धान्यं पिनष्टि । यथा स यंत्रेण पिनष्टि तथा कः हस्तेन पिंष्यात् ?

३ कः काष्ठं कृणत्ति ? त्वष्टा तत्र किं कृणत्ति ? यदा स तत्र कृणत्ति तदा त्वं किं न कृणत्सि ?

४ वायुः वृक्षान्भनक्ति । वायुः सर्वान् वृक्षान् बभञ्ज । त्वं किमर्थं तद् भङ्क्ष्यसि ?

સપ્તમ ગણ આત્મનેપદના ધાતુ.

इन्ध् (પ્રકાશવું) इन्धे । इन्धांचक्रे । इन्धिता । इन्धिष्यते ।
विद् (વિચાર કરવો) विन्ते । विविदे । वेत्ता । वेत्स्यते ।

આ ધાતુઓના રૂપ નીચે પ્રમાણે થાય છે—

'इन्ध्' (પ્રકાશવું)

१ लट् = १ इन्द्धे, इन्धाते, इन्धते । २ इन्त्से, इन्धाते, इन्द्ध्वे । ३ इन्धे, इन्ध्वहे, इन्ध्महे ॥

२ लोट् = १ इन्द्धाम्, इन्धाताम्, इन्धताम् । इन्त्स्व, इन्धाथाम्, इन्द्ध्वम् । ३ इनधै, इनधावहै, इनधामहै ॥

३ लङ् = १ ऐन्द्ध, ऐन्धाताम्, ऐन्धत । २ ऐन्द्धाः, ऐन्धाथाम्, ऐन्द्ध्वम् । ३ ऐन्धि, ऐन्ध्वहि, ऐन्ध्महि ॥

४ विधिलिङ् = १ इन्धीत, इन्धीयाताम्, इन्धीरन् । २ इन्धीथाः, इन्धीयाथाम्, इन्धीध्वम् । ३ इन्धीय, इन्धीवहि, इन्धीमहि ॥

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ ऋत्विजः अग्निं इन्धते । ते पुरुषाः अग्निं ऐन्धत । अहं इन्धे, त्वं इन्त्से, स इन्द्धे ।

२ स विन्ते । राजा विविदे । बालकः वेत्स्यते ।

સપ્તમ ગણના કેવલ આત્મનેપદી ધાતુ બહુ થોડા છે. એટલા માટે હવે ઉભયપદી ધાતુ આપવામાં આવે છે.

સપ્તમ ગણના ઉભયપદી ધાતુ.

क्षुद् (ચૂર્ણ કરવું) क्षुणत्ति, क्षुन्ते । चुक्षोद, चुक्षुदे । क्षोत्स्यति-ते ।

छिद् (છેદન કરવું) छिनत्ति, छिन्ते । चिच्छेद, चिच्छिदे । छेत्ता । छेत्स्यति-ते ।

तृद् (હિંસા કરવી, નિરાદર કરવો) तृणत्ति, तृन्ते । ततर्द, ततृदे । तर्दिता । तर्दिष्यति-ते ।

भिद् (ભેદ કરવો) भिनत्ति, भिन्ते । बिभेद, बिभिदे । भेत्ता । भेत्स्यति ते ।

भुज् (ખાવું, ભોગવવું) भुनक्ति, भुङ्क्ते । बुभोज, बुभुजे । भोक्ता । भोक्ष्यति-ते ।

युज् (જોડવું) युनक्ति, युङ्क्ते । युयोज, युयुजे । योक्ता । योक्ष्यति-ते ।

रिच् (ખાલી કરવું) रिणक्ति, रिङ्क्ते । रिरेच, रिरिचे । रेक्ता रेक्ष्यति ते ।

रुध् (રોકવું, ઘેરવું) रुणद्धि, रुन्धे । रुरोध, रुरुधे । रोद्धा । रोत्स्यति-ते ।

विच् (ભિન્ન થવું) विनक्ति, विङ्क्ते । विवेच, विविचे । वेक्ता । वेक्ष्यति-ते

'युज्' (જોડવું)

लट् (परस्मैपद) = १ युनक्ति, युङ्क्तः, युञ्जन्ति । २ युनक्षि, युङ्क्थः, युङ्क्थ । ३ युनज्मि, युञ्ज्वः, युञ्ज्मः ॥

(आत्मनेपद) = १ युङ्क्ते, युञ्जाते, युञ्जते । २ युङ्क्षे, युञ्जाथे, युङ्ग्ध्वे । ३ युञ्जे, युञ्ज्वहे, युञ्ज्महे ॥

लोट् = (परस्मैपद) १ युनक्तु, युङ्क्ताम्, युञ्जन्तु । २ युङ्ग्धि, युङ्क्तम्, युङ्क्त । ३ युनजानि, युनजाव, युनजाम ॥

(आत्मनेपद) = १ युङ्क्ताम्, युञ्जाताम्, युञ्जताम् । २ युङ्क्ष्व, युञ्जाथाम्, युङ्ग्ध्वम् । ३ युनजै, युनजावहै, युनजामहै ॥

लङ् (परस्मैपद) = १ अयुनक्, अयुङ्क्ताम्, अयुञ्जन् ।
२ अयुनक्, अयुङ्क्तम्, अयुङ्क्त । ३ अयुनजम्, अयुञ्ज्व, अयुञ्ज्म ॥

(आत्मनेपद) = १ अयुङ्क्त, अयुञ्जाताम्, अयुञ्जत ।
२ अयुङ्क्था, अयुञ्जाथाम्, अयुङ्ग्ध्वम् । ३ अयुञ्जि- अयुञ्ज्वहि, अयुञ्ज्महि ॥

विधिलिङ् (परस्मैपद) = १ युञ्ज्यात्, युञ्ज्याताम्, युञ्ज्युः ।
२ युञ्ज्याः, युञ्ज्यातम्, युञ्ज्यात । ३ युञ्ज्याम्, युञ्ज्याव, युञ्ज्याम ।

आत्मनेपद) = १ युंजीत, युंजीयाताम्, युंजीरन् । २ युंजीथाः, युंजीयाथाम्, युंजीध्वम् । ३ युंजीय, युंजीवहि, युंजीमहि ॥

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ त्वं शुंठीं क्षुणत्सि किम् ? अहं शुंठीं न क्षुणद्मि परंतु धान्यं क्षुणद्मि ।

२ कः वृक्षस्य शाखां छिनत्ति ? किमर्थं स एवं वृक्षान् छिनत्ति । कः श्वः छेत्स्यते ।

३ सर्वे पुरुषाः तत्र अन्नं भुंजन्ति, स्त्रियः कुत्र अन्नं भुंजते ? बालकैः कदा अन्नं खादितम् ?

४ स तत्र जलं रुणद्धि । गोपाः सर्वानपि पशून् रुन्धन्ति । मार्गे सैनिकान् कः रोत्स्यति ?

५ योगी स्वकीयं मनः परमात्मनि युनक्ति । सः मनः चित्तस्था युङ्क्ते ।

પાઠ ૨૨

(म० भा० उद्योग पर्व अ० ३८)

अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्वाऽन्ववेक्षिणः ।
आत्मप्रत्ययकोशस्य वसुदैव वसुंधरा ॥ २६ ॥
नाममात्रेण तुष्येत छत्रेण च महीपतिः ।
भृत्येभ्यो विसृजेदर्थान्नैकः सर्वहरो भवेत् ॥ २७ ॥
ब्राह्मणं ब्राह्मणो वेद भर्ता वेद स्त्रियं तथा ।
अमात्यं नृपतिर्वेद राजा राजानमेव च ॥ २८ ॥
न शत्रुर्वशमापन्नो मोक्तव्यो वध्यतां गतः ।

अमोघक्रोधहर्षस्य अव्यर्थक्रोधहर्षस्य यस्य क्रोधः हर्षश्च न व्यर्थः तस्य, स्वयं कर्म कृत्वा अन्ववेक्षिणः अन्वीक्षणं कुर्वतः निरीक्षणं कुर्वतः आत्मप्रत्ययकोशस्य स्वकीयकोशस्य प्रत्यक्षं कुर्वतः वसुंधरा वसुदा धनदा नित्यं भवति ॥ २६ ॥ नाममात्रेण छत्रेण च महीपतिः तुष्येत । भृत्येभ्यः अर्थान् धनानि विसृजेत् दद्यात् । एक एव सर्वहरः सर्वधनहारकः न भवेत् ॥२७॥ ब्राह्मणः ब्राह्मणं वेद जानाति, तथा भर्ता पतिः स्त्रियं धर्मपत्नीं वेद, नृपतिः राजा अमात्यं मंत्रिणं वेद, तथा राजा अन्यं राजानं वेद ॥ २८ ॥ शत्रुः यदि वशं आपन्नः

न्यग्भूत्वा पर्युपासीत वध्यं हन्याद् बले सति ।
अहताद्धि भयं तस्माज्जायते न चिरादिव ॥ २९ ॥
दैवतेषु प्रयत्नेन राजसु ब्राह्मणेषु च ।
नियंतव्यः सदा क्रोधो वृद्धबालातुरेषु च ॥ ३० ॥
निरर्थं कलहं प्राज्ञो वर्जयेन्मूढसेवितम् ।
कीर्तिं च लभते लोके न चानर्थेन युज्यते ॥ ३१ ॥
प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः ।
न तं भर्तारमिच्छन्ति षण्ढं पतिमिव स्त्रियः ॥ ३२ ॥

प्राप्तः वध्यतां च गतः स कदापि न मोक्तव्यः । तं वध्यं शत्रुं बले सति स्वकीये बले सति हन्यात् एव अन्यथा स न्यक् भूत्वा पुनः अभिमुखो भूत्वा पर्युपासीत आक्रमणं करिष्यति अतः अवश्यमेव वशगतः शत्रुः हन्तव्यः । हि अहतात् तस्मात् शत्रोः न चिरात् शीघ्रमेव भयं जायते ॥२९॥ प्रयत्नेन दैवतेषु राजसु ब्राह्मणेषु च वृद्धबालातुरेषु स्थविर-बालकरोगिषु च क्रोधः सदा नियंतव्यः न कर्तव्यः ॥३०॥ मूढसेवितं मूर्खप्रयुक्तं निरर्थं अर्थहीनं कलहं प्राज्ञः ज्ञानी वर्जयेत् । तेन लोके कीर्तिं लभते, अनर्थेन च न युज्यते अर्थेन लाभेन च युक्तो भवति ॥ ३१ ॥ यस्य प्रसादः संतोषः निष्फलः फलरहितः, क्रोधः च अपि निरर्थकः तं भर्तारं राजानं प्रजाः न इच्छन्ति यथा स्त्रियः षण्ढं पतिं न

न बुद्धिर्धनलाभाय न जाड्यमसमृद्धये ।
लोकपर्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः ॥ ३३ ॥
विद्याशीलवयोवृद्धान् बुद्धिवृद्धांश्च भारत ।
धनाभिजातवृद्धांश्च नित्यं मूढोऽवमन्यते ॥ ३४ ॥
अनार्यवृत्तमप्राज्ञमसूयकमधार्मिकम् ।
अनर्थाः क्षिप्रमायान्ति वाग्दुष्टं क्रोधनं तथा ॥ ३५ ॥
अविसंवादनं दानं समयस्याव्यतिक्रमः ।
आवर्तयन्ति भूतानि सम्यक्प्रणिहिता च वाक् ॥ ३६ ॥

इच्छन्ति ॥ ३२ ॥ केवलं बुद्धिः ज्ञानं धनलाभाय एव सदा न भवति, तथा जाड्यं जडता बुद्धिहीनत्वं असमृद्धये धननाशाय एव सदा न भवति । लोकपर्यायवृत्तान्तं लोक-परलोकव्यवस्थां प्राज्ञः ज्ञानी एव जानाति न इतरः अज्ञः ॥ ३३ ॥ विद्याशीलवयोवृद्धान्, विद्यावृद्धान्, शीलवृद्धान्, वयोवृद्धान्, बुद्धिवृद्धान् च धनाभिजात-वृद्धान् धनवृद्धान् अभिजातवृद्धान्, कुलवृद्धान्, हे भारत ! मूढः एव नित्यं अवमन्यते न प्राज्ञः कदापि एतान् अवमन्यते ॥ ३४ ॥ अनार्यवृत्तं अनार्यवत् दुष्टकर्मकर्तारं अप्राज्ञं प्रज्ञाहीनं, असूयकं, निंदकं, अधार्मिकं, वाग्दुष्टं दुष्टभाषणकर्तारं, तथा क्रोधनं, अनर्थाः क्षिप्रं आयान्ति ॥ ३५ ॥ अविसंवादनं, अविवादः, दानं, समयस्य कालस्य च अव्यतिक्रमः, सम्यक् प्रणिहिता

अविसंवादको दक्षः कृतज्ञो मतिमानृजुः ।
अपि संक्षीणकोशोऽपि लभते परिवारणम् ॥ ३७ ॥
धृतिः शमो दमः शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा ।
मित्राणां चानभिद्रोहः सप्तैताः समिधः श्रियः ॥ ३८ ॥
असंविभागी दुष्टात्मा कृतघ्नो निरपत्रपः ।
तादृङ् नराधिपो लोके वर्जनीयो नराधिप ॥ ३९ ॥
न च रात्रौ सुखं शेते ससर्प इव वेश्मनि ।
यः कोपयति निर्दोषं स दोषोऽभ्यंतरं जनम् ॥ ४० ॥

प्रयुक्ता च वाक् एतानि कृत्यानि भूतानि आवर्तयन्ति समीपं कुर्वन्ति ॥३६॥ अविसंवादकः विवादस्य अकर्ता, दक्षः, कृतज्ञः, मतिमान्, ऋजुः सरलः, एवंविधः राजा यदि अपि संक्षीणकोशो धनहीनः भवति तथापि परिवारणं भृत्यादिपरिवारं लभते प्राप्नोति ॥ ३७ ॥ धृतिः धैर्यं शमः, दमः शौचं, कारुण्यं करुणा दया, अनिष्ठुरा मधुरा वाक्, मित्राणां च अनभिद्रोहः अद्रोहः एताः सप्त श्रियः ऐश्वर्यस्य समिधः सन्ति ॥ ३८ ॥ हे नराधिप ! असंविभागी धनस्य अदाता, दुष्टात्मा, कृतघ्नः, निरपत्रपः निर्लज्जः, तादृक् एवंविधः नराधिपः लोके वर्जनीयः ॥ ३९ ॥ स रात्रौ सुखं न शेते; ससर्पे सर्पयुक्ते वेश्मनि गृहे इव । यः निर्दोषं कोपयति स दोषो अभ्यंतरं

येषु दुष्टेषु दोषः स्याद्योगक्षेमस्य भारत ।
सदा प्रसादनं तेषां देवतानामिवाचरेत् ॥ ४१ ॥
येऽर्थाः स्त्रीषु समायुक्ताः प्रमत्तपतितेषु च ।
ये चानार्ये समासक्ताः सर्वे ते संशयं गताः ॥ ४२ ॥

जनं, अपि नाशयति ॥ ४० ॥ हे भारत ! येषु दुष्टेषु दोषयुक्तेषु योगक्षेमस्य योगक्षेमसंबंधी दोषः स्यात् देवतानां इव तेषां सदा प्रसादनं प्रसन्नत्वं आचरेत् ॥ ४१ ॥ ये अर्थाः स्त्रीषु समायुक्ताः ये प्रमत्तपतितेषु च समासक्ताः, ये च अनार्ये अनार्येण सह समासक्ताः, ते सर्वे अर्थाः संशयं गताः तेषां सिद्धिर्नैव भविष्यति ॥ ४२ ॥

—०—

પાઠ ૨૩

अष्टम ગણના ધાતુ.

अष्टम ગણના ધાતુઓનું ચિન્હ ' उ ' છે તથા એ ધાતુ અને પ્રત્યયની મધ્યમાં લાગે છે. જેમકે—

क्षिण् + उ + ति = क्षिणोति (परस्मैपद)
क्षिण् + उ + ते = क्षिणुते (आत्मनेपद)

अष्टम ગણમા કેવલ પરસ્મૈપદી ધાતુ નથી, અને કેવલ આત્મનેપદી ધાતુ પણ બહુ થોડા છે. ઉભયપદી ધાતુ પણ થોડાજ છે. એટલે ઉભયપદી ધાતુઓનાં રૂપ બતાવવામા આવે છે.

' तन् ' (વિસ્તાર કરવો, ફેલાવવું) ઉભયપદી ધાતુ.

१ लट् (परस्मैपद) १ तनोति, तनुतः, तन्वन्ति । २ तनोषि, तनुथः, तनुथ । ३ तनोमि, तनुवः (तन्वः), तनुमः (तन्मः) ।
(आत्मनेपद) १ तनुते, तन्वाते, तन्वते । २ तनुषे, तन्वाथे, तनुध्वे । ३ तन्वे, तनुवहे (तन्वहे), तनुमहे (तन्महे) ।

२ लोट् (परस्मैपद) १ तनोतु, तनुताम्, तन्वन्तु । २ तनु, तनुतम्, तनुत । ३ तनवानि, तनवाव, तनवाम ॥
(आत्मनेपद) १ तनुताम्, तन्वाताम्, तन्वताम् । २ तनुष्व, तन्वाथाम्, तनुध्वम् । ३ तनवै, तनवावहै, तनवामहै ॥

३ लङ् (परस्मैपद) १ अतनोत्, अतनुताम्, अतन्वन् । २ अतनोः, अतनुतम्, अतनुत । ३ अतनवम्, अतनुव (अतन्व), अतनुम (अतन्म) ॥

(आत्मनेपद) १ अतनुत, अतन्वाताम्, अतन्वत । २ अतनुथाः, अतन्वाथाम्, अतनुध्वम् । ३ अतन्वि, अतनुवहि (अतन्वहि), अतनुमहि (अतन्महि) ॥

४ विधिलिङ् (परस्मैपद) १ तनुयात्, तनुयाताम्, तनुयुः । २ तनुयाः, तनुयातम्, तनुयात । ३ तनुयाम्, तनुयाव, तनुयाम ॥

(आत्मनेपद) १ तन्वीत, तन्वीयाताम्, तन्वीरन् । २ तन्वीथाः, तन्वीयाथाम्, तन्वीध्वम् । ३ तन्वीय, तन्वीवहि, तन्वीमहि ॥

એ પ્રમાણે બીજા ધાતુઓનાં રૂપ બનાવી શકાય છે. કેટલાંક વચનોમાં બે રૂપ બને છે. જે ઉપર બતવિલાં છે. એ પાઠકોના ધ્યાનમાં આવ્યું હશે.

હવે अष्टम ગણના ઉભયપદના ધાતુ જુઓ—

अष्टम ગણ ઉભયપદના ધાતુ.

ऋण् (ગતિ કરવી) ऋणोति, ऋणुते । आनर्ण, आनृणे । अर्णिता । अर्णिष्यति-ते ।

कृ (કરવું) करोति, कुरुते । चकार, चक्रे । कर्ता । करिष्यति-ते

क्षिण् (હિંસા કરવી) क्षिणोति, क्षिणुते । चिक्षेण, चिक्षिणे । क्षेणिता । क्षेणिष्यति-ते ।

तन् (વિસ્તાર કરવો) तनोति, तनुते । ततान, तेने । तनिता, तनिष्यति ते ।

तृण् (ખાવું) तृणोति, तृणुते । ततर्ण । तर्णिता । तर्णिष्यति-ते ।

सन् (આપવું) सनोति, सनुते । ससान, सेने । सनिता । सनिष्यति-ते ।

संस्कृत-वाक्यानि।

१ स यज्ञं तनुते। धर्माध्यक्षौ धर्मं तन्वाते। बालकाः उपवनक्रीडां तन्वन्ति।

२ अहं पठनं करोमि। त्वं किं करोषि? सः करोतु। त्वं कुरु। सः मा करोतु॥

३ सिंहः वने हस्तिनः क्षिणोति। त्वं किमर्थं क्षिणोषि? बालः क्षिणोतु परंतु प्राज्ञः मा क्षिणोतु।

આ પ્રમાણે વાક્ય બનાવી શકાય છે. હવે આત્મનેપદના ધાતુ જુઓ—

અષ્ટમ ગણ આત્મનેપદ ધાતુ.

मन् (જાણવું, વિચાર કરવો) मनुते। मेने। मनिता, मनिष्यते।
वन् (યાચના કરવી) वनुते। ववने। वनिता। वनिष्यते।

१ लट् = १ मनुते, मन्वाते, मन्वते। २ मनुषे, मन्वाथे, मनुध्वे। ३ मन्वे, मनुवहे, मनुमहे॥

२ लोट् = १ मनुताम्, मन्वाताम् मन्वताम्। २ मनुष्व, मन्वाथाम्, मनुध्वम्। ३ मनवै, मनवावहै, मनवामहै॥

३ लङ् = १ अमनुत, अमन्वाताम्, अमन्वत। २ अमनुथाः, अमन्वाथाम्, अमनुध्वम्। ३ अमन्वि, अमनुवहि, अमनुमहि॥

४ विधिलिङ् = १ मन्वीत, मन्वीयाताम्, मन्वीरन्। २ मन्वीथाः, मन्वीयाथाम्, मन्वीध्वम्। ३ मन्वीय, मन्वीवहि, मन्वीमहि॥

આ પ્રમાણે ' वन् ' ધાતુના પણ રૂપ બનાવી શકાય છે, અને એનો વાક્યોમાં ઉપયોગ કરી શકાય છે.

संस्कृत-वाक्यानि

१ वयं सर्वेऽपि मानवाः मनुमहे । मूढः मनुष्यः अपि मनुवे, प्राज्ञस्तु मनुत एव ।

२ याचकः अन्नं वनुते । कः एवं अवनुत । स भिक्षुः वनताम्, परंतु त्वं मा वनुष्व ।

—:*:—

પાઠ २४

નવમ ગણના ધાતુ.

નવમ ગણનું ચિન્હ ' ना ' છે અને તે પ્રત્યયની પૂર્વમાં લાગે છે. જુઓ—

अश् + ना + ति = अश्नाति ।
पुष् + ना + ति = पुष्णाति ।
स्तम्भ् + ना + ति = स्तभ्नाति ।

આ પ્રમાણે આ ધાતુઓનાં રૂપ થાય છે. એના રૂપ બનાવવા ઘણાં સહેલાં છે.

' बन्ध् ' (બાંધવું)

१ लट् = १ बध्नाति, बध्नीतः, बध्नन्ति । २ बध्नासि, बध्नीथः, बध्नीथ । ३ बध्नामि, बध्नीवः, बध्नीमः ॥

२ लोट् = १ बध्नातु, बध्नीताम्, बध्नन्तु। २ बधान, बध्नीतम्, बध्नीत। ३ बध्नानि, बध्नाव, बध्नाम॥

३ लङ् = १ अबध्नात्, अबध्नीताम्, अबध्नन्। २ अबध्नाः, अबध्नीतम्, अबध्नीत। ३ अबध्नाम्, अबध्नीव, अबध्नीम॥

४ विधिलिङ् = १ बध्नीयात्, बध्नीयाताम्, बध्नीयुः। २ बध्नीयाः, बध्नीयातम्, बध्नीयात। ३ बध्नीयाम्, बध्नीयाव, बध्नीयाम॥

આ રીતે પાઠક નીચે લખેલા નવમ ગણના, પરસ્મૈપદી ધાતુઓનાં રૂપ બનાવી શકશે—

नवम गणु परस्मैपदना धातु.

अश् (ભોજન કરવું) अश्नाति। आशा। अशिता। अशिष्यति।
ऋ (જવું) ऋणाति। अरांचकार। अरिता। अरिष्यति।
कुंथ् (દુઃખી થવું) कुथ्नाति। चुकुन्थ। कुंथिता। कुंथिष्यति।
क्लिश् (દુખ ભોગવવું) क्लिश्नाति। चिक्लेश। क्लेशिता, क्लेष्टा, क्लेशिष्यति।
क्षुभ् (ખળભળવું) क्षुभ्नाति। चुक्षोभ। क्षोभिता। क्षोभिष्यति।
गॄ (શબ્દ કરવો) गृणाति। जगार। गरिता। गरिष्यति।
ग्रन्थ् (ગુંથવું, જોડવું) ग्रथ्नाति। जग्रन्थ। ग्रंथिता। ग्रंथिष्यति।
जॄ (ઘરડા થવું) जृणाति। जजार। जरिता, जरीता। जरिष्यति, जरीष्यति।
दॄ (ફાડવું) दृणाति। ददार। दरिता। दरिष्यति।

नभ् (હિંસા કરવી) नभ्नाति । ननाभ । नभिता । नभिष्यति ।
नॄ (લઈ જવું) नृणाति । ननार । नरिता । नारिष्यति ।
पुष् (પુષ્ટ થવું) पुष्णाति । पुपोष । पोष्टा । पोक्ष्यति ।
पॄ (પાલન કરવું) पृणाति । पपार । परिता । परिष्यति ।
बन्ध् (બાંધવું) बध्नाति । बबन्ध । बन्द्धा । भन्त्स्यति ।
भॄ (નિન્દા કરવી, પોષણ કરવું) भृणाति । बभार । भरिता । भरिष्यति ।
मन्थ् (વલોવવું) मथ्नाति । ममन्थ । मन्थिता । मन्थिष्यति ।
मुष् (ચોરી કરવી) मुष्णाति । मुमोष । मोषिता । मोषिष्यति ।
मृद् (દબાવવું) मृद्नाति । ममर्द । मर्दिता । मर्दिष्यति ।
मॄ (હિંસા કરવી) मृणाति । ममार । मरिता । मरिष्यति ।
शॄ (,, ,,) शृणाति । शशार । शरिता । शरिष्यति ।
श्रन्थ् (ઢીલું કરવું, આનંદિત થવું) श्रथ्नाति । शश्रन्थ । श्रन्थिता । श्रन्थिष्यति ।
स्तम्भ् (ધારણ કરવું) स्तभ्नाति । तस्तम्भ । स्तम्भिता । स्तम्भिष्यति ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ जनाः मधुरं अन्नं अश्नन्ति । सर्वे प्राणिनः अन्नं अश्नन्तु । बालकाः प्रथमं अश्नन्तु ।

२ भृत्यः तत्र किमर्थं क्लिश्नाति ? शिष्यः मा क्लिश्नातु । स्त्रियः न क्लिश्नीयुः ।

३ मालाकारः पुष्पाणां मालाः ग्रथ्नाति । त्वं किं ग्रथ्नासि ? यदा स ग्रथ्नाति तदा त्वमपि ग्रथान ।

४ दुर्धेन बालः पुष्णाति । त्वं केन अन्नेन पुष्णासि ? सर्वे मनुष्याः पुष्णन्तु ।

५ चौराः गृहं भित्त्वा धनं मुष्णन्ति । कः अपि मनुष्यः कदापि कस्यापि धनं मा मुष्णातु ।

६ वायुः मेघे उदकं स्तभ्नाति । हिमकालः तडागे उदकं स्तभ्नाति । त्वं नदीजलं स्तभान ।

नवम गणुं आत्मनेपदना धातु.

वृ (सेवन करवुं, वरवुं) वृणीते । वव्रे । वरिता । वरिष्यति ।

आत्मनेपद ।

१ लट् = १ वृणीते, वृणाते. वृणते । २ वृणीषे, वृणाथे, वृणीध्वे । ३ वृणे, वृणीवहे, वृणीमहे ॥

२ लोट् = १ वृणीताम्, वृणाताम्, वृणताम् । २ वृणीष्व, वृणाथाम्, वृणीध्वम् । ३ वृणै, वृणावहै, वृणामहै ॥

३ लङ् = १ अवृणीत, अवृणाताम्, अवृणत । २ अवृणीथाः, अवृणाथाम्, अवृणीध्वम् । ३ अवृणि, अवृणीवहि, अवृणीमहि ॥

४ विधिलिङ् = १ वृणीत, वृणीयाताम्, वृणीरन् । २ वृणीथाः, वृणीयाथाम्, वृणीध्वम् । ३ वृणीय, वृणीवहि, वृणीमहि ॥

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ पुरुषः विद्यां अधीत्य ब्रह्मचर्यं समाप्य गृहाश्रमाय स्त्रियं वृणीते धर्मेण विधिना ।

२ हे शिष्य ! त्वं इदानीं विद्याव्रतस्नातकोऽसि अतः अनुरूपां स्त्रियं वृणीष्व ।

३ सर्वाः प्रजाः राज्यशासनाय सुयोग्यं राजानं वृणते ।

નવમ ગણના ઉભયપદી ધાતુ.

कॄ (હિંસા કરવી) कृणाति, कृणीते ।

क्री (ખરીદવું) क्रीणाति, क्रीणीते । चिक्राय, चिक्रिये । क्रेता । क्रेष्यति-ते ।

ग्रह् (લેવું) गृह्णाति, गृह्णीते । जग्राह, जगृहे । ग्रहीता । ग्रहीष्यति ते ।

ज्ञा (જાણવું) जनाति, जानीते । जज्ञौ, जज्ञे । ज्ञाता । ज्ञास्यति ते ।

धू (કંપવું) धुनाति, धुनीते । दुधाव, दुधुवे । धोता, धविता । धोष्यति-ते ।

पू (પવિત્ર કરવું) पुनाति, पुनीते । पुपाव, पुपुवे । पविता । पविष्यति-ते ।

प्री (સંતુષ્ટ થવું) प्रीणाति, प्रीणीते । पिप्राय, पिप्रिये । प्रेता । प्रेष्यति-ते ।

मी (હિંસા કરવી) मीनाति, मीनीते । ममौ, मिम्ये । माता । मास्यति-ते ।

यु (બાંધન કરવું) युनाति, युनीते। युयाव, युयुवे। योता। योष्यति-ते।

लू (કાપવું) लुनाति, लुनीते। लुलाव, लुलुवे। लविता। लविष्यति-ते।

वृ (વરવું) वृणाति, वृणीते। ववार, वव्रे। वरिता। वरिष्यति-ते।

श्री (રાંધવું) श्रीणाति, श्रीणीते। शिश्राय, शिश्रिये। श्रेता। श्रेष्यति-ते।

सि (બાંધવું) सिनाति, सिनीते। सिषाय, सिष्ये। सेता। सेष्यति-ते।

स्तृ (ઢાંકવું) स्तृणाति, स्तृणीते। तस्तार, तस्तरे। स्तरिता। स्तरिष्यति-ते।

ઉભયપદી ધાતુઓનાં રૂપ.

१ लट् (परस्मैपद) = १ क्रीणाति, क्रीणीतः, क्रीणन्ति। २ क्रीणासि, क्रीणीथः, क्रीणीथ। ३ क्रीणामि, क्रीणीवः, क्रीणीमः॥

(आत्मनेपद) = १ क्रीणीते, क्रीणाते, क्रीणते। २ क्रीणीषे, क्रीणाथे, क्रीणीध्वे। ३ क्रीणे, क्रीणीवहे, क्रीणीमहे॥

२ लोट् (परस्मैपद) = १ क्रीणातु, क्रीणीताम्, क्रीणन्तु। २ क्रीणीहि, क्रीणीतम्, क्रीणीत। ३ क्रीणानि, क्रीणाव, क्रीणाम॥

(आत्मनेपद) = १ क्रीणीताम्, क्रीणाताम्, क्रीणताम्। २ क्रीणीष्व, क्रीणाथाम्, क्रीणीध्वम्। ३ क्रीणै, क्रीणावहै, क्रीणामहै॥

३ लङ् (परस्मैपद) = १ अक्रीणात्, अक्रीणीताम्, अक्रीणन्। २ अक्रीणाः, अक्रीणीतम्, अक्रीणीत । ३ अक्रीणाम्, अक्रीणीव, अक्रीणीम ॥

(आत्मनेपद) = १ अक्रीणीत, अक्रीणाताम्, अक्रीणत। २ अक्रीणीथाः, अक्रीणाथाम्, अक्रीणीध्वम्। ३ अक्रीणि, अक्रीणीवहि, अक्रीणीमहि ॥

४ विधिलिङ् (परस्मैपद) = १ क्रीणीयात्, क्रीणीयाताम्, क्रीणीयुः । २ क्रीणीयाः, क्रीणीयातम्, क्रीणीयात। ३ क्रीणीयाम्, क्रीणीयाव, क्रीणीयाम ॥

(आत्मनेपद) = १ क्रीणीत, क्रीणीयाताम्, क्रीणीरन् । २ क्रीणीथाः, क्रीणीयाथाम्, क्रीणीध्वम्। ३ क्रीणीय, क्रीणीवहि, क्रीणीमहि ॥

संस्कृत-वाक्यानि

१ अहं धान्यं क्रीणामि, त्वं किं क्रीणीषे ? त्वं किं श्वः क्रेष्यसि ? न ह्यहं घृतं अक्रीणम्।

२ अहं जानामि, त्वं जानासि, स जानातु । अहं न अजानम्, यत् त्वं तत्र पुस्तकं अपठः ।

३ अहं ते सौभगत्वाय हस्तं गृह्णामि । ते अन्नं गृह्णन्तु। त्वं किं ग्रहीष्यसि ?

४ वायुः चंपकवनानि धुनाति। त्वं वस्त्रं किं न धोष्यसि ? ते सर्वे काष्ठानि धुनन्ति ।

५ स तां भूमिं जलेन पुनाति । त्वं किं पुनासि ? स मंत्रैः कर्णौ पुनीते । महात्मा आशीर्वादैः सर्वान् पुनातु ।

આ પ્રમાણે વાક્યો બનાવવાં હવે પાઠકોને ઘણાં સુગમ થઈ પડશે. અહીં હવે સંપૂર્ણ ધાતુઓનો વિચાર થઈ ગયો છે. ધાતુઓના રૂપ બનાવવાની અતિસુગમ રીતિ આગળના ભાગમાં આપવામાં આવશે, પાઠક તેને અવશ્ય જુએ અને તેમાંથી અધિક લાભ પ્રાપ્ત કરે.

—o—:—:—o—

પાઠ ૨૫

(महाभारत उद्योगपर्व०, अ० ३९)

धृतराष्ट्र उवाच ।

सर्वं त्वमायतीयुक्तं भाषसे प्राज्ञसंमतम् ।
न चोत्सहे सुतं त्यक्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ९ ॥

विदुर उवाच ।

अतीव गुणसंपन्नो न जातु विनयान्वितः ।
सुसूक्ष्ममपि भूतानामुपमर्दमपेक्षते ॥ १० ॥

धृतराष्ट्र उवाच = त्वं सर्वं प्राज्ञसंमतं प्राज्ञसंमतं आयतीयुक्तं हितकरं भाषसे, तथापि सुतं पुत्रं त्यक्तुं न उत्सहे उत्साहं न धारयामि । अतः सत्यमेव एतत्, यतः धर्मः ततो जयः ॥ ९ ॥ विदुरः उवाच = यः अतीव गुणसंपन्नः गुणैः युक्तः विनयान्वितश्च अस्ति सः भूतानां प्राणिनां

परापवादनिरताः परदुःखोदयेषु च ।
परस्परविरोधे च यतन्ते सततोत्थिताः ॥ ११ ॥
सदोषं दर्शनं येषां संवासे सुमहद्भयम् ।
अर्थादाने महान्दोषः प्रदाने च महद्भयम् ॥ १२ ॥
ये वै भेदनशीलास्तु सकामा निस्त्रपाः शठाः ।
ये पापा इति विख्याताः संवासे परिगर्हिताः ॥ १३ ॥
युक्तांश्चान्यैर्महादोषैर्ये नरास्तान्विवर्जयेत् ।
निवर्तमाने सौहार्दे प्रीतिर्नीचे प्रणश्यति ॥ १४ ॥
या चैव फलनिर्वृत्तिः सौहृदे चैव यत्सुखम् ।

सुसूक्ष्मं अत्यल्पमपि उपमर्दं नाशं न अपेक्षते न इच्छति ॥१०॥ परापवादनिरताः परनिंदारताः दुष्टाः सततोत्थिता सतत-जागरूका भूत्वा परस्परविरोधे परस्परकलहे यतन्ते प्रयतन्ते तथा च परदुःखोदयेषु कर्मसु च प्रयतन्ते ॥ ११ ॥ येषां दर्शनं सदोषं दोषयुक्तं, येषां संवासे च महद्भयं वर्तते, येषां अर्थादाने धनग्रहणे महान् दोषः, येषां धनस्य प्रदाने च महद्भयं वर्तते ते महादुष्टाः सन्ति ॥ १२ ॥ ये वै शठाः खलाः, निस्त्रपाः निर्लज्जाः, सकामाः कामेन सहिताः, तथा भेदनशीलाः विरोधकारकस्वभावाः, ये च पापा इति विख्याताः ते संवासे सहवासे परिगर्हिताः निंदिताः सन्ति। तैः सह मैत्री कदापि न कर्तव्या ॥ १३ ॥ ये अन्यैः महादोषैः युक्ताः

यतते चापवादाय यत्नमारभते क्षये ॥ १५ ॥
अल्पेऽप्यपकृते मोहान्न शांतिमधिगच्छति ।
तादृशैः संगतं नीचैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ॥ १६ ॥
निशम्य निपुणं बुद्ध्या विद्वान्दूराद्विवर्जयेत् ।
यो ज्ञातिमनुगृह्णाति दरिद्रं दीनमातुरम् ॥ १७ ॥
स पुत्रपशुभिर्वृद्धिं श्रेयश्चानंत्यमश्नुते ।
ज्ञातयो वर्धनीयास्तैर्य इच्छन्त्यात्मनः शुभम् ॥ १८ ॥

तान् नरान् सौहृदर्थं विवर्जयेत् । सौहार्दे निवर्तमाने नाशमाने नीचे जने प्रीतिः प्रणश्यति ॥ १४ ॥ या च एव फलनिर्वृत्तिः सौहृदे मित्रत्वे च एव यत्सुखं वर्तते, तत्तु नीचसंगत्या नैव प्राप्नोति । यः अपवादाय निंदाकरणार्थं एव यतते यत्नवान् भवति, क्षये नाशाय एव यत्नं आरभते ॥ १५ ॥ यः च अल्पे अपि अपकृते अपकारे कृते मोहात् कदापि शांतिं न अधिगच्छति प्राप्नोति, तादृशैः नीचैः नृशंसैः दुष्टैः अकृतात्मभिः हीनात्मभिः सह संगतं मित्रत्वम् ॥ १६ ॥ बुद्ध्या विचारशक्त्या निपुणं निशम्य पूर्णं विचार्य विद्वान् पुरुषः दूरात् विवर्जयेत् । तैः दुष्टैः सह मैत्री न कर्तव्या । यः दरिद्रं, दीनं, आतुरं रोगिणं ज्ञातिं अनुगृह्णाति ॥ १७ ॥ स पुत्रपशुभिर्वृद्धिं श्रेयः कल्याणस्य आनन्त्यं अनंतत्वं च अश्नुते प्राप्नोति, य आत्मनः शुभं इच्छति, तैः ज्ञातयः

कुलवृद्धिं च राजेन्द्र तस्मात्साधु समाचर ।
श्रेयसा योक्ष्यते राजन् कुर्वाणो ज्ञातिसत्क्रियाम् ॥१९॥
विगुणा ह्यपि संरक्ष्या ज्ञातयो भरतर्षभ ।
किं पुनर्गुणवन्तस्ते त्वत्प्रसादाभिकांक्षिणः ॥ २० ॥
प्रसादं कुरु वीराणां पाण्डवानां विशांपते ।
दीयतां ग्रामकाः केचित्तेषां वृत्त्यर्थमीश्वर ॥ २१ ॥
एवं लोके यशः प्राप्तं भविष्यति नराधिप ।
वृद्धेन हि त्वया कार्यं पुत्राणां तात शासनम् ॥२२॥

वर्धनीयाः संवर्धनीयाः ॥ १८ ॥ यः कुलवृद्धिं च इच्छति तेन अपि तथैव कर्तव्यम् । हे राजेन्द्र राजश्रेष्ठ ! तस्मात् साधु यथा स्यात् तथा समाचर शोभनं आचरणं कुरु । हे राजन् ! ज्ञातिसत्क्रियां कुर्वाणः श्रेयसा योक्ष्यते कल्याणेन युक्तो भवति ॥ १९ ॥ हे भरतर्षभ भरतश्रेष्ठ ! विगुणाः गुणहीना अपि ज्ञातयः स्वजातिपुरुषाः संरक्ष्याः । किं पुनः त्वत्प्रसादाभिकांक्षिणः तव प्रसादं एव इच्छन्तः ते गुणवन्तः ज्ञातयः रक्षणीया इति वक्तव्यम् ? ॥ २० ॥ हे विशांपते प्रजानां पालक ! वीराणां पांडवानां उपरि प्रसादं कुरु । हे ईश्वर ! राजन् ! तेषां वृत्त्यर्थं केचित् ग्रामकाः ग्रामाः दीयन्ताम् ॥ २१ ॥ हे नराधिप ! एवं लोके यशः प्राप्तं भविष्यति । हे तात ! त्वया वृद्धेन हि पुत्राणां शासनं कार्यम्

मया चापि हितं वाक्यं विद्धि मां त्वद्धितैषिणम् ।
ज्ञातिभिर्विग्रहस्तात न कर्तव्यः शुभार्थिना ।
सुखानि सह भोज्यानि ज्ञातिभिर्भरतर्षभ ॥ २३ ॥

॥ २२ ॥ मया च अपि हितं वाक्यम् । मां त्वद्धितैषिणं तव हितं एव इच्छन्तं मां विद्धि जानीहि । हे तात ! शुभार्थिना शुभं इच्छता पुरुषेण ज्ञातिभिः विग्रहः कलहः न कर्तव्यः । हे भरतर्षभ ! ज्ञातिभिः सह भोज्यानि सह भोजनानि सुखानि सुखकारकानि भवन्ति ॥ २३ ॥

—:o—o:—

पाठ २६

रामायणम् ।

(१)

एवं विलपन्ती सीता तदा वृक्षगतं गृध्रं ददर्श । सा सीता तदा तं गृध्रमुद्वीक्ष्य समाक्रन्दच्च महता शब्देन । "पश्य माम्, रावणस्य वशे गताऽस्मि, पश्य मां, अनाथवत् ह्रियमाणाम् ।"

जटायुस्तु तं शब्दं श्रुत्वा, दृष्ट्वा च तां राक्षसेन ह्रियमाणां, व्याजहार " रावणाधम ! नार्हसि निंदितं कर्म

कर्तुम् । धीरो नैवं कर्म समाचरेत् येन तं परो विगर्हयेत् । यथाऽऽत्मनः दारास्तथा परेषामपि रक्ष्या एव । अहं तु वृद्धः । त्वं तु युवा कवची सशरश्च, किंतु सीतामादाय कुशली नैव गमिष्यसि । " इति ।

एवमुक्तो रावणो अमर्षणशीलः पतगेन्द्रं गृध्रं जटायुं अभिदुद्राव । वातोद्धूतयोर्मेघयोरिव तयोस्तत्र तुमुलः संप्रहारो बभूव । जटायुस्तु तदा तुण्डेन रावणस्य दश बाहूनतिक्रम्य तं अदशत् । दशग्रीवोऽपि सीतां तत्रोत्सृज्य क्रोधाद् मुष्टिभ्यां चरणाभ्यां गृध्रराजमपोथयत्, खड्गेन तस्य पक्षौ पादौ चाच्छिनत् । तदाऽसौ जटायुः धरण्यां पपात ।

रावणेन निहतं गृध्रराजं निरीक्ष्य सीता भृशं विललाप । रावणस्तु तां क्रोशन्तीं केशेषु जग्राह । तदा सर्वं जगत् अंधेन तमसा व्याप्तम् । मत्तगज इव स दशाननस्तामादाय सत्वरं प्रस्थितः । तदा तस्याः शरीरात् पुष्पमाला च्युता धरणीतले पपात । तस्याश्चरणाच्च रत्नभूषितं नूपुरं, कंठाद्धारवलयं च भ्रष्टम् । एवं रावणेन ह्रियमाणायां सीतायां दिवाकरः प्रभारहितो बभूव । यत्र रावणः सीतां पतिव्रतां हरति तत्र धर्मः नास्ति, कुतः सत्यं, आर्जवं अपि च न, इति सर्वाण्यपि भूतानि पर्यदेवयन् ।

सीता रावणेनैवं ह्रियमाणा पंच वानरश्रेष्ठान् गिरिशृंगस्थान् ददर्श । तेषां मध्ये सा कौशेयमुत्तरीयं शुभानि चाभरणानि मुमोच इमे शंसेयू रामायेति । रावणस्तु संभ्रमात्तन्न बुबोध । चापाच्च्युतः शर इव स तामादाय लंकामेव जगाम ।

(२)

रामस्तु मारीचं राक्षसं निहत्य पृष्ठतो निवर्तमानः दीनं शून्यं लक्ष्मणं दृष्ट्वा पर्यपृच्छत् । " हे लक्ष्मण ! कथं वैदेहीं तत्र त्यक्त्वाऽत्रागतोऽसि । " इति ।

लक्ष्मणोऽपि सर्वं यथावृत्तमकथयत् । तच्छ्रुत्वा रामस्त्वरमाणस्ततः स्थानात् स्वाश्रममागत्य तं शून्यं दृष्ट्वा उद्विग्नमानसो बभूव, बहु विललाप च ।

शोकार्णवे निमग्नो रामो वृक्षाद्वृक्षं प्रधावन् नदीनदं गिरींश्च चक्राम । " हा सीते ! क्व गताऽसि " इति कृत्वा पुनः पुनर्बहु विललाप च । शोकेन विह्वलश्चाभवत् ।

लक्ष्मणस्तं प्रश्रितो बहुप्रकारं सान्त्वयामास । तमनादृत्य सोऽपि पुनः पुनः प्राक्रोशत् । "लक्ष्मण ! गच्छायोध्याम्, भद्वचनाद्भरतो वाच्यः । अनुज्ञातोऽसि रामेण, पालय वसुंधराम् । अम्बाश्च सर्वा अपि रक्षणीया इति । "

रामस्य महता शोककरणेन च लक्ष्मणोऽपि दीनो

व्यथितमनाश्च बभूव । उवाच च रामं-- ' हे राम ! यदि त्वं काकुत्स्थो भूत्वाऽपि दुःखं न सहिष्यसे तर्हि कः इतरः प्राकृतोऽल्पसत्वः सहिष्यति ? कस्योपरि आपदो नागच्छन्ति ?'

इति लक्ष्मणवचनं श्रुत्वा रामश्चेतनां प्राप्तः उवाच च लक्ष्मणं " भद्र ! चिन्तयेह केनोपायेन सीतां पश्याव इति । "

तौ रामलक्ष्मणौ वनमन्विष्यन्तौ मृतप्रायं भूमौ पतितं तं जटायुं ददृशतुः । तं दृष्ट्वा रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । " अनेनैव सीता भक्षिता भवेत् । एष राक्षस एव भवेत् । एनं वधिष्ये । " इति ।

गृध्रस्तु रुधिरं वमन्नुवाच-- " यां देवीं त्वं अन्वेषसि सा देवी रावणेन हृता । मम प्राणा अपि तेनैव हृताः । इदमस्य धनुर्भग्नम् । एते शरास्तस्य । एष भग्नो रथः । भवतः शत्रुः मे पक्षौ छित्वा सीतामादाय इत एव लंका प्रस्थितः । " इति ।

इति तस्य भाषणं श्रुत्वा तं गृध्रं परिष्वज्य सलक्ष्मणो रामो बहु रुरोद । उवाच च-- "राज्यं भ्रष्टं, वने वासः, सीताऽपि रावणेन हृता, त्वं अपि मृतः । ईदृशी ममेयं स्थितिः विलपतु । "

तदा गृध्रं मृतं दृष्ट्वा रामो लक्ष्मणमब्रवीत्-- " आहर काष्ठानि, दहाव एनमिति "

एवमुक्त्वा धर्मात्मानौ तं गृध्रशरीरं दीप्तां चितामारोप्य देहतुः । गोदावरीं नदीं गत्वा तस्मै उदकमपि चक्रतुः ।

तदा दक्षिणां दिशं प्रस्थितौ तौ वीरौ रामलक्ष्मणौ किंचिद् दूरं गत्वा तौ कबन्धं नाम राक्षसं आसेदतुः । तं खड्गेन हत्वा किंचिद् दूरमग्रे गत्वा शबर्या आश्रमं तौ अपश्यताम् । सा शबर्यपि रामलक्ष्मणौ दृष्ट्वा तयोः पादौ जग्राह ।

तस्या आतिथ्यं वन्यफलमूलादिकं गृहीत्वा तत्र कंचित्कालं स्थित्वा रामलक्ष्मणौ अग्रे जग्मतुः । केनचित्त्वथ कालेन तौ पम्पासरोवरं प्राप्तौ । पम्पायाः सौन्दर्यं रमणीयतां च दृष्ट्वा रामस्येन्द्रियाणि चकम्पिरे । तत्रत्यां वन्यां शोभां दृष्ट्वा रामः सीताविरहं स्मृत्वा विह्वलोऽभूत् । " हे लक्ष्मण ! सीतया विहीनोऽहं दीनः कथं प्राणान् धारये " इति भृशं रुरोद ।

एवं विलपन्तं लक्ष्मणो राममब्रवीत् । " क एष शोकः ? संस्तम्भ राम ! सर्वथा न भविष्यति रावणः पातालमपि गच्छन् । स्थानं तावल्लभ्यतां पापस्य । सीतां वतो हास्यति निधनं वा गमिष्यति । आर्यपुत्र ! उत्साहं वर्धय । नास्त्युत्साहात्परमं बलम् । सोत्साहस्य हि लोकेषु न किंचिदपि दुर्लभं वर्तते " इति ।

एवं लक्ष्मणेन संबोधितो रामस्त्यक्त्वा शोकं धैर्यमुपागमत्। अतिक्रम्य ततः पम्पां ऋष्यमूकपर्वतस्य समीपं रामलक्ष्मणौ प्राप्तौ वानराणां तत्रत्यानां अधिपेन च दृष्टौ।

सुग्रीवस्तु तौ दृष्ट्वा शंकितोऽभवत्। शंकितं च तं वाक्यकोविदो हनुमानुवाच। "त्यज्यतामेष संभ्रमः। मलयोऽयं गिरिवरः। नेह भयं वालिनः" इति। सुग्रीवस्तूवाच "कस्य न स्याद्भयमेतौ पुरुषोत्तमौ दीर्घबाहू वीर्यवन्तौ वीरौ दृष्ट्वा। शंके वालिप्रहितावेवैतौ भवतः। नात्र विश्वासः संशयश्च। जानीहि भद्र! एतौ शुद्धात्मानौ वा अन्यथेति।"

एवं समादिष्टो हनुमान् ऋष्यमूकात्पुप्लुवे यत्र रामलक्ष्मणौ आस्ताम्। हनुमान् भिक्षुरूपेण तत्र गतो विनीतवदुपागम्य प्रणिपत्य च तौ वाक्यमुवाच॥ "राजर्षिप्रतिमौ तापसौ कथं प्राप्तौ अमुं देशम्? सुग्रीवनामको हि वानरराजो धर्मात्मा विनिकृतो भ्रात्रा दुःखितोऽत्र तिष्ठति। तेन महात्मनाऽहं प्रेषितो हनुमान्नाम वानरोऽस्मि। स हि युवाभ्यां सख्यमिच्छति। अस्य सुग्रीवस्य मां सचिवं जानीतम्। कामगः कामचारी चास्मि। केवलं सुग्रीवप्रियकरणात् ऋष्यमूकपर्वतादिह प्राप्तोऽस्मि। नान्यत् किंचित् कर्तव्यमस्ति।"

इत्येतच्छ्रुत्वा रामो लक्ष्मणमब्रवीत्। "सचिवोऽयं

वानरेन्द्रस्य, समान्तिकमागतोऽस्ति। अनेन कृत्स्नं व्याकरण-मपि पठितमिति दृश्यते; यतः व्याहरतानेन किंचिदपि नापशब्दितम् । " एवमुक्तो लक्ष्मणो हनुमन्तमब्रवीत्– " विदिता हि गुणाः सुग्रीवस्य, तमेव वयं मार्गावः । यत्सुग्रीव-वचनाद् ब्रवीषि तत्कारिष्यावः इति । "

तच्छ्रुत्वा हनूमान्पप्रच्छ " किमर्थं रामः सानुजो घोरं वनमागतः ? " इति हनूमत्प्रश्नं श्रुत्वा लक्ष्मणेन सर्वोऽपि वृत्तान्तः तस्मै निवेदितः। उवाच च– " यस्य प्रसादेन सर्वा इमाः प्रजाः प्रसादयेयुः स एष रामः शरण्यस्य वानरेन्द्रस्य सुग्रीवस्य प्रसादमभिकाङ्क्षते । " इति । करुणमेवं ब्रुवाणं सौमित्रिं हनूमान्प्रत्युवाच । " दिष्ट्या वानरेन्द्रेणेदृशा द्रष्टव्या जितक्रोधा बुद्धिमन्तो जितेन्द्रिया वीराश्च दर्शनमागताः । सोऽपि सुग्रीवो वालिना राज्याद्विभ्रष्टः कृतवैरश्च । हृतदारश्च भ्रात्रा वने त्रस्तो विनिकृतश्च भृशं युवयोः साहाय्यं करिष्यति इति । '

हनूमांस्ततो रामलक्ष्मणौ स्वकीयं पृष्ठं आरोपयामास, ऋष्यमूकपर्वतान्मलयगिरिं गत्वा कपिराजाय सुग्रीवाय राम-लक्ष्मणावागतौ इति निवेदयामास ।

सुग्रीवस्तु प्रीत्या राघवमुवाच– " एष प्रसारितो बाहुर्यदि रोचते मे सख्यम् । बध्यतां ध्रुवा मर्यादा । इति । " उभौ

ततो हस्तौ संपीड्य दीप्यमानमग्निं प्रदक्षिणीचक्रतुः वयस्यत्वं चोपाजग्मतुः। सुप्रीतमनसौ च कपिराघवौ तदाऽन्योन्यमभिवीक्षन्तौ तृप्तिं नाभिगतौ। सुग्रीवस्तदा प्रहृष्टवदनो राममुवाच-- " हृद्यो मे त्वं वयस्यः। एकं नौ सुखं दुःखं च। विदितो हि मे वृत्तान्तः सर्वस्तवास्माद्धनूमतो मन्त्रिवरात्। हे राम! अहं तव भार्यां अचिरादेवानयिष्यामि। तेन दुःखाद्वियोगजान्मुक्तो भविष्यसि। अनुमतो जानामि च ह्रियमाणा सीता मया दृष्टेति। तथैव स्वकीयं उत्तरीयं शोभनान्याभरणानि अत्र त्यक्तानि इति मन्ये। अर्हसीदानीं तानि प्रत्यक्षीकर्तुमिति। "

ततो दृष्ट्वा तु तान्याभरणानि वासांसि च रामश्चन्द्रमा इव नीहारेण बाष्पैः संरुद्धोऽभवत्। " हा प्रिये " इति रुदन् क्षितौ च न्यपतत्। हृदि कृत्वाऽलंकारान् सर्पवद्भृशं निशश्वास। लक्ष्मणं चादर्शयत् पुनः पुनर्भूषणानि। तानि दृष्ट्वा लक्ष्मण उवाच--

नाहं जानामि केयूरे नाहं जानामि कुंडले।
नूपुरे त्वभिजानामि नित्यं पादाभिवंदनात्॥ इति॥

तदनंतरं दुःखितेन रामेण पृष्टोऽपि राक्षससंबंधिनं वृत्तान्तं सुग्रीवः किंचिदपि नाशकद्वक्तुम्। परंतु तदैव स प्रत्--

जानातु यत् " तथा यत्नं करिष्यामि यथा मैथिलीं त्वं शीघ्रं प्राप्स्यसि । "

इत्युक्त्वा सांत्वयामास, च तं-'अलमिदानीं दुःखेन, धैर्यं धारय, मामपि भार्याव्यसनजं दुःखं प्राप्तम् । तथाऽपि न परित्यजे धैर्यम्, न तेषां सुखं भवति ये शोकमनुवर्तन्ते । अतो नैवासि योग्यः शोचितुमिति । '

—:o-o:—

पाठ २७

॥ श्रीशिवराज्याभिषेकः ॥

एष पुण्यदर्शनस्मरणो ' रायगढः ' । अत्रैव किल भरत भू-स्व-राज्यसंस्थापकस्य सुगृहीतनाम्नः श्रीशिवरायस्य राज्याभिषेक-महोत्सवः समजनि ।

गागाभट्टेन क्षेत्रभूमौ महाराजस्य व्रतबन्धो विहितः । अभिषेकमहोत्सवश्च १५९६ मित शालिवाहनशकस्य ज्येष्ठ-मासे शुद्ध-त्रयोदश्यां (६ जून १६७४) दुर्गराजे राजदुर्गे निर्वर्तनीय इति निर्धारितमभूत् ।

अथ समुपागते तस्मिन् प्रशस्तेऽहनि सुमहत् खलु महोत्सव-संविधानमुत्पताके तस्मिन् राजदुर्गे बभूव । असङ्ख्याः खलु

जना महोत्सवदिदृक्षवः प्रतिदिनं राजदुर्गमापुः । वैदेशिका अप्येतस्मिन्नवसरे समुपतस्थुरिति श्रूयते । त्रयोदश सुवर्णभारनिर्मितं महाराजस्य सिंहासनमासीत् । तस्य नातिदूरमेव हैमदण्डोच्छ्रिता श्चित्तिसाम्यमुपलक्षयन्ती सुवर्णमयी तुला संस्थापिताऽऽसीत् । अभिषेक-पात्राणि कलशाश्च सर्वे सुवर्णमया आसन् । राजदुर्गस्य महाद्वारं मङ्गलतोरणेन महार्हेण समलङ्कृतमभूत् । महाद्वारस्योभयतः पार्श्वे कलभद्वयं धौततुरग-द्वयं च स्थापितमासीत् । तत्र विशेषतः कलभयुगं वीक्ष्य ' समुच्छ्रिततमेऽस्मिन् दुर्गपृष्ठे कथङ्कारमिदमानीतं ' इति सर्वे कुतूहलं सविस्मयमावहन्ति स्म । अथ घटिकाद्वयमात्रावशिष्टायां रजन्यां, यथा स्थानस्थितेषु, कलशपाणिष्वष्टामात्येषु, महाराजः सह महिष्या. मुक्तामणिमयोपान्त शुभ्रछत्रवितानं हैमं सिंहासनमारुरोह । ततश्च मोरोपन्त–प्रभृतिभिरष्टामात्यैर्गागाभट्टप्रभृतिभिश्च विप्रवरैर्वेदमन्त्रोच्चारणपूर्वकं सकलसरितां सरित्पतेश्च पावनेनाम्भसा श्री शिवरायः स्वराज्यसिंहासनेऽभिषिक्तः । तत्क्षण एव ' विजयतां क्षत्रियकुलावतंसः श्री शिवछत्रपतिमहाराजः सिंहासनाधीश्वरः ' इति जय-घोषमिश्रितो मङ्गलवाद्यव्यतिकरः सुदूरं दिशो व्याप्यास्थातिष्ठत् ।

अभिषेकादिनादारभ्य ' स्वस्ति- श्रीराज्याभिषेकशक '

-इत्यभिधानेन संवत्सरगणनाऽभिनवा प्रवर्तिता । तस्य साम्प्रतं २७५ तमं वत्सरं विद्यते । सा च ' शिवशक ' इत्यभिधानेन सम्प्रत्युपलक्ष्यते । एतत्प्रसङ्गेन महाराजेन राज्यव्यवहार-कोशं कारयित्वा सर्वा यावनीः पदसंज्ञा निःसारिताः संस्कृताश्च तत्स्थले प्रवर्तिताः । महोत्सवप्रसङ्गेऽस्मिन् द्वात्रिंशल्लक्षाधिक-कोटि- ' होन ' प्रमितो व्ययोऽभूदिति प्राहुः ।

अस्मादभिषेकदिनादारभ्य ' नासौ कोऽपि तस्करनृपः, किन्तु मूर्धाभिषिक्तः सिंहासनाधीश्वरोऽयं सार्वभौमः ' इति सर्वत्र प्रथितं महाराजस्य शासनम् । मुद्रा चास्य प्रणत-सामन्त- चूडामणि-रञ्जिता विराजमाना सर्वैरादि्रयतेस्म—

प्रतिपच्चन्द्ररेखेव वर्धिष्णुर्विश्ववन्दिता ।
शाहासुतस्य मुद्रेयं शिवराजस्य राजते ॥ इति ।

પાઠ ૨૮

आर्यचाणक्यस्य संस्मरणीयानि सूत्राणि ।

१ सुखस्य मूलं धर्मः = સુખનું મૂલ કારણ ધર્મ છે.
२ धर्मस्य मूलं अर्थः = ધર્મનું મૂલ ધન છે.
३ अर्थस्य मूलं राज्यम् = ધનનું મૂલ રાજ્ય છે.
४ राज्यस्य मूलं इन्द्रियजयः = રાજ્યનું મૂલ ઇન્દ્રિયજય છે.
५ इन्द्रियजयस्य मूलं विनयः = ઇન્દ્રિયોના વિજયનું મૂલ સુશિક્ષા છે.
६ विनयस्य मूलं वृद्धोपसेवा = સુશિક્ષા પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન વૃદ્ધોની સેવા છે
७ वृद्धसेवाया विज्ञानं = વૃદ્ધોની સેવા કરવાથી અનુભવ જ્ઞાન મળે છે.
८ विज्ञानेन आत्मानं संपादयेत् = આ અનુભવ જ્ઞાનથી પોતે યુક્ત થવું જોઇએ.
९ संपादितात्मा जितात्मा भवति = અનુભવ જ્ઞાનથી યુક્ત થયેલો પુરુષ મનોનિગ્રહી બને છે.
१० जितात्मा सर्वार्थैः संयुज्यते = મનોનિગ્રહી પુરુષ બધા અર્થોને પ્રાપ્ત કરે છે.
११ अर्थसंपत् प्रकृतिसंपदं करोति = અર્થપ્રાપ્તિ જનપદ સંપત્તિને બનાવે છે.
(प्रकृति–संपद् = જનપદશાસન-અધિકારોનું સ્થાન)
१२ प्रकृतिसंपदा हि अनायकमपि राज्यं नीयते = આમાત્ય

અધિકારીથી મુખ્ય શાસક ન હોય તોપણ રાજ્ય ચલાવી શકાય છે.

१३ प्रकृतिकोपः सर्वकोपेभ्यो गरीयान् = પ્રજાના ક્રોધ બધા ક્રોધોથી ભયંકર હોય છે.

१४ अ-विनीत स्वामि- लाभात् अस्वामिलाभः श्रेयान् = અશિક્ષિત દુઃશીલ રાજા હોય એના કરતાં રાજા ન હોય એ સારૂં છે.

१५ सपाद्य आत्मानं, इच्छेत् सहायवान् = પોતે જ્ઞાનાદિ સંપત્તિ પ્રાપ્ત કર્યાં પછી સહાયકોની અનુકૂલતા પ્રાપ્ત કરવી જોઇએ.

१६ नासहायस्य मन्त्रनिश्चयः = જેની પાસે સહાયક નથી તે કંઇ પણ નિશ્ચય કરી શકતો નથી.

१७ नैकं चक्रं परिभ्रमति = એક ચક્ર ફરતું નથી.

१८ सहाय्यः समसुखदुःखः = જે સુખદુઃખમાં સાથે રહે છે તેને સહાયક કહે છે.

१९ मानी, प्रतिमानिनं आत्मनि, द्वितीयं मन्त्रं उत्पादयेत् = એક માની પુરુષ, બીજા માની પુરુષની સાથે સ્પર્ધામાં બીજું જ ષડ્યંત્ર ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

२० अविनीतं स्नेहमात्रेण न मन्त्रे कुर्वीत = કેવલ પરિચિત છે એ હેતુથી અસંસ્કારી મનુષ્યને પોતાની આયોજનામાં લેવો યોગ્ય નથી.

—:o:—

પાઠ ૨૯

रामायणं सुन्दरकाण्डम्

अथ हनूमान् मनसा रामं प्रणम्य, सहसा समुद्रस्य सन्तरणार्थं उत्पपात। अत्रान्तरे सागरः रामस्य तं दूतं दूरं गन्तुं उद्यतं ज्ञात्वा, तस्य विश्रान्ति चिन्तयामास। स सागरः मैनाकं पर्वतं सत्वरं समुपेत्य प्रोवाच। हे गिरि-श्रेष्ठ! रामकार्यार्थं मारुतिः आकाशमार्गेण गच्छति, अतोऽस्य विश्रान्त्यै त्वं स्वशिखराणि दर्शयितुं अर्हसि। स मैनाकः पर्वतः तथा कृतवान्। मैनाकेन स्वशिखराणि ऊर्ध्वभागे प्रसारितानि।

तानि मार्गे समुन्नतानि शिखराणि दृष्ट्वा, हनूमान् तत् विघ्नं अस्तीति मत्वा, तानि शिखराणि ताडितुं आरब्धवान्। तदा स पर्वतः तं अवदत्। हे कपिश्रेष्ठ! सागरः तव विश्रान्त्यै मां विसृज्य तव प्रीतिं अभिलषति। अतः मम शिरसि किंचित्कालं विश्रामाय स्थातुं अर्हसि।

श्रुत्वा एतत् पर्वतभाषणं हनूमान् प्रत्यभाषत। भ्रातः! मया सागरस्य तव च इयं पूजा गृहीता। मम शरीरे कश्चिदपि परिश्रमः नास्ति। अतः मिथ्या कालक्षेपेण किं कार्यम्? इति उक्त्वा मैनाकं पर्वतं अंगुल्या स्पृष्ट्वा सत्वरं अग्रे जगाम।

अथानेन कर्मणा परितुष्ट इन्द्रः मैनाकस्य वरं प्रादात् । येन तस्य सर्वं वज्रभयं संपूर्णतया विनष्टम् ।

अनन्तरं सुरगणप्रेषिता सुरसा करालरूपं धृत्वा हनुमतः बलं ज्ञातुं सहसा तत्र आगता । सा स्वकीयं मुखं विवृत्य मारुतिं प्रोवाच । दिष्ट्या अद्याहं भोजनं पश्यामि । एतदाकर्ण्य हनुमान् तां प्रत्यवदत् । भद्रे ! किंचित्कालं प्रतीक्षस्व । रामकार्यं कृत्वे स्वयमेव अहं त्वां अभ्येत्य तव मुखे प्रवेक्ष्यामि । तच्छ्रुत्वा साऽब्रवीत् । हे मारुते ! नाहं त्वां अद्य प्राप्तं त्यक्ष्यामि । एतदाकर्ण्य हनूमान् विहस्य प्रोवाच । मुखं प्रसारय । अहं तव आननं प्रविशामि । एवं तेन उक्ता सा दशयोजनं स्वमुखं चकार । एतदवलोक्य हनूमान् क्षणेनैव अंगुष्ठमात्रो भूत्वा तस्या आननं प्रविवेश ।

ततो मनोजवः स हनुमान् तस्या मुखात् बहिः निर्गत्य तां प्रोवाच । हे सुरसे ! मया त्वद्वचः सत्यं कृतम् । सांप्रतं गमनाय अनुमतिं देहि । तत् श्रुत्वा सा देवी स्वेन रूपेण वानरं प्रोवाच । हे वानरश्रेष्ठ ! कार्यसिद्ध्यर्थं यथासुखं गच्छ । एवं हनूमतः सुदुष्करं कर्म दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि " साधु साधु इति " तं प्रशशंसुः ।

ततो मारुतिः रावणस्य लंकां गन्तुं प्रस्थितः । किंचित्

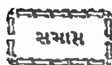
कालात् ऊर्ध्वं स लंकाया उत्तरं द्वारं प्राप्तः। तदा सूर्यः अस्तं गतः।

ततो लंकानगर्याः संरक्षणकर्मणि नियुक्तां राक्षसीं विजित्य लंकां प्रविवेश। निशायां उदिते चन्द्रमसि स कपिः राक्षसानां भवनानि प्रविवेश। रावणस्य अन्तःपुरे प्रविश्य तत्सर्वं दृष्टवान्। तत्र सः सीतां न दृष्ट्वा चिन्तितवान्। इयं सकला लंकापुरी मया दृष्टा, अत्र अपि सीता न दृश्यते, अतः सागरलंघनं वृथैव जातमिति मन्ये।

मया जानकी न दृष्टा इति विषवत् वचनं श्रुत्वा रामो जीवितं त्यक्ष्यति इति व्यक्तम्। अतोऽहं सीतार्थे पुनर्यत्नं करोमि। यदि सा न लब्धा तर्हि रावणस्य वधं करिष्यामि। इति निश्चित्य तस्मात् स्थानात् अशोकवाटिकां जगाम। तस्यां वाटिकायां राक्षसीभिः परिवेष्टितां पीतवसनधारिणीं निर्मलां क्षीणां तपस्विनीं सीतां ददर्श। सैव सीतेति तर्कयामास। स तां दृष्ट्वा आह। नूनं रामो भाग्यवान् यस्य इयं भार्या। एषा अपि भाग्यशालिनी यस्या भर्ता रामचन्द्रः। मयापि अस्या दर्शनेन भाग्यवत्त्वं प्राप्तम्। ततः सोऽचिन्तयत् अस्याः सीताया हेतोः वाली हतः। अस्या एव कारणेन खरदूषणादयो राक्षसा निहताः।

हनूमान मनसि अचिंतयत् । हे सीते ! त्वं धन्या । या सर्वान् भोगान् परित्यज्य निर्जनं वनं प्रविशसि । भर्ता हि नार्या भूषणम् ।

अथ प्रभाते ब्रह्मरक्षसा नं वेदघोषं शुश्राव ।

ભાગ ૯

ૐ

સંસ્કૃત-સ્વયં-શિક્ષક

(સંસ્કૃત-ભાષાનો અભ્યાસ કરવાનો સહેલો ઉપાય)

ભાગ નવમો

લેખક
પં. શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર

સ્વાધ્યાય-મંડળ. પારડી (જિ. સૂરત)

વિક્રમ સંવત્ ૨૦૦૯, ઈ. સ. ૧૯૫૨

સંસ્કૃત ભાષાના ક્રિયાપદોનો
વિશેષ વિચાર

આગળના ભાગોમાં સંસ્કૃત ભાષાના ક્રિયાપદોનો વિચાર સમાપ્ત થઈ ચૂક્યો છે. પરંતુ આ ક્રિયાપદ વિચાર બીજા વિચારો કરતાં કંઈક કઠણ હોવાથી સંક્ષિપ્ત રીતિથી પરંતુ અતિસુબોધ રીતિમાં આ ભાગમાં એ ક્રિયાપદ વિચાર ફરીથી બતાવવાનો ઉદ્દેશ છે, જેથી પાઠકોને આ ક્રિયાપદ વિચાર સારી રીતે સમજાઈ શકે

આશા છે કે પાઠકગણ એનો લાભ ઉઠાવશે

સ્વાધ્યાય-મંડળ
'આનંદાશ્રમ'
પારડી (જિ. સુરત)

લેખક
શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર

મુદ્રક અને પ્રકાશક— વસંત શ્રીપાદ સાતવળેકર
સ્વાધ્યાય-મંડળ, ભારત મુદ્રણાલય,
'આનંદાશ્રમ' પારડી (જિ. સુરત)

સંસ્કૃત-સ્વયં-શિક્ષક

ભાગ નવમો

પાઠ ૧

वर्तमानकाल (लट्)

અત્યાર સુધીના અભ્યાસથી પાઠક ધાતુઓના વર્તમાન, ભૂત, ભવિષ્ય વિગેરેના રૂપ બનાવી શકે છે. તથાપિ અહીં એજ રૂપોને સુગમતા પૂર્વક બનાવવાનો વિધિ ફરી બતાવવાનો છે. પાઠક જાણે છે કે ધાતુઓના દશ ગણ છે અને પ્રત્યેક ધાતુના વર્તમાન (लट्) વિગેરે દશ રૂપ થાય છે. આ દશ लट् વિગેરે લકારોમાં ગણ ચિહ્નોવાળા લકાર આ પ્રમાણે છે—

१ लट् (वर्तमान) .... बोधति ।
२ लोट् (आज्ञार्थ) ... . बोधतु ।
३ लङ् (अनद्यतन भूतकाल) ... ... अबोधत् ।
४ (विधि) लिङ् (विध्यर्थ) .... बोधेत् ।

બીજા ૭ લકારોને ગણની સાથે વિશેષ સંબંધ નથી. અર્થાત્ ઘણું કરીને બીજા બધા લકારોના રૂપ બધા ગણના ધાતુઓના એક સમાન જ હોય છે. જુઓ—

५ लिट् (अनद्यतन परोक्षभूत)...... बुबोध ।
६ लुट् (अनद्यतन-भविष्य) .... बोधिता ।
७ लृट् (भविष्यकाल) .... बोधिष्यति ।
८ लेट् (वैदिक)
आशीर्लिङ् (आशीर्वादार्थ)...... बुध्यात् ।
९ लुङ् (भूतकाल) .... अबुधत् ।
१० लृङ् (हेतुहेतुमद्भावार्थ) .... अबोधिष्यत् ।

આશીર્લિઙ્ ને પૂર્વોક્ત વિધિલિઙ્ સાથે સંબંધ છે. અને લેટ્ કેવલ વેદમાંજ આવે છે, એટલે એના રૂપ બનાવવાના નથી. વેદમાં એના રૂપ છે તેજ જોવાના છે. એટલે એના રૂપ બનાવવાની વિધિ જાણવાની આવશ્યકતા નથી.

પાઠકે અહીં એ વાત યાદ રાખવાની છે કે (૧) લટ્, (૨) લોટ્, (૩) લઙ્ અને (૪) વિધિલિઙ્ આ ચાર લકારોમાં જ ગણના ચિહ્ન લાગે છે, બાકી છ લકારોના રૂપોને ગણચિહ્ન સાથે કોઈ સંબંધ નથી. આટલું યાદ રાખવાથી રૂપ બનાવવામાં ઘણી મહેનત ઓછી થઈ જશે. હવે વર્તમાન કાલના પ્રત્યય જુઓ—

વર્તમાન કાલના પરસ્મૈપદી પ્રત્યય.

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
१ प्रथम पुरुष	ति	तः	अन्ति
२ मध्यम ,,	सि	थः	थ
३ उत्तम ,,	आमि	आवः	आमः

આ પ્રત્યય બધા ગણોના પરસ્મૈપદી વર્તમાનકાલ માટે સરખાજ છે. જુઓ, —

'बुध्' धातु = बोध-ति   बोध तः   बोधन्ति ।
बोध-सि   बोध-थः   बोध-थ ।
बोधामि   बोधावः   बोधामः ।

આ પ્રમાણે દરેક ગણના ધાતુઓને ગણચિહ્ન લગાવીને આ પ્રત્યયો લગાડો તો તેના વર્તમાન કાલના રૂપ બને છે. આ નિયમને ધ્યાનમાં રાખવાથી પાઠક દરેક ધાતુના વર્તમાન કાલના રૂપ સહેલાઇથી બનાવી શકશે. જુઓ—

१ प्रथमगण- (ચિન્હ 'अ') = भू = (भव्) થવું.
१ भवति, भवतः, भवन्ति । २ भवसि, भवथः, भवथ । ३ भवामि, भवावः, भवामः ॥

२ द्वितीयगण- (ચિન્હ નથી) = पा = રક્ષણ કરવું.
१ पाति, पातः, पान्ति । २ पासि, पाथः, पाथ । ३ पामि, पावः, पामः ॥

३ तृतीयगण- (ચિન્હ નથી, પરંતુ ધાતુનો પ્રથમ અક્ષર બેવડાવવામાં આવે છે) दा = આપવું
१ ददाति, दत्तः, ददति । २ ददासि, दत्थः, दत्थ । ३ ददामि, दद्वः, दद्मः ॥

४ चतुर्थगण- (ચિન્હ 'य') = क्रुध् = ક્રોધ કરવો.
१ क्रुध्यति, क्रुध्यतः, क्रुध्यन्ति । २ क्रुध्यसि, क्रुध्यथः, क्रुध्यथ । ३ क्रुध्यामि, क्रुध्यावः, क्रुध्यामः ॥

५ पंचमगण- (ચિન્હ 'नु') = सु = રસ કાઢવો.
१ सुनोति, सुनुतः, सुन्वन्ति । २ सुनोषि, सुनुथः,

सुनुथ । ३ सुनोमि, सुनुवः, सुनुमः ॥

६ षष्ठगण- (ચિન્હ 'अ') = चल् = ચાલવું.

१ चलति, चलतः, चलन्ति । २ चलसि, चलथः, चलथ । ३ चलामि, चलावः, चलामः ॥

७ सप्तमगण- (ચિન્હ 'न') આ ચિન્હ ધાતુની વચમાં આવે છે. हिंस् = હિંસા કરવી.

१ हिनस्ति, हिंस्तः, हिंसन्ति । २ हिनस्सि, हिंस्थः, हिंस्थ । ३ हिनस्मि, हिंस्वः, हिंस्मः ॥

८ अष्टमगण- (ચિન્હ 'उ') तन् = વિસ્તાર કરવો.

१ तनोति, तनुतः, तन्वन्ति । २ तनोषि, तनुथः, तनुथ । ३ तनोमि, तनुवः, तनुमः ॥

९ नवमगण- (ચિન્હ 'ना') बंध् = બાંધવું.

१ बध्नाति, बध्नीतः, बध्नन्ति । २ बध्नासि, बध्नीथः, बध्नीथ । ३ बध्नामि, बध्नीवः, बध्नीमः ॥

१० दशमगण- (ચિન્હ 'अय') चुर् = ચોરવું.

१ चोरयति, चोरयतः, चोरयन्ति । २ चोरयसि, चोरयथ, चोरयथ । ३ चोरयामि, चोरयाव, चोरयाम ॥

જુઓ, આ યુક્તિથી પાઠક બધા ગણના ધાતુઓના વર્તમાનકાલના પરસ્મૈપદી રૂપ બનાવી શકશે. બધા ધાતુઓને માટે એક જ પ્રત્યય છે કેવલ गणचिन्ह જુદાં છે. આ પ્રમાણે સહેલાઈથી ધાતુઓના રૂપ બનાવો.

संस्कृत-वाक्यानि ।

स यत्कथयति तदहं बोधामि। यद्भवति तद्भवतु। ईश्वरः सकलं जगत्पाति । देवदत्तः यज्ञेश्वराय प्रभूतं धनं ददाति । यः पुरुषः क्रुध्यति स कथं मनसः शान्तिं लभेत ? ऋत्विजः यज्ञे सोमं सुन्वन्ति। त्वं कुत्र चलसि ? व्याघ्रः अजं हिनस्ति। त्वं तत्र किं तनोषि ? रश्मिना तमहं बध्नामि । चोरः धनं चोरयति ।

પાઠ ૨

વર્તમાનકાલના આત્મનેપદી પ્રત્યય.

આગળના પાઠમાં વર્તમાનકાલના પરસ્મૈપદી પ્રત્યય બતાવ્યા છે. હવે આ પાઠમાં વર્તમાન કાલના આત્મનેપદી પ્રત્યય બતાવ્યા છે.

વર્તમાનકાલ અને આત્મનેપદ.

(પ્રથમ, ચતુર્થ, ષષ્ઠ અને દશમ ગણને માટે)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
१ प्रथम पुरुष	.... ते	... इते	... अन्ते
२ मध्यम ,,	... से	..इथे	... ध्वे
३ उत्तम ,,	.... ई	.... आवहे	...आमहे

આ પ્રત્યય આગળ કહ્યા પ્રમાણે ધાતુઓને લગાડવાથી આત્મનેપદી રૂપ બને છે. પ્રથમ ધાતુ, એના પછી ગણચિહ્ન અને

सुनुथ । ३ सुनोमि, सुनुवः, सुनुमः ॥

६ षष्ठगण- (ચિન્હ ' अ ') = चल् = ચાલવું.

१ चलति, चलतः, चलन्ति । २ चलसि, चलथः, चलथ । ३ चलामि, चलावः, चलामः ॥

७ सप्तमगण- (ચિન્હ ' न ') આ ચિન્હ ધાતુની વચમાં આવે છે. हिंस् = હિંસા કરવી.

१ हिनस्ति, हिंस्तः, हिंसन्ति । २ हिनस्सि, हिंस्थः, हिंस्थ । ३ हिनस्मि, हिंस्वः, हिंस्मः ॥

८ अष्टमगण (ચિન્હ ' उ ') तन् = વિસ્તાર કરવો.

१ तनोति, तनुतः, तन्वन्ति । २ तनोषि, तनुथः, तनुथ । ३ तनोमि, तनुव, तनुमः ॥

९ नवमगण- (ચિન્હ ' ना ') बंध् = બાંધવું.

१ बध्नाति, बध्नीतः, बध्नन्ति । २ बध्नासि, बध्नीथः, बध्नीथ । ३ बध्नामि, बध्नीवः, बध्नीमः ॥

१० दशमगण- (ચિન્હ ' अय ') चुर् = ચોરવું.

१ चोरयति, चोरयतः, चोरयन्ति । २ चोरयसि, चोरयथः, चोरयथ । ३ चोरयामि, चोरयाव, चोरयाम ॥

જુઓ, આ યુક્તિથી પાઠક બધા ગણના ધાતુઓના વર્તમાન-કાલના પરસ્મૈપદી રૂપ બનાવી શકશે. બધા ધાતુઓને માટે એકજ પ્રત્યય છે કેવલ ગણચિન્હ જુદાં છે. આ પ્રમાણે સહેલાઇથી ધાતુઓના રૂપ બનાવો.

संस्कृत-वाक्यानि ।

स यत्कथयति तदहं बोधामि। यद्भवति तद्भवतु। ईश्वरः सकलं जगत्पाति। देवदत्तः यज्ञेश्वराय प्रभूतं धनं ददाति। यः पुरुषः क्रुध्यति स कथं मनसः शान्तिं लभेत? ऋत्विजः यज्ञे सोमं सुन्वन्ति। त्वं कुत्र चलसि? व्याघ्रः अजं हिनस्ति। त्वं तत्र किं तनोषि? रश्मिना तमहं बध्नामि। चोरः धनं चोरयति।

પાઠ ૨

વર્તમાનકાલના આત્મનેપદી પ્રત્યય.

આગળના પાઠમાં વર્તમાનકાલના પરસ્મૈપદી પ્રત્યય બતાવ્યા છે. હવે આ પાઠમાં વર્તમાન કાલના આત્મનેપદી પ્રત્યય બતાવ્યા છે.

વર્તમાનકાલ અને આત્મનેપદ.
(प्रथम, चतुर्थ, षष्ठ અને दशम ગણુને માટે)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
१ प्रथम पुरुष	.... ते	.... इते	... अन्ते
२ मध्यम ,,	.... से	....इथे	.... ध्वे
३ उत्तम ,,	.... इ	.... आवहे	...आमहे

આ પ્રત્યય આગળ કહ્યા પ્રમાણે ધાતુઓને લગાડવાથી આત્મનેપદી રૂપ બને છે. પ્રથમ ધાતુ, એના પછી ગણચિહ્ન અને

પછી આ પ્રત્યયો લગાડવાથી બધા ગણુના ધાતુઓના આત્મનેપદી રૂપ બને છે, જેમકે—

प्रथमगण (ચિન્હ 'अ')

नी (नय्) (લઈ જવું) १ नय-ते, नये-ते, नयन्ते । २ नय-से, नये-थे, नय-ध्वे । ३ नये, नयावहे, नयामहे ॥

चतुर्थगण (ચિન્હ 'य')

युध् (લડવું) १ युध्यते, युध्येते, युध्यन्ते । २ युध्यसे, युध्येथे, युध्यध्वे । ३ युध्ये, युध्यावहे, युध्यामहे ॥

षष्ठगण (ચિન્હ 'अ')

क्षिप् (ફેંકવું) १ क्षिपते, क्षिपेते, क्षिपन्ते । २ क्षिपसे, क्षिपेथे, क्षिपध्वे । ३ क्षिपे, क्षिपावहे, क्षिपामहे ॥

दशमगण (ચિન્હ 'अय')

चूर्ण् (ચૂર્ણ કરવું) १ चूर्णयते, चूर्णयेते, चूर्णयन्ते । २ चूर्णयसे, चूर्णयेथे, चूर्णयध्वे । ३ चूर्णये, चूर्णयावहे, चूर्णयामहे ॥

આ પ્રમાણે આ ચારગણુના ધાતુઓના રૂપ થાય છે. બાકીના છ ગણુના અર્થાત્ द्वितीय, तृतीय, पञ्चम, सप्तम, अष्टम. અને नवम ગણુના ધાતુઓને માટે નીચે લખેલા પ્રત્યયો છે.

વર્તમાનકાલ, આત્મનેપદી પ્રત્યય.

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
१ प्र० पु०	.... ते	.... अते	.... अते
२ म० पु०	... से	... आथे	... ध्वे
३ उ० पु०	.... ए	.... वहे	.... महे

પૂર્વોક્ત પ્રત્યયોમાં અને આ પ્રત્યયોમાં થોડો જ ફેર છે. પૂર્વ પ્રત્યયના 'इ' ને ઠેકાણે અહીં 'आ' છે, અને બીજો પણ થોડો ભેદ છે. આ પ્રત્યયો द्वितीयगण પછીના બધા ગણો માટે ઘણા ઉપયોગી છે. જેમકે—

द्वितीयगण (ચિન્હ નથી)

आस् (બેસવું) १ आस्ते, आसाते, आसते। २ आस्से, आसाथे, आध्वे। ३ आसे, आस्वहे, आस्महे॥

तृतीयगण (ચિન્હ—ધાતુના પ્રથમાક્ષરનું દ્વિત્વ)

धा (ધારણ કરવું) १ धत्ते, दधाते, दधते। २ धत्से, दधाथे, धद्ध्वे। ३ दधे, दध्वहे, दध्महे॥

पंचमगण (ચિન્હ 'नु')

अश् (વ્યાપ્ત થવું) १ अश्नुते, अश्नुवाते, अश्नुवते। २ अश्नुषे, अश्नुवाथे, अश्नुध्वे। ३ अश्नुवे, अश्नुवहे, अश्नुमहे॥

सप्तमगण (ચિન્હ 'न')

युज् (જોડવું) १ युङ्क्ते, युञ्जाते, युञ्जते। युङ्क्षे, युञ्जाथे, युङ्ग्ध्वे। २ युञ्जे, युञ्ज्वहे, युञ्ज्महे॥

अष्टमगण (ચિન્હ 'उ')

कृ (કરવું) १ कुरुते, कुर्वाते, कुर्वते। २ कुरुषे, कुर्वाथे, कुरुध्वे। ३ कुर्वे, कुर्वहे, कुर्महे॥

नवमगण (ચિન્હ 'ना')

क्री (ખરીદ કરવું) १ क्रीणीते, क्रीणाते, क्रीणते। २ क्रीणीषे, क्रीणाथे, क्रीणीध्वे। ३ क्रीणे, क्रीणीवहे, क्रीणीमहे॥

પાઠક અહીં ધ્યાનથી જુએ કે प्रथम, चतुर्थ, षष्ठ, અને दशम

ગણના ધાતુઓના પ્રત્યયોમાં પરસ્પર ક્યાં સમાનતા છે અને છ ગણના પ્રત્યયોમાં ક્યાં સમાનતા છે. જો પાઠક આ વાત સારી રીતે ધ્યાનમાં રાખશે તો વર્તમાનકાલના પરસ્મૈપદી અને આત્મનેપદી ધાતુઓના રૂપ બનાવવા એમને સહેલાં થઇ પડશે.

संस्कृत-वाक्यानि ।

सैनिकाः समरभूम्यां शस्त्राणि नयन्ते । वयं तत्र जलं नयामहे । राजा किमर्थमेवं क्रुध्यते ? अहं कदापि न क्रुध्ये । स जले प्रस्तरान् क्षिपते । त्वं भूमौ किं क्षिपसे ? स वैद्यः काष्ठानि भैषजार्थं चूर्णयते । स तत्राऽऽस्ते । वयं अत्राऽऽस्महे । त्वं बहुमूल्यं ऊर्णावस्त्रं धत्से । आत्मा शरीरं धत्ते । ईशः सर्वत्राश्नुते । योगी मनः युङ्क्ते । अहं मनः युञ्जे । कर्मकारः कर्म कुरुते । इदानीमहं न किमपि कुर्वे । स धनेन धान्यं क्रीणीते ।

—:o—

પાઠ ૩

(लोट्) आज्ञार्थ

प्रथम, चतुर्थ, षष्ठ, अने दशमगण ના પરસ્મૈપદી ધાતુઓને માટે (लोट्) આજ્ઞાર્થના પ્રત્યય આ પ્રમાણે છે—

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
१ प्र० पु०	.... तु	.... ताम्	.... अन्तु
२ म० पु०	.... ०	.... तम्	.... त
३ उ० पु०	.... आनि	.... आव	.... आम

ધાતુ, गणचिह्न અને આ પ્રત્યય મળીને ઉક્ત ચાર ગણોના આજ્ઞાર્થના પરસ્મૈપદી રૂપ થાય છે જુઓ—

प्रथमगण (ચિન્હ ' अ ')

नी (नय्) (લઈ જવું) १ नयतु, नयताम्, नयन्तु । २ नय, नयतम्, नयत । ३ नयानि, नयाव, नयाम ॥

चतुर्थगण (ચિન્હ ' य ')

तुष् (સંતુષ્ટ થવું) १ तुष्यतु, तुष्यताम्, तुष्यन्तु । २ तुष्य, तुष्यतम्, तुष्यत । ३ तुष्याणि, तुष्याव, तुष्याम ॥

षष्ठगण (ચિન્હ ' अ ')

चल् (ચાલવું) १ चलतु, चलताम्, चलन्तु । २ चल, चलतम्, चलत । ३ चलानि, चलाव, चलाम ॥

दशमगण (ચિન્હ ' अय ')

तड् (તાડન કરવું) १ ताडयतु, ताडयताम्, ताडयन्तु । २ ताडय, ताडयतम्, ताडयत । ३ ताडयानि, ताडयाव, ताडयाम ॥

આ પ્રમાણે પ્રથમ, ચતુર્થ, ષષ્ઠ, અને દશમ ગણના પરસ્મૈપદી આજ્ઞાર્થના રૂપ થાય છે. હવે બીજા છ ગણના આજ્ઞાર્થના પ્રત્યય જુઓ—

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
१ प्र० पु०	.... तु	.... ताम्	.... अन्तु
२ म० पु	.... हि	.... तम्	.... त
३ उ० पु	... आनि	... आव	... आम

કેવલ દ્વિતીયપુરુષ એકવચનમાં જ્યાં કંઇ પ્રત્યય ન હતો ત્યાં ' हि ' પ્રત્યય અહીં છે. આટલો જ ફેર છે. બીજા પ્રત્યય પહેલાંની માફક જ છે. જુઓ એના રૂપ—

द्वितीयगण (ચિન્હ નથી)

अद् (ખાવું) १ अत्तु, अत्ताम्, अदन्तु । २ अद्धि, अत्तम्, अत्त । ३ अदानि, अदाव, अदाम ॥

तृतीयगण (પ્રથમાક્ષરનું દ્વિત્વ)

दा (આપવું) १ ददातु, दत्ताम्, ददतु । २ देहि, दत्तम्, दत्त । ददानि, ददाव, ददाम ॥

पंचमगण (ચિન્હ ' नु ')

साध् (સિદ્ધ કરવું) १ साध्नोतु, साध्नुताम्, साध्नुवन्तु । २ साध्नुहि, साध्नुतम्, साध्नुत । ३ साध्नवानि, साध्नवाव, साध्नवाम ॥

सप्तमगण (ચિન્હ ' न ')

युज् (સંયુક્ત થવું) १ युनक्तु, युङ्क्ताम्, युञ्जन्तु । २ युङ्ग्धि, युङ्क्तम्, युङ्क्त । ३ युनजानि, युनजाव, युनजाम ॥

अष्टमगण (ચિન્હ 'उ')

कृ (કરવું) १ करोतु, कुरुताम्, कुर्वन्तु । २ कुरु, कुरुतम्, कुरुत । ३ करवाणि, करवाव, करवाम ॥

[નિયમ- 'उ' कार પછી આવનાર 'हि' પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. આ નિયમ પ્રમાણે 'कुरुहि' ન બન્યું, પરંતુ 'कुरु' એજ પ્રમાણે રૂપ થયું.]

नवमगण (ચિન્હ ना)

क्री (ખરીદવું) १ क्रीणातु, क्रीणीताम्, क्रीणन्तु । २ क्रीणीहि, क्रीणीतम्, क्रीणीत । ३ क्रीणानि, क्रीणाव, क्रीणाम ॥

આ પ્રમાણે દશમગણના ધાતુઓના પરસ્મૈપદી રૂપ બને છે હવે આત્મનેપદી રૂપ બનાવવાની રીતિ જુઓ—

આજ્ઞાર્થના આત્મનેપદ પ્રત્યય.

१ प्र० पु०	.... ताम्	.... इताम्	.... अन्ताम्
२ म० पु०	.... स्व	.... इथाम्	.... ध्वम्
३ उ० पु०	.... ऐ	.... आवहै	.... आमहै

प्रथम, चतुर्थ, षष्ठ અને दशमगण ના આત્મનેપદી ધાતુઓને માટે આ પ્રત્યયો છે- જુઓ—

प्रथमगण (ચિન્હ 'अ')

बुध् (જાણવું) १ बोधताम्, बोधेताम्, बोधन्ताम् । २ बोधस्व, बोधेथाम्, बोधध्वम् । ३ बोधै, बोधावहै, बोधामहै ॥

चतुर्थगण (ચિન્હ 'य')

शुच् (શુદ્ધ થવું) १ शुच्यताम्, शुच्येताम्, शुच्यन्ताम् । २ शुच्यस्व, शुच्येथाम्, शुच्यध्वम् । ३ शुच्यै, शुच्यावहै, शुच्यामहै ॥

षष्ठगण (ચિન્હ 'अ')

क्षिप् (ફેંકવું) १ क्षिपताम्, क्षिपेताम्, क्षिपन्ताम्। २ क्षिपस्व, क्षिपेथाम्, क्षिपध्वम्। ३ क्षिपै, क्षिपावहै, क्षिपामहै॥

બીજા ગણના આત્મનેપદી આજ્ઞાર્થના પ્રત્યય નીચે પ્રમાણે થાય છે—

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
१ प्र० पु०	.... ताम्	.... आताम्	.... अताम्।
२ म० पु०	.... स्व	.... आथाम्	.... ध्वम्।
३ उ० पु०	.... ऐ	.... आवहै	.... आमहै।

પૂર્વોક્ત પ્રત્યયોમાં અને આ પ્રત્યયોમાં આટલો જ ફરક છે કે પૂર્વ પ્રત્યયોના 'इ' ને ઠેકાણે અહીં 'आ' થયો છે અને 'अन्ताम्' પ્રત્યયને ઠેકાણે અહીં કેવલ 'अताम्' થયો છે. જુઓ એનાં રૂપ—

द्वितीयगण (ચિન્હ નથી)

ईड् (સ્તુતિ કરવી) १ ईट्टाम्, ईडाताम्, ईडताम्। २ ईड्ष्व, ईडाथाम्, ईड्ढ्वम्। ३ ईडै, ईडावहै, ईडामहै॥

तृतीयगण (પ્રથમાક્ષરનું દ્વિત્વ)

भृ (ધારણ કરવું) १ बिभृताम्, बिभ्राताम्, बिभ्रताम्। २ बिभृष्व, बिभ्राथाम्, बिभृध्वम्। ३ बिभरै, बिभरावहै, बिभरामहै॥

पंचमगण (ચિન્હ 'नु')

सु (રસ કાઢવો) १ सुनुताम्, सुन्वाताम्, सुन्वताम्। २ सुनुष्व, सुन्वाथाम्, सुनुध्वम्। ३ सुनवै, सुनवावहै, सुनवामवहै॥

सप्तमगण (चिन्ह ' न ')

इन्ध् = (બાળવું) = १ इन्धाम्, इन्धाताम्, इन्धताम् । २ इन्त्स्व, इन्धाथाम् । इन्ध्वम् । ३ इनधै, इनधावहै, इनधामहै ॥

अष्टमगण (चिन्ह ' उ ')

कृ = (કરવું) = १ कुरुताम्, कुर्वाताम्, कुर्वताम् । २ कुरुष्व, कुर्वाथाम्, कुरुध्वम् । ३ करवै, करवावहै, करवामहै ॥.

नवमगण (चिन्ह ' ना ')

क्री = (ખરીદવું) १ क्रीणीताम्, क्रीणाताम्, क्रीणताम्, । २ क्रीणीष्व, क्रीणाथाम्, क्रीणीध्वम् । ३ क्रीणै, क्रीणावहै, क्रीणामहै ॥

આ પ્રમાણે આજ્ઞાર્થના રૂપ બને છે. કેવલ પ્રત્યય ધ્યાનમા રાખવાથી રૂપ ઓળખી શકાશે.

संस्कृत-वाक्यानि ।

पक्षिणः पत्राणि नयन्तु । त्वं अनेनाम्रेन तुष्य । सर्वेऽश्वा अद्यैव शीघ्रं चलन्तु । अहं चलानि किम् ? तं विडालं मा ताडय, परंतु तं श्वानं अधुनैव ताडय ।

अत्रत्याः सर्वेऽपि मानवाः यद्यद्रोचते तत्तदन्नमदन्तु । त्वं किमपि मा अद्धि । यः धनं याचकेभ्यो ददाति स ददातु । त्वं मह्यं वस्त्रं देहि । अहं तुभ्यं किं ददानि ?

योगी मनः तत्र युनक्तु । त्वमपि तथैव स्वकीयं मनः युङ्ग्धि । सर्वे छात्राः स्वकीयबलवृद्ध्यर्थं व्यायामं कुर्वन्तु ।

त्वं तु सायंप्रातः यथा स व्यायामं करोति तथैव कुरु । यदहं वदामि तत्त्वं बोधस्व । सोऽपि बोधताम् । त्वं ईश्वरं आत्मशुद्ध्यर्थं ईडिष्व । सर्वे शिष्याः स्वकीयानि वस्त्राणि विभ्रताम् । त्वं यज्ञे सोमं सुनुष्व । अग्निं त्वं इन्त्स्व ।

(लङ्) अनद्यतनभूत (अपूर्ण-भूत)

परस्मैपदना प्रत्यय.

		एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
१	...	त्	.... ताम्	... अन्
२	...	म् (:)	... तम्	.. त
३	...	अम्	... व	... म

लङ् अनद्यतनभूतकाल ना रूप बनावती वखते धातुनी पहेलां ' अ ' लागे छे. जुओ—

प्रथमगण (चिन्ह ' अ ')

नी (नय) लई जवुं = १ अनयत्, अनयताम्, अनयन् । २ अनयः, अनयतम्, अनयत । ३ अनयम्, अनयाव, अनयाम ॥

चतुर्थगण (चिन्ह ' य ')

क्रुप् = (क्रोध करवु) = १ अकुप्यत्, अकुप्यताम्, अकुप्यन् । २ अकुप्यः, अकुप्यतम्, अकुप्यत । ३ अकुप्यम्, अकुप्याव, अकुप्याम ॥

षष्ठगण (चिन्ह ' अ ')

गुंफ् = (माला करवु) = १ अगुम्फत्, अगुम्फताम्, अगुम्फन् । २ अगुम्फः, अगुम्फतम्, अगुम्फत । ३ अगुम्फम्, अगुम्फाव, अगुम्फाम ॥

दशमगण (अय)

चर्च् = (ચાવવું) = १ अचर्वयत, अचर्वयताम्, अचर्वयन्। २ अचर्वय:, अचर्वयतम्, अचर्वयत । ३ अचर्वयम्, अचर्वयाव, अचर्वयाम ॥

द्वितीयगण (०)

ख्या = (કહેવું) = १ अख्यात, अख्याताम्, अख्यन्, (-अख्युः) । २ अख्याः, अख्यातम्, अख्यान । ३ अख्याम्, अख्याव, अख्याम ॥

तृतीयगण (द्वित्व)

दा = (આપવું) = १ अददात्, अदत्ताम्, अददुः। २ अददाः, अदत्तम्, अदत्त। ३ अददाम्, अदद्व, अदद्म ॥

पंचमगण (नु)

साध् = (સિદ્ધ કરવું) = १ असाध्नोन्, असाध्नुताम्, असाध्नुवन् । २ असाध्नो., असाध्नुतम्, असाध्नुत । ३ असाध्नवम्, असाध्नुव, असाध्नुम ॥

सप्तमगण (न)

पिष् = (ચૂર્ણ કરવું) = १ अपिनट्, अपिंष्टाम्, अपिषन्। २ अपिनट्, अपिंष्टम, अपिंष्ट । ३ अपिनषम्, अपिंष्व, अपिंष्म ॥

अष्टमगण (उ)

तन् = (ફેલાવવું) = १ अतनोत्, अतनुताम्, अतन्वन् । २ अतनोः, अतनुतम्, अतनुत। ३ अतनवम्, अतनुव, अतनुम ॥

नवमगण (ना)

क्री = (ખરીદવું) = १ अक्रीणात्, अक्रीणीताम्, अक्रीणन् ।
२ अक्रीणाः, अक्रीणीतम्, अक्रीणीत । ३ अक्रीणाम्,
अक्रीणीव, अक्रीणीम ॥

આ પ્રમાણે પરસ્મૈપદી સંપૂર્ણ ધાતુઓના અનદ્યતનભૂત (लङ्) ના રૂપ બનાવવા માટે એકજ જાતના પ્રત્યયો છે અને ઘણું કરીને બધા ધાતુઓના રૂપ એકજ નિયમથી બને છે. ધાતુની પૂર્વમાં 'अ' એના પછી ધાતુ ત્યાર પછી ગણચિન્હ અને તેના પછી लङ् ના પ્રત્યયો લાગે છે. બધા ધાતુઓને માટે એકજ પ્રત્યય હોવાને લીધે આ રૂપો સરળ છે. હવે लङ् ના आत्मनेपदी રૂપ જુઓ—

(लङ्) अनद्यतनभूत
आत्मनेपदी प्रत्यय

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
१ प्र० पु०	... त	... इताम्	... अन्त
२ म० पु०	... थाः	... इथाम्	... ध्वम्
३ उ० पु०	... इ	... वहि	... महि

પૂર્વોક્ત રીતિથી ધાતુની પહેલાં 'अ' પછી ધાતુ, પછી ગણચિન્હ અને છેવટે પ્રત્યય લાગે છે. अ + धातु + गणचिन्ह + लङ् નો પ્રત્યય આ પ્રમાણે રૂપ બને છે. જુઓ—

प्रथमगण

बुध् = (જાણવું) = १ अबोधत, अबोधेताम्, अबोधन्त ।
२ अबोधथाः, अबोधेथाम्, अबोधध्वम् । ३ अबोधे,

अबोधावहि, अबोधामहि ॥

चतुर्थगण (य)

शुच् = (શુદ્ધ થવું) = १ अशुच्यत, अशुच्येताम्, अशुच्यन्त। २ अशुच्यथाः, अशुच्येथाम्, अशुच्यध्वम्। ३ अशुच्ये, अशुच्यावहि, अशुच्यामहि।

षष्ठगण (अ)

क्षिप् = (ફેંકવું) = १ अक्षिपत, अक्षिपेताम्, अक्षिपन्त। २ गाक्षिपथाः, अक्षिपेथाम्, अक्षिपध्वम्। ३ अक्षिपे, अक्षिपावहि, अक्षिपामहि ॥

दशमगण (अय)

गण् = (ગણવું), १ अगणयत, अगणयेताम्, अगणयन्त। २ अगणयथाः, अगणयेथाम्, अगणयध्वम्। ३ अगणये, अगणयावहि, अगणयामहि ॥

બીજા ગણોના રૂપોને માટે પૂર્વોક્ત પ્રત્યયોના ' इताम् ' અને ' इथाम् ' ને ઠેકાણે ' आथाम् ' અને ' आताम् ' સમજવું. હવે એના રૂપ બનાવો—

द्वितीयगण (०)

आस् = (બેસવું) १ आस्त, आसाताम्, आसत। २ आस्थाः, आसाथाम्, आध्वम्। ३ आसि, आस्वहि, आस्महि ॥

तृतीयगण (द्वित्व)

दा = (આપવું) १ अदत्त, अददाताम्, अददत। २ अदत्था, अददाथाम्, अदद्ध्वम्। ३ अददि, अदद्वहि, अदद्महि ॥

पञ्चमगण (नु)

सु = (રસ કાઢવો) १ असुनुत, असुन्वाताम्, असुन्वत । २ असुनुथाः, असुन्वाथाम्, असुनुध्वम् । ३ असुन्वि, असुनुवहि, असुनुमहि ॥

सप्तमगण (न)

युज् = (યુક્ત થવું) १ अयुङ्क्त, अयुञ्जाताम्, अयुञ्जत । २ अयुङ्क्थाः, अयुञ्जाथाम्, अयुङ्ग्ध्वम् । ३ अयुञ्जि, अयुञ्ज्वहि, अयुञ्ज्महि ॥

अष्टमगण (उ)

तन् = (ફેલાવવું) १ अतनुत, अतन्वाताम्, अतन्वत । २ अतनुथाः, अतन्वाथाम्, अतनुध्वम् । ३ अतन्वि, अतनुवहि, अतनुमहि ॥

नवमगण (ना)

क्री = (ખરીદવું) १ अक्रीणीत, अक्रीणाताम्, अक्रीणत । २ अक्रीणीथाः, अक्रीणाथाम्, अक्रीणीध्वम् । ३ अक्रीणि, अक्रीणीवहि, अक्रीणीमहि ॥

આ પ્રમાણે અનદ્યતન ભૂતના રૂપ થાય છે. પરસ્મૈપદી અને આત્મનેપદી એ બન્ને રૂપ બનાવવાની રીતિ પાઠક અહીં જુએ અને ધ્યાનમા રાખે એથી એને આ રૂપ બનાવવા સુગમ થશે કેટલાક ધાતુઓમા કઈ વિશેષતા હોય છે, પરંતુ અહીં વિશેષતાનો ઉલ્લેખ કરવાનો નથી, પરંતુ સર્વ સાધારણ નિયમ જ બતાવવાનો છે

संस्कृत--वाक्यानि

यदाऽहं तवाश्वं तत्रानयं तदा त्वं कुत्र गतः ? यदा सः

अकुप्यत्तदा त्वं किमकरोः ? यदा तव पुत्री पुष्पाणां माला अगुम्फत् तदा स कुत्र गतः ? यदा त्वमन्नमचर्वयस्तदा त्वं जलं किं नापिबः ? स त्वां तदा किमख्यात् ? त्वं तदा तस्मै किमददाः ? तेन कर्मणा ते सर्वे पुरुषाः किमसाध्नुवन् ? यदाऽहं सर्वाणि भेषजानि सम्यक्तयाऽपिनषम् तदा त्वया तत्र जलं किं नानीतम् ? युद्धेन स्वकीयं यशः सर्वासु दिक्षु स वीरोऽतनोत् । तदा गाः कोऽक्रीणात् ?

त्वमबोधथाः किं यन्मया कथितम् ? यदा स अशुच्यत तदा त्वया किं कृतम् ? कस्तत्र तदक्षिपत ? किमर्थं त्वमेवं तदक्षिपः ? त्वमगणयथाः किम् ? अहं नागणये । स तत्रास्त । अहं छात्राय पुस्तकमददि । स सोममसुनुत । योगी परमात्मनि मनः अयुङ्क्त । ॥ तत्र वस्त्रं नावनुत । स वणिक्तत्र नाक्रीणीत ।

—:o:—

પાઠ ૪

વિધ્યર્થ (विधिलिङ्)

• विधिलिङ् ના પરસ્મૈપદી ધાતુઓના પ્રત્યય નીચે પ્રમાણે છે—

विधिलिङ्—પરસ્મૈપદી પ્રત્યય

१ प्र. पु.	....ईत्	....ईताम्	...ईयुः ।
२ म. पु.	...ईः	..ईतम्	...ईत ।
३ उ. पु.	...ईयम्	...ईव	...ईम ।

प्रथमगण (अ)

बुध् = (જાણવું) १ बोधेत्, बोधेताम्, बोधेयुः । २ बोधेः, बोधेतम्, बोधेत । ३ बोधेयम्, बोधेव, बोधेम ॥

चतुर्थगण (य)

कुप् = (ક્રોધ કરવો) १ कुप्येत्, कुप्येताम्, कुप्येयुः । २ कुप्येः, कुप्येतम्, कुप्येत । ३ कुप्येयम्, कुप्येव, कुप्येम ॥

षष्ठगण (अ)

क्षिप् = (ફેંકવું) १ क्षिपेत्, क्षिपेताम्, क्षिपेयुः । २ क्षिपेः, क्षिपेतम्, क्षिपेत । ३ क्षिपेयम्, क्षिपेव, क्षिपेम ॥

दशमगण (अय)

चुर् = (ચોરવું) १ चोरयेत्, चोरयेताम्, चोरयेयु । २ चोरयेः, चोरयेतम्, चोरयेत । ३ चोरयेयम्, चोरयेव, चोरयेम ॥

બીજા ગણોના विधिलिङ् ના પ્રત્યય નીચે પ્રમાણે છે—

१ प्र. पु.	...यात्	...याताम्	....युः ।
२ म. पु.	..याः	....यातम्	....यात ।
२ उ. पु.	.. याम्	...याव	.... याम ।

द्वितीयगण (०)

अद् = (ખાવું) १ अद्यात्, अद्याताम्, अद्युः । २ अद्याः, अद्यातम्, अद्यात । ३ अद्याम्, अद्याव, अद्याम ॥

तृतीयगण (द्वित्व)

दा = (આપવું) १ दद्यात्, दद्याताम्, दद्युः । २ दद्याः, दद्यातम्, दद्यात । ३ दद्याम्, दद्याव, दद्याम ॥

पंचमगण (नु)

साध् = (સાધન કરવું) १ साध्नुयात्, साध्नुयाताम्, साध्नुयुः । २ साध्नुयाः, साध्नुयातम्, साध्नुयात । ३ साध्नुयाम्, साध्नुयाव, साध्नुयाम ॥

सप्तमगण (न)

पिष् = (દળવું) १ पिंष्यात्, पिंष्याताम्, पिंष्युः । २ पिंष्याः, पिंष्यातम्, पिंष्यात । ३ पिंष्याम्, पिंष्याव, पिंष्याम ॥

अष्टमगण (उ)

कृ = (કરવું) १ कुर्यात्, कुर्याताम्, कुर्युः । २ कुर्याः, कुर्यातम्, कुर्यात । ३ कुर्याम्, कुर्याव, कुर्याम ॥

नवमगण (ना)

स्तभ् = (સ્તંભન કરવું) १ स्तभ्नीयात्, स्तभ्नीयाताम्, स्तभ्नीयुः । २ स्तभ्नीयाः, स्तभ्नीयातम्, स्तभ्नीयात । ३ स्तभ्नीयाम्, स्तभ्नीयाव, स्तभ्नीयाम ॥

आशीर्लिङ्

विधिलिङ्નો ઉપયોગ વિધિ બતાવતી વખતે અને आशीर्लिङ्નો ઉપયોગ આશીર્વાદના અર્થમા થાય છે, એટલે आशीर्लिङ्ના પરસ્મૈપદી રૂપ બનાવવાની રીતિ હવે બતાવવામા આવે છે—

आशीर्लिङ् ના પ્રત્યય

१ प्र. पु.	....यात्	....यास्ताम्	...यासुः।
२ म. पु.	....याः	...यास्तम्	....यास्त।
३ उ. पु.	....यासम्	....यास्व	....यास्म।

भू = (થવું) १ भूयात्, भूयास्ताम्, भूयासुः । २ भूयाः, भूयास्तम्, भूयास्त । ३ भूयासम्, भूयास्व, भूयास्म ।

धु = (હલાવવું) १ धूयात्, धूयास्ताम्, धूयासुः । २ धूयाः, धूयास्तम्, धूयास्त । ३ धूयासम्, धूयास्व, धूयास्म ।

स्मृ = (સ્મરણ કરવું) १ स्मर्यात्, स्मर्यास्ताम्, स्मर्यासुः । २ स्मर्याः, स्मर्यास्तम्, स्मर्यास्त । ३ स्मर्यासम्, स्मर्यास्व, स्मर्यास्म ।

दा = (આપવું) १ देयात्, देयास्ताम्, देयासुः । २ देयाः, देयास्तम्, देयास्त । ३ देयासम्, देयास्व, देयास्म ।

यज् = (યજ્ઞ કરવો) १ इज्यात्, इज्यास्ताम्, इज्यासुः । २ इज्याः, इज्यास्तम्, इज्यास्त । ३ इज्यासम्, इज्यास्व, इज्यास्म ।

પાઠકોએ અહીં જોયું હશે કે ગણ ભિન્નતાનો અહીં કોઇ વિશેષ સંબંધ નથી, ઘણું કરીને બધા ધાતુના રૂપ એક સરખાં થાય છે. હવે लिङ् ના આત્મનેપદી રૂપ જુઓ—

विधिलिङ् (आत्मनेपदी)

१ प्र. पु	...ईत	...ईयाताम्	...ईरन् ।
२ म. पु.	..ईथाः	...ईयाथाम्	..ईध्वम् ।
३ उ. पु.	.. ईय	...ईवहि	...ईमहि ।

प्रथमगण (अ)

नी = (લઈ જવું) १ नयेत, नयेयाताम्, नयेरन्। २ नयेथाः, नयेयाथाम्, नयेध्वम्। ३ नयेय, नयेवहि, नयेमहि ॥

चतुर्थगण (य)

शुच् = (શુદ્ધ થવું) १ शुच्येत, शुच्येयाताम्, शुच्येरन्। २ शुच्येथाः, शुच्येयाथाम्, शुच्येध्वम्। ३ शुच्येय, शुच्येवहि, शुच्येमहि ॥

षष्ठगण (अ)

क्षिप् = (ફેંકવું) १ क्षिपेत, क्षिपेयाताम्, क्षिपेरन्। २ क्षिपेथाः, क्षिपेयाथाम्, क्षिपेध्वम्, ३ क्षिपेय, क्षिपेवहि, क्षिपेमहि ॥

दशमगण (अय)

तड् = (મારવું) १ ताडयेत, ताडयेयाताम्, ताडयेरन्। २ ताडयेथाः, ताडयेयाथाम्, ताडयेध्वम्। ३ ताडयेय, ताडयेवहि, ताडयेमहि ॥

द्वितीयगण (०)

आस् = (બેસવું) १ आसीत, आसीयाताम्, आसीरन्। २ आसीथाः, आसीयाथाम्, आसीध्वम्। ३ आसीय, आसीवहि, आसीमहि ॥

तृतीयगण (द्वित्व)

दा = (આપવું) १ ददीत, ददीयाताम्, ददीरन्। २ ददीथाः, ददीयाथाम्, ददीध्वम्। ३ ददीय, ददीवहि, ददीमहि ॥

पंचमगण (नु)

सु = (રસ કાઢવો) १ सुन्वीत, सुन्वीयाताम्, सुन्वीरन्। २

२ सुन्वीथा, सुन्वीयाथाम्, सुन्वीध्वम् । ३ सुन्वीय, सुन्वीवहि, सुन्वीमहि ॥

सप्तमगण (न)

इन्ध् = (બળવુ) १ इन्धीत, इन्धीयाताम्, इन्धीरन् । २ इन्धीथा, इन्धीयाथाम्, इन्धीध्वम् । ३ इन्धीय, इन्धीवहि, इन्धीमहि ॥

अष्टमगण (उ)

कृ = (કરવુ) १ कुर्वीत, कुर्वीयाताम्, कुर्वीरन् २ कुर्वीथाः, कुर्वीयाथाम्, कुर्वीध्वम् । ३ कुर्वीय, कुर्वीवहि, कुर्वीमहि ॥

नवमगण (ना)

क्री = (ખરીદવુ) १ क्रीणीत, क्रीणीयाताम्, क्रीणीरन् । २ क्रीणीथा, क्रीणीयाथाम्, क्रीणीध्वम् । ३ क्रीणीय, क्रीणीवहि, क्रीणीमहि,

आशीर्लिङ् (आत्मनेपदी प्रत्यय)

१ प्र पु	सीष्ट	सीयास्ताम्	सीरन् ।
२ म पु	सीष्ठाः	सीयास्थाम्	सीध्वम् ।
३ उ पु	सीय	सीवहि	सीमहि ।

धु = (હલાવવુ) १ धोषीष्ट, धोषीयास्ताम्, धोषीरन् । २ धोषीष्ठा, धोषीयास्थाम्, धोषीढ्वम्, । ३ धोषीय, धोषीवहि, धोषीमहि ॥

जन् = (ઉત્પન્ન કરવુ) जनिषीष्ट, जनिषीयास्ताम्, जनिषीरन् । २ जनिषीष्ठा, जनिषीयास्थाम्, जनिषीढ्वम् । ३ जनिषीय, जनिषीवहि, जनिषीमहि ॥

आशीर्लिङ् ના રૂપ બધા ધાતુઓના આ પ્રમાણે બને છે

रामायणम् ।

एवं सान्त्वितो रामो वस्त्रान्तेनाश्रूणि प्रमार्जयत् । सुग्रीवमुवाच च- " कृतं कृतं त्वया मित्रस्य कर्तव्यम् । दुर्लभो हि त्वत्सदृशो बंधुः । विशेषत एवंविधेऽस्मिन्काले । किंतु त्वया महान्यत्नः कार्यः सीतायाः परिमार्गणे । " इति ।

ततो मधुरया गिरा प्रणयात्सुग्रीव उवाच– " भ्रात्रा हृतभार्योऽहं भयार्दितश्चरामि गिरिं ऋष्यमूकम्। मम भ्रातुर्वालिनो भयान्मां त्रातुमर्हसि । " इति ।

एवमुक्तस्तु धर्मवत्सलो रामः सुग्रीवं प्रहसन्निव प्रत्युवाच- " उपकार–लक्षणं मित्रं, अरिलक्षणं अपकारः । अतस्तव भार्यापहारिणं त्वद्भ्रातरमद्यैव हनिष्यामि । " इति ।

तच्छ्रुत्वा हृष्टः सुग्रीवो रामं प्रशशंस च । उवाच च रामम्– " राम ! वालिनः शौर्यं वीर्यं पौरुषं च श्रुत्वा यद्युक्तं तद्विधत्स्व । शृणु तस्य वीर्यं -- अनुदिते सूर्ये वाली अविश्रान्तः पश्चिमं समुद्रं क्रामति । शैलशिखराण्यप्यूर्ध्वं तरसोत्पातयति । एवंविधं बलिष्ठं कथं त्वं हन्तुं शक्ष्यसे ? "

लिङ् ને ઠેકાણે લેટ્

લિઙ્ લકાર આગળ બતાવ્યો છે. જેના વિધિલિઙ્ અને આશીર્લિઙ્ એવા બે ભેદ પાઠક જાણે જ છે. વેદમાં આ લિઙ્ લકારને ઠેકાણે ' લેટ્ ' નો પ્રયોગ થાય છે. અત્યાર સુધી ' લેટ્ '

રૂપ બનાવવાની રીતિ કહી નથી. કારણ કે 'लेट्' નો પ્રયોગ કેવલ વેદમાં જ આવે છે, બીજા કોઇ પણ ઠેકાણે આવતો નથી. વેદના શબ્દ નવા બનતા નથી. વેદમાં જે શબ્દો બનાવેલા છે તેનેજ જાણવાના છે. એટલા માટે એના રૂપ બનાવવાની કોઇ આવશ્યકતા નથી. 'लिङ्' ના અર્થમાં 'लेट्' થાય છે. એટલું જ પાઠક ધ્યાનમાં રાખે. પાઠક આ પાઠ વાંચે અને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે.

—०=०—

પાઠ ૫

भविष्यकाल (लृट्)

આ પુસ્તકના પ્રથમ પાઠમાં વર્તમાનકાલના પ્રત્યય આપ્યા છે, ધાતુ અને આ પ્રત્યયોના વચમાં 'स्य' લગાડવાથી ભવિષ્યકાલ બને છે. જેમકે—

भू = भव + ति = भवति (वर्तमानकाल)
भू = भव् + स्य + ति = भविष्यति (भविष्यकाल)

બધા ધાતુઓ માટે એ નિયમ સરખા જ છે, પરંતુ વિશેષતા એટલી જ છે કે કેટલાક ધાતુને 'स्य' ની પહેલાં 'इ' લાગે છે અને કેટલાકને લાગતી નથી. એના ઉદાહરણ આ છે—

कृ = १ करिष्यति, करिष्यतः, करिष्यन्ति । २ करिष्यसि, करिष्यथः, करिष्यथ । ३ करिष्यामि, करिष्यावः, करिष्यामः ॥

સૂચના— આત્મનેપદના પ્રત્યય લગાડવાથી ઉક્ત પ્રકારે આત્મનેપદી ધાતુઓના રૂપ બને છે જેમકે—.

कृ = १ करिष्यते, करिष्येते, करिष्यन्ते । २ करिष्यसे, करिष्येथे, करिष्यध्वे। ३ करिष्ये, करिष्यावहे, करिष्यामहे॥

જે ધાતુઓને 'इ' કાર લાગતો નથી તેના રૂપ નીચે પ્રમાણે થાય છે—

दृग् = १ द्रक्ष्यति, द्रक्ष्यतः, द्रक्ष्यन्ति । २ द्रक्ष्यसि, द्रक्ष्यथः, द्रक्ष्यथ । ३ द्रक्ष्यामि, द्रक्ष्याव, द्रक्ष्यामः ॥

सृज् = १ स्रक्ष्यति, स्रक्ष्यतः, स्रक्ष्यन्ति। २ स्रक्ष्यसि, स्रक्ष्यथः, स्रक्ष्यथ । ३ स्रक्ष्यामि, स्रक्ष्याव, स्रक्ष्यामः, ॥

આ ઉદાહરણો જોવાથી પાઠકોને વિશ્વાસ થયો હશે કે આ ભવિષ્યકાળના રૂપ બનાવવાં સહેલાં છે. કારણ કે સંપૂર્ણ ધાતુઓને માટે પ્રત્યય એકજ છે. તથાપિ પાઠકોની સરળતાને માટે અહીં પ્રત્યય આપું છું.

भविष्यकाल (लृट्) ના પ્રત્યય

પરસ્મૈપદ

१	....स्यति	...स्यतः	....स्यन्ति
२	....स्यसि	.. स्यथः	..स्यथ
३	... स्यामि	... स्यावः	... स्यामः

આત્મનેપદ

१	...स्यते	...स्येते	...स्यन्ते
२	... स्यसे	.. स्येथे	....स्यध्वे
३	...स्ये	...स्यावहे	...स्यामहे

इकार ના ' स्य ' ને ' ष्य ' થાય છે અને ' भविष्यति ' વિગેરે રૂપ થાય છે.

हेतुहेतुमद्भावार्थ । (लृङ्)

ચતુર્થ પાઠના પ્રારંભમાં આજ પુસ્તકમાં अनद्यतनभूत (लङ्) ના પ્રત્યય આપ્યા છે. એની આગળ ' स्य ' લગાડવાથી આ लृङ् લકારના રૂપ બને છે. સરળતાને માટે એના પ્રત્યય અહીં આપું છું. એમાં પણ लङ् (अनद्यतनभूतની માફક) ધાતુની આગળ ' अ ' લાગે છે. હવે એના પ્રત્યય જુઓ—

हेतुहेतुमद्भावार्थ

परस्मैपदी પ્રત્યય

१	....स्यत्	... स्यताम्	... स्यन्
२	... स्यः	... स्यतम्	... स्यत
३	... स्यम्	....स्याव	....स्याम

आत्मनेपदी પ્રત્યય

१	...स्यत	...स्येताम्	...स्यन्त
२	...स्यथाः	....स्येथाम्	....स्यध्वम्
३	....स्ये	....स्यावहि	....स्यामहि

હવે એનાં ઉદાહરણ જુઓ—

परस्मैपदी धातु

बुध् = १ अबोधिष्यत्, अबोधिष्यताम्, अबोधिष्यन् । २ अबोधिष्यः, अबोधिष्यतम्, अबोधिष्यत, । ३ अबोधिष्यम्, अबोधिष्याव, अबोधिष्याम ॥

नी = १ अनेष्यत्, अनेष्यताम्, अनेष्यन् । २ अनेष्यः,

अनेष्यतम्, अनेष्यत। ३ अनेष्यम्, अनेष्याव, अनेष्याम ॥

आत्मनेपदी धातु.

वृध् = १ अवर्धिष्यत, अवर्धिष्येताम्, अवर्धिष्यन्त ।
२ अवर्धिष्यथाः, अवार्धिष्येथाम्, अवार्धिष्यध्वम् ।
३ अवर्धिष्ये, अवर्धिष्यावहि, अवर्धिष्यामहि ॥

नी = १ अनेष्यत, अनेष्येताम्, अनेष्यन्त । २ अनेष्यथाः, अनेष्येथाम्, अनेष्यध्वम् । ३ अनेष्ये, अनेष्यावहि, अनेष्यामहि ॥

हेतुहेतुमद्भावार्थ ना रूपोनो उपयोग हेतु बतावनार वाक्योमां थाय छे. जेमके—"यदि स तत्रागमिष्यत् तर्हि एवं नाभविष्यत्।" (जो ते त्यां गयो होत तो आम न बनत) आवी रीतना वाक्योमां हेतुहेतुमद्भावनो प्रयोग थाय छे, हवे अनद्यतन-भविष्य ना रूप बनाववानो विधि जुओ—

अनद्यतन-भविष्य (लुट्)

अनद्यतन-भविष्य (लुट्) ना प्रत्यय नीचे प्रमाणे छे. बधा धातुओने माटे आज प्रत्यय छे.

परस्मैपदी

१	....ता	....तारौ	....तारः
२	....तासि	....तास्थः	....तास्थ
३	....तास्मि	....तास्वः	....तास्मः

दा = (आपवुं) १ दाता, दातारौ, दातारः । २ दातासि, दातास्थः, दातास्थ । ३ दातास्मि, दातास्वः, दातास्मः ॥

भ्रम् = (भमवुं करवुं) १ भ्रमिता, भ्रमितारौ, भ्रमितारः । २ भ्रमितासि, भ्रमितास्थः, भ्रमितास्थ । ३ भ्रमितास्मि, भ्रमितास्वः, भ्रमितास्मः ॥

आत्मनेपदी

१	...ता	...तारौ	...तारः
२	...तासे	...तासाथे	...ताध्वे
३	...ताहे	...तास्वहे	...तास्महे

આત્મને પદી ધાતુઓના આ પ્રત્યય લાગે છે, અને अनद्यतन-भविष्यकाल ના રૂપ બની જાય છે—

दा = (આપવું) १ दाता, दातारौ, दातारः । २ दातासे, दातासाथे, दाताध्वे । ३ दाताहे, दातास्वहे, दातास्महे ॥

આ પ્રત્યય લાગવા પહેલાં કેટલાક ધાતુઓને ' इ ' લાગે છે અને કેટલાક ધાતુને લાગતી નથી. અને કેટલાક ધાતુઓને વિકલ્પે ' इ ' લાગે છે.

लुभ् (લોભ કરવો)

इकार થી ગ = १ लोभिता, लोभितारौ, लोभितारः । २ लोभितासि, लोभितास्थः, लोभितास्थ । ३ लोभितास्मि, लोभितास्वः, लोभितास्मः ॥

इकार વિનાના = १ लोब्धा, लोब्धारौ, लोब्धारः २ लोब्धासि, लोब्धास्थः, लोब्धास्थ । ३ लोब्धास्मि, लोब्धास्वः, लोब्धास्मः ॥

જે ધાતુઓને इकार (इट्) લાગે છે. તેમને ' सेट् ' (स + इट् = इकारसहित) કહે છે, જેમને નથી લાગતો તે ધાતુઓને ' अनिट् (अन् + इट् = इकाररहित) કહે છે, અને જે ધાતુઓને વિકલ્પે इकार લાગે તેમને ' वेट् ' (वा + इट् = વિકલ્પે इट् થવાવાળો) કહે છે. ધાતુ-सेट अनिट् અને वेट् પહેલેથી જ નિશ્ચિત્ છે, અને જે ધાતુ જેવા હોય તેવાં તેના રૂપ બને છે.

પાઠ ૬

पूर्णभूतकाल (लिट्)

अनद्यतन-परोक्ष-भूतकाल ને ' लिट् ' કહે છે. જે ક્રિયા આજે નથી થઇ અને જે ક્રિયા, જોઇ પણ નથી તેને માટે આ लिट् લકાર-ના રૂપનો પ્રયોગ થાય છે. જેમકે- ' रामो राजा बभूव '- (રામ રાજા થયા હતા.) અર્થાત્ બોલનારાની નજર આગળ રામ રાજા થયા નથી, તે ઘણા વખત પહેલા થયા હતા. એ ' लिट् ' ના પ્રત્યય આ પ્રમાણે છે—

પરસ્મૈપદી (लिट्)

૧	...अ	...अतुः	...उः
૨	...थ	. अथुः	...अ
૩	...अ	. .व	...म

भू = (થવું, હોવું) १ बभूव, बभूवतु, बभूवु । २ बभूविथ, बभूवथुः, बभूव । ३ बभूव, बभूविव, बभूविम ॥

આ રૂપોમાં ધાતુના પ્રથમ અક્ષરનું દ્વિત્વ થાય છે અને તે અક્ષરનું મૃદુત્વ પણ થાય છે. જેમકે- ' भू+अ ' =' भ् भू+अ '= ' बुभू+अ ' = बभू+अ = बभूव । આ પ્રમાણે રૂપ બને છે. બીજા ઉદાહરણો જુઓ—

यु = (મિશ્રણ કરવું) -१ युयाव, युयुवतुः, युयुवु । २ युयुविथ, युयुवथु', युयुव । ३ युयाव, युयुविव, युयुविम ॥

रु = (શબ્દ કરવો)- १ रुराव, रुरुवतुः, रुरुवु. । २ रुरुविथ, . रुरुवथुः, रुरुव । ३ रुराव, रुरुविव, रुरुविम ॥

३ (સં. સ્વ. શિ ભા. ૯)

वृ =(પસંદ કરવું)–१ ववार, वव्रतुः, वव्रुः । २ ववरिथ, वव्रथुः, वव्र । ३ ववार, वव्रुव, वव्रुम ॥

मुच् =(મુક્ત કરવું)– १ मुमोच, मुमुचतु, मुमुचुः । २ मुमोचिथ, मुमुचथुः, मुमुच । ३ मुमोच, मुमुचिव, मुमुचिम ॥

वच् =(બોલવું)– १ उवाच, ऊचतुः, ऊचु । २ उवचिथ, ऊचथु, ऊच । ३ उवाच, ऊचिव, ऊचिम ॥

प्रच्छ =(પૂછવું)–१ पप्रच्छ, पप्रच्छतुः, पप्रच्छु । २ पप्रच्छिथ, पप्रच्छथु, पप्रच्छ । ३ पप्रच्छ, पप्रच्छिव, पप्रच्छिम ॥

त्यज् =(છોડવું)– १ तत्याज, तत्यजतु, तत्यजुः । २ तत्यजिथ, तत्यजथुः, तत्यज । ३ तत्याज, तत्यजिव, तत्यजिम ॥

भुज् =(ભોજન કરવું)–१ बुभोज, बुभुजतु, बुभुजु.। २ बुभोजिथ, बुभुजथुः, बुभुज । ३ बुभोज, बुभुजिव, बुभुजिम ॥

युज् =(જોડવું) – १ युयोज, युयुजतु, युयुजुः । २ युयोजिथ, युयुजथु, ययुज । ३ युयोज, युयुजिव, युयुजिम ॥

तप् = (તપ કરવું) – १ तताप, तेपतुः, तेपुः । २ ततपिथ, ततपिथुः, तेप । ३ तताप, तेपिव, तेपिम ॥

આ પ્રમાણે પરસ્મૈપદી ધાતુઓના રૂપ બને છે. હવે આત્મનેપદી ધાતુઓના રૂપ જુઓ—

भूतकाल (लिट्) આત્મનેપદી

लिट् ના આત્મનેપદી પ્રત્યય નીચે પ્રમાણે છે—

१	....ए	...आते	...इरे
२	....से	...आथे	...ध्वे
३	....ए	....वहे	...महे

આ પ્રત્યયો દ્વારા આત્મનેપદી ધાતુઓના રૂપ આ પ્રમાણે બને છે.

रु = (શબ્દ કરવો) –१ रुरुवे, रुरुवाते, रुरुविरे । २ रुरुविषे, रुरुवाथे, रुरुविध्वे । ३ रुरुवे, रुरुविवहे, रुरुविमहे ॥

शी = (સુવું) – १ शिश्ये शिश्याते, शिश्यिरे । २ शिश्यिषे, शिश्याथे, शिश्यिध्वे । ३ शिश्ये, शिश्यिवहे, शिश्यिमहे ॥

वृ = (પસંદ કરવું) - १ वव्रे, वव्राते, वव्रिरे । २ वव्रुषे, वव्राथे, ववृड्ढ्वे । ३ वव्रे, वव्रृवहे, वव्रृमहे ॥

पच् = (રાંધવું) १ पेचे, पेचाते, पेचिरे । २ पेचिषे, पेचाथे, पेचिध्वे । ३ पेचे, पेचिवहे, पेचिमहे ॥

भज् = (સેવા કરવી)- १ भेजे, भेजाते, भेजिरे । २ भेजिषे, भेजाथे, भेजिध्वे । ३ भेजे, भेजिवहे, भेजिमहे ॥

यज् = (યજ્ઞ કરવુ) - १ ईजे, ईजाते, ईजिरे । २ ईजिषे, ईजाथे, ईजिध्वे । ३ ईजे, ईजिवहे, ईजिमहे ॥

विद् = (વિચાર કરવો)– १ विविदे विविदाते, विविदिरे । २ विविदिषे, विविदाथे, विविदिध्वे । ३ विविदे, विविदिवहे, विविदिमहे ॥

बुध् = (જાણવુ) - १ बुबुधे, बुबुधाते, बुबुधिरे । २ बुबुधिषे, बुबुधाथे, बुबुधिध्वे । ३ बुबुधे, बुबुधिवहे, बुबुधिमहे ॥

मन् = (વિચાર કરવો)–१ मेने, मेनाते, मेनिरे । २ मेनिषे, मेनाथे, मेनिध्वे । ३ मेने, मेनिवहे, मेनिमहे ॥

लभ् = (લાભ કરવો)– १ लेभे, लेभाते, लेभिरे । २ लेभिषे, लेभाथे, लेभिध्वे । ३ लेभे, लेभिवहे, लेभिमहे ॥

कृष् = (હળ ચલાવવુ) १ चकृषे, चकृषाते, चकृषिरे । २ चकृषिषे,

चकृपाथे, चकृपिध्वे । ३ चकृपे, चकृपिवहे, चकृपिमहे ॥

घु = (હુલાવવું)- १ दुघुवे, दुघुवाते, दुघुविरे । २ दुघुविषे, दुघुवाथे, दुघुविध्वे । ३ दुघुवे, दुघुविवहे, दुघुविमहे ॥

कृ-भू-अस् ધાતુઓનો પ્રયોગ.

ધાતુને ' आम् ' પ્રત્યય લગાડી તેની સાથે ' कृ, भू, अस् ' આ ત્રણ ધાતુઓના लिट् ના રૂપ લગાડવાથી પણ लिट् ના રૂપ બનાવવાની એક રીતિ છે. कृ, भू, अस् ધાતુના પરસ્મૈપદી અને આત્મનેપદી રૂપ નીચે પ્રમાણે થાય છે—

कृ =(પરસ્મૈ०)-१ चकार, चक्रतुः, चक्रुः । २ चकर्थ, चक्रथुः, चक्र । ३ चकार, चकृव, चकृम ।

कृ =(આત્મને०)- १ चक्रे, चक्राते, चक्रिरे । २ चकृषे, चक्राथे, चकृढ्वे । ३ चक्रे, चकृवहे, चकृमहे ॥

भू = (પરસ્મૈ०) - १ बभूव, बभूवतुः, बभूवुः । २ बभूविथ, बभूवथुः, बभूव । ३ बभूव, बभूविव, बभूविम ॥

अस् = (પરસ્મૈ०)- १ आस, आसतुः, आसुः । २ आसिथ, आसथुः, आस । ३ आस, आसिव, आसिम ॥

આ રૂપ નીચે પ્રમાણે ધાતુઓની સાથે લગાડવાથી लिट्ना રૂપ બને છે—

कास् (ખાંસી કરવી)

१ कासाञ्चक्रे, कासाञ्चक्राते, कासांचक्रिरे ।

१ कासामास, कासामासतु, कासामासु ।

१ कासांबभूव, कासांबभूवतुः, कासांबभूवुः ।

कथ् (કહેવું)

१ कथयांचकार, कथयांचक्रतुः, कथयांचक्रुः ।
१ कथयांचक्रे, कथयांचक्राते, कथयांचक्रिरे ।
१ कथयामास, कथयामासतुः, कथयामासुः ।
१ कथयांबभूव, कथयांबभूवतुः, कथयांबभूवुः ।

અહીં પ્રથમ પુરુષના રૂપ બતાવ્યાં છે, બીજા મધ્યમ અને ઉત્તમ પુરુષનાં રૂપ આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત રૂપ લગાડીને પાઠક બનાવી શકે છે.

પાઠ ૭

भूतकाल (लुङ्)

આ ભૂતકાલના પ્રત્યય ઘણાં પ્રકારના છે, તેમાં પ્રથમ વિભાગના પ્રત્યય આ છે.

परस्मैपदी ।

१	.... त्	... ताम्	.... उस्
२	... स् (:)	... तम्	... त
३	... अम्	.... व	.... म

આ પ્રત્યય ઘણું કરીને અનદ્યતનભૂત लङ् ના પ્રત્યય સમાન જ છે ફક્ત ભેદ એટલો છે કે ' अन् ' પ્રત્યયની જગાએ અહીં ' उस् ' પ્રત્યય થાય છે, એના રૂપ આ પ્રમાણે છે—

स्था=(ઉભા રહેવું)-१ अस्थात्, अस्थाताम्, अस्थुः। २ अस्थाः, अस्थातम्, अस्थात। ३ अस्थाम्, अस्थाव, अस्थाम॥

दा=(આપવું) १ अदात्, अदाताम्, अदुः। २ अदाः, अदातम्, अदात। ३ अदाम्, अदाव, अदाम॥

पा =(પીવું)- १ अपात्, अपाताम्, अपुः। २ अपाः, अपातम्, अपात। ३ अपाम्, अपाव, अपाम॥

જે ધાતુઓના અંતમાં આ ન હોય એ ધાતુઓના રૂપમાં 'लङ्'ની માફક 'अन्' પ્રત્યય 'उस्' ને ઠેકાણે થાય છે—

भू =(થવું, હોવું)- १ अभूत्, अभूताम्, अभूवन्। २ अभूः, अभूतम्, अभूत। ३ अभूवम्, अभूव, अभूम॥

પાઠકોને આ વાત ધ્યાનમાં આવી હશે કે, આ ભૂતકાલમાં 'भू'નો 'भव्' થતો નથી અને ગુણ પણ થતો નથી. તેથી 'अभूत्' રૂપ બન્યું છે. જ્યારે પૂર્વોક્ત 'लङ्' નું રૂપ 'अभवत्' થાય છે. 'लङ्' અને 'लुङ्' ના રૂપમાં આ જ ભેદ છે—

પરસ્મૈપદી પ્રત્યય- १ ....त्, ...ताम्, ...न्। २ ...स्, ...तम्, ...त। ३ ...म्, ...व, ...म।

शक् (સમર્થ થવું)

१ अशकन्, अशकताम्, अशकन्। २ अशकः, अशकतम्, अशकत। ३ अशकम्, अशकाव, अशकाम॥

वच् (બોલવું)

१ अवोचत्, अवोचताम्, अवोचन्। २ अवोचः, अवोचतम्, अवोचत। ३ अवोचम्, अवोचाव, अवोचाम॥

सिच् (છાંટવું)

१ असिचत्, असिचताम्, असिचन् । २ असिचः, असिचतम्, असिचत । ३ असिचम्, असिचाव, असिचाम ॥

આત્મનેપદી પ્રત્યય– १ ....त, ...इताम्, ...न्त । २ ... थाः, ... इथाम्, ... ध्वम् । ३ ...इ, ...वहि, ...महि ॥

लिप् (લીપવું)

१ अलिपत, अलिपेताम्, अलिपन्त । २ अलिपथाः, अलिपेथाम्, अलिपध्वम् । ३ अलिपे, अलिपावहि, अलिपामहि ॥

આ પ્રમાણે બીજા ધાતુઓના પણ રૂપ થાય છે. પાઠક આ રીતે બીજા ધાતુઓના રૂપ બનાવી શકશે. એના બીજા પણ કેટલાક પ્રકાર છે પરંતુ તે બધાને જાણવાનું કોઇ વિશેષ પ્રયોજન નથી.

णिजन्त (प्रयोजक) ક્રિયા.

ક્રિયાના બે ભેદ છે. એક પોતે કરવાની ક્રિયા અને બીજી બીજા પાસે કરાવવાની ક્રિયા. જેમકે–કરવું, કરાવવું. પહેલી ક્રિયા પોતે કરવાની છે. અને બીજી બીજા પાસે કરાવવાની છે. પહેલી ક્રિયાના રૂપ અત્યારસુધીમાં આપી દીધાં છે. હવે બીજી ક્રિયાના રૂપ આપવામાં આવે છે—

ધાતુ	અર્થ	णिजन्त (प्रयोजक) रूप
१ स्फुर-	(ફુરકવું)	स्फारयति, स्फारयते ।
२ पा-	(રક્ષણ કરવું)	पालयति, पालयते ।
३ दा-	(આપવું)	दापयति

૪ रुह्-	(વધવું)	रोहयति	ते ।
૫ दुष्-	(દૂષિત કરવું)	दूषयति	ते ।
૬ प्री-	(પ્રીતિ કરવી)	प्रीणयति	ते ।
૭ व्यथ्-	(દુઃખી કરવું)	व्यथयति	ते ।
૮ प्रथ्-	(પ્રસિદ્ધ થવું)	प्रथयति	ते ।
૯ नट्-	(નાચવું)	नटयति, नाटयति	ते ।
૧૦ ज्वल्-	(બળવું)	ज्वलयति, ज्वालयति	ते ।
૧૧ चल्-	(ચાલવું)	चलयति, चालयति	ते ।
૧૨ ध्वन्-	(શબ્દ કરવો)	ध्वनयति, ध्वानयति	ते ।
૧૩ क्रम्-	(આક્રમણ કરવું)	क्रमयति ।	ते ।
૧૪ नम्-	(નમ્ર થવું)	नमयति, नामयति	ते ।
૧૫ स्ना-	(સ્નાન કરવું)	स्नपयति, स्नापयति	ते ।
૧૬ कम्	(ઇચ્છા કરવી)	कामयति	ते ।
૧૭ शम्	(શાંત કરવું)	शामयति	ते ।
૧૮ यम्-	(કાબુમાં રાખવું)	यामयति	ते ।

આ રૂપ પ્રયોજક ક્રિયાના વર્તમાન કાલના છે. એના બીજા લકારોના રૂપ પૂર્વના પાઠોમાં બતાવેલી રીતિ પ્રમાણે જ થાય છે. એના અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે—

दा-	ददाति	(આપે છે)
	दापयति	(અપાવે છે)
व्यथ्-	व्यथते	(દુઃખી થાય છે)
	व्यथयति	(દુઃખ દે છે)
नट्-	नटति	(નાચે છે)
	नटयति	(નચાવે છે)

चल	चलति	(ચાલે છે)
	चलयति	(ચલાવે છે)
नम्-	नमति	(નમ્ર થાય છે)
	नमयति	(નમાવે છે)
स्ना-	स्नाति	(સ્નાન કરે છે)
	स्नापयति	(સ્નાન કરાવે છે)

આ પ્રમાણે એમના અર્થ થાય છે આ પ્રયોજક ક્રિયા ઘણી ઉપયોગી છે—

श्लोकपाठः ।

एवं बहुविधैर्वाक्यैर्याच्यमानस्तया नृपः ।
नाश्रद्दधच्छाल्वपतिः कन्यायां भरतर्षभ ॥ २० ॥
ततः सा मन्युनाऽऽविष्टा ज्येष्ठा काशिपतेः सुता ।
अब्रवीत्साऽश्रुनयना बाष्पविप्लुतया गिरा ॥ २१ ॥
(म० भा० उद्योग० अ० १७५)

' हे भरतर्षभ ! एवं तया बहुविधैः वाक्यैः याच्यमानः *नृपः शाल्वपतिः तस्यां कन्यायां न अश्रद्दधत्* ॥ ततः सा काशिपतेः ज्येष्ठा सुता मन्युना आविष्टा साश्रुनयना बाष्पविप्लुतया गिरा अब्रवीत् ॥

પાઠ ૮

सन्नन्त-क्रिया ।

गम् (જવું) = गच्छति (જાય છે).

जिगमिषति (જવાની ઇચ્છા કરે છે), આ સન્નન્તક્રિયા છે.

पठ् (ભણવું)= पठति (ભણે છે).

पिपठिषति (ભણવાની ઇચ્છા કરે છે). આ સન્નન્ત ક્રિયા છે.

આ सन्नन्त-क्रिया ના ઉદાહરણ છે. કોઈ કામ કરવાની ઇચ્છા કરવાનો ભાવ બતાવવા માટે આ ક્રિયાનો પ્રયોગ થાય છે. આ ક્રિયામાં ધાતુનું દ્વિત્વ થાય છે, અને પછી ' स ' પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે—

भू = भु भू = बुभू+ स बुभूष + ति = बुभूषति— (થવાની ઇચ્છા કરે છે) આ પ્રમાણે આ ક્રિયાના રૂપ બને છે.

१ भू	(થવું)	..	बुभूषति ।
२ पठ्	(ભણવું)	..	पिपठिषति ।
३ मुष्	(ચોરવું)	...	मुमुषिषति ।
४ भिद्	(ભેદ કરવો)	..	बिभित्सति ।
५ हन्	(મારવું)	...	जिघांसति ।
६ गम्	(જવું)	.	जिगमिषति ।
७ लिख्	(લખવું)	...	लिलिखिषति ।
८ ज्ञा	(જાણવું)	...	जिज्ञासते ।
९ मान्	(માનવું)	...	मीमांसते ।
१० स्था	(ઉભા રહેવું)	.	तिष्ठासति ।
११ रक्ष्	(રક્ષણ કરવું)	..	रिरक्षिषति ।

१२ कृ (કરવું) ... चिकीर्षति ।
१३ लप् (ઇચ્છા કરવી).... लिलयिषति ।
१४ वद् (બોલવું) ... विवदिषति ।

એના અર્થ કેવા થાય છે, એ વાત પહેલાં બતાવીજ છે. એટલે તે ફરી કહેવું જરૂરનું નથી. અહીં ક્રિયાપદ વિચાર સમાપ્ત થાય છે. હવે ઉપસર્ગની સાથે ધાતુઓનો પ્રયોગ કરવાની વિધિ બતાવવાની છે—

ઉપસર્ગ અને ધાતુ.

ઉપસર્ગ ધાતુની પહેલાં લાગે છે, અને ધાતુનો અર્થ પણ બદલાઇ જાય છે. જેમકે—

गम्- (જવું) गच्छति, अगच्छत्, गमिष्यति, जगाम ।

એને ઉપસર્ગ લગાડવાથી નીચે પ્રમાણે ક્રિયાપદ થાય છે.—

१ प्रगच्छति, संगच्छति, उद्गच्छति, अनुगच्छति ।

२ प्रागच्छत्, समगच्छत्, उदगच्छत्, अन्वगच्छत् ।
(प्र+अगच्छत्, सम्+अगच्छत्, उत्+अगच्छत्, अनु+अगच्छत् ।)

३ प्रगमिष्यति, संगमिष्यति, उद्गमिष्यति, अनुगमिष्यति ।

४ प्रजगाम, संजगाम, उज्जगाम, अनुजगाम ।

દરેક લકારના રૂપ બનાવ્યા પછી તેને યોગ્ય ઉપસર્ગ પછી મૂકવામાં આવે છે. અર્થાત્ 'संगम्' ધાતુનું लङ् નું રૂપ 'समगच्छत्' થાય છે કારણ કે लङ् નું રૂપ 'अगच्छत्' છે અને એની પહેલાં 'सम्' ઉપસર્ગ મૂકવાથી 'सम् + अगच्छत् = समगच्छत्' બને છે. આ પ્રમાણે બીજા ધાતુઓના રૂપ બનાવવાનો પ્રયત્ન

કરવો જોઈએ. પાઠકોની સુગમતાને માટે અહીં થોડાં ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે—

१ गम् (જવું)

१ अधि+गम् = (પ્રાપ્ત કરવું) = अधिगच्छति, अध्यगच्छत्, अधिगमिष्यति ।

२ अनु+गम् = (પાછળ જવું) = अनुगच्छति, अन्वगच्छत्, अनुगमिष्यति ।

३ अव+गम् = (જાણવું) = अवगच्छति, अवागच्छत्, अवगमिष्यति ।

४ आ+गम् = (આવવું) = आगच्छति, आगच्छत्, आगमिष्यति ।

५ उप+गम् = (પાસે જવું) = उपगच्छति, उपागच्छत्, उपगमिष्यति ।

६ नि गम् = (જવું) = निगच्छति, न्यगच्छत् निगमिष्यति ।

७ निर्गम् = (બહાર જવું) = निर्गच्छति, निरगच्छत्, निर्गमिष्यति ।

८ विगम् = (ચાલી જવું) = विगच्छति, व्यगच्छत्, विगमिष्यति ।

९ संगम् = (મળવું) = संगच्छति, समगच्छत्, संगमिष्यति ।

આ પ્રમાણે ધાતુઓને જુદા જુદા ઉપસર્ગ લગાડવાથી જુદાજુદા ધાતુઓ બને છે. કોઇ કોઈ વાર એકથી વધારે ઉપસર્ગ પણ લાગે છે. હવે બીજા ધાતુના ઉદાહરણ જુઓ—

उपवस् = (ઉપવાસ કરવો) = उपवसति, उपावसत्, उपवसिष्यति ।

निर्मुच् = (છોડવું) = निर्मुञ्चति, निरमुञ्चत्, निर्मोक्ष्यति।
निर्या = (જવું) = निर्याति, निरयात्, निर्यास्यति।
प्रदह् = (બાળવું) प्रदहति, प्रादहत्, प्रधक्ष्यति।
प्रदुष् = (દોષયુક્ત બનવું) = प्रदुष्यति, प्रादुष्यत्, प्रदोक्ष्यति।
विक्रम् = (પરાક્રમ કરવું) = विक्रमति, व्यक्रमत्, विक्रमिष्यति।
विगर्ह् = (નિંદા કરવી) = विगर्हति, व्यगर्हत्, विगर्हिष्यति।
विचल् = (હાલવું) = विचलति, व्यचलत्, विचलिष्यति।
वितॄ = (પાર થવું, આપવું) = वितरति, व्यतरत्, वितरिष्यति।
संभू = (જન્મ લેવો) = संभवति, समभवत्, संभविष्यति।
संभाष् = (સંભાષણ કરવું) = संभाषते, समभाषत, संभाषिष्यते।

આ પ્રમાણે બીજા ધાતુઓના ઉપસર્ગપૂર્વક રૂપ બને છે તે જાણવા યોગ્ય છે. એના પ્રયોગ સંસ્કૃતભાષામાં અનેક ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. એટલે ઉપસર્ગ પૂર્વક ધાતુઓનાં રૂપનું મહત્ત્વ વાચક પોતે જાણી શકશે. ઉદાહરણ તરીકે નીચે આપેલા શ્લોક જુઓ—

आत्मवीर्यं समाश्रित्य भृत्यवीर्यं च कौरव।
आह्वयस्व रणे पार्थान्सर्वथा क्षत्रियो भव ॥ ५४ ॥
परवीर्यं समाश्रित्य यः समाह्वयते परान्।
अशक्तः स्वयमादातुमेतदेव नपुंसकम् ॥ ५५ ॥
(म० भा० उद्योग० अ० १६२)

" પોતાના વીર્યનો અને નોકરોના પરાક્રમનો આશ્રય કરીને હે કૌરવ! યુદ્ધમાં (पार्थान्) પાંડવોને આહ્વાન કર, બધી રીતે ક્ષત્રિય બન.

બીજાની શક્તિનો આશ્રય કરીને જે શત્રુઓને યુદ્ધ માટે આહ્વાન કરે, છે અને પોતે યુદ્ધનો ભાર ઉઠાવવામાં અશક્ત હોય તે નપુંસક છે.

આ શ્લોકોમાં—

समाश्रित्य- (सम्+आ+श्रि),
आह्वयस्व- (आ+ह्वे),
समाह्वयते- (सं+आ+ह्वे),
आदातुं - (आ+दा),

આ બધા રૂપ ઉપસર્ગ પૂર્વક ધાતુઓનાં છે. વાચક આ પ્રમાણે જાણી લે.

પાઠ ૯

धातुसाधित रूप ।

ધાતુની સાથે પ્રત્યય જોડવાથી કેટલાક આવશ્યક રૂપ તૈયાર થાય છે અને એનો વારંવાર ઉપયોગ થાય છે, માટે આ પાઠમાં એ પ્રત્યયોનો વિચાર કરવાનો છે.

' तुम् ' પ્રત્યય

ક્રિયા ' કરવા માટે ' એ અર્થમાં આ પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે—

कृ (કરવું)	- कर्तुम् ।	(કરવા માટે)
गम् (જવું)	- गन्तुम् ।	(જવા માટે)
लिख् (લખવું)	- लेखितुम् ।	(લખવા માટે)
सेव् (સેવા કરવી)	- सेवितुम् ।	(સેવા કરવા માટે)

વારંવાર સંસ્કૃત ભાષામાં એ રૂપોનો પ્રયોગ થાય છે, અને એ રૂપ બનાવવાં ઘણાં સહેલાં છે. એ માટે અહીં કેટલાંક રૂપ આપવામાં આવે છે—

अंक् (ચિન્હ કરવું)=अंकयितुम्	अश् (ભોજન કરવું)=अशितुम्
अत् (જવું) = अतितुम्	आप् (વ્યાપ્ત થવું)= आप्तुम्
अद् (ખાવું)= अत्तुम्	कथ् (કહેવું)= कथयितुम्
अन् (જીવન ધારણ કરવું)= अनितुम्	कम्प् (હલાવું)= कम्पितुम्
	कृष् (ખેડવું)= कर्ष्टुम्
अर्च् (પૂજા કરવી) = अर्चितुम् (१ गण)। अर्चयितुम् (१० गण)	क्रम् (ચાલવું) = क्रमितुम्
	गण् (ગણવું)= गणयितुम्
	छिद् (કાટવું) = छेत्तुम्
अर्थ् (માંગવું)= अर्थयितुम्	जी (જય મેળવવો)= जेतुम्
अव् (રક્ષણ કરવું)= अवितुम्	तड् (તાડન કરવું, મારવું) = ताडयितुम्

આ પ્રમાણે બીજા ધાતુઓના 'तुम्' પ્રત્યયાન્ત ધાતુસાધિત રૂપ બને છે. હવે વાંચક એને ઓળખી શકશે.

'त्वा' પ્રત્યય

'...કરીને' એ અર્થમાં સંસ્કૃત ધાતુઓને 'त्वा' પ્રત્યય લગાડી રૂપ બને છે, જેમકે—

गम् = गत्वा = (જઈને)
पा = पीत्वा = (પીને)
भुज् = भुक्त्वा = (ભોજન કરીને)
नम् = नत्वा = (નમીને)
तृप् = तृपित्वा = (તૃપ્ત થઈને)

આ રીતે આ પ્રત્યય લગાડવાથી રૂપ બને છે. એનો પણ સંસ્કૃત ભાષામાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. હવે એના કેટલાંક ઉદાહરણ જુઓ—

त्रुट् (તુટવું)- त्रुटित्वा	धृ (ધારણ કરવું) धृत्वा
त्वर् (ઉતાવળ કરવી)- त्वरित्वा	नट् (નાચવું)- नटित्वा
दण्ड् (શિક્ષા કરવી)-दण्डयित्वा	नश् (નાશ થવું)-नाशित्वा नष्ट्वा
दम् (દમન કરવું)- दमित्वा	
दंश् (કરડવું) - दंष्ट्वा	निन्द् (નિંદા કરવી) निन्दित्वा
दा (આપવું)- दत्त्वा	नृत् (નાચવું)- नर्तित्वा
दुह् (દોહવું)- दुग्ध्वा	पच् (રાંધવું)- पक्त्वा
द्विष् (દ્વેષ કરવો)- द्विष्ट्वा	पठ् (ભણવું)- पठित्वा
धाव् (દોડવું) - धावित्वा	पा (રક્ષણ કરવું)- पात्वा
धा (ધારણ કરવું)- हित्वा	पुष् (પુષ્ટ કરવું)- पुष्ट्वा
धु (હાલવું)- धुत्वा	पूज् (પૂજા કરવી) पूजयित्वा

આ પ્રમાણે ' त्वा ' પ્રત્યય લગાડીને રૂપ બનાવવામાં આવે છે.

' य ' પ્રત્યય

ધાતુની પહેલાં ઉપસર્ગ હોય તો ' त्वा ' પ્રત્યયને ઠેકાણે ' य ' પ્રત્યય લાગે છે, એનો પણ એજ અર્થ છે. એના ઉદાહરણ જુઓ—

अधि - इ	=	अधीत्य	(અભ્યાસ કરીને)
नि - यम्	=	नियम्य	(નિયમન કરીને)
प्र - णम्	=	प्रणम्य	(પ્રણામ કરીને)
वि - तन्	=	वितन्य	(ફેલાવીને)
आ - दा	=	आदाय	(લઈને)

वि - धा = विधाय (કરીને)
प्र - हा = प्रहाय (છોડીને)
आ - क्रम् = आक्रम्य (આક્રમણ કરીને)
सं - आ-भाष् = समाभाष्य (સંભાષણ કરીને)
सं - चि = संचित्य (એકઠું કરીને)
स - चिन्त् = संचिन्त्य (વિચાર કરીને)
प्र - जल्प् = प्रजल्प्य (બડબડ કરીને)
वि - जि = विजित्य (વિજય કરીને)
वि - ज्ञा = विज्ञाय (જાણીને)

આ પ્રમાણે ઉપસર્ગ પૂર્વક ધાતુઓના રૂપ થાય છે. સંસ્કૃતમાં એનો ઘણો પ્રયોગ થાય છે. માટે પાઠક એનો ઠીક અભ્યાસ કરે.

कृत्य-प्रक्रिया

" तव्य " અને " अनीय " એ બે પ્રત્યય ધાતુઓને લાગે ત્યારે ' યોગ્ય ' અર્થ બતાવે છે જેમકે—

कृ-कर्तव्यम्, करणीयम् (કરવા યોગ્ય)
भिद्-भेत्तव्यम्, भेदनीयम् (ભેદવા યોગ્ય)
पच्-पक्तव्यम्, पचनीयम् (રાંધવા યોગ્ય)
निन्द्-निन्दितव्यम्, निन्दनीयम् (નિંદા કરવા યોગ્ય)
कथ्-कथयितव्यम्, कथनीयम् (કહેવા યોગ્ય)
चि-चेतव्यम्, चयनीम् (એકઠું કરવા યોગ્ય)
मृज्-मार्ष्टव्यम्, मार्जनीयम् (શુદ્ધ કરવા યોગ્ય)

જે ધાતુઓને છેવટે સ્વર હોય છે તેમને ' य ' પ્રત્યય આજ અર્થમા લાગે છે. જેમકે—

जि –जेयं (જીતવા યોગ્ય)
चि –चेयं (એકઠું કરવા યોગ્ય)
दा –देयं (આપવા યોગ્ય)
धा –धेयं (ધારણ કરવા યોગ્ય)
गै –गेयं (ગાવા યોગ્ય)

કેટલાક વ્યંજનાન્ત ધાતુઓને પણ આ ' य ' પ્રત્યય લાગે છે.
જેમકે—

जन् –जन्यं (જન્મ આપવા યોગ્ય)
आलभ् –आलभ्यं (પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય)
चर् –चर्यं (કરવા યોગ્ય)
नियम –नियम्यं (નિયમમાં રાખવા યોગ્ય)

આ પ્રમાણે બીજા ધાતુઓને પણ આ પ્રત્યયો લાગે છે.

—:*:—

પાઠ ૧૦

रामायणम् ।

तथा ब्रुवाणं सुग्रीवं लक्ष्मणः प्रहसन्निवाब्रवीत्– " कस्मिन् कर्मणि कृते सति वालिनो वधं श्रद्दध्याः ? "

सुग्रीव उवाच– " इमान् सप्त तालवृक्षान् पुरा वाली विव्याध । एवं यः कर्तुं शक्नोति स एव वालिनो वधं कर्तुं समर्थो भविष्यति । "

एतत्सुग्रीवस्य भाषणं श्रुत्वा महातेजा रामस्तस्य प्रत्ययार्थमेकमेव शरं चिक्षेप, स शरः सप्त तालान् भित्त्वा भूमिं प्रविवेश। रामस्य शरवेगेन सुग्रीवः परं विस्मयं गतः कृताञ्जली रामायोवाच--"पुरुषर्षभ! समरे सर्वानपि सुरान्हन्तुं त्वं समर्थोऽसि किंपुनर्वालिनम्? येन त्वया सप्त तालवृक्षा गिरिर्भूमिश्च एकेनैव बाणेन विदारितास्तेन त्वया सह को रणे स्थाता? अतस्त्वं वालिनं जहीति।"

ततः सुग्रीवं रामः प्रत्युवाच--"गच्छामेदानीं किष्किन्धाम्। अग्रतो गत्वा वालिनं युद्धायाह्वाय" इति।

ते सर्वे ततो वालिनः पुरीं किष्किन्धां गत्वा वृक्षैरावृत्यातिष्ठन्। सुग्रीवोऽपि वालिन आह्वनकारणात् घोरमनदत्। भ्रातुराह्वानं श्रुत्वा वाली गृहान्निष्पपात। ततो वालिसुग्रीवयोस्तुमुलं युद्धमभूत्। रामस्तु तावत्यन्तसदृशौ दृष्ट्वा नावगच्छत्सुग्रीवतो वालिनम्। अतोऽन्तकरं शरं मोक्तुं बुद्धिं न कृतवान्। भग्नस्तदा वालिना सुग्रीवोऽपश्यंश्च रामं प्रदुद्रुवे पर्वतमृष्यमूकम्। "शापभयान्मुक्तोऽसि" इति वाली तमुक्त्वा स्वगृहं निवृत्तः। रामस्तु तदेव वनं जगाम यत्र सुग्रीवो गतः।

रामं दृष्ट्वा सुग्रीवोऽब्रवीत् किमिदानीं त्वया लब्धं

वैरिणा मां घातयित्वा, आदौ च तमाह्वयस्वेत्युक्त्वा, विक्रमं च दर्शयित्वा ? इति।

रामोऽपि तं सान्त्वयन्निव पुनरब्रवीत्– "त्वं च वाली च वाचा, वर्चसा स्वरेणातिसदृशौ। अतो नावगच्छं कः क इति। अत एव नोत्सृष्टो मया शरः। मित्रस्यैव विघातो भ्रमान्मा भूदिति। दत्ताभयस्य मित्रस्य विनाशस्तु महत्पातकम्। भवांस्तु वने शरणमस्माकं सर्वेषाम्। तस्मात्पुनर्युद्धयस्व, मा शंकीः। एकेनैवेषुणा वालिनमद्य मृतं पश्य। त्वमात्मनोऽभिज्ञानार्थं किंचिच्चिह्नं कुरु। लक्ष्मण! अस्य सुग्रीवस्य कण्ठे पुष्पमालां स्थापय।" इति।

लक्ष्मणेन धारितया मालया स सुग्रीवोऽतीव शुशुभे। पुनश्च गत्वा किष्किंधां वालिनं अतिघोरस्वरेणाह्वयत्। शब्दं श्रुत्वा वाली वेगेन रोषाद्गृहान्निष्पपात। सुग्रीवं च दृष्ट्वा–ऽब्रवीत् "एष मम बद्धो मुष्टिस्तव प्राणानादाय एव यास्यति।" इति।

तेन वालिना रोषादेव ताडितः सुग्रीवो रुधिरं वमन् किंचिन्मूर्च्छित इवाभवत्। सोऽपि सत्वरं संज्ञां प्राप्य सालवृक्षमुत्पाट्य वालिनं सकोपं ताडितवान्। शोणिताक्तौ तौ परस्परं तर्जयन्तौ अयुध्येताम्। रामस्ततो धनुः संधाय एकेनैव शरेण वालिनं गतसत्त्वं विचेतनं अकरोत्।

तं मूर्च्छितं गतसत्त्वं दृष्ट्वा महावीर्यौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ बहुमान्यं वीरं सुग्रीवमुपयातौ । वाली तु रामं दृष्ट्वा परुषमब्रवीत् । " मम पराङ्मुखवधं कृत्वा त्वया किं यशः प्राप्तम् ? रामः कुलीनस्तेजस्वी दृढव्रतश्चेति सर्वे कथयन्ति । परंतु पापाचारमेवाहं त्वां पश्यामि । अहं तु तव विषये पुरे वा न करोमि किंचिदपि पापम् । नापि त्वामवजाने । कस्मात्त्वमकिल्बिषं मां हंसि ? त्वयाद्य तु धर्मं त्यक्त्वैवाऽहं रणे निहतः । किमर्थमेवमधर्माचरणं भवताचरितम् ? "

પાઠ ૧૧

ધાતુને પ્રત્યય લાગ્યા પછી જે શબ્દ બને છે, તેની વિધિ હવે બતાવવામાં આવે છે. આગળના પાઠોમા કેટલાક પ્રત્યય બતાવી દીધા છે, અહીં સંક્ષેપમાં તેનો ઉલ્લેખ કરવામા આવે છે—

(૧) तव्य ।

સંસ્કૃતમાં ' तव्य ' પ્રત્યય ઘણો ઉપયોગી છે અને એ લાગવાથી ઘણી સહેલી રીતે શબ્દ બને છે જુઓ ' गम् ' ધાતુથી ' गन्तव्यम् ' બને છે, ' कृ ' ધાતુથી ' कर्तव्यम् ' બને છે. આ પ્રમાણેજ બીજા ધાતુઓથી પણ શબ્દ તૈયાર થાય છે. એનો ઉપયોગ નીચે કરી બતાવ્યો છે—

मया गन्तव्यम् = મારે જવું જોઈએ.
मया कर्म कर्तव्यम् = મારે કર્મ કરવું જોઈએ.
मया पुस्तकं पठितव्यम् = મારે પુસ્તક ભણવું જોઈએ.
त्वया इदानीं न क्रीडितव्यम् = તારે હમણાં રમવું ન જોઈએ.

આ પ્રમાણે એ શબ્દોનો ઉપયોગ થાય છે. જો આ શબ્દ વિશેષણ તરીકે વપરાય તો એના લિંગ, વચન, વિભક્તિ વિશેષ્યના લિંગ, વચન, વિભક્તિ પ્રમાણે થાય છે જેમકે—

एषा बाला त्वया रक्षितव्या = આ બાળા તારા વડે રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે.
एष प्रासादस्त्वया रक्षितव्य. = આ રાજમહેલ તારાવડે રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે.
एतत् क्षेत्रं त्वया रक्षितव्यम् = આ ખેતર તારાવડે રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે.

પાઠક આ ઉદાહરણોમાં જોઇ શકે છે કે એકજ ' रक्षितव्य ' શબ્દ વિશેષ્યને અનુસરીને કેવી રીતે બદલાયો છે. એવાં વાક્યોમાં ઘણું કરીને ' अस्ति ' ક્રિયાને અધ્યાહાર રાખીને જ અર્થ કરવો પડે છે. જેમકે—

एतत् पुस्तकं त्वया तत्र रक्षितव्यम् अस्ति ।
एतत्पुस्तकं त्वया तत्र रक्षितव्यम् ।

આ બન્ને વાક્યોનું તાત્પર્ય એકજ છે. જે વખતે ક્રિયાપદનું રૂપ બનાવવું કઠણ હોય છે તે વખતે એનાં રૂપોના વાક્ય બનાવવાં ઘણાં સહેલાં પડે છે. સંસ્કૃતમાં આ મોટી સરળતા છે.

शब्द ।

स्पर्ध्-	स्पर्धितव्यम् =	સ્પર્ધા કરવા યોગ્ય.
विद्-	वेदितव्यम् =	જાણવા યોગ્ય.
मुद्-	मोदितव्यम् =	આનંદ કરવા યોગ્ય.
खाद्-	खादितव्यम् =	ખાવા ,,
भर्ज्-	भर्जितव्यं =	શેકવા ,,
अर्च्-	अर्चितव्यं =	પૂજા કરવા ,,
वाञ्छ्-	वाञ्छितव्यं =	ઇચ્છા કરવા ,,
वेष्ट्-	वेष्टितव्यं =	વેષ્ટન ,, ,,
चेष्ट्-	चेष्टितव्यं =	ચેષ્ટા ,, ,,
जल्प्-	जल्पितव्यं =	બોલવા ,,
भाष्-	भाषितव्यं =	બોલવા ,,
ज्ञा-	ज्ञातव्यं =	જાણવા ,,
दा-	दातव्यं =	આપવા ,,
हन्-	हन्तव्यं =	હણવા ,,
वस्-	वस्तव्यं =	રહેવા ,,
वच्-	वक्तव्यं =	બોલવા ,,

આ પ્રમાણે કેટલાયે શબ્દ બની શકે છે. પાઠક પૂર્વોક્ત ધાતુઓમાંથી શબ્દ બનાવે અને જ્યાં આ પ્રત્યયના રૂપ આવે તે ત્યાં ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરે.

संस्कृत-वाक्यानि ।

तेन वीरेण किमर्थं तेन सह न स्पर्धितव्यम् ? बालकैः एतदन्नं इदानीमेव खादितव्यम् । मम भृत्येन सर्वेऽपि

चणकाः अद्यैव भार्जितव्याः । ईश्वरस्त्वया नित्यशोऽचिंतव्यः । बालकैर्बालिकाभिश्च शोभनानि पुस्तकानि नित्यशः पठितव्यानि । सर्वैर्मनुष्यैः सायं समये क्रीडांगणं गत्वाऽवश्यं क्रीडितव्यम् । वीरैः पुरुषैः स्त्रीणां रक्षा कर्तव्या । इदानीं एष ग्रामो वीरैः रक्षितव्यः । त्वया पूर्वं सर्वं ज्ञातव्यं पश्चात् स्वकर्तव्यं कर्तव्यम् ।

આ પ્રમાણે પાઠક અનેક વાક્ય બનાવી શકે છે. આ ' तव्य ' પ્રત્યયવાળા શબ્દોને માટે तृतीया विभक्ति ના કર્તાની આવશ્યકતા રહે છે જેમકે—

मया वक्तव्यं । रामेण शत्रुर्हन्तव्यः । व्याघ्रेण पुरुषः न हन्तव्यः । अग्निना सर्वं वनं दग्धव्यम् ।

આ પ્રમાણે અનેક વાક્ય બનાવવા સહેલા છે.

(२) अनीय

બીજો ' अनीय ' પ્રત્યય આજ અર્થમાં થાય છે એને બનાવવાની રીતિ પણ અતિ સુગમ છે. ' कृ ' ધાતુથી ' करणीय ' ' गम् ' ધાતુથી ' गमनीय ' રૂપ થાય છે જુઓ એના રૂપ—

कृ-	करणीयं	= કરવા યોગ્ય
स्मृ-	स्मरणीय	= સ્મરણ કરવા યોગ્ય
भृ-	भरणीयं	= ભરણ પોષણ કરવા ,,
प्रथ्-	प्रथनीय	= પ્રસિદ્ધ કરવા ,,
त्वर्-	त्वरणीयं	= ઉતાવળ કરવા ,,

वृध्- वर्धनीयं	= વધારવા	યોગ્ય
रुच्- रोचनीय	= પ્રકાશવા	,,
शुभ्- शोभनीयं	= શોભાવવા	,,
बुध्- बोधनीयं	= જાણવા	,,
ज्वल्- ज्वलनीयं	= બાળવા	,,
स्पृह्- स्पृहणीयं	= ઇચ્છા કરવા	,,

આ પ્રમાણે સહેલાઇથી બીજા ધાતુઓના રૂપ પણ બનાવી શકાય છે અને એ રૂપવાળા વાકય પણ પૂર્વની માફક બને છે—

संस्कृत–वाक्यानि ।

त्वया सर्वं कर्म इदानीमेव करणीयम् । यन्मया वर्धनीयं अस्ति, तदहं वर्धयामि । यत्त्वया संवर्धनीयं भवेत्तत्त्वं संवर्धय । त्वया पुष्पमालाभिः शोभनीय एष मण्डपः । अग्निना त्वया ज्वलनीयमेतत्पत्रम् । त्वया भरणीय एष बालः । तेन करणीय एष यत्नः ।

આ પ્રમાણે વાકય બનાવી શકાય છે

—:o—

पाठ १२

रामायणम् ।

रामस्तु वालिनमब्रवीत् " धर्मं अर्थं कामं चापि लौकिकव्यवहारमविज्ञाय बाल्यादिव कथं विगर्हसे ? इक्ष्वाकूणां राज्ञां पालितेयं भूमिः भरतभूमिरिति कथ्यते । वयं चात्र धर्मस्य रक्षितारः । तथा चान्येऽपि बहवः पार्थिवाः सन्त्येव । वयं धर्मरक्षणार्थमेवात्र संचरामः । धर्मस्य रक्षणं, सज्जनानां पालनं, दुष्टानां निर्दलनं चास्माकं कर्म । त्वं तु धर्ममार्गे न स्थितः । सनातनं धर्मं त्यक्त्वा भ्रातुर्भार्यायां पापमाचरसि । यस्तु भगिनीमौरसीं भार्यां वाऽनुजस्य कामात्प्रचरेत् स नरो वध्य इति सद्भिः कथितो धर्मः । अतएव त्वं मया हतः । पापस्य नरस्याशासनाद्राजा किल्बिषमाप्नोति, तस्य शासनादेव राजा श्रेयः प्राप्नोति । अतस्त्वं वधाय एव योग्यः पापाचारो मया हतः । "

एतद्रामवचनं श्रुत्वा धर्मेऽधिगतनिश्चयो वाली रामचंद्रे दोषं न दध्यौ । उवाच तं -- " यत्त्वं आत्थ तत्तथैव, न संशयः । न चात्मानं शोचे, न च भार्यां, नापि बान्धवान् यथा [illegible] पुत्रं गुणज्येष्ठमङ्गदं शोचे । विधत्स्व सुग्रीवेऽङ्गदे च उत्तमां मतिम् । त्वमेवासि गोप्ता शास्ता च इति । "

एवमुक्त्वा मुमोह, जीवितान्तं जगाम च।

वालिनो भार्या तु तारा तच्छ्रुत्वोद्विग्ना भूत्वा तत्रागमत्। पतिं पञ्चत्वं गतं दृष्ट्वा विललाप च। तारां दीनां तथा क्रोशन्तीं दृष्ट्वाऽङ्गदं च विलपन्तमवलोक्य सुग्रीवोऽपि विषादमगमत्। पतिमुखं समुपाजिघ्रन्ती तारा बहु विललाप आह च—

'किं मही मत्तोऽपि प्रियतरा तव? यतस्त्वां भूमिं परिष्वज्य शेषे? नापि मां प्रतिभाषसे? विपश्चिता शूराय खलु कन्या न प्रदातव्या।' इति।

समानशोकः काकुत्स्थो रामस्तां सान्त्वयन्नाह- 'मृतः पुरुषः शोकपरितापेन युज्यते श्रेयसा न। अतः अनन्तरं कार्यं कर्तुं त्वमर्हसि। अलं शोकेन। नियतिः श्रेष्ठा, तत्प्राप्तकालं कर्म उपास्यताम्।' इति।

ततः सह सुग्रीवेणाङ्गदो रुदन् विधिवत् पितरं अग्निं ददौ, चकार च दीर्घमध्वानं प्रस्थितं पितरमपसव्यं प्रदक्षिणं सह रामेण। ततो हनुमानब्रवीत्– 'भवत्प्रसादात्, काकुत्स्थ! पितृपैतामहं राज्यं दुष्प्राप्यमपि सुग्रीवेण प्राप्तम्। अत इदानीं त्वया समनुज्ञातः सुग्रीवो भवता सह नगरं प्रवेक्ष्यति इति।' तच्छ्रुत्वा राम उवाच- हे हनूमन्! अहं तु पितुर्निर्दे-

अमनुसरन् चतुर्दशवर्षपर्यन्तं ग्रामे वा नगरं वा न प्रवेक्ष्यामि । सुग्रीवश्च राज्ये अभिषिच्यतां, अङ्गदश्च यौवराज्येऽभिषिक्तो भवतु विधिवत् इति । '

रामेणैवं समनुज्ञातः सुग्रीवो रम्यां किष्किंधां पुरीं प्रविवेश । साधु इति ब्रुवत्सु वानरेषु यौवराज्येऽङ्गदं चाभ्यषेचयत् ।

माल्यवतः पर्वतस्य पृष्ठे वसन् राम एकदा लक्ष्मणमब्रवीत् 'पश्यायं जलसमागमे वर्षाकालः संप्राप्तः मेघपटलैरम्बरमाच्छादितम् । नीलमेघाश्रिता विद्युत् स्फुरति । '

' पर्जन्यजलधाराभिरभिषिच्यमानाः पर्वताः नवयौवनेनैवाधिकतरं विभान्ति । अस्मिन्भाद्रपदे मासे मंत्ररतानां ब्राह्मणानां अध्ययनकालोऽयमुपस्थितः इति । '

तत ऊर्ध्वं शारदीं रजनीं ज्योत्स्नामयीं दृष्ट्वा सुग्रीवं च कामवृत्तं दृष्ट्वा रामः परमातुरो भूत्वा मुमोह । सीतां अनुचिन्तयंश्च कृशेन वदनेन लक्ष्मणमुवाच- ' अधुना मेघाः शान्तवेगाः । वार्षिकाश्चत्वारो मासाः वर्षशतोपमाः सीतामपश्यतो मम गताः । हे लक्ष्मण ! सुग्रीवः कृपां न कुरुते । स त्वं किष्किन्धां प्रविश्य ग्राम्यसुखे सक्तं मूर्खं सुग्रीवं ब्रूहि । वीरः सत्यपरः एव भवति । हे सुग्रीव ! त्वं समये तिष्ठ ! मा वालिनः मार्गेण गच्छ । इति । '

एवं समादिष्टो लक्ष्मणो रम्यां किष्किन्धां नगरीं प्रविवेश। नानापुष्पफलशोभितां च तां नगरीं ददर्श। अवार्यमाणश्च लक्ष्मणः प्रविवेश रम्यं सुग्रीवस्य गृहम्। तस्यान्तःपुरे बहुभिः स्त्रीभिः सततं प्रवर्तमानं संगीतं निशम्योद्विग्न इवाभवत्। स्थित्वा च तत्र कंचित्कालं ज्याशब्दं कृतवान्। तं ज्याशब्दं श्रुत्वा आगतं लक्ष्मणं ज्ञात्वा, तं क्रोधयुक्तं च दृष्ट्वा स तारामुवाच— 'किं नु क्रोधकारणम्! यत्प्रकृत्या मृदुरपि लक्ष्मण इदानीं सरोष इव दृश्यते! अतस्त्वमेव अग्रे गत्वा तं प्रसादयेति।'

तथेत्युक्त्वा तारा सलज्जा इव लक्ष्मणसंनिधानं जगाम। स्त्रीसंनिकर्षादवाङ्मुखो निवृत्तक्रोधश्चाभूल्लक्ष्मणः। साऽपि तं प्रार्थयामास किमर्थं कोपः? को न तिष्ठति भवन्निदेशे? वानरवंशनाथस्य प्रमादमपि सोढुमर्हसि। महाबाहो लक्ष्मण! आगच्छ अन्तः, क्षमस्व सुग्रीवमिति। ततोऽरिन्दमो लक्ष्मणोऽभ्यन्तरं प्रविवेश।

सुग्रीवोऽपि तत्र लक्ष्मणं दृष्ट्वा व्यथितेन्द्रियो बभूव। रुमाद्वितीयं नारीमध्यगतं सुग्रीवं लक्ष्मणोऽब्रवीत्— 'राजा कृतज्ञः सत्यवादी च लोके महीयते। कृतार्थेन त्वया सीताया मार्गणे यत्नो विधेयः। तस्मिन् विषये त्वं किमपि कर्म न करोषि। तत्किं वालिनो मार्गेणैव गन्तुमिच्छसि? न स

संकुचितो मार्गः येन वाली हतो मृतश्च । 'अतः सुग्रीव ! समये तिष्ठ, मा वालिपथमन्वगाः ' इति ।

तच्छ्रुत्वा सुग्रीवो विमद आसीत् । उवाच च लक्ष्मणम् " सर्वमेव मयेदं ऐश्वर्यं रामप्रसादादेव प्राप्तम् । स एव स्वेनैव तेजसा रावणं वधिष्यति सीतां च प्राप्स्यति । तस्यानुयात्रां अयमहं करिष्यामि, इति ।"

लक्ष्मणोऽपि प्रीत्योवाच– " त्वया सनाथेन सनाथो मे भ्राता । क्षमस्व मे परुषोक्तिं, इति । "

सुग्रीवोऽपि पार्श्वस्थं हनूमन्तमब्रवीत् । क्षिप्रं तांस्तान् वानरानानय, आनुयात्रिकं कल्पय च । श्रुत्वा तद्वचनं वायुपुत्रो हनूमान् वानरान् सर्वासु दिक्षु प्रेषयामास । वानरराजस्याज्ञां श्रुत्वा सर्वे वानरा आययुः । तेषां सर्वेषां वानराणां महती सेना बभूव । तया सेनया सह सुग्रीवो राघवं आगत्य तस्य पादयोः पपात । तं पादयोः पतितं बहुमानादुत्थाप्य राघवः सुग्रीवं परिषस्वजे ।

शब्दार्थ

लौकिकव्यवहारः = લોકમાં કરવાનો વ્યવહાર	परमातुरः = અત્યંત દુઃખી
बाल्यं = મૂઢતા	ग्राम्यसुख = તુચ્છ સુખ
विगर्ह = નિંદા કરવી	अनिवार्यमाण = જેને પ્રતિબંધ નથી થયો તે

संचर्	= ભ્રમણ કરવું	अवाङ्मुख	= નીચે મુખ રાખી
निर्दलनं	= નાશ	सोढुं	= સહન કરવા યોગ્ય
औरसी	= ઔરસ (પોતાની)	मार्गणं	= શોધ (શોધવું)
किल्बिषं	= પાપ	विमदः	= જેને ગર્વ નથી તે
पञ्चत्वं गतः	= મરી ગયો	पार्श्वस्थः	= પડખે ઉભેલો
विपश्चित्	= જ્ઞાની	निर्देश	= આજ્ઞા
नियतिः	= દૈવ		

समासाः ।

१ लौकिकव्यवहारः = लौकिकश्चासौ व्यवहारश्च ।

२ धर्मरक्षणार्थं = धर्मस्य रक्षणं धर्मरक्षणं तदर्थम् ।

३ पापाचारः = पापं आचरतीति ।

४ गुणज्येष्ठं = गुणैः ज्येष्ठं ।

५ समानशोकः = समानः शोकः यस्य ।

६ भवत्प्रसादः = भवतां प्रसादः ।

७ दुष्प्राप्यं = दुःखेन प्राप्यं ।

८ जलसमागमः = जलस्य समागमः ।

९ मेघपटलं = मेघानां पटलम् ।

१० नीलमेघाश्रिता = नीलश्चासौ मेघश्च नीलमेघः ।
नीलमेघे आश्रिता ।

—:o—o—

પાઠ ૧૩

(महाभारत भीष्मपर्व अ० ५१)

सञ्जय उवाच ।

क्रौञ्चं दृष्ट्वा ततो व्यूहमभेद्यं तनयस्तव ।
रक्ष्यमाणं महाघोरं पार्थेनामिततेजसा ॥ १ ॥
आचार्यमुपसंगम्य कृपं शल्यं च पार्थिव ।
सौमदत्तिं विकर्णं च सोऽश्वत्थामानमेव च ॥ २ ॥
दुःशासनादीन्भ्रातॄंश्च सर्वानेव च भारत ।
अन्यांश्च सुबहूञ्छूरान्युद्धाय समुपागतान् ॥ ३ ॥
प्राहेदं वचनं काले हर्षयंस्तनयस्तव ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ४ ॥
एकैकशः समर्था हि यूयं सर्वे महारथाः ।
पाण्डुपुत्रान् रणे हन्तुं ससैन्यान्किमु संहताः ॥ ५ ॥

ततोऽभेद्यं क्रौञ्चं नाम महाघोरं व्यूहं, सैन्यव्यूहं, अमिततेजसा पार्थेन पृथापुत्रेण रक्ष्यमाणं दृष्ट्वा, तव तनयः दुर्योधनः ॥१॥ हे पार्थिव ! सः आचार्यं उपसंगम्य समीपं गत्वा, कृपं शल्यं च, सौमदत्तिं विकर्णं च अश्वत्थामानं एव च ॥२॥ हे भारत ! दुःशासनादीन् भ्रातॄन् च सर्वान् एव अन्यान् सुबहून् युद्धाय समुपागतान् शूरान् च ॥३॥ तव तनयः सर्वान् हर्षयन् काले इदं वचनं प्राह। ' यूयं सर्वेऽपि महारथाः

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तमिदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ ६ ॥
संस्थानाः शूरसेनाश्च वेत्रिकाः कुकरास्तथा ।
आरोचकास्त्रिगर्ताश्च मद्रका यवनास्तथा ॥ ७ ॥
शत्रुञ्जयेन सहितास्तथा दुःशासनेन च ।
विकर्णेन च वीरेण तथा नन्दोपनन्दकैः ॥ ८ ॥
चित्रसेनेन सहिताः सहिताः पारिभद्रकैः ।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु सहसैन्यपुरस्कृताः ॥ ९ ॥
ततो भीष्मश्च द्रोणश्च तव पुत्राश्च मारिष ।
अव्यूहन्त महाव्यूहं पाण्डूनां प्रतिबाधकम् ॥ १० ॥

नानाशस्त्रप्रहरणाः नानाशस्त्रप्रहारिणः सर्वेऽपि युद्धविशारदाः ससैन्यान् पांडुपुत्रान् हन्तुमेकैकशः समर्था हि, किमु संहताः एकीभूताः ॥ ४-५ ॥ भीष्माभिरक्षितं अस्माकं बलं अपर्याप्तं तैः व्याप्तुं अशक्यम् । भीमाभिरक्षितं एतेषां इदं बलं सैन्यं तु पर्याप्तं परितः सर्वतः व्याप्तुं शक्यम् ॥ ६ ॥ संस्थानाः, शूरसेनाश्च वेत्रिकाः कुकराः तथा शत्रुञ्जयेन तथा दुःशासनेन सहिता सर्वे वीराः, वीरेण विकर्णेन तथा नन्दोपनन्दकैश्च सहिताः, चित्रसेनेन सहिताः, पारिभद्रकैः वीरैः सहिताश्च सहसैन्यपुरस्कृताः सर्वे वीराः भीष्ममेव अभिरक्षन्तु ॥ ७-९ ॥ हे मारिष धृतराष्ट्र ! ततः भीष्मश्च द्रोणश्च तव पुत्रश्च दुर्योधनः

भीष्मः सैन्येन महता समन्तात्परिवारितः ।
ययौ प्रकर्षन्महतीं वाहिनीं सुरराडिव ॥ ११ ॥
तमन्वयान्महेष्वासो भारद्वाजः प्रतापवान् ।
कुन्तलैश्च दशार्णैश्च मागधैश्च विशांपते ॥ १२ ॥
विदर्भैर्मेकलैश्चैव कर्णप्रावरणैरपि ।
सहिताः सर्वसैन्येन भीष्ममाहवशोभिनम् ॥ १३ ॥
गान्धाराः सिन्धुसौवीराः शिबयोऽथ वसातयः ।
शकुनिश्च स्वसैन्येन भारद्वाजमपालयत् ॥ १४ ॥
ततो दुर्योधनो राजा सहितः सर्वसोदरैः ।
अश्वातकैर्विकर्णैश्च तथा चाम्बष्ठकोसलैः ॥ १५ ॥

पांडवानां प्रतिबाधकं महाव्यूहमव्यूहन्त ॥१०॥ महता सैन्येन समन्तात्परिवारितो भीष्मः सुरराड् इन्द्र इव महतीं वाहिनीं प्रकर्षन् ययौ ॥ ११ ॥ तं प्रतापवान् महेष्वासः भारद्वाजः अन्वयात् । हे विशांपते प्रजानां पालक । कुन्तलैः दशार्णैः मागधैः च विदर्भैः मेकलैः च कर्णप्रावरणकैः अपि वीरैः सहिताः गान्धाराः सिन्धुसौवीराः अथ शिबयः वसातयः सर्वसैन्येन सहिताः आहवशोभिनं युद्धशोभिनं वीरं भीष्मं अपालयन् । तथा स्वसैन्येन सहितः शकुनिः भारद्वाजं द्रोणं अपालयत् ॥ १२-१४ ॥ ततः राजा दुर्योधनः सर्वसोदरैः सहितः अश्वातकैः विकर्णैश्च तथा अम्बष्ठकोसलैः दरदैः च

दरदैश्च शकैश्चैव तथा क्षुद्रकमालवैः ।
अभ्यरक्षत संहृष्टः सौबलेयस्य वाहिनीम् ॥ १६ ॥
भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिष ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ वामपार्श्वमपालयन् ॥ १७ ॥
सौमदत्तिः सुशर्मा च काम्बोजश्च सुदाक्षिणः ।
श्रुतायुश्चाच्युतायुश्च दाक्षिणं पार्श्वमास्थिताः ॥ १८ ॥
अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।
महत्या सेनया सार्धं सेनापृष्ठे व्यवास्थिताः ॥ १९ ॥
पृष्ठगोपास्तु तस्यासन् नानादेश्या जनेश्वराः ।
केतुमान्वसुदानश्च पुत्रः काश्यस्याभिभूः ॥ २० ॥

शकैः च एव तथा क्षुद्रकमालवैः सहितः अतएव संहृष्टः आनंदितः सौबलेयस्य शकुनेः वाहिनीं सेनां अभ्यरक्षत ॥१५-१६॥ हे मारिष धृतराष्ट्र भूरिश्रवाः शलः शल्यः भगदत्तः ॥ आवन्त्यौ अवन्तिदेशीयौ विन्दानुविन्दौ वामं पार्श्वमपालयन् ॥१७॥ सौमदत्तिः सुशर्मा च काम्बोजश्च सुदाक्षिणः श्रुतायुः च अच्युतायुः च दक्षिणं पार्श्वं आस्थिताः स्थिताः ॥ १८ ॥ अश्वत्थामा, कृपः च एव कृतवर्मा च सात्वतः, महत्या सेनया सार्धं सेनापृष्ठे व्यवस्थितः ॥ १९ ॥ नानादेश्याः जनेश्वराः तस्य पृष्ठगोपाः पृष्ठरक्षका आसन् । केतुमान वसुदानः च काश्य

ततस्ते तावकाः सर्वे हृष्टा युद्धाय भारत ।
दध्मुः शंखान्मुदायुक्ताः सिंहनादांस्तथानदन् ॥ २१ ॥
तेषां श्रुत्वा तु हृष्टानां वृद्धः कुरुपितामहः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ॥ २२ ॥
ततः शंखाश्च भेर्यश्च पेश्यश्च विविधाः पुरैः ।
आनकाश्चाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ २३ ॥

अभिभूः पुत्रः तस्य पृष्ठरक्षका आसन् ॥२०॥ हे भारत ! ततः ते सर्वे तावकाः युद्धाय हृष्टा भूत्वा मुदा युक्ताः शंखान् दध्मुः तथा सिंहनादान् उन्नदन् ॥ २१ ॥ तेषां हृष्टानां तु शब्दं श्रुत्वा वृद्धः कुरुपितामहः भीष्मः उच्चैः सिंहनादं विनद्य, प्रतापवान् शंखं दध्मौ ॥२२॥ ततः शंखाश्च भेर्यश्च विविधाः पेश्यश्च आनकाश्च परैः अभ्यहन्यन्त, स तुमुलः शब्दोऽ--भवत् ॥ २३ ॥

शब्दार्थ ।

अभेद्यं = न भेदी शकाय एवुं	रक्ष्यमाणः = रक्षण करतो
उपसंगम्य = पासे जईने	युद्धविशारदः = युद्ध प्रवीण
पर्याप्त = बधे फेलायेलुं	वाहिनी = सेना
सोदर = एक पेटथी जन्मेलो	अपर्याप्त = बधे नहीं फेलायलुं
आवन्त्यो = अवन्ती देशना लोक	सेनापृष्ठं = सैन्य पीठ
भेरी = नगारुं	आनक = ढोल
तुमुल = मोटुं	विनद्य = शब्द करीने

समासाः ।

१ युद्धविशारदः = युद्धे विशारदः ।
२ पाण्डुपुत्रः = पाण्डोः पुत्रः ।
३ सुरराट् = सुराणां राट्, राड् राजा ।
४ सेनापृष्ठं = सेनायाः पृष्ठं ।
५ जनेश्वरः = जनानां ईश्वरः ।
६ कुरुपितामहः = कुरूणां पितामहः ।

અગિયારમાં પાઠમાં બે પ્રત્યય બતાવ્યાં છે; હવે આ પાઠમાં બીજા કેટલાક પ્રત્યય બતાવાય છે. પાઠક જુએ કે કેટલી સુગમતાથી કેવી રીતે શબ્દ બને છે અને એનો કેટલો ઉપયોગ થાય છે.

(३) य ।

આ પ્રત્યય પણ પૂર્વવત્ લાગે છે અને પહેલાંની માફક જ એના રૂપ થાય છે જેમકે– ' ज्ञा ' ધાતુથી ' ज्ञेय ' ' पा ' ધાતુથી पेय ' વિગેરે રૂપ થાય છે—

शब्द

ज्ञेय	= જાણવા યોગ્ય	देय	= આપવા યોગ્ય
पेय	= પીવા ,,	वध्य	= વધ કરવા ,,
ध्येय	= ધ્યાન કરવા ,,	जेय	= જય કરવા ,,
शस्य	= પ્રશંસા કરવા ,,	शप्य	= શાપ આપવા ,,
क्रेय	= ખરીદવા ,,	लभ्य	= પ્રાપ્ત થવા ,,
जन्य	= ઉત્પન્ન થવા ,,	सह्य	= સહન કરવા ,,

संस्कृत-वाक्यानि

ब्रह्म एव सर्वैर्ज्ञेयं वस्तु, परंतु तदेव न केनापि ज्ञायते । शत्रुः शूरैर्वध्यो भवति । इदं दुःखं त्वया सह्यं इदानीम् । तत् कथं सह्यं भवेत् । मित्राणां मधुरैः सान्त्वपूर्वैर्वचनैर्महदपि दुःखं सह्यं भवति । स ग्रंथस्त्वया मह्यं देयः । इदानीमेव देयः । किं एतज्जलं पेयं अस्ति ? यदि तृषितोऽसि तर्हि त्वयैतज्जलं पेयं नान्यथा, यत एतत् परिशुद्धं नास्ति । त्वया तस्य कर्म शस्यम् । वध्यः पुरुषो वधकैर्वधस्थानं प्रति नीयते ।

એક 'य' પ્રત્યય બીજી જાતિનો છે કે જે જ્યારે લાગે ત્યારે પૂર્વધાતુના સ્વરનો ગુણ થાય છે. એના રૂપ જુઓ—

ધાતુ	પ્રત્યય	રૂપ	અર્થ	
कृ	य	कार्यं	કરવા	યોગ્ય
वृष्	,,	वर्ष्यं	વૃષ્ટિકરવા	,,
यज्	,,	याज्य	યજ્ઞ ,,	,,
त्यज्	,,	त्याज्यं	ત્યાગ ,,	,,
युज्	,,	योज्यं	સંયોગ ,,	,,
प्रयुज्	,,	प्रयोज्यं	પ્રયોગ ,,	,,
वच्	,,	वाच्यं	બોલવા	,,
पच्	,,	पाच्यं	રાંધવા	,,

એનો ઉપયોગ વાકયોમાં ઘણો થાય છે.

संस्कृत-वाक्यानि ।

कदापि कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् । कर्म नैव त्योज्यं

यतः तद्दोषवत् इति मनीषिणो वदन्ति । यत्कार्यं तदवश्यमेव कार्यम् । त्वया इदानीं नैवं वाच्यम् । त्वया स एवं वाच्यः । कार्यं कर्म सदैव समाचार । अकार्यं कदापि न समाचर । यद्युक्त्या योज्यं तत्त्वं संयोजय । यत्प्रयोज्यं यत्प्रयोक्तव्यं त्वया । रामस्त्वया वाच्यः । त्वं अधुना तत्र न गमिष्यसीति ।

આ પ્રમાણે અનેક શબ્દ બનાવી પાઠક એનો ઉપયોગ કરી અનેક વાકય બનાવી શકે છે.

ત્રીજા પ્રકારનો એક 'य' પ્રત્યય છે કે જે લાગે ત્યારે આ પ્રમાણે ગુણુ થતો નથી. જેના રૂપ નીચે પ્રમાણે બને છે—

स्तुत्य	= સ્તુતિ કરવા યોગ્ય	
गुह्य	= ગુપ્ત રાખવા	,,
भिद्यं	= ભેદવા	,,
कृत्यं	= કરવા	,,
कल्प्य	= કલ્પના કરવા	,,
जुष्य	= સેવન કરવા	,,
आवृत्यं	= આવરણુ કરવા	,,
शस्यं	= પ્રશંસા કરવા	,,
शिष्य	= શિખવવા	,,

પૂર્વોક્ત પ્રકારે આ રીતના શબ્દોનો પણુ વાકયોમાં પ્રયોગ કરી અનેક વાકયો બનાવી શકાય છે.

संस्कृत-वाक्यानि ।

इदं गुह्यं वचनं त्वया कस्मै अपि न कथनीयम् । यत्कृत्यं

त्वया कर्तव्यं तत्त्वं अधुनैव कुरुष्व । स्तुत्यः खल्वेष तव प्रयत्नः यं त्वं करोषि ।

આ પ્રમાણે શબ્દ બનાવી પાઠક એનો ઉપયોગ વાક્યમાં કરી જુએ—

(४) अक

'अक' પ્રત્યય ઘણોજ ઉપયોગી છે. કેટલાક શબ્દો આ એકજ પ્રત્યયથી બને છે. એ પ્રત્યય લાગતી વખતે ધાતુના સ્વરનો ગુણ અથવા વૃદ્ધિ પણ થાય છે. જેમકે 'वच्' = वाचक, पच् = पाचकः વિગેરે.

શબ્દાર્થ ।

कारकः = કરવાવાળો	दायकः = આપવાવાળો
बोधकः = જણાવાવાળો	पाचकः = રાંધવાવાળો
घातकः = મારવાવાળો	बाधकः = પીડવાવાળો
गायकः = ગાવાવાળો	याजकः = યજ્ઞ કરવાવાળો
चालकः = ચલાવવાવાળો	वाचकः = વાંચવાવાળો
आच्छादकः = ઢાંકવાવાળો	तोषकः = સંતોષ આપવાવાળો
त्रासकः = ત્રાસ દેવાવાળો	मोदकः = આનંદ આપવાવાળો
नर्तकः = નાચવાવાળો	वर्धकः = વધાવવાવાળો
पालकः = પાળવાવાળો	कर्तकः = કાપવાવાળો
संहारकः = સંહાર કરવાવાળો	शोधकः = શોધવા વાળો
नाशकः = નાશ કરવાવાળો	ग्राहकः = લેવાવાળો

આ શબ્દોમાં ધાતુના ઉપાન્ત્ય સ્વરનો દીર્ઘ, ગુણ અથવા વૃદ્ધિ

થઇ છે. પરંતુ કેટલાક ધાતુઓના સ્વરનો ગુણ વિગેરે નથી થતું અને કેટલાક ધાતુઓનો ઉપાન્ત્ય સ્વર હોવા છતાં તે સ્વર જેવો ને તેવોજ રહે છે. એના ઉદાહરણ હવે જુઓ—

जनकः = પિતા,	हिंसकः = હિંસા કરનાર
वधकः = વધ કરનાર	आरंभकः = આરંભ કરવાવાળો
दमकः = દમન કરનાર	व्रीडकः = શરમાઈ જનાર
निन्दकः = નિંદા કરનાર	खनकः = ખોદવાવાળો
अर्चकः = પૂજા કરનાર	जल्पकः = બંડબડ કરનાર

પાઠક આ પ્રમાણે હવે શબ્દ બનાવી શકે છે. જે શબ્દો એના પાઠમાં આવી ગયા છે એ તેને પ્રથમ જોશે તો શબ્દ બનાવવાની સમજ પડી જશે. અને અનેક વાકય બનાવવાં સહેલાં થઇ પડશે.

संस्कृत–वाक्यानि ।

तस्य परमात्मनो वाचकः प्रणवोऽस्ति । अस्य पदार्थस्य वाचकः कः शब्दोऽस्ति ? त्वं तस्य गमने किमर्थं बाधको भवसि ? यदा याजकोऽत्रागमिष्यति तदा यज्ञं समापयिष्यति । तस्य राज्ञो घातकास्ते मनुष्या वधस्थानं नीयन्ते राजपुरुषैः । अस्याः पाठशालायाः संचालकोऽध्यापक इदानीं कुत्र गतो-ऽस्ति ? अस्मिन् विशाले मंदिरे किमर्थं न कोऽपि गायको दृश्यते ? प्रजानां पालको राजा भवति तथैव गवां पालको गोप इति कथ्यते । सर्वेषां प्राणिनां नाशको मृत्युरेव नियत-समये आगच्छति प्राणिनामन्तं करोत्येव । तत्र द्वौ पाचकौ

स्तः परन्तु न कोऽपि स्वादकं भक्तुं शक्नोति। मिष्टान्नं बालकाय मोदकं भवति।

अस्य बालकस्य जनकः कुत्र गत इदानीम् ? साधूनां निन्दकः सदैव दुर्जन एव भवति। देवतानामर्चकः साधुरेव मन्तव्यः। मनुष्याणां वा प्राणिनां वा हिंसको दुर्जनः खलु स्थानादस्माद् दूरं गच्छतु। खनको लोहमयेन दण्डेनैव भूमिं खनति।

સૂચના

વાચક આ પ્રમાણે વાકય બનાવી જુએ. ધાતુમાંથી શબ્દ બનાવવા અને તેમનો વાકયોમાં ઉપયોગ કરવાનું વાચકોને આ પ્રમાણે સમજાઈ શકે છે

--०-----०--

પાઠ ૧૪

रामायणम्।

रामं नमस्कृत्य सुग्रीव उवाच-- " एतत्सर्वं मम सैन्यं त्वद्वशे वर्तते। तदिदानीमाज्ञापयितुमर्हसि किं कार्यं मया कर्तव्यमिति। उच्यतां यत्प्राप्तकालं मन्यसे। इति।

राम उवाच-" ज्ञायतां प्रथमं सीता यदि जीवति वा न। सोऽपि देशो यस्मिन् रावणो वसति। नाहमस्मिन् कार्ये प्रभुः।

न च लक्ष्मणः एतत्कर्म कर्तुं समर्थः। त्वमेव कार्यस्यास्य हेतुः प्रभुः समर्थश्च इति।"

एवमुक्तः सुग्रीवो नीलहनुमज्जाम्बवदङ्गदादीन् प्रमुखान्वानरवीरान्दक्षिणां दिशमभिलक्ष्य प्रेषयामास संदिदेश च "यश्च मासात्पूर्वमेव निवृत्य दृष्टा सीतेति वक्ष्यति स मत्तुल्यविभवो भूत्वा भोगैः सुखं विहरिष्यति इति।" एवं आज्ञापिताः सर्वे ते वीराः स्वां स्वां दिशं संप्रतस्थिरे।

सुग्रीवेण यथोद्दिष्टं हनुमानपि दाक्षिणं देशं गन्तुं प्रचक्रमे। गुहागहनदुर्गादीन्यन्वेषमाणाः सर्वे वानरा नैव सीतां ददृशुः। नापि रावणम्। पुनः पुनर्विचिन्त्य खिन्ना दीनमानसाः सर्वे समागत्यैकत्र मिलिता एकान्ते वृक्षमूले निषेदुः। मुहूर्तसमाश्वस्ताश्च पुनरेवोद्यताः। ततस्ते घोरं ददृशुः सागरं वरुणालयम्। ते सर्वे उपविश्य च विन्ध्यगिरेः पादे चिन्तामापेदिरे।

तदा युवराजोऽङ्गद उवाच। "किमकृतार्थानामस्माकं मरणमेव शरणं वा कश्चिदुपायोऽस्ति। मर्तव्यमेव नात्र संशयः। इति।" तत्र जटायुषो भ्राता संपातिर्गृध्रराजस्तत्रोपचक्रमे। सर्वांस्तान् वानरान् संप्रहर्षयन्नकथयत्-" दुरात्मना रावणेन ह्रियमाणा तरुणी मया दृष्टा। श्रूयतां तस्य निलयं रक्षसः। कुबेरस्य साक्षाद् भ्राता एव रावणः लङ्कामध्यास्ते। इतः

समुद्रस्य शतयोजने संपूर्णे विश्वकर्मणा निर्मिता रम्या पुरी लंका । तस्यां राक्षसीभिर्निरुद्धा दीना सीता वसति । अस्य समुद्रस्य लंघने कश्चिदुपायो दृश्यताम् । तत्र गत्वा सीतां प्राप्य समृद्धार्था भविष्यथ इति । "

ततो दक्षिणसमुद्रस्योत्तरां दिशं प्राप्य ते वीराः संनिवेशं चक्रुः । अंगदस्तु तान् वीरान्संमान्याऽपृच्छत्-- " क इदानीं समुद्रं लंघयिष्यति ? कः सुग्रीवं सत्यसन्धं करिष्यति ?" इति ।

जाम्बवांस्तु तान्सर्वान्विषण्णान्दृष्ट्वा हनूमन्तमब्रवीत्-- " वीर ! किं तूष्णीं स्थितोऽसि ? न किमपि जल्पसि ? त्वमेव तेजोबलाभ्यां समोऽसि रामलक्ष्मणयोः सुग्रीवस्य च । तदेव बलं वीर्यं च यद्गरुडस्य । तव विक्रमश्च तेनैव तुल्यः । त्वं तु वीर्यवान् बुद्धिसंपन्नश्च लंघने प्लवने च समर्थः । स्वच्छन्दतस्तव मरणं । वयं तु अद्यैव गतप्राणाः, भवानेवास्मासु दाक्ष्यविक्रमसंपन्नः । त्वद्वीर्यं द्रष्टुकामा इयं वानरसेना । अत उत्तिष्ठ लंघय महार्णवम् । इति "

मारुतिस्ततो गिरिं महेन्द्रमारुरोह । आदौ मनश्च समाधाय अर्णवं लिलंघयिषुः बाहुचरणाभ्यां पर्वतं पीडयामास । ततोऽसौ रोमाणि दुधुवे अनिल इव चकम्पे । महानादं च निननाद । बाहू स्तंभयामास, आससाद च कट्यां, चरणौ च संचुकोच । दूरादाकाशे मार्गमालोकयन्हृदये प्राणान्ररोध । पद्भ्यां दृढ-

मवस्थानं च कृत्वोवाच--" यथा रामप्रेरितो बाणो निर्गच्छे-च्चथाऽहं लंकां गमिष्यामि " इति ।

एवमुक्त्वा मारुतिर्वेगेन उत्पपात । यं यं स समुद्रस्य देशं जगाम तं तं प्रदेशं स्वकीयांगवेगेन प्रक्षोभयामास । एवं तं प्लवमानं सर्वेऽपि तुष्टुवुः । प्राप्तसमुद्रपारस्तु योजनानां शतस्यान्ते वनराजिं ददर्श । तथा च द्वीपमेकम् । मलयोपवनानि नदीमुखानि च । योजनशतानि तीर्त्वाप्यनिःश्वसन् कपिर्न ग्लानिमाधिगच्छति । नगाग्रे स्थितां लंकां परिखाभिरलंकृतां कांचनप्राकारावृतां स ददर्श । तस्याश्च महतीं रक्षां निरीक्ष्याचिन्तयामास । " नेयं शक्या प्रवेष्टुमनेनैव रूपेण । वायुरपि अत्र नाज्ञातश्चरेत् । तद्रजन्यामेवाहं राघवस्यार्थसिद्धये लंकामभिपतिष्यामि इति । "

ततो रात्रौ तूर्णं उत्पत्य लंकां प्रविवेश । नन्दितो भवनाद्भवनं ददर्श । रावणस्य तु भवनमर्धयोजनविस्तीर्णं संप्राप्तः । या वैश्रवणे लक्ष्मीस्तामेव रावणगृहे स ददर्श । ततः प्रस्थितो रावणनिर्मितां शालां ददर्श स तत्र कांचनान् दीपानपश्यत् । तत्रैकतमे देशे दिव्यं शयनासनं छत्रं च ददर्श । तस्मिन् शयने सुप्तं राक्षसेन्द्रं मारुतिः प्रेक्षते स्म । तस्य पादमूलगताश्चास्य पत्नीरपि तत्रैव स ददर्श । तासां मध्ये एकान्त--

विन्यस्ते शयने शयानां चारुरूपिणीं मंदोदरीं ददर्श । तां दृष्ट्वा वायुसुतो हनूमान् सैव सीतेति तर्कयामास ।

अचिरादेव तां बुद्धिमवधूय मनस्येव विचारयामास "सीता रामेण वियुक्ता नैवालंकुर्यादात्मानम् ? नान्यं नरं सुरं वोपतिष्ठेत् ।" इति विमृश्याऽन्येयमिति-निश्चित्य तत्र भूयश्चचार ।

एवमशेषेण हनूमान् रावणान्तःपुरमपश्यत् । परंतु जानकीं नापश्यत् । चिन्तयामास च- "मया रावणस्य सर्वाः स्त्रियो दृष्टाः । अत्र वैदेही परिमार्गितुमशक्या ? भवतु । अन्यत्र पश्यामि । इदानीं दृष्टा वीथ्यश्च वेदिकाश्च पुष्करिण्यश्च । सर्वं चान्यद् दृष्टम् । परंतु वैदेही नैव दृश्यते । भवतु, विचिनोमि पुनः यावन्न पश्यामि ।"

इत्युक्त्वाऽशोकवनिकां जगाम । तत्र नाना वापीः, पुष्पवाटिकाश्चापश्यत् । तत्रैकं वृक्षमारुह्य व्यचिन्तयत्-" इतो द्रक्ष्यामि वैदेहीम् । इयमत्र रम्या नलिनी, इमां नूनमेष्यति सीता यदि जीवति ।" एवं ब्रुवन् स सर्वत्र नयने प्रेरयामास ।

ततो मलिनवस्त्रां, राक्षसीभिः समावृतां, दीनां, उपवासकृशां, पुनः पुनर्निःश्वसन्तीं, अमलां, तापसीं पुरी समीक्ष्य सैव सीतेति स तर्कयामास । हृष्टश्च मनसैव रामं जगाम प्रशशंस च तं प्रभुम् । तत्र मैथिलीं दृष्ट्वा मारुतिरतुलं हर्षं लेभे ।

अथ मंगलवादित्रैर्दशग्रीवः प्राबोध्यत। विबुध्य तु सः वैदेहीमेवान्वचिन्तयत्। अशोकवनिकां च प्रविशति स्म। रावणस्तु कामपराधीनः सीतासक्तमना मन्दगतिरभवत्। दृष्ट्वैव तं सीता प्रावेपत तत्रैव रुदत्येवोपविष्टा।

शब्दार्थ।

त्वद्वशे = તારે અધીન	अशोकवनिका = અશોક નામનો બગીચો
मत्तुल्यविभवः = મારા સરખા વૈભવવાળો	निषेदुः = બેસી ગયા.
जटायुः = એ નામનું એક પક્ષી	समाश्वस्त = વિશ્રામને પ્રાપ્ત.
संनिवेशं = નિવાસ	निलयं = ઘર.
लिलंघयिषुः = ઉલ્લંઘન કરવાની ઈચ્છાવાળો	विषण्ण = ખિન્ન, દુઃખી.
नगाग्रं = પર્વતનો અગ્રભાગ	ग्लानि = થાક.
वीथी = ગલી.	अशेषेण = બધું.
पुष्करिणी = જલસ્થાન, તળાવ	अमला = મલ વગરનો
पुष्पवाटिका = બગીચો	वेदिका = વેદી.
नलिनी = કમળનું સ્થાન.	वापी = કુવો.
प्राप्तकालं = આ સમયને યોગ્ય	विबुध्य = જાગીને.

समासाः।

१ वृक्षमूलं = वृक्षस्य मूलम्।
२ वरुणालयं = वरुणस्य आलयम्।

३ अकृतार्थः = कृतः अर्थः येन सः कृतार्थः ।
न कृतार्थः अकृतार्थः ।
४ दुरात्मा = दुष्टः आत्मा यस्य सः ।
५ दक्षिणसमुद्रः = दक्षिणश्चासौ समुद्रश्च ।
६ बुद्धिसंपन्नः = बुद्ध्या सम्पन्नः ।
७ रावणनिषेविता = रावणेन निषेविता ।
८ मलिनवस्त्रा = मलिनं वस्त्रं यस्याः सा ।
९ उपवासकृशा = उपवासेन कृशा ।
१० सीतासक्तमनाः = सीतायां आसक्तं मनः यस्य सः ।
११ रावणान्तःपुरं = रावणस्य अन्तःपुरम् ।
१२ अशक्या = न शक्या ।
१३ पुष्पवाटिका = पुष्पाणां वाटिका ।
१४ अमला = न मलिना ।
१५ कामपराधीनः = कामेन पराधीनः ।

પાઠ ૧૫

(महाभारत भीष्मपर्व अ० ५१)

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
प्रदध्मतुः शंखवरौ हेमरत्नपरिष्कृतौ ॥ २४ ॥
पांचजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ २५ ॥
अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ २६ ॥
काशिराजश्च शैब्यश्च शिखंडी च महारथः ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्च महारथः ॥ २७ ॥
पांचाल्याश्च महेष्वासा द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।
सर्वे दध्मुर्महाशंखान्सिंहनादांश्च नेदिरे ॥ २८ ॥

" ततः श्वेतैः हयैः युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ वीरौ हेमरत्नपरिष्कृतौ शंखवरौ प्रदध्मतुः ॥ २४ ॥ हृषीकेशः कृष्णः पांचजन्यं, धनंजयोऽर्जुनो देवदत्तं, भीमकर्मा वृकोदरः पौण्ड्रं महाशंखं दध्मौ ॥ २५ ॥ कुन्तीपुत्रो राजा युधिष्ठिरोऽनन्तविजयं, नकुलः सहदेवश्च सघोषमणिपुष्पकौ ॥ २६ ॥ काशिराजः च शैब्यः च महारथः शिखंडी च धृष्टद्युम्नः विराटश्च महारथः सात्यकिश्च ॥२७॥ महेष्वासाः पांचाल्याः

स घोषः सुमहांस्तत्र वीरैस्तैः समुदीरितः ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयत् ॥ २९ ॥
एवमेते महाराज प्रहृष्टाः कुरुपांडवाः ।
पुनर्युद्धाय सञ्जग्मुस्तापयानाः परस्परम् ॥ ३० ॥

(महाभारत भीष्मपर्व अ० ५२)

धृतराष्ट्र उवाच—

एवं व्यूढेष्वनीकेषु मामकेष्वितरेषु च ।
कथं प्रहरतां श्रेष्ठाः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ १ ॥

संजय उवाच—

समं व्यूढेष्वनीकेषु सन्नद्धरुचिरध्वजम् ।
अपारमिव सन्दृश्य सागरप्रतिमं बलम् ॥ २ ॥

च द्रौपद्याः पञ्च आत्मजाश्च सर्वे महाशंखान् दध्मुः सिंहनादांश्च नेदिरे ॥ २८ ॥ तत्र वीरैः स सुमहान् घोषः समुदीरितः स तुमुलः शब्दः नभः पृथिवीं चैव व्यनुनादयत् ॥२९॥ हे महाराज ! एवं एते कुरुपांडवाः प्रहृष्टाः परस्परं तापयानाः पुनः युद्धाय सञ्जग्मुः ॥ ३० ॥

धृतराष्ट्र उवाच– एवं मामकेषु इतरेषु च अनीकेषु व्यूढेषु प्रहरतां श्रेष्ठाः कथं प्रहारं प्रचक्रिरे ॥ १ ॥ संजय उवाच– व्यूढेषु अनीकेषु समं सन्नद्धरुचिरध्वजं सागरप्रतिमं बलं

तेषां मध्ये स्थितो राजन् पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
अब्रवीत्तावकान्सर्वान्युध्यध्वमिति दंशिताः ॥ ३ ॥
ते मनः क्रूरमाधाय समभित्यक्तजीविताः ।
पाण्डवानभ्यवर्तन्त सर्व एवोच्छ्रितध्वजाः ॥ ४ ॥
ततो युद्धं समभवत्तुमुलं लोमहर्षणम् ।
तावकानां परेषां च व्यतिषक्तरथद्विपम् ॥ ५ ॥
मुक्तास्तु रथिभिर्बाणा रुक्मपुङ्खाः सुतेजसः ।
सन्निपेतुरकुंठाग्रा नागेषु च हयेषु च ॥ ६ ॥
तथा प्रवृत्ते संग्रामे धनुरुद्यम्य दंशितः ।
अभिपत्य महाबाहुर्भीष्मो भीमपराक्रमः ॥ ७ ॥
सौभद्रे भीमसेने च सात्यकौ च महारथे ।

अपारं संदृश्य ॥ २ ॥ हे राजन् ! तेषां मध्ये स्थितः तव पुत्रः दुर्योधनः तावकान् सर्वान् "दंशिताः युद्ध्यध्वं" इति अब्रवीत् ॥ ३ ॥ ते सर्वे एव उच्छ्रितध्वजाः मनः क्रूरं आधाय समभित्यक्त-जीविताः पाण्डवान् अभ्यवर्तन्त ॥ ४ ॥ ततः तावकानां परेषां च व्यतिषक्तरथद्विपं तुमुलं लोमहर्षणं युद्धं समभवत् ॥ ५ ॥ रथिभिः मुक्तः रुक्मपुंखाः सुतेजसः बाणाः अकुंठाग्राः नागेषु च हयेषु च सन्निपेतुः ॥ ६ ॥

तथा संग्रामे प्रवृत्ते भीमपराक्रमः महाबाहुः दंशितः भीष्मः धनुरुद्यम्य अभिपत्य ॥ ७ ॥ सौभद्रे अभिमन्यौ

कैकेये च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्षते ॥ ८ ॥
एतेषु नरवीरेषु चेदिमत्स्येषु चाभिभूः ।
ववर्ष शरवर्षाणि वृद्धः कुरुपितामहः ॥ ९ ॥
अभिपद्यत ततो व्यूहस्तस्मिन्वीरसमागमे ।
सर्वेषामेव सैन्यानामासीद्व्यतिकरो महान् ॥ १० ॥
सादिनो ध्वजिनश्चैव हतप्रवरवाजिनः ।
विप्रद्रुतरथानीकाः समपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ११ ॥
अर्जुनस्तु नरव्याघ्रो दृष्ट्वा भीमं महारथम् ।
वार्ष्णेयमब्रवीत्क्रुद्धो याहि यत्र पितामहः ॥ १२ ॥
एष भीष्मः सुसंक्रुद्धो वार्ष्णेय मम वाहिनीम् ।
नाशयिष्यति सुव्यक्तं दुर्योधनहिते रतः ॥ १३ ॥

भीमसेने च, महारथे सात्यकौ च, कैकेये च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्षते ॥ ८ ॥ एतेषु नरवीरेषु चेदिमत्स्येषु च अभिभूः कुरुवृद्धः पितामहः शरवर्षाणि ववर्ष ॥ ९ ॥ ततः तस्मिन् वीरसमागमे व्यूहः अभिपद्यत सर्वेषामेव सैन्यानां महान् व्यतिकर आसीत् ॥ १० ॥ सादिनः ध्वजिनः चैव हतप्रवरवाजिनः विप्रद्रुतरथानीकाः पांडवाः समपद्यन्त ॥ ११ ॥ नरव्याघ्रोऽर्जुनस्तु भीमं महारथं दृष्ट्वा क्रुद्धः वार्ष्णेयं कृष्णं अब्रवीत् " याहि यत्र पितामहः " ॥ १२ ॥ हे वार्ष्णेय ! हे कृष्ण ! एष सुसंक्रुद्धो भीष्मः दुर्योधनहिते

एष द्रोणः कृपः शल्यो विकर्णश्च जनार्दन ।
धार्तराष्ट्राश्च सहिता दुर्योधनपुरोगमाः ॥ १४ ॥
पाञ्चालान्निहनिष्यन्ति रक्षिता दृढधन्वना ।
सोऽहं भीष्मं वधिष्यामि सैन्यहेतोर्जनार्दन ॥ १५ ॥

रतः सुव्यक्तं मम वाहिनीं नाशयिष्यति ॥ १३ ॥ हे जनार्दन ! एष द्रोणः कृपः शल्यः विकर्णश्च दुर्योधनपुरोगमा धार्तराष्ट्राश्च सहिताः ॥ १४ ॥ दृढधन्वना रक्षिताः पाञ्चालान् निहनिष्यन्ति । हे जनार्दन ! सोऽहं सैन्यहेतोः भीष्मं वधिष्यामि ॥ १५ ॥

शब्दार्थ

स्यन्दनः = રથ	परिष्कृत = સુશોભિત
व्यूढ = વ્યૂહમાં ગોઠવાયલા.	अनीक = સૈન્ય
मामक = મારા	इतर = બીજા
प्रहरत् = પ્રહાર કરવાવાળા	सन्नद्ध = બદ્ધ
दंशितः = કપાયલા અથવા રક્ષાયલા.	तुमुल = ભયાનક ગર્જનાવાળા.
रुक्मं = સુવર્ણ	व्यतिषक्त = મળી સંપીને
वार्ष्णेयः = કૃષ્ણ	व्यतिकर = વિરોધ

શંખોના નામ–પાંચજન્ય, દેવદત્ત, પૌંડ્ર, અનંત વિજય, સુઘોષ, મણિપુષ્પક.

पितृ	= પિતા.	दातृ	= આપવાવાળો.
भ्रातृ	= ભાઈ.	धातृ	= ધારણ કરવાવાળો.
द्रष्टृ	= જોવાવાળો.	मातृ	= માતા.
नेतृ	= નેતા.	दुःखयितृ	= દુઃખ આપવાવાળો.
हन्तृ	= મારવાવાળો.	ध्मातृ	= ફુંકીને શબ્દ કરવાવાળો.
धर्तृ	= ધારણ કરનાર.		
रक्षितृ	= રક્ષણ કરનાર.		
अर्चितृ	= પૂજા કરવાવાળો.	ध्यातृ	= ધ્યાન કરવાવાળો.
तोलयितृ	= તોલ કરવાવાળો.	पक्तृ	= રાંધવાવાળો.

संस्कृत-वाक्यानि ।

विश्वस्य कर्ता भुवनस्य धर्ता ईश्वरः सर्वं जगद्व्याप्नोति । स्त्रियः भर्ता एव सर्वं भूषणम् । राजा सर्वेषां राष्ट्राणां पाता । सर्वैर्भ्रातृभिस्तत्र नागन्तव्यम् । हन्तारः सर्वेऽआगच्छन्तु । ध्यातारः पुरुषा एकान्तं स्थानं प्राप्य इष्टदेवताध्यानं कुर्वन्तु । पक्तृभिः अन्नं निर्मितं अतस्त्वं आगच्छ भोजनाय ।

(६) ' अन '

' अन ' પ્રત્યય ધાતુને લાગ્યા પછી ઘણાં રૂપ બની શકે છે, જેમકે- तप् + अन = तपन । दम् + अन = दमन વિગેરે.

शब्दार्थ ।

नन्दनः	= આનંદકારક.	दमनः	= દમન કરવાવાળો.
दूषणः	= દોષી, દોષ.	रमणः	= ખુશ થવાવાળો.
वर्धन.	= વધાવવાવાળો.	संक्रन्दनः	= કૃષ્ણ
रोचनः	= પ્રકાશયુક્ત.	गमनं	= ગમન

जननं	= જન્મ.	जल्पनं	= બડબડ કરવાવાળો.
भञ्जनं	= નાશ.	दर्पण	= આરસો.
मदन	= મદન.	दर्शन	= દર્શન.
साधन	= સાધન.	कर्षण	= ખેતી.
शोभन	= શોભાવાળો.	बंधन	= બંધન.
तपन	= તપાવવાવાળો.	भजनं	= ભજન, પૂજા.

संस्कृत-वाक्यानि ।

ईश्वरस्य भजनं मनुष्यैरवश्यमेव प्रतिदिनं कर्तव्यम्। सूर्यस्य दर्शनं कुरु, पश्य कथं [redacted] आकाशे प्रकाशते। दर्पणे मुखं पश्यामि। त्वमपि तं दर्पणमत्रानय । येन साधनेन मनुष्यः अभ्युदयं साधयति तदेव साधनं साधय। स शोभनः पुरुष इदानीमत्रैवा-गच्छति। त्वमपि तथैव शोभनं आचरणं कुरु। संक्रन्दनो यथा राक्षसान् हन्ति तथैव अन्यैर्मनुष्यैः कर्तव्यम् ।इदानीं तत्र गमनं कुरु। तस्य जननं कथमभूत् ?

(७) 'अ'

'अ' પ્રત્યય લગાડવાથી અનેક રૂપ બને છે. જેમકે- चुर् + अ = चोरः। कुप् + अ = कोपः। मद् + अ = मदः।

शब्दार्थ।

चरः	= ગુપ્તચર, ચાલવાવાળો.	अंग	= શરીર.
सर्पः	= સાપ.	अर्क	= સૂર્ય.
देव	= દેવ	गज	= હાથી.
अघं	= પાપ.	गंधः	= સુવાસ.

मेघः	= મેઘ.	अध्याय.	= અધ્યાય.
नदः	= નદી.	क्लेशः	= દુઃખ.
व्रणः	= ત્રણ, ઘા.	गदः	= રોગ.
कोपः	= ક્રોધ.	चारः	= ચાલવાવાળો, દૂત.
अंकः	= ચિન્હ.	मदः	= ગર્વ.

'अ' પ્રત્યયમાં બે ભેદ છે. એક પ્રકારનો 'अ' પ્રત્યય પૂર્વ સ્વરનો ગુણ, વૃદ્ધિ કરે છે, અને બીજા પ્રકારનો 'अ' પ્રત્યય ગુણ-વૃદ્ધિ કરતો નથી. એ કારણથી એકજ 'चर्' ધાતુથી 'चर' અને 'चार' બે શબ્દ બને છે. આ બે પ્રત્યય જુદા છે આટલી વાત ધ્યાનમાં રાખવાથી કયા ઠેકાણે ગુણ થયો અને કયા ઠેકાણે ગુણ નથી થયો એનું કારણ ધ્યાનમાં આવશે.

संस्कृत-वाक्यानि

चारैः पश्यन्ति राजानः । अतो राजानः चारचक्षुष इति कथ्यन्ते । अङ्गं गलितं, पलितं मुण्डं, दशनविहीनं जातं तुण्डम् । अर्कः आकाशे तपति । गजाः युद्धेषु प्रयुज्यन्ते । गदा औषधिप्रयोगेन दूरीक्रीयन्ते । अयं मंत्रः यजुर्वेदस्य कस्मिन्नध्याये पठितः ? हे देव ! अत्रागच्छ मम पूजां गृहाण च ।

(८) 'मान'

'मान' પ્રત્યય ધાતુને લગાડવાથી ઘણા રૂપ બને છે, અને વર્તમાન કાલનો અર્થ બતાવવાવાળા તથા ભવિષ્યકાલનો અર્થ બતાવવાવાળા શબ્દ બને છે. જેમકે– 'पच् + मान' = पचमानः

(ચાલુ વખતમાં રાંધવાવાળો), ' कृ + स्य + मान ' = करिष्यमाणः (ભવિષ્યમાં કરવાવાળો) આ પ્રત્યય લગાડતી વખતે ધાતુ જે ગણનો હોય એ ગણનો વિકરણ પ્રત્યય વર્તમાનકાલ સૂચક પ્રત્યયની પહેલાં લાગે છે. ભવિષ્યકાલના પ્રત્યયની પહેલાં વિકરણ પ્રત્યયની આવશ્યકતા નથી.

शब्दार्थ ।

વર્તમાનવાચક	ભવિષ્યવાચક
पचमानः = જે હમણાં રાંધે છે.	पक्ष्यमाणः = જે ભવિષ્યમાં રાંધશે.
क्रियमाणः = જે હમણાં કરાય છે.	करिष्यमाणः = જે ભવિષ્યમાં કરશે.
दीयमानः = જે હમણાં અપાય છે.	दास्यमानः = જે ભવિષ્યમાં આપશે.

આ પ્રમાણે અનંત રૂપ બને છે. એક રૂપથી બીજા રૂપની કલ્પના થઇ શકે છે.

शब्दार्थ ।

जायमानः = થવાવાળો.	भक्षमाणः = ખાવાવાળો.
रोचमानः = ચમકવાવાળો.	शोभमानः = શોભવાવાળો.
वर्धमान = વધવાવાળો.	व्यथमानः = દુઃખ ભોગવવાવાળો.
वर्तमानः = રહેવાવાળો.	ईक्षमाणः = જોવાવાળો.
भाषमाणः = બોલવાવાળો.	भासमान = દેખાવાવાળો.
शिक्षमाणः = શીખવવાવાળો.	भिक्षमाणः = ભીખ માંગવાવાળો.
क्षममाणः = ક્ષમા કરવાવાળો.	त्वरमाणः = ઉતાવળ કરવાવાળો.

संस्कृत--वाक्यानि ।

जायमानेन तेन सिंहनाद इव शब्दः कृतः । मेधावी स पुरुषो विद्यया शोभमानो जनसमाजेऽतीव विराजते । भूमित्रो दु खेन व्यथमानोऽपि औषधं न पिबति । भिक्षमाणा भिक्षवः आपणे दृश्यन्ते कस्माद् ग्रामात्ते आगता इति न ज्ञायन्ते । त्वं तदीक्षमाणोऽपि न पश्यसि इति चित्रमेव ।

एवं त्वरमाणस्त्वं कुत्र गच्छसि ? भाषमाणा विद्वांसो सभां भूषयन्ति । शुक्लपक्षे वर्धमानश्चन्द्रमा भवति, तथा कृष्णपक्षेऽपक्षीयमाणो भवति । पूर्णिमायां चन्द्रमा अतीव रोचमानः सन्नुदयति । दास्यमानां दक्षिणां तुभ्यमहं ददे । पचमानोऽपि स सूदः स्वयं किमपि न करोति । दीयमानं च अन्नं भिक्षुभ्यः स शोभनेन वचसा न ददाति । कटुवचोभिर्दत्तं दानं न शोभमानं भवितुमर्हति ।

આ પ્રમાણે પાઠક વાક્ય બનાવે અને જ્યાં પરિચિત શબ્દ આવ્યા હોય ત્યાં આ શબ્દ આ પ્રત્યયનો છે એ પ્રમાણે પરિચય કરી જુએ.

—:०-०:—

પાઠ ૯૭

रामायणम् ।

रावणस्तु तां सीतां तथा पीनां आतुरां कृशां निरानन्दां दृष्ट्वा मधुरैर्वाक्यैरुवाच– " सीते ! किं मां दृष्ट्वा भयाददर्शनामिव गन्तुमिच्छसि । प्रिये ! अहं त्वां कामये । मयि विश्वासिहि । अकामां चैव त्वां न स्प्रक्ष्यामि । यौवनं तु ते

संजातमतिवर्तते। यद्यद्गात्रं ते पश्यामि तस्मिंस्तस्मिन्निबध्यते मे चक्षुः । हे विलासिनि ! तव हेतोः पृथिवीमपि विजित्य प्रदास्यामि । रामस्तु जीवति वा न वा शंके। न चापि मम हस्तात्प्राप्तुमर्हति त्वाम् ? इति । "

रावणस्यैतद्वचनं श्रुत्वा तृणमन्तरतः कृत्वा सीता प्रत्युवाच। " मत्तो मनो निवर्तयस्व। स्वजन एव प्रीतिं कुरु। नैवाकार्यं मया कार्यम् । निशाचर ! यथा तव तथैवान्येषामपि दाराः खलु रक्ष्याः । अकृतात्मानं अनये रतं राजानमासाद्य समृद्धान्यपि राष्ट्राणि विनश्यन्ति । यथा भास्करस्य प्रभा तथैव रामस्याहं पत्नी । तं शरणागतवत्सलं रामचन्द्रमेव प्रसाद्य मां निर्यातयितुमर्हसि । अन्यथा रामशरताडितोऽन्तं गमिष्यसि । " इति ।

राक्षसेश्वरस्तूवाच– " यथा यथा स्त्रीणां प्रियं वक्ता नरो भवति तथा तथा परिभूतो भवति । यानि यानि परुषानि वाक्यानि ब्रवीषि तेषु तेषु ते वध एव युक्तः । द्वौ मासौ रक्षितव्यौ य एव ते मयाऽवधिः कृतः । अत आरोह मम शयनम् । द्वाभ्यां मासाभ्यामूर्ध्वं भर्तारं मामनिच्छन्तीं त्वां खण्डशश्छेत्स्यन्ति मे सूदाः । " इति ।

सीतोवाच– " नूनं न कोऽपि ते निःश्रेयसे स्थितोऽत्र

जनो यस्त्वां न निवारयति कर्मणोऽस्माद्विगर्हितात् । त्वदन्यस्तु मां कस्त्रिषु लोकेषु मनसाऽपि प्रार्थयेद्धर्मपत्नीम् ? अनार्य ! कथं मामेवं व्याहरतस्ते जिह्वाऽपि न शीर्यति ! असंदेशाद्रामस्य, तपसोऽनुपालनाच्च केवलं, त्वां न करोमि भस्मसात् । " इति ।

रावणस्तु जानकीं नयने विवृत्यान्ववैक्षत । भुजंग इव निःश्वसंश्चोवाच– "अयमहं नाशयामि त्वां सूर्य इव संध्याम् ।" इति ।

इत्येवं तामुक्त्वा शत्रुरावणो रावणः सर्वा राक्षसीः प्रति समादिदेश– " यथा सीता मद्वशगा भवति तथा कुरुत । दण्डस्योद्यमनेनापि वैदेहीमावर्जयत । " इति ।

धान्यमालिनी राक्षसी ततो दशग्रीवं परिष्वज्योवाच– " महाराज ! मया सह क्रीड, किं तवानया सीतया सह ? अकामां कामयानस्य चोपतप्यते शरीरम् । " इति ।

श्रुत्वैतद्रावणो राक्षसीं धान्यमालिनीमुपहसन्न्यवर्तत । सर्वा एव राक्षस्यस्ततो सीतामभिदुद्रवुः । सा पुनस्ता राक्षसीरुवाच– " न मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुमर्हति । कामं खादत माम् । न तु वो वचः करिष्यामि । दीनो वा राज्यहीनो वा यो मे भर्ता स मे गुरुः । तमेवानुरक्ताऽस्मि । सुवर्चसा यथा सूर्यं, अरुन्धती वसिष्ठं, रोहिणी शशिनं, लोपामुद्राऽगस्त्यं,

सुकन्या च्यवनं, सावित्री वा सत्यवन्तमिति ।"

राक्षस्यस्तु क्रोधमूर्च्छितास्तामधिकतरं भर्त्सयन्ति स्म । अथ हनुमान् शिंशपाद्रुमेऽवलीनः सर्वं तदशृणोत् । विनतानाम्नी राक्षसी तदा सीतामब्रवीत्– " सीते ! पर्याप्तमेतावद्भर्तुः स्नेहः प्रदर्शितः । भद्रे ! अतिकृतं व्यसनायैवोपकल्पते । तद्रावणं भर्तारं भजस्व । नोचेत्सर्वास्त्वां भक्षयामहे ।" इति ।

अशोकवृक्षस्य शाखमालम्ब्य तदा सीता नेत्रजलस्रावैः स्तनौ स्नापयन्ती शोकस्यान्तं अधिगच्छति । विललाप च बहुविधम् । " हा राम ! हा श्वश्रूः ! [redacted] कौसल्ये ! हा सुमित्रे ! इदानीं जीवितं त्यक्तुमिच्छामि । किंतु सत्य एव जनप्रवादो यदकाले मृत्युर्दुर्लभ एवेति । धिङ् मानुष्यं, धिक्परवश्यताम्, यत्र शक्यं जीवितमपि परित्यक्तुमात्मच्छन्देन । नूनं मम शोकेन देहं त्यक्त्वा देवलोकं यातो भवेल्लक्ष्मणाग्रजः । अथवा नहि तस्य रामस्यार्थो भवेद्भार्यया मया इदानीम् । दृश्यमाने च भवति प्रीतिः नादृश्यतः सौहार्दं कुतः संभवति ? किंवा मे भाग्यक्षयः संजातः यद्दाराहंणापि रामेण त्यक्ताऽहम् ? रावणस्य वशं गता तु प्राणानेव त्यक्ष्यामि " इति ।

तच्छ्रुत्वा तत्सर्वं राक्षस्यो रावणायाख्यातुं जग्मुः ।

हनूमांस्ततश्चिन्तयामास-"कथं नु मम वाक्यं सीता शृणुयान्नोद्विजेत च।" इति संचिन्त्य मतिं चकार। अक्लिष्टकर्माणं सुबन्धुं रामं अनुकीर्तयन्नेव नोद्वेजयिष्यामि सीताम् । श्रावयिष्यामि मधुरेण वचसा सर्वं रामवृत्तान्तम्। तथा सर्वं समादधे यथा श्रद्धास्यति इति । एवं विचिन्त्य वैदेह्याः श्रवणे सर्वं रामचरितं आमूलान्तं व्याजहार, सुग्रीवसख्यं, अन्वेषणार्थं वानरप्रेषणं, अन्वेषणान्तं च।

श्रुत्वैतज्जानकी विस्मिता । केशसंवृतं वदनमुन्नम्य सीता ऊर्ध्वं अन्ववैक्षत । वानरं भीमसत्त्वं अवलोक्य पुनर्मुमोह च ।

हनूमांस्तु द्रुमादवतीर्य प्राञ्जलिस्तां विनीतवेषो भूत्वाऽब्रवीत् "देवि ! रामस्य संदेशात्तस्यैव दूतोऽहं त्वत्सकाशमागतः ।. वैदेहि ! रामः कुशली । त्वां च कौशलमब्रवीद् । लक्ष्मणश्च शिरसाऽभिवादनम् ।"

श्रुत्वा तत्सीताऽवदत्- "लौकिकीयं गाथा यत्र मां कल्याणीव प्रतिभाति । वर्षशतादपि जीवन्तं नरमानन्दोऽसंशयमेत्येव ।"

ततो यथा यथा हनूमान्समीपमुपसर्पति तथा तथा तु तं रावणमेव परिशंकते । सा तु तदाऽशोकशाखां त्यक्त्वा

चरण्यामेवोपाविशत् । उवाच च " मायां प्रविष्टो यदि त्वं रावणो मायावी भूत्वा संतापमुत्पादयसि तन्न शोभनम् । स्वं रूपं परित्यज्य यः परिव्राजको जनस्थाने दृष्टः स एव हि त्वं रावणः । तद्दूरं व्रजेति "

एवं सीताया निश्चयं बुद्ध्वा मारुतात्मज उवाच– " देवि ! नाहं तथाऽस्मि यथा मामवगच्छसि । त्वया पातितान्या-भरणानि मयैवोपहृत्य रामाय दत्तानि । स तवादर्शनात् आर्ये ! परितप्यते राघवः । स रामः समित्रबांधवं हत्वा रावणं त्वां क्षिप्रमेव प्राप्स्यति । रामस्य दूतोऽहम् । राम-नामाङ्कितं पश्येदमंगुलीयकम् । प्रत्ययार्थं तव दत्तं महात्मना रामेण तत् समाश्वसिहि । " इति ।

समासः ।

१ निरानंदा = आनंदेन रहिता ।
२ निशाचरः = निशायां चरतीति ।
३ रामशरताडितः = रामस्य शरः रामशरः । तेन ताडितः ।
४ राक्षसेश्वरः = राक्षसानां ईश्वरः ।
५ राज्यहीनः = राज्येन हीनः ।
६ क्रोधमूर्च्छिता = क्रोधेन मूर्च्छिता ।
७ विनीतवेषः = विनीतः वेषः यस्य ।
८ मारुतात्मजः = मारुतस्य आत्मजः ।

९ समित्रबांधवं = मित्रैः बांधवैश्च सहितम् ।
१० रामनामांकितं = रामनाम्नाअंकितम्

शब्दार्थ ।

आतुरा	= દુખી	निरानन्दा	= આનંદ રહિત
विश्वसिहि	= વિશ્વાસ કર	स्प्रक्ष्यामि	= સ્પર્શ કરીશ
गानम्	= અવયવ	शंके	= સંદેહ કરૂ છુ
तृणम्	= ઘાસ	अकार्य	= અયોગ્ય કાર્ય
दाराः	= સ્ત્રી	परुष	= કઠોર
शयनं	= બિછાનુ	सूद	= રસોઇયો
संदेश	= આજ્ઞા	धान्यमालिनी	= રાક્ષસીનું નામ
अतिकृत	= વધારે કર્યું	व्यसनं	= દુખ
अन्वेषणं	= શોધવુ	प्रेषणं	= મોકલવું
उन्नम्य	= ઉપર લઇને	द्रुम	= વૃક્ષ
कुशली	= આરોગ્યપૂર્ણ	परिव्राजक	= સન્યાસી

पाठ १८

(म० भा० भीष्मपर्व अ० ५२)

तमब्रवीद्वासुदेवो यत्तो भव धनञ्जय ।
एष त्वा प्रापयिष्यामि पितामहरथं प्रति ॥ १६ ॥
एवमुक्त्वा ततः शौरी रथं तं लोकविश्रुतम् ।
प्रापयामास भीष्मस्य रथं प्रति जनेश्वर ॥ १७ ॥
चलद्बहुपताकेन बलाकावर्णवाजिना ।
समुच्छ्रितमहाभीमनदद्वानरकेतुना ॥ १८ ॥
महता मेघनादेन रथेनामिततेजसः ।
विनिघ्नन्कौरवानीकं शूरसेनांश्च पांडवः ॥ १९ ॥
प्रायाच्छरणदः शीघ्रं सुहृदां हर्षवर्धनः ।
तमापतन्तं वेगेन प्रभिन्नमिव वारणम् ॥ २० ॥

तं वासुदेवोऽब्रवीत्– " धनञ्जय ! यत्तो भव । एष त्वां पितामहरथं प्रति प्रापयिष्यामि ॥ १६ ॥ हे जनेश्वर ! एवं उक्त्वा ततः शौरिः कृष्णः तं लोकविश्रुतं रथं भीष्मस्य रथं प्रति प्रापयामास ॥ १७ ॥ चलद्बहुपताकेन बलाकावर्णवाजिना समुच्छ्रितमहाभीमनदद्वानरकेतुना ॥ १८ ॥ महता मेघनादेन अमिततेजसा रथेन पांडवः कौरवानीकं शूरसेनान् च विनिघ्नन् ॥ १९ ॥ शरणदः, सुहृदां हर्षवर्धनः शीघ्रं प्रायात् । प्रभिन्न

त्रासयन्तं रणे शूरान्मर्दयन्तं च सायकैः ।
सैन्धवप्रमुखैर्गुप्तः प्राच्यसौवीरकेकयैः ॥ २१ ॥
सहसा प्रत्युदीयाय भीष्मः शान्तनवोऽर्जुनम् ।
को हि गाण्डीवधन्वानमन्यः कुरुपितामहात् ॥ २२ ॥
द्रोणवैकर्तनाभ्यां वा रथी संयातुमर्हति ।
ततो भीष्मो महाराज सर्वलोकमहारथः ॥ २३ ॥
अर्जुनं सप्तसप्तत्या नाराचानां समाचिनोत् ।
द्रोणश्च पञ्चविंशत्या कृपः पञ्चाशता शरैः ॥ २४ ॥
दुर्योधनश्चतुःषष्ट्या शल्यश्च नवभिः शरैः ।
सैन्धवो नवभिश्चैव शकुनिश्चापि पञ्चभिः ॥ २५ ॥
विकर्णो दशभिर्भल्लै राजन्विव्याध पाण्डवम् ।
स तैर्विद्धो महेष्वासः समन्तान्निशितैः शरैः ॥ २६ ॥

वारणं इव तं वेगेन आपतन्तम् ॥ २० ॥ रणे शूरान् त्रासयन्तं, सायकैः मर्दयन्तं च अर्जुनं सहसा शान्तनवो भीष्मः प्रत्युदीयाय ॥ को हि गांडीवधन्वानं कुरुपितामहादन्यः द्रोणवैकर्तनाभ्यां वा अन्यः रथी अर्जुनं संयातुमर्हति ॥ २१-२३ ॥ महाराज ! ततः सर्वलोकमहारथो भीष्मः नाराचानां सप्तसप्तत्या अर्जुनं समाचिनोत् । द्रोणः पञ्चविंशत्या, कृपः पञ्चाशता शरैः, सैन्धवो नवभिः चैव, शकुनिश्च अपि पञ्चभिः विकर्णो दशभिः भल्लैः हे राजन् ! पांडवं विव्याध ॥ तैः

न विव्यथे महाबाहुर्भिद्यमान इवाचलः ।
स भीष्मं पञ्चविंशत्या कृपं च नवभिः शरैः ॥ २७ ॥
द्रोणं षष्ट्या नरव्याघ्रो विकर्णं च त्रिभिः शरैः ।
शल्यं चैव त्रिभिर्बाणै राजानं चैव पञ्चभिः ॥ २८ ॥
प्रत्यविध्यदमेयात्मा किरीटी भरतर्षभ ।
तं सात्यकिर्विराटश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ २९ ॥
द्रौपदेयाभिमन्युश्च परिवव्रुर्धनञ्जयम् ।
ततो द्रोणं महेष्वासं गाङ्गेयस्य प्रिये रतम् ॥ ३० ॥
अभ्यवर्तत पाञ्चाल्यः संयुक्तः सह सोमकैः ।
भीष्मस्तु रथिनां श्रेष्ठो राजन्विव्याध पाण्डवम् ॥ ३१ ॥

समन्तात् निशितैः शरैः विद्धः स महेष्वासः महाबाहुः अर्जुनः भिद्यमानोऽचल इव न विव्यथे । स भीष्मं पञ्चविंशत्या, कृपं च नवभिः शरैः, द्रोणं षष्ट्या, विकर्णं च त्रिभिः शरैः, शल्यं चैव त्रिभिः बाणैः, राजानं दुर्योधनं चैव पञ्चभिः ॥ २४–२८ ॥ हे भरतर्षभ ! अमेयात्मा नरव्याघ्रः किरीटी अर्जुनः प्रत्यविध्यत् ॥ सात्यकिः विराटः च पार्षतः धृष्टद्युम्नः च द्रौपदेयाभिमन्युः च धनंजयं परिवव्रुः ॥ ततो महेष्वासं द्रोणं गांगेयस्य भीष्मस्य प्रिये रतं पाञ्चाल्यः सोमकैः सह संयुक्तः अभ्यवर्तत ॥ हे राजन् ! रथिनां श्रेष्ठो भीष्मः तु

अशीत्या निशितैर्बाणैस्ततोऽक्रोशन्त तावकाः।
तेषां तु निनदं श्रुत्वा सहितानां प्रहृष्टवत् ॥ ३२ ॥
प्रविवेश ततो मध्यं नरसिंहः प्रतापवान्।
तेषां महारथानां स मध्यं प्राप्य धनंजयः ॥ ३३ ॥
चिक्रीड धनुषा राजँल्लक्षं कृत्वा महारथान्।
ततो दुर्योधनो राजा भीष्ममाह जनेश्वरः ॥ ३४ ॥
पीडयमानं स्वकं सैन्यं दृष्ट्वा पार्थेन संयुगे।
एष पाण्डुसुतस्तात कृष्णेन सहितो बली ॥ ३५ ॥
यततां सर्वसैन्यानां मूलं नः परिकृन्तति।
त्वयि जीवति गांगेय द्रोणे च रथिनां वरे ॥ ३६ ॥
त्वत्कृते चैव कर्णोऽपि न्यस्तशस्त्रो विशांपते।

निशितैः अशीत्या बाणैः पाण्डवं अर्जुनं विव्याध। ततः तावकाः अक्रोशन्त। तेषां सहितानां तु निनदं शब्दं श्रुत्वा प्रहृष्टवत् प्रतापवान् नरसिंहः मध्यं प्रविवेश॥ स धनंजयः तेषां महारथानां मध्यं प्राप्य, हे राजन्! महारथान् लक्ष्यं कृत्वा धनुषा चिक्रीड। ततो राजा दुर्योधनः जनेश्वरः पार्थेन संयुगे युद्धे स्वकं सैन्यं पीडयमानं दृष्ट्वा भीष्मं आह : हे तात! एष पांडुसुतः कृष्णेन सहितः बली सर्वसैन्यानां यततां हे गांगेय! त्वयि जीवति, रथिनां वरे द्रोणे च जीवति नः मूलं परिकृन्तति ॥ २९--३६ ॥ विशांपते!

न युध्यति रणे पार्थं हितकामः सदा मम ॥ ३७ ॥
स तथा कुरु गांगेय यथा हन्येत फाल्गुनः ।
एवमुक्तो ततो राजन्पिता देवव्रतस्तव ॥ ३८ ॥
धिक्क्षात्रं धर्ममित्युक्त्वा प्रायात्पार्थरथं प्रति ।
उभौ श्वेतहयौ राजन्संसक्तौ प्रेक्ष्य पार्थिवाः ॥ ३९ ॥
सिंहनादान्भृशं चक्रुः शंखान्दध्मुश्च मारिष ॥ ४० ॥

त्वत्कृते चैव कर्णः अपि न्यस्तशस्त्रः सदा मम हितकामः रणे पार्थं न युध्यति । हे गांगेय भीष्म ! स त्वं तथा कुरु यथा फाल्गुनः हन्यते । हे राजन् ! ततो तव पिता देवव्रतः एवमुक्तः "धिक् क्षात्रं धर्मं" इत्युक्त्वा पार्थरथं प्रति प्रायात् ॥ हे राजन् ! पार्थिवाः उभौ श्वेतहयौ संसक्तौ प्रेक्ष्य भृशं सिंहनादान् चक्रुः-हे मारिष ! शंखान् दध्मुः ॥ ३७-४० ॥

शब्दार्थ ।

यत्तः	= तैयार	शौरिः	= कृष्ण
बलाका	= सारस पक्षी	वानरकेतु	= अर्जुनने रथ जेना उपर वानरना चिह्नवाळो ध्वज हतो.
सैन्धव	= सिंधु देशनो वीर		
वैकर्तन	= कर्ण		
न्यस्तशस्त्र	= जेणे शस्त्र छोडी दीधां छे	निशित	= तीक्ष्ण
		फाल्गुन	= अर्जुन
धिक्	= धिक्कार	संसक्त	= मळेला

समासाः ।

१ पितामहरथः = पितामहस्य रथः ।
२ लोकविश्रुतः = लोके विश्रुतः ।
३ जनेश्वरः = जनानां ईश्वरः ।
४ हर्षवर्धनः = हर्षं वर्धयतीति ।

પાઠ ૧૯

(૧) ' इष्णु '

' इष्णु ' પ્રત્યય પણ ઘણો ઉપયોગી છે. એનો પ્રયોગ વારંવાર આવે છે. ' अलंकरिष्णु ' (અલંકાર ધારણ કરવાની ઈચ્છાવાળો) આ રીતના શબ્દ આ પ્રત્યયથી બને છે. ' इष् ' ઇચ્છાર્થક ધાતુથી ' नु ' પ્રત્યય થયેલો માનવાથી પણ આ પ્રત્યયના અર્થનો બોધ થઇ શકે છે.

शब्दार्थ ।

अलंकरिष्णु = અલંકારની ઈચ્છા કરવાવાળો	रोचिष्णु = પ્રકાશવાળો
	प्रभविष्णु = પ્રભાવિત, સમર્થ
वर्धिष्णु = વધવાની ઈચ્છાવાળો	संचरिष्णु = સંચાર કરવાવાળો
सहिष्णु = સહન કરવાવાળો	पारयिष्णु = પાર થવાવાળો

संस्कृत--वाक्यानि

प्रभविष्णुना विष्णुना राक्षसान् संहृत्य देवराज्यं संवर्धितम् ।

वर्धिष्णोरर्जुनस्य वीरस्य भारतीये युद्धे विशेष एव प्रभावः प्रकाशितः । अलंकरिष्णुना बालकेन बहवोऽलंकाराः स्वशरीरस्योपरि धृताः । संचरिष्णुना आचार्येण सर्वस्मिन्नेव राष्ट्रेऽस्मिन्वर्षे संचारः कृतः । नदीं पारयिष्णुना सैन्येन बह्व्यो नौका गृहीत्वा परतीरगमनाय महान्यत्नः कृतः, परतु महता जलवेगेन बाधितास्ते पारगमनाय असमर्था भूत्वैव प्रतिनिवृत्ताः ।

(१०) 'स्नु'

એના રૂપ નીચે પ્રમાણે થાય છે—

जिष्णु = જયશીલ.	भूष्णु = ઉન્નતિની ઇચ્છાવાળો.
स्थास्नु = ઉભો રહેનારો.	ग्लास्नु = થાકેલો.

(११) 'नु'

'नु' પ્રત્યય લાગવાથી નીચે પ્રમાણે અનેક શબ્દ બને છે—

गृध्नु = લોભી	धृष्णु = ધૈર્યવાળો.
त्रस्नु = ભીરુ, બીકણુ	क्षिप्नु = ફેંકવાવાળો

(१२) 'त'

ભૂત અર્થ બતાવવાવાળો 'त' પ્રત્યય ધાતુની સાથે લાગવાથી ઘણા શબ્દ બને છે.

भूत = બનેલું	ज्ञात = જાણેલું
कृत = કરેલું	जात = જન્મેલું
श्रुत = સાભળેલું	स्तुत = પ્રશંસા પામેલું
जित = જીતેલું	स्नात = સ્નાન કરેલું
मुदित = આનંદવાળું	त्रात = રક્ષણ કરાયલું

त्यक्त	= છોડાયલું	आकृष्ट	= આકર્ષાયેલો
हृष्ट	= હર્ષ પામેલું	गीत	= ગાયેલું
पीत	= પીધેલું	दग्ध	= બળેલું
अधीत	= ભણેલો.	यात	= ગયેલો
पूत	= પવિત્ર થયેલો	क्षुब्ध	= ક્ષોભ પામેલો
स्थित	= ઉભો રહેલો	दत्त	= આપેલું
गत	= ગયેલો	पठित	= ભણેલું
नीत	= લઇ ગયેલો	आनीत	= લવાયલું
स्थापित	= પહોંચાડેલો	उक्त	= કહેવાયલું

ઘણું કરીને દરેક ધાતુના ભૂતાર્થક શબ્દ આ પ્રમાણે બને છે. અને ભૂત ક્રિયાના સ્થાન પર એનો પ્રયોગ પણ થાય છે. ક્રિયાના સ્થાન પર એનો પ્રયોગ થાય છે, એટલે એનું વિશેષ મહત્ત્વ છે.

संस्कृत–वाक्यानि ।

यः पाठः भवद्भिः पाठितः स मयाऽधीतः। यत्त्वया उक्तं तन्मया श्रुतम्। यत्तेनानीतं तन्मया गृहीतं स्वगृहे स्थापितं च। यथा त्वया जलं पीतं तथा अहं पातुं न शक्नोमि। यदि त्वं तेन गीतेन हृष्टोऽसि तर्हि तद्गीतं पुनः शृणु। अत्रैव स्थितः सन् त्वं सर्वं नाटकं पश्यसि। यदि तेन पुस्तकं अद्य नीतं तर्हि शोभनं जातम्। सर्वाणि वस्त्राणि दग्धानि न सन्ति। गृध्नुना यत्प्रशंसितं तन्न साधु। धृष्णुना वीरेण यत्कृतं तदेव साधु। जिष्णुना विजयेन युद्धं कृतम्। भूष्णुना विशेषः प्रयत्नः कर्तव्यः येन तस्याभ्युदयो भवेत्।

(१३) 'न'

'न' પ્રત્યય પણ ઘણો ઉપયોગી છે, જેના અનેક શબ્દ બને છે.

भिन्न = જુદું, ભેદાયલું	छिन्न = છેદાયલું
म्लान = ફીકું થયેલું	भग्न = ભાંગેલું
ग्लान = થાકેલો	शीर्ण = સૂકાઇને તૂટી પડેલું

(૧૪) 'तवत्'

ધાતુની સાથે આ પ્રત્યય લગાડવાથી ઘણા શબ્દ તૈયાર થાય છે. જુઓ—

स्नातवत् = સ્નાન કરેલો	कृतवत् = કરનારો
ज्ञातवत् = જાણી લીધેલું	आश्रितवत् = આશરો લેનારો
उक्तवत् = કહેનારો	श्रुतवत् = સાંભળનારો.
जितवत् = જય પામેલો	भक्षितवत् = ખાનારો
बोधितवत् = જાણનારો	खनितवत् = ખોદનારો
हृतवत् = હરણ કરેલો	मर्षितवत् = સહન કરનારો

संस्कृत-वाक्यानि।

किं स तस्मिन् नदे स्नातवान् ? यदा त्वं तत्कर्म कृतवान् तदा तेन किमुक्तम् ? कदा त्वं एवं श्रुतवान् ? क मोदकान् अद्य भक्षितवान् ?

આ પ્રમાણે એના પ્રયોગ થાય છે. પાઠક આ શબ્દોને જાણીને એને ઓળખવાનો અભ્યાસ જરૂર કરે.

પાઠ ૨૦

रामायणम् ।

स्वयं जानकी भर्तुः करविभूषितं अंगुलीयकं संप्राप्य मुदिताऽभवत् । वदनं च तस्या हर्षयुक्तं बभूव । भर्तुः संदेशहार्पिता सीता हनुमन्तं प्रियं कृत्वा प्रशशंस । 'विक्रान्तस्त्वम् । एकेनैव येन इदं राक्षसस्थानं प्रधर्षितम् । शतयोजनविस्तीर्णः सागरो मकरालयो गोष्पदीकृतस्त्वया । न हि त्वां प्राकृतं मन्ये । न ह्यपरीक्षितं प्रेषयिष्यति रामचन्द्रः । कच्चिन्न व्यथते रामः ? कच्चिन्न मयि विवासाद्विगतस्नेहः ? कच्चिन्नान्यमनाः ? कच्चिद् द्रक्ष्यामि रावणं हतं रामेण ? ' इति ।

मारुतिस्तु प्राञ्जलिः प्रत्युवाच-'न त्वामिहस्थां जानीते रामः । श्रुत्वैव तु काकुत्स्थो हतराक्षसां लंका करिष्यति । अनिद्रो हि सततं रामः । सुप्तोऽपि सीतेति व्याहरन्प्रतिबुध्यते । ' इति ।

सीता त्वेतच्छ्रुत्वोवाच- ' अमृतं विषसंपृक्तं भाषितं त्वया । यच्च नान्यमना रामो यच्च शोकपरायण इति । ऐश्वर्ये वा सुविस्तीर्णे व्यसने वा सुदारुणे कृतान्तो हि पुरुषं रज्ज्वेव बद्ध्वा परिकर्षति विधिर्नूनमसंहार्यः । कदा रावणं सूदयित्वा मां द्रक्ष्यति पतिः ? वाच्यस्त्वया स संत्वरस्वेति । एतत्संवत्सरान्ते हि मम जीवितम् । द्वावेव मासौ शेषौ । रावणस्तु प्रयत्नेन भ्रात्रा विभीषणेनानुनीतः मां दातुं न प्रयतते । विभीषणसुतया कलयैतदाख्यातम् ।' इति ।

मारुतिरुवाच- ' सीते ! अद्यैव त्वां राक्षसान्मोचयामि ।

उपारोह मम पृष्ठम् । संतरिष्यामि त्वया सागरम् । ' इति ।

सा प्रत्यब्रवीत्– ' अयुक्तं त्वया सह मम गमनम् । भर्तृभक्ता चान्यस्य गोत्रमपि स्वेच्छया स्प्रष्टुं नेच्छेयम् । रावणस्य हननमेव रामाय योग्यम् । ' इति ।

मारुतिस्ततो रामसंज्ञार्थमभिज्ञानमयाचत । चूडामणिं तस्मै दत्त्वोवाच सीता– ' अभिज्ञानोऽयं रामस्य । ' इति ।

सोऽपि वैदेहीमभिवाद्य गमनायोपचक्रमे । चिन्तयामास च– ' स एवार्थसाधने समर्थो योऽर्थं बहुधा वेद । इदं नृशंसस्य नन्दनोपमं वनम् । विध्वंसयामि तावत् । भग्नेऽस्मिन्वने कोपं करिष्यति रावणः ' इति ।

मारुतवच्च ततो द्रुमान्क्षेप्तुमारभत मारुतिः । बभञ्ज च प्रमदावनम् । रूपं चात्मनः सुमहत्कृत्वाऽदर्शयद्राक्षसीनां विगतनिद्राणां पुरतः । सर्वास्तत्रत्या राक्षसी रावणाय न्यवेदिषुः सीतासंवादवृत्तं चिताग्निरिव रावणो जज्वाल । दीप्ताभ्यां तस्य नेत्राभ्यां सार्चिषोऽश्रुबिंदवः प्रापतन् । किंकरानाम च राक्षसान् हनूमतो निग्रहार्थं व्यादिदेश । ते सर्वे सैनिकाः कूटमुद्गरपाणयो भूत्वा ययुः । हनूमानपि लाङ्गूलं क्षितावाविध्य महाध्वनिं निननाद । तोरणं समवस्थितस्तदाश्रयं भीममायसं परिघमासाद्य किंकरराक्षसाञ्जघान । कतिचिद् दूता रावणाय न्यवेदयन् । तदा रावणेन सप्तसचिवसो मन्त्रिणः सप्त सुताः प्रेरिताः । तेऽपि हनूमता व्यापादिताः । तदा सर्वं सैन्यं दशदिशोऽगमत् ।

तदा रावणसूनुरिन्द्रजित्स्वयं तत्र संग्रामे प्राप्तः । हनूमानपि व्यवर्धत । इन्द्रजित्स्वस्वतत्त्ववित्तमवध्यमिति ज्ञात्वाऽस्त्रेणाऽति-

जग्राह कालमुष्टिभिर्हन्यमानश्च मारुतिः समीपं राक्षसेन्द्रस्य प्रापितः। रावणस्तु चिन्तयामास। किमेष भगवान् नन्दी, प्रहसिते मया येन पुरा शप्तोऽस्मि कैलासे उत बाणो वाऽसुरः। इति। अग्र्यप्रस्तु वानरश्रेष्ठोऽर्थवद्वाक्यमुवाच– 'हे राक्षसेश! सुग्रीवसंदेशादत्र प्राप्तोऽहम्। वानरेशस्त्वां भ्राता कुशलमब्रवीत्। भवान् हृतदारो हृष्टधर्मार्थश्च, परदारान्नोपरोद्धुमर्हति। त्रैलोक्ये को राघवस्य व्यलीकं कृत्वा सुखमाप्नुयात्। रामसुग्रीवसख्यमात्मनो हितं बुध्यस्व' इति।

क्रुद्धो रावणस्तस्य वधमाज्ञापयामास। विभीषणस्तु नानुमेने वधमस्य। विशेषतो दूतस्य। रावणः पुनरादिदेश– 'अस्य लांगूलं जीर्णैः कार्पासपटैः संवेष्ट्य तैलेन परिषिच्य तदग्निना संयोजनीयमिति।' राक्षसास्तथा चक्रुः। मारुतिस्तु सघोषं तेनाग्निना लंकां दाहयामास।

ततो मारुतिः पाशांश्छित्त्वोत्पपात वेगेन। परिघेण पुनः पुरद्वारस्थ गृहरक्षिणः सूदयामास। सविद्युदिव मेघः प्रदीप्तलांगलो हनूमान् लंकाभवनेषु विचचार। विभीषणस्य गृहं वर्जयित्वा सर्वान्गृहान् ददाह कपिः। वानररूपेणैषोऽग्निरेवायाति इति क्रन्दन्त्यः स्त्रियो गृहेभ्यो बहिर्निष्पेतुः। यथा रुद्रेण त्रिपुरं तथा तेन लंकापुरं प्रदग्धं एव वनं भङ्क्त्वा, लङ्कां दग्ध्वा, रक्षांसि हत्वा, सर्वान्संपीड्य च वानरश्रेष्ठो हनूमान् लांगूलाग्निं समुद्रे निर्वापयामास।

मारुतिस्तु ततः ऊर्ध्वमरिष्टगिरिमारुरोह। मारुत इव मारुतात्मज उत्तरां दिशं समुद्रस्य प्रपेदे। तस्य वेगं निशम्य इतस्ततः सर्वे वानरा हनूमन्तं समुत्पेतुः। हृष्टमानसास्ते। परिवार्योपतस्थिरे च

हनूमांस्तु जाम्बवत्प्रमुखान् गुरून् अंगदं चावन्दत । संक्षेपेण सर्वं वृत्तान्तं तेभ्यो न्यवेदयत् । सर्वे तत प्रियाख्यानोन्मुखाः महेन्द्राग्रात् पुप्लुवु । सर्वे ते वीरा रावणनिर्दलने निश्चितमतयो युद्धाभिनन्दिनश्च कृतकार्यत्वात् संतुष्टचेतसो भूत्वा, आगत्य प्रस्रवणगिरिं, प्रणम्य रामं ससुग्रीवं, प्रवृत्तिं सीतायाः प्रोचुर्युवराज-पुरस्कृताः । रामाय मणिं दत्त्वा हनूमान्प्राञ्जलिरब्रवीत् ' राम ! त्वयि सर्वं मनोरथं सन्यस्य सीता जीवति । अध:शायिनी, विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे मर्तव्यकृतनिश्चया सा । शनैर्मया विश्वासिता । सा तु सीता संदिदेशमासं जीवितं धारयिष्यामि । ऊर्ध्वं मासान्न जीवेयम् ' इति ।

तं मणिं हृदये कृत्वा रामो रुरोद । स च सुग्रीवमब्रवीत् ' यथैव वत्सस्य स्नेहाद् वत्सला धेनुस्तथैव ममापि हृदयं मणिश्रेष्ठस्यास्य दर्शनात् स्रवति । इदं मणिरत्नं मम श्वशुरेण वैदेह्या विवाहकाले मूर्धनि बद्धम् । हा सीते ! अहं क्षणमपि जीवितुं न शक्नोमि सीतां विहाय । कथं तिष्ठसि सीते घोराणां राक्षसीनां मध्ये ' इति ।

हनूमन्तं च रामः प्रशशंस । चिन्तयामास च ' किमस्य प्रियं कुर्यां प्रियाख्यातु । एष परिष्वंगस्तु महात्मनः सर्वस्वभूतो मे दत्तः ' इति । ततस्तं हनूमन्तं रामः परिषस्वजे ।

रामः किंचिद्ध्यात्वा सुग्रीवं पुनरुवाच– ' सागरमासाद्य नष्टं पुनर्मे मनः । कथं नाम वानरा दुष्पारं पारं गमिष्यन्ति ? ' इति ।

सुग्रीव उवाच– ' अलमिदानीं शोकेन, क्रोधमालम्ब्य, निश्चेष्टाः क्षत्रिया मन्दाः, अतः सर्वसैन्यसमवेता अद्यैव अभिप्रयामः । सागरं प्राप्य, तस्य लंघनायोपायं च करिष्यामः ' इति ।

પાઠ ૨૧

भगवद्गीता-पाठः ।

संजयः उवाच- तं तथा कृपया आविष्टं, अश्रुभिः संपूरितनेत्रं शोकाभिभूतं अर्जुनं मधुसूदनः इदं वाक्यं उवाच ।

श्रीभगवान् उवाच- हे अर्जुन ! अस्मिन् विषमे काले त्वां इदं मालिन्यं कुतः समुपस्थितम् ? एतत् अनार्य-सेवितं अ-स्वर्ग्य-करं अकीर्ति-करं च अस्ति । हे पार्थ ! क्लैब्यं मा स्म गमः । त्वयि एतत् न उपयुज्यते । एतत् क्षुद्र हृदयस्य दौर्बल्यं त्यक्त्वा युद्धाय उत्तिष्ठ ।

अर्जुन उवाच- हे श्रीकृष्ण ! अहं युद्धे पितामहं भीष्मं कथं प्रतियोत्स्यामि ? गुरुं द्रोणाचार्यं च कथं प्रतियोत्स्यामि ? एतौ हि पूजार्थं योग्यौ । महानुभावान् एतान् गुरुन् अ-हत्वा अस्मिन् लोके भैक्ष्यं अपि भोक्तुं श्रेयः । अर्थकामान् गुरून् हत्वा तु रुधिरमयान् राज्यादीन् भोगान् भुञ्जीय । यत् वा जयेम, यदि वा न जयेयुः एतत् वयं न विद्मः । कतरत् गरीयः एतदपि न जानीमः । यान् हत्वा वयं जीवितुं न इच्छामः ते एव एते धृतराष्ट्रस्य पुत्राः अत्र युद्धाय उपस्थिताः ।

हे मधुसूदन ! मूढचेताः अहं त्वां पृच्छामि । यत् श्रेयः स्यात्, तत् निश्चितं मे ब्रूहि । अहं ते शिष्यः । त्वां शरणं आगत मां शिक्षय । भूमौ शत्रुरहितं समृद्धं च राज्यं, सुराणां अपि च आधिपत्यं लब्ध्वा अपि, मम शोकं यत् अपनुद्यात् तत् अहं इदानीं न पश्यामि ।

हनूमांस्तु जाम्बवत्प्रमुखान् गुरून् अंगदं चावन्दत । संक्षेपेण सर्वं वृत्तान्तं तेभ्यो न्यवेदयत् । सर्वे तत प्रियाख्यानोन्मुखाः महेन्द्राग्रात् पुप्लुवुः । सर्वे ते वीरा रावणनिर्दलने निश्चितमतयो युद्धाभिनन्दिनश्च कृतकार्यत्वात् संतुष्टचेतसो भूत्वा, आगत्य प्रस्रवणगिरिं, प्रणम्य रामं ससुग्रीवं, प्रवृत्तिं सीतायाः प्रोचुर्युवराज-पुरस्कृताः । रामाय मणिं दत्त्वा हनूमान्प्राञ्जलिरब्रवीत् ' राम ! त्वयि सर्वं मनोरथं सन्न्यस्य सीता जीवति । अध:शायिनी, विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे मर्तव्यकृतनिश्चया सा । शनैर्मया विश्वासिता । सा तु सीता सदिदेशमासं जीवितं धारयिष्यामि । ऊर्ध्वं मासान्न जीवेयम् ' इति ।

तं मणिं हृदये कृत्वा रामो रुरोद । स च सुग्रीवमब्रवीत् ' यथैव वत्सस्य स्नेहाद् वत्सला धेनुस्स्रवति तथैव ममापि हृदयं मणिश्रेष्ठस्यास्य दर्शनात् स्रवति । इदं मणिरत्नं मम श्वशुरेण वैदेहा विवाहकाले मूर्धनि बद्धम् । हा सीते ! अहं क्षणमपि जीवितुं न शक्नोमि सीतां विहाय । कथं तिष्ठसि सीते घोराणां राक्षसानां मध्ये ' इति ।

हनूमन्तं च रामः प्रशशंस । चिन्तयामास च ' किमस्य प्रियं कुर्यां प्रियाख्यातुः । एष परिष्वंगस्तु महात्मनः सर्वस्वभूतो मे दत्तः ' इति । ततस्तं हनूमन्तं रामः परिषस्वजे ।

रामः किंचिद्ध्यात्वा सुग्रीवं पुनरुवाच- ' सागरमासाद्य नष्टं पुनर्मे मनः । कथं नाम वानरा दुष्पारं पारं गमिष्यन्ति ! ' इति ।

सुग्रीव उवाच- ' अलमिदानीं शोकेन, श्रोघमालम्ब्य, निश्रेष्टाः क्षत्रिया मन्दाः, अतः सर्वसैन्यसमवेता अद्यैव अभिप्रयामः । सागरं प्राप्य, तस्य लंघनायोपायं च करिष्यामः ' इति ।

પાઠ ૨૧

भगवद्गीता--पाठः ।

संजयः उवाच- तं तथा कृपया आविष्टं, अश्रुभिः संपूरितनेत्रं शोकाभिभूतं अर्जुनं मधुसूदनः इदं वाक्यं उवाच ।

श्रीभगवान् उवाच- हे अर्जुन ! अस्मिन् विषमे काले त्वां इदं मालिन्यं कुतः समुपस्थितम् ? 'एतत् अनार्य-सेवितं अ-स्वर्ग्य-करं अकीर्ति--करं च अस्ति'। हे पार्थ ! क्लैब्यं मा स्म गमः । त्वयि एतत् न उपयुज्यते । एतत् क्षुद्र हृदयस्य दौर्बल्यं त्यक्त्वा युद्धाय उत्तिष्ठ ।

अर्जुन उवाच- हे श्रीकृष्ण ! अहं युद्धे पितामहं भीष्मं कथं प्रतियोत्स्यामि ? गुरुं द्रोणाचार्यं च कथं प्रतियोत्स्यामि ? एतौ हि पूजायै योग्यौ । महानुभावान् एतान् गुरून् अ-हत्वा अस्मिन् लोके भैक्ष्यं अपि भोक्तुं श्रेयः । अर्थकामान् गुरून् हत्वा तु रुधिरमयान् राज्यादीन् भोगान् भुञ्जीय । यत् वा जयेम, यदि वा न जयेयुः एतत् वयं न विद्मः । कतरत् गरीयः एतदपि न जानीमः । यान् हत्वा वयं जीवितुं न इच्छामः ते एव एते धृतराष्ट्रस्य पुत्राः अत्र युद्धाय उपस्थिताः ।

हे मधुसूदन ! मूढचेताः अहं त्वां पृच्छामि । यत् श्रेयः स्यात्, तत् निश्चितं मे ब्रूहि । अहं ते शिष्यः । त्वां शरणं आगतं मां शिक्षय । भूमौ शत्रुरहितं समृद्धं च राज्यं, सुराणां अपि च आधिपत्यं लब्ध्वा अपि, मम शोकं यत् अपनुद्यात् तत् अहं इदानीं न पश्यामि ।

संजय उवाच- हृषीकेशं एवं उक्त्वा, अर्जुनः 'न योत्स्ये' इति उक्त्वा तूष्णीं बभूव । हृषीकेशः प्रहसन् इव, उभयोः सेनयोर्मध्ये विषीदन्तं तं अर्जुन इदं वच उवाच ॥

श्रीभगवान् उवाच- हे अर्जुन ! त्वं अ-शोच्यान् शोचितवान् असि, बहून् बुद्धिवादान् च भाषसे । पण्डिताः गतासून् अगतासून् च न अनुशोचन्ति। अस्मिन् देहे यथा कौमारं यौवनं जरा, तथा देहान्तर-प्राप्तिः भवति । ज्ञानी तत्र न मुह्यति । येन इदं सर्वं विस्तारितं तत् तत्त्वं अविनाशि अस्ति इति विद्धि । अस्य अव्ययस्य विनाशं कर्तुं कश्चित् न अर्हति ।

नित्यस्य देहिनः इमे देहाः नश्वराः। एषः आत्मा अजः, नित्यः, शाश्वतः, पुराणः अस्ति । हन्यमाने शरीरे अपि एष आत्मा न हन्यते । एनं आत्मानं अजं अव्ययं नित्यं अविनाशिनं जानीहि । यथा जीर्णानि वस्त्राणि त्यक्त्वा, नरः नवानि वस्त्राणि गृह्णाति, तथा देहधारी आत्मा जीर्णानि शरीराणि विहाय नवीनानि शरीराणि स्वीकरोति । एनं आत्मानं शस्त्राणि न छिन्दन्ति । अग्निः एनं न दहति । जलं न एनं क्लेदयति। वायुः एनं न शोषयति ।अयं आत्मा अच्छेद्यः, अ-दाह्यः, अक्लेद्यः, अशोष्यः च अस्ति । अयं आत्मा नित्यः सर्वगतः अचलः सनातनः च अस्ति । अयं अव्यक्तः अचिन्त्यः, अविकार्यः च उच्यते । एवं एनं विदित्वा त्वं एनं अनुशोचितुं न अर्हसि । जातस्य हि मृत्युः ध्रुवम् । मृतस्य च जन्म ध्रुवम् ।

स्वधर्मं अपि अवेक्ष्य त्वं एवं विकम्पितुं न अर्हसि । धर्म्यात् युद्धात् अन्यत् किंचित् अपि क्षत्रियस्य श्रेयः न विद्यते । ईदृशं

युद्धं उद्घाटितं स्वर्गद्वारं अस्ति। सुखिनः क्षत्रियाः ईदृशं युद्धं लभन्ते। अथ चेत् त्वं इमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि, तर्हि स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापं एव अवाप्स्यसि। सर्वे मानवाः ते अव्ययां अकीर्तिं कथयिष्यन्ति। संभावितस्य तव अकीर्तिः मरणात् अतिरिच्यते। महारथाः त्वां भयात् युद्धात् निवृत्तं मंस्यन्ते। इदानीं येषां त्वं बहुमतः, तेषां एव त्वं लाघवं यास्यति। तव शत्रवः बहून् अवाच्यान् निन्दायुक्तान् प्रवादान् सर्वदा कथयिष्यन्ति। तव सामर्थ्यं निंदयिष्यन्ति। ततः अधिकं दुःखदायकं किं भवेत्? यदि त्वं अस्मिन् युद्धे हतः तर्हि स्वर्गं प्राप्स्यसि। जित्वा वा राज्यं भोक्ष्यसे। हे कुन्तीपुत्र! त्वं युद्धाय कृतनिश्चयः उत्तिष्ठ! सुखदुःखे लाभालाभौ जयाजयौ समे कृत्वा युद्धाय युज्यस्व। एवं पापं न अवाप्स्यसि।

इह अनुष्ठितस्य अस्य योगधर्मस्य नाशो नास्ति। अस्मिन् अनुष्ठाने विघ्नं अपि न भवति। अस्य योगधर्मस्य स्वल्पं अपि अनुष्ठानं महतः भयात् त्रायते। अत्र एका एव व्यवसायात्मिका निश्चयात्मिका बुद्धिः आवश्यकी अस्ति। अव्यवसायिनां बुद्धयः अनन्ताः बहुशाखाः च वर्तन्ते।

हे अर्जुन! त्वं निर्द्वन्द्वः नित्यसत्त्वस्थः आत्मवान् च भव। ते अधिकारः कर्माणि एव अस्ति। ते अधिकारः फलेषु कदाचन नास्ति। कर्मफलस्य हेतुना त्वं कर्माणि मा कुरु। तव अकर्मणि संगः मा भवतु। योगेन कर्माणि कुरु। हे धनंजय! फलस्य संगं त्यक्त्वा कर्म कुरु। सिध्यसिद्ध्योः समः भूत्वा, यत् समत्वं भवति, तत् समत्वं एव योगः इति उच्यते।

बुद्धियुक्त समत्व प्राप्त उभे सुकृत-दुष्कृते जहाति। योगाय समत्वरूपाय युज्यस्व कर्मसु कौशलं एव योग भवति।

हे पार्थ ! यदा मनोगतान् सर्वान् कामान् त्यजति यदा आत्मनि एव आत्मना तुष्ट भवति, तदा स स्थितप्रज्ञ इति उच्यते। दु खेषु प्राप्तेषु निर्विकारचित्ता सुखेषु विगतेच्छु, त्यक्त-राग-भय-क्रोध य स स्थितधी उच्यते। य सर्वत्र अनभि-स्नेह तत तत् शुभाशुभं फल प्राप्य, शुभं न अभिनंदति अशुभं च न द्वेष्टि, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति' स च स्थितप्रज्ञ, इति उच्यते।

यथा अय कूर्म सर्वश स्वानि अंगानि संहरते, तथा य इन्द्रियाणा अर्थेभ्यः स्वकीयानि इन्द्रियाणि संहरते, तदा स स्थितप्रज्ञ इति उच्यते। ज्ञानिन पुरुषस्य अपि प्रमाथीनि इन्द्रियाणि मनः बलात् हरन्ति। तानि मनसा संयम्य ईश्वरनिष्ठ अतएव योगयुक्त आसीत यस्य इन्द्रियाणि वशे तिष्ठन्ति सः स्थितप्रज्ञ इति कथ्यते।

विषयान् ध्यायत मनुष्यस्य तेषु विषयेषु संग अभिजायते। विषयसंगात् काम सजायते, कामात् क्रोध भवति। क्रोधात् मोह भवति। मोहात् स्मृतिविभ्रम भवति। स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाश। बुद्धिनाशात् मनुष्य नश्यति।

द्वेष प्रेमरहितै इन्द्रियैः सर्वान् विषयान् उपभुञ्जन्, पुरुष एवं विधे वश्यै इन्द्रिय वश्यात्मा भूत्वा, मन प्रसाद प्राप्नोति। एवं मन प्रसादे प्राप्ते अस्य सर्वेषा दु खाना हानिः उपजायते। प्रसन्नचेतस पुरुषस्य अस्य बुद्धि आशु स्थिरा भवति।

अयुक्तस्य योगहीनस्य स्थिरा बुद्धि न भवति। तस्य शान्तिः भवेत्, अशान्तस्य च सुखं कुतः भवेत्?

विषयेषु चरतां इन्द्रियाणां मनः अपि तान् अनुगच्छति। ∴ अस्य प्रज्ञां हरति, यथा समुद्रे वायुः नौकां नयति तद्वत्।

हे अर्जुन! तस्मात् यस्य सर्वेभ्यः विषयेभ्यः इन्द्रियाणि निःशेषेण गृहीतानि स स्थितप्रज्ञः भवति। या सर्वेषां भूतानां रात्रि, तस्यां रात्र्यां संयमी पुरुषः जागर्ति। यस्यां सर्वाणि भूतानि जाग्रति सा पश्यतः मुनेः रात्रि एव भवति।

नदीनदैः नानाजलप्रवाहैः आपूर्यमाणं अचलवत् स्थितं समुद्रं यथा जलप्रवाहाः सदा प्रविशन्ति, तद्वत् यं आत्मवशं पुरुषं सर्वे कामा स्वयं प्रविशन्ति स एव शांतिं आप्नोति। विषयानां भोक्ता कामकामी न कदाचन शान्तिं आप्नोति॥

यः पुरुषः सर्वान् विषयकामान् त्यक्त्वा निस्पृहः भूत्वा जगति संचरति, सः निर्ममः निरहंकारः एव शांतिं प्राप्नोति।

एषा ब्राह्मी स्थितिः अस्ति। हे पार्थ! एनां ब्राह्मीं अवस्थां प्राप्य कदाचित् कश्चित् अपि पुरुषः मोहेन न मुह्यते। अस्यां ब्राह्मयां अवस्थायां अन्तकाले अपि स्थित्वा, मरणसमये अपि अस्यां अवस्थायां प्रविश्य महत् श्रेयः प्राप्नोति। अत्यन्तं आनन्दं अश्नुते। परमं स्थानं गच्छति।

